162729

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MOSKOVA ANLAŞMASI'NDAN SONRA DOĞU ANADOLU'NUN SAVUNULMASI SORUNU

(DOKTORA TEZİ)

Hazırlayan
Coşkun TOPAL

Danışman
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

SAMSUN-2005

T.C.

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda DOKTORA Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Nedim İPEK

Üye : Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Üye : Doç. Dr. M. Yavuz ERCER

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖĞRETEN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Kenan AYAR

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Hasan BULAT
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

"*Moskova Anlaşması'ndan Sonra Doğu Anadolu'nun Savunulması Sorunu* " konulu çalışmamız bir giriş, beş bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte, Moskova Anlaşması öncesi bölgeye etki eden olaylar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Şark harekâtı sonrası Şark Cephesi Kumandanlığı emrinde bulunan birliklerin kuvvet durumu, askerî malzeme ve teçhizat durumu ve 12. Fırka'nın Batı Cephesi'ne gitmesinden sonra cephede meydana gelen değişiklikler ele alınmıştır .İkinci bölümde Moskova Anlaşması'nın uygulanmasından kaynaklanan sorunlar ele alınmıştır. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması 16. Maddesi uyarınca, onay belgelerinin Kars'ta verişildiği 22 Eylül 1921'de yürürlüğe girmiştir. Ancak Ruslar, anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Türk birliklerinin anlaşma ile belirlenen sınırın gerisine çekilmesini talep etmişlerdi. Dolayısıyla Batum, Gümrü ve çevresinin boşaltılmasını talep eden Sovyet notaları ve Batum'da Bolşevik kuvvetleri ile Türk birlikleri arasında ortaya çıkan çarpışma ve bu olayların iki ülke ilişkilerine etkileri incelenmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde Kızılordu'nun muhtemel saldırısına karşı alınan önlemler alınmıştır. Türk birlikleri bir yandan Batum, Gümrü ve çevresini boşaltırken diğer yandan gerek boşaltma işlemi sırasında gerek daha sonra gerçekleşebilecek bir Rus saldırısına karşı yapılacak savunma savaşının planlaması ile uğraşıyordu. Sınır ve çevresinde önlemler alınırken gözlem ve sınır ötesi istihbarat faaliyetlerine önem veriliyordu. Ayrıca bolşeviklerle temas halindeki birliklerin propagandaya karşı korunması için ciddi önlemler alınıyordu. Çalışmamızın dördüncü bölümünde bolşeviklerin casusluk, propaganda yöntem ve faaliyetleri ile bunlara kaşı alınan önlemler ele alınmıştır. Beşinci bölümde ise doğunun savunulmasında ittihatçılık olayı incelenmiştir. Çalışma konusu Moskova Anlaşması ile Kars Anlaşması'nın imzalandığı (16 Mart-13 Ekim 1921) tarihleri arasındaki süreci kapsamakla birlikte konu bütünlüğünü bozmamak amacıyla gerekli olan yerlerde bu sürecin öncesi ve sonrası ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Sonuç kısmında ise, konunun genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında, Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Türk İnkılap Tarihi Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Foreign Office Archives (PRO, London)'nde bulunan belgelerden yararlanılmıştır. Ayrıca Azerbaycan Milli Arşivindeki Türk Tarihi ile ilgili belgelerin Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan fotokopilerinden yararlanılmıştır. Konumuzu önemli ölçüde aydınlatan belgeler, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi İstiklâl Harbi kataloğunda bulunmaktadır. Bu belgelerden bir kısmının, tezin ekler kısmında kullanılmak üzere fotokopilerinin temini mümkün olmuştur. Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne ait belgeler de ATASE Arşivinde tespit edilen belgeleri tamamlayıcı nitelikte olduğundan konumuz bakımından önem taşımaktadır. Yine Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde konumuzu aydınlatıcı önemli belgelere rastladık. Bu belgelerin fotokopisinin temini mümkün olmadığından yerinde incelenmiştir. Yine söz konusu dönemde çıkan ulusal ve yerel gazetelerde yer alan konuyla ilgili bilgilerden yararlanılmıştır. Bu gazetelerden özellikle, bolşevik propagandasına karşı durmak amacıyla, Sarıkamış'ta cephe matbaasında basılan Varlık gazetesi ve Sovyet faaliyetlerinin bu dönemde üzerinde yoğunlaştığı önemli merkezlerden biri olan Trabzon'da yayımlanan İstikbal gazetesinde araştırmamızla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Hâkimiyeti Milliye, Vakit, İkdam gibi gazetelerden yararlanılmıştır. Bolşevik tehdidine karşı yalnız askeri tedbirler alınmamış, Sovyet sınırına yakın bölgeler idari açıdan da yeniden yapılandırılmıştır. Bu konuda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde önemli görüşmeler olmuştur. Söz konusu dönemle ilgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Açık ve Gizli Celse Zabıt Ceridelerinden de yararlanılmıştır. Konumuz açısından hatıra eserlerin önemi de büyüktür. Özellikle cephe komutanı Kâzım Karabekir'in, Moskova Büyükelçimiz Ali Fuat Cebesoy'un ve Moskova gönderilen Türk heyetinin başkanı Yusuf Kemal Tengirşenk'in hatıralarında araştırmamızı aydınlatıcı önemli bilgilere rastladık. Hatıra eserlerin yanı sıra araştırma eserler, kitaplar ve makalelerden de yararlanılmıştır.

Çalışmamızın ekler kısmında konu ile ilgili Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde çalışmamızla ilgili belgelerin örneklerine yer verilmiştir. Öncelikle Çalışmanın her aşamasında teşvik ve desteğini esirgemeyen ayrıca Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi'nde bulunan belgelerin fotokopilerinden yararlanmamı sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Dursun Ali

AKBULUT'a teşekkürü bir borç ve görev bilirim. İngiliz Dışişleri Arşivi'nde bulunan belgelerin fotokopilerinden yararlanmamı sağlayan Doç. Dr. K. Tuncer ÇAĞLAYAN'a, Rusça belge fotokopilerinin çevirisini yapan Deniz Hanım'a ve çalışmalarım boyunca her türlü kolaylığı sağlayan Tarih bölümü öğretim üyesi hocalarıma ve araştırma görevlisi arkadaşlarım Dr. Bünyamin KOCAOĞLU ve Önder DUMAN'a teşekkür ederim.

Samsun, Mayıs 2005 Coşkun TOPAL

ÖZET

"Moskova Anlaşması'ndan Sonra Doğu Anadolu'nun Savunulması Sorunu " konulu çalışmamız bir giriş, beş bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Girişte, Moskova Anlaşması öncesi bölgeye etki eden olaylar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Şark harekâtı sonrası Şark Cephesi Kumandanlığı emrinde bulunan birliklerin kuvvet durumu, askerî malzeme ve teçhizat durumu ve 12. Fırka'nın Batı Cephesi'ne gitmesinden sonra cephede meydana gelen değişiklikler ele alınmıştır. Moskova Anlaşması sonrası Şark Cephesi emrindeki birliklerin insan ve silah gücü bakımından büyük ölçüde korunduğu, cephede kuvvet azaltılmasına gidilmediği görülmüştür. Bu durum Türkiye'nin anlaşma sonrasında da tehdit algıladığını ortaya koymaktadır. İkinci bölümde Moskova Anlaşması'nın uygulanmasından kaynaklanan sorunlar ele alınmıştır. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması 16. Maddesi uyarınca, onay belgelerinin Kars'ta verişildiği 22 Eylül 1921'de yürürlüğe girmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde Kızılordu'nun muhtemel saldırısına karşı alınan önlemler alınmıştır. Çalışmamızın dördüncü bölümünde bolşeviklerin casusluk, propaganda yöntem ve faaliyetleri ile bunlara kaşı alınan önlemler ele alınmıştır. Beşinci bölümde ise doğunun savunulmasında ittihatçılık olayı incelenmiştir. Sonuç kısmında, araştırmanın sonuçları sunulmuştur. Bu çalışma Moskova Anlaşması sonrası süreçte Türk-Rus ilişkilerinde yaşanan olaylara yeni bir yaklaşım önermekte, mümkün olduğu kadar bu olayların doğasını keşfetmeye çalışmaktadır.

ABSTRACT

THE QUESTION OF DEFENCE OF EASTERN ANATOLIA AFTER THE MOSCOW TREATY

This thesis dissertation consists of an introduction, five chapters and a conclusion. In the introduction, the events that had effected the region before the treaty are given. In the first chapter, following the East Operation, the units of Eastern Front Commandership are indicated with their human resources, military equipments and reorganizations after the 12. division had gone to the Western Front. It is seen that after the Moscow Treaty, the units of Eastern Front Commandership were preserved in terms of their human resources and equipments. That means that at the period after the Moscow Treaty, Turkey still maintained serious doubts about Moscow's intention. In the second chapter, the problems which emerged from the implementation of the Moscow Treaty are investigated. According to 16 th article, the Moscow Treaty, signed on 16 th March 1921, had been exchanged in Kars and had come into force on 22 September 1921. The third chapter deals with the measures to prevent the probable attacks of the Red Army. In the fourth chapter, the methods and activities of the Bolsheviks for espionage and propaganda, and the the measures of Ankara taken are investigated. In the fifth chapter, the impact of Union and Progress Party for defence of Eastern Anatolia is studied. In the conclusion, the results of the resarch are presented. This dissertation suggests a new approach to the events of Turkish-Russian relations in the period of later following the Moscow Treaty and attempts to explore the nature of this relations as far as possible.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....III

TÜRKÇE ÖZET.....VI

İNGİLİZCE ÖZET.....VII

İÇİNDEKİLER.....VIII

KISALTMALAR.....XII

GİRİŞ.....1

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU CEPHESİ'NİN GENEL DURUMU

A. CEPHENİN KUVVET DURUMU.....10

1- Düzenli Birlikler.....10

2-Düzenli Olmayan Birlikler.....17

a) Aşiret Birlikleri.....17

b) Şark Cephesinde Oluşturulan Milis Teşkilâtı.....20

B. SEVKEDİLEN BİRLİKLER.....23

1- Sevkedilen Birlikler.....23

2- 12. Fırka'nın Batı Cephesi'ne Gitmesi Nedeniyle Alınan Önlemler.....26

İKİNCİ BÖLÜM

MOSKOVA ANLAŞMASI'NIN UYGULANMASINDAN KAYNAKLANANAN SORUNLAR

A. BATUM'DA YAŞANAN SORUNLAR 28

1- Batum'da Türk Sivil İdaresinin Kuruluşu 28

2- Bolşevikler ve Menşevikler Arasında Türk Birlikleri 36

3- Batum'da Sovyet İdaresinin İlânı ve Batum'un Boşaltılması Sorunu .41

4- Batum Olaylarının Araştırılması 46

5- Sovyet Notaları ve Etkileri 50

6- Batum ve Çevresinin Boşaltılması ve Alınan Önlemler 61

B. GÜMRÜ'NÜN BOŞALTILMASI SORUNU 68

1- Ankara'nın Düşünceleri 68

2- Kâzım Karabekir-Keker Mülâkatı 70

3- Sovyet Notaları ve Etkileri 72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIZILORDU'NUN MUHTEMEL SALDIRISINA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

A. KIZILORDU'YA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER 80

1- Boşaltma İşlemi Sırasında Alınan Önlemler 80

2- Makû'nun Boşaltılması.....92

3- Birliklerin Boşaltma İşlemini Tamamlamaları ve Yeniden Konuşlandırılmaları 101

4- Savunma Savaşını Planlama Çalışmaları 105

5-Sınır ve Çevresinde Alınan Önlemler 116

6- Gözlem ve Sınır ötesi İstihbarat Faaliyetleri 123

B. TÜRK BİRLİKLERİNİN PROPAGANDAYA KARŞI KORUNMASI 136

1-Batum'daki Birliklerin Propagandaya Karşı Korunması 136

2-Sınırdaki Birliklerin Propagandaya Karşı Korunması.....137

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOVYETLERLE KOMŞULUĞUN YARATTIĞI TEHLİKE

A. BOLŞEVİKLERİN CASUSLUK, PROPAGANDA YÖNTEM VE FAALİYETLERİ 140

1-Rus Diplomatik Heyetinin Faaliyetleri 140

2-Türk ve Müslüman Komünistlerin Faaliyetleri 147

a) Anadolu'da Bolşevik Yanlısı Hareketlere Ara Verilmesi 147

b)Bolşevik Yanlısı Hareketleri Canlandırma. Çabaları.....154

c) Fuad Sabit Olayı ve Alınan Önlemler 159

B. MOSKOVA ANLAŞMASI SONRASI BOLŞEVİK YANLISI HAREKETLERE YÖNELİK ÖNLEMLER 163

1-Liman ve Kıyılarda Alınan Önlemler 163

2-Anadolu'da Komünist Takibatı 167

3-Doğu'ya Gönderilen Mektupların Sansür Edilmesi 175

4-Varlık Olayı 176

5- Rus Telsiz İstasyonunun Faaliyetlerine Karşı Alınan Önlemler 185

C. ESİR VE MÜLTECİLER SORUNU 188

1-Esaretten Dönen 188

2-Kafkasyalı Müslüman Mülteciler 190

3-Ermeni Mülteciler 194

4- Molokanlar (Malakan) Sorunu 197

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU'NUN SAVUNULMASI VE İTTİHATÇILIK OLAYI

A. İTTİHATÇILARIN ANADOLU'DA TEŞKİLÂTLANMA ÇABALARI 204

1- İttihatçıların Faaliyetleri 204

2-Enver Paşa'nın Anadolu'ya Geçme Teşebbüsü 212

B. İTTİHATÇILARA YÖNELİK ÖNLEMLER 225

1- İttihatçıların Yurtdışına Çıkarılması 225

2-İttihatçıların Cepheden Uzaklaştırılması 227

3-Halk Şuralar Fırkası Programı Ve Naim Cevad'ın Tevkifi 234

4-İdari Tedbirler 242

C. KARS ANTLAŞMASI İLİŞKİLERİNİN NORMALLEŞMESİ 252

SONUÇ 257

BİBLİYOGRAFYA.....263

EKLER 271

KISALTMALAR

CA	: Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi.
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.
ATASE	: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi.
TİH	: Türk İstiklâl Harbi
TİTE	: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi.
TTK	: Türk Tarih Kurumu Arşivi.
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi.
TBMMGCZ	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları.
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.
EHUR	: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti
EHU	: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye
Bkz, bkz.	: Bakınız.
İsh	: ATASE İstiklâl Harbi Cilt Kataloğu.
A	: Arşiv No.
K	: Klasör No.
D	: Dosya No.
F	: Fihrist.
FO	: İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ait belge.
nr.	: Numara.
s.	: Sayfa.
Çev.	: Çeviren.

GİRİŞ

Moskova Anlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'nun savunulması sorunu, Sovyet Rusya'nın Kafkasya[1] bölgesine yönelik yayılmacı amaçları ile yakından ilgilidir. Günümüzde bu bölgede Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bulunmaktadır. Doğu ve Batı, Kuzey ve Güney arasında geçiş yeri olan bölge, uluslararası stratejik boyutunun yanısıra, komşu Kafkasya'ki istikrar ve refah Türkiye'nin güvenliği ve geleceği bakımından özel önem taşımaktadır[2]. Ayrıca, Kafkasya bölgesindeki halklarla siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bağları bulunan Türkiye için bölgede barış, istikrar ve işbirliğinin korunması son derece önemlidir.

Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda ise doğu vilâyetlerimizden Van, Bitlis ve Erzurum Rus işgaline uğramıştı[3]. 7-8 Kasım 1917'de bolşevikler, Rusya'da iktidarı ele geçirdikten sonra 26 Kasım 1917'de Alman Orduları Şark Cephesi Kumandanlığı'na başvurarak mütareke isteğinde bulundu. Bu isteğin, kabul edilmesi üzerine başlayan görüşmeler sonunda, taraflar

---

[1] Kafkasya, Karadeniz ile Hazar denizi arasında geniş bir alandır. Kuzey sınırı, Azak denizi ile Hazar denizinin kuzey kenarı arasındaki steptir. Güney'inde İran, güneybatısında ise Türkiye vardır. Kafkas dağları bu coğrafyayı ikiye ayırmıştır. Kafkasberisi, büyük Kafkas dağları silsilesinin güneyine doğru uzanan eski bir karadır. Doğu'da Hazar, Batı'da Karadeniz vardır. Güney'de İran ve Türkiye Kuzey'de Rusya vardır. Kafkasberisinin bir yüzünün Doğu'ya, öteki yüzünün Batı'ya dönük olması; onun için iki yüzlü Janus benzetmesi yapılmasına yol açmıştır. Kafkaslar Araplar tarafından "*dillerin dağı*" olarak bilinir. Bu bölge etnolojinin gerçek bir müzesidir. Bkz. Fruz Kazemzadeh, **The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)**, New York 1951, s.1.
Kafkasya'nın etnik yapısı için bkz. Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979, s.6-9.

[2] Asya, Avrupa ve Ortadoğu üzerinden Afrika kıtaları ile Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi ile Hint denizine giden yolların kesiştiği yerde bulunması dolayısıyla bölge tarih boyunca büyük güçlerin rekabet alanı olmuştur. Yakın çevremiz içinde bulunması dolayısıyla bölge, ülkemizinin güvenliğine yönelik tehdit unsurları bakımından özel önem taşımaktadır. Bkz. Mustafa Öztürk, "*Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)**, Genelkurmay ATASE yay., Ankara 2003, s. 10-11.

[3] Rusya, 16. yy.'da Astrahan Hanlığını ilhak ettikten sonra bölgeye sızmaya başlamış ve 17. yy.'dan itibaren bölgede, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir hakimiyet kurma mücadelesi başlamıştı. Bkz. İlber Ortaylı, "*XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri** ...., s. 119. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgedeki faaliyetleri için bkz. Suat Akgül, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri** ...., s. 225-257; Mesut Erşan, *"Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.*

arasında 15 Aralık 1917 tarihli Brest Litovsk Anlaşması imzalanmıştı[4]. Anlaşma uyarınca Türkiye ile Rusya arasındaki savaş durumuna fiilî olarak son vermek ve Kafkas cephesindeki mütareke hükümlerini belirlemek üzere ayrı bir anlaşma yapılması gerekiyordu. Bu amaçla Rus işgali altında bulunan Erzincan'da Türk ve Sovyet Rusya Hükûneti'nin tanımadığı Maverayı Kafkas Konfederasyonu arasında 18 Aralık 1918'de Erzincan Mütarekesi imzalanmıştı[5]. Nitekim bolşeviklerin iktidarı ele almasından sonra Kafkasya'daki Gürcü, Ermeni ve Azeriler, Gürcü menşeviklerin önderliğinde 28 Kasım 1917'de merkezi Tiflis olmak üzere Maverayı Kafkas Komiserliği'ni oluşturduklarını duyurmuşlardı. Böylece bolşeviklerin Ekim ihtilâli ile Petersburg'da iktidarı ele geçirmelerini onaylamayan Güney Kafkasya Komiserliği kuruldu. Komiserlik Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcilerinin oluşturduğu bir tür federasyondu. 18 Ocak 1918'de Kurucular Meclisini bolşeviklerin zor kullanarak dağıtması üzerine Maverayı Kafkas Komiserliği merkezdeki sovyet hükûmeti ile ilişkilerini kesti ve 23 Şubat 1918'de bir Diyet Meclisi (Seym) oluşturuldu. Maverayı Kafkas Hükûmeti'nin yasama organı işlevi gören bu meclisin aldığı kararları komiserlik uygulamak zorundaydı[6].

Bolşevikler Brest Litovsk müzakereleri devam ederken Doğu Anadolu'yu başka yollarla yeniden ele geçirmeye çalışmışlardır. 7 Aralık 1917'de Rusya müslümanlarına ve doğu halklarına hitap eden bildirgelerinde 12 Ocak 1918'de yayınladıkları 13 numaralı kararname ile 1916'da ele geçirdikleri Doğu Anadolu'daki yerleri Ermenilere sağlamayı vaat etmişlerdi[7]. Ayrıca çekilmekte olan Rus askerleri yerine, Ermeni halk milisleri ve meclislerinin kurulmasını istemişlerdi. V. İ. Lenin Kafkasya Yüksek Komiseri tayin ettiği Ermeni asıllı Stephan Şaumyan'ı 31 Aralık 1917'de Türk-Ermeni sınırlarının tespiti göreviyle Tiflis'e göndermiş ve Doğu Anadolu'da Rusya himayesinde bir Ermeni devleti oluşturmasını istemişti. Bolşevik hükûmeti bu şekilde çarlık döneminin mirasına sahip çıktığını ortaya koymuştu.

---

[4] Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s.331-332.

[5] Kurat, Türkiye ve Rusya,s.332-333. Brest Litovsk'ta bolşevik Rus temsilcilerinin barışı çıkmaza sokmaya çalışmaları üzerine Türk ordusunun ileri harekâtı ile Evliye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum) kurtarılmıştı. Bkz. Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, Erzurum 1991, s. 1.

[6] Gerek Seymde gerek komiserlikte, menşevik Gürcüler önder konumundaydılar.Hem komiserliğin hem de Seymin başkanı Gürcü idi. Öztoprak, *"Maverayı Kafkas Hükümeti"*, Sekizinci Askerî Tarih Semineri ...., s.128; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, c. III, Kısım 4, Ankara 1991, s.173-178; Selami Kılıç, Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul 1998, s.83-87; Selami Kılıç, *"Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askeri ve Siyasi Gelişmeler"*, Sekizinci Askerî Tarih Semineri ...., s.329.

[7] Tevfik Bıyıklıoğlu, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, İstanbul 1958,s.16.

Bolşevik liderler Türk-Rus sınırında kurulacak Ermenistan'ın ilerde Rusya'ya bağlanacağını öngördüklerinden, Kafkasya'nın yanı sıra Doğu Anadolu'ya da hâkim olmayı planlamışlardı. Sovyet Rusya, Kafkasya'da söz konusu faaliyetleri teşkilâtlandırdığı sırada Brest Litovsk görüşmelerini oyalamaya çalışmıştı. Bunun üzerine Vehip Paşa komutasındaki Türk ordusu 12 Şubat 1918'de harekete geçerek 14 Mart'a gelindiğinde Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Erzurum'u kurtarmıştı. Bolşevik Rusya Türk ordusunun ileri harekâtı karşısında 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Anlaşması'nı imzalamıştı[8]. Brest-Litovsk Barışı, Rusya'nın Anadolu'nun Doğu illerinin boşaltılması ve Osmanlı Devletine düzenli biçimde geri verilmesinin sağlanması için gerekli işleri yapmasını öngörmüştü. Anlaşmaya göre Rus Orduları, Ardahan, Kars ve Batum Sancaklarını gecikmeden boşaltacak ve buralarda yaşayan halk, yeni durumu komşu devletler (Ermenistan, Gücistan ve Azerbaycan) ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak belirleyecek ve bu konuda Rusya tarafından serbest bırakılacaktı. Böylece, bolşevik hükûmeti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından önceki Türk-Rus sınırına dönülmesini, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının halkının rızası olmak koşuluyla Türkiye'ye iâdesini kabul etmişti. Vehip Paşa, 10 Mart 1918'de Maverayı Kafkas Hükûmeti'nden bölgenin boşaltılmasını, Ermeni ve Gürcü birliklerinin bölgeden alınmasını istedi. Ancak 14 Mart-18 Nisan 1918 tarihleri arasında Osmanlı Devleti ile Maverayı Kafkas Federasyonu arasındaki görüşmeler uzamıştı. Görüşmeler sırasında Kafkas müslümanları Osmanlı temsilcisi Rauf Bey ile yaptıkları gizli görüşmede anlaşmazlıkları ancak Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesi ile halledilebileceğini ve bolşevik nüfuzunun yayılmasının Türkler için tehlikeli olacağını ifade etmişlerdi. Görüşmelerin devam ettiği sırada Ermeni asıllı Stephan Şaumyan yönetimindeki kızıl birlikler Taşnak Ermenilerin de desteğini alarak Bakû'de katliâma başlamış ve Nisan-Ağustos 1918'de Bakû'de kısa ömürlü bir sovyet yönetimi kurmuştu. 30-31 Mart 1918'de Bakû'de yaşanan Türk katlâmı sonrasında Türk ordusu doğuda Tiflis-Bakû doğrultusunda ilerleyerek Batum ve Kars'ı tekrar geri almıştı[9]. Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin istikrarlı bir devlet olamayacağı bu gelişmelerle anlaşılmıştı. Osmanlı Devleti'nin, 11 Mayıs 1918'de başlayan Batum Konferansı'nda her üç toplumun bağımsız birer devlet olmaları gerektiği görüşünü taraflara duyurması üzerine Kafkas Seym'i 26 Mayıs 1918 tarihli son toplantısında kendini feshederek Maverayı Kafkas

[8] Dursun Yıldırım- M. Cihat Özönder, Karabağ Dosyası, Ankara 1991, s. 15.
[9] Yıldırım-Özönder, Karabağ...., s. 15-17.

Cumhuriyeti'ni sona erdirmişti. Bunun üzerine Kafkasberisinde Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi[10]. Osmanlı Devleti ile Maverayı Kafkas yerine kurulan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri arasında, 4 Haziran 1918'de Batum'da barış ve dostluk anlaşmaları imzalanmıştı. Batum anlaşmaları ile Osmanlı Devleti Gürcistan'dan Ahıska ve Ahılkelek'i, Ermenistan'dan ise Gümrü, Karakilis, Nahçıvan ile Erivan-Culfa demiryolunu alıyor, böylece Osmanlı topraklar 1828 sınırına ulaşıyordu[11].

Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesi, itilâf devletlerinin yerinde incelemesi sonucu istenilirse, Türk ordusunun bölgeyi boşaltmasını öngörüyordu[12]. Mütarekeden sonra, Batum'a asker çıkaran İngilizler, bağımsız Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devletlerini desteklemişti. 1920 yılı hem Sovyet Rusya milliyetler politikası açısından hem de Kafkasya'da bağımsızlığını yeni kazanan bu üç devlet açısından bir dönüm noktası olmuştur[13]. Rusya ile İngiltere arasında ticarî ilişkilerin kurulması hakkında Londra'da yapılan görüşmeler 16 Mart 1921'de iki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalanması ile sonuçlandı[14]. Görüşmeler sırasında Kafkasya sorunu da gündeme gelmiş ve İngiltere, Rusya'nın Kafkasya siyasetine müdahale etmeyeceğini bildirmişti[15].

---

[10] 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs'ta Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri ilân edildi. Bkz. E. E. H. Carr, Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 1917-1923, Çev. Orhan Suda, İstanbul 1989, s. 313. Geniş bilgi için bkz. Kazemzadeh, The Struggle For Transcaucasia (1917-1921).

[11] Öztoprak, *"Maverayı Kafkas..."* Sekizinci Askerî Tarih Semineri ...., s. 136.

[12] Bu ihtimal karşısında Mutasarrıf Hilmi (Uran) Bey'in, Kars Belediye başkanı Fahraddin (Erdoğan) Bey'e verdiği talimat doğrultusunda Milli Kongre toplanarak 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası adını alan geçici bir hükûmet kurmuştu. 26 Aralık 1918'de Osmanlı kuvvetlerinin Kars'tan ayrılması üzerine şehre giren İngilizler, başlangıçta bu hükûmeti tanımışlardı. İngilizler, 17-18 Ocak 1919'da ilân edilen Cihangiroğlu İbrahim Bey yönetimindeki Cenub-ı Garbi Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi adındaki geçici hükûmetin üyelerini 12 Nisan 1919'da tutuklamışlar ve Malta'ya sürmüşlerdi. Ertesi gün ise Kars, Ermeniler tarafından işgal edilmişti.Bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921) , Ankara 1959, s. 29-30.

[13] İç savaşın sona ermesiyle milletlerin kendi kaderini tayin hakkı, ayrılma hakkı olarak değil birçok milletten oluşan sosyalist bir toplumda milletler arasında eşitlik ve bir milletin dğer bir millet tarafından sömürülüşüne son verilmesi biçiminde sunulmaya başlanmıştı. Carr, Sovyet Rusya Tarihi..., 333; Erel Tellal, *"Misaid Sultan Galiyev"*,A.Ü. SBF Tartışma Metinleri, 28/2001 Ocak, s. 4.

[14] 19 Mart 1921'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İngiltere'nin İstanbul ve diğer yerlerde bulunan temsilciliklerine, anlaşma metnini telgrafla bildirmişti. İngiliz-Rus Ticaret Anlaşmasının giriş bölümünde iki tarafın birbirlerine karşı düşmanca eylemden kaçınacağı belirtiliyordu. Taraflar sınırları dışından doğrudan ya da dolaylı bir resmi propaganda yürütmeyeceklerdi. Özellikle Sovyet Rusya, Asya'daki halkları İngiliz çıkarlarına ve özellikle Hindistan ve Afganistan'da İngiliz imparatorluğuna karşı askerî, diplomatik veya herhangi bir propaganda yoluyla cesaretlendirmeyecekti. İngiltere'de aynı yükümlülüğü, eski Rus imparatorluğundan ayrılan ülkelerde Sovyet Rusya'ya karşı üstleniyordu. İngiliz Rus Ticaret Anlaşması için bkz. Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series, Volume XII, Her Majesty's Stationery Office, London 1970, s. 838-841 (No. 845).

[15] David Şiraşidze, *"Gürcistan ve Sovyet Rusya"*, Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası, (Resulzâde Mehmed Emin Bey Riyaset-i Tahririyesi Altında Telif Edilmiştir.), İstanbul 1928, s. 109.

Bu şekilde Sovyet Rusya, İngiltere'nin elinde bulunan esir milletleri kurtarmak rolünü bırakarak, ortaya çıkan uluslararası durum sonucu, İngiltere ile ortak bir emperyalist dil kullanmaya başlamıştı. Dolayısıyla Kafkasya'nın bolşevikleştirilmesi, "*şark milletlerini halas*" uğrunda işleyen bir süreç değil, iki büyük devletin arasında cereyan eden tarihî İngiliz-Rus rekabetinin devamı görünümündeydi[16].

TBMM'nin açılışından üç gün sonra Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya lideri Lenin'e bir mektup yazarak iki ülkeyi tehdit eden emperyalist güçlere karşı siyasî ve askerî dayanışma önermişti[17]. Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin (George Vassilievitch) tarafından, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektubun 3 Haziran 1920'de cevaplandırılması ile iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler resmen başlamıştı[18]. TBMM, 11 Mayıs 1920'de Hariciye Vekili Bekir Sami (Kunduh) Bey'in başkanlığında bir heyeti, Moskova'ya temasta bulunarak bir anlaşmaya varmak amacıyla göndermişti[19]. TBMM heyeti 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varmıştı[20]. 24 Ağustos 1920'de bir Türk-Rus anlaşma taslağı hazırlanmış ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yardım etmesi kararlaştırılmıştı. Ancak 27 Ağustos 1920'de Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin'in Türkiye'den Ermeniler lehine toprak talebi karşısında, görüşmeler bu aşamada kesilmişti[21]. Moskova görüşmeleri TBMM'nin 16-17 Ekim 1920 tarihlerindeki gizli oturumlarında tartışılmıştı[22]. Bu arada 1 Eylül 1920'de Bakû'de yapılan Doğu Halklarının Birinci Kongresi'ne TBMM Hükûmeti

---

[16] Şiraşidze, "*Gürcistan ve Sovyet Rusya*" ,*s. 109-110.* Nitekim Sovyet Rusya'ya büyükelçi olarak tayin edilen Ali Fuat Paşa da anılarında İngiliz Rus Ticaret Anlaşması'nın bu yönüne işaret etmektedir. Çarlık Rusyası sınırları içinde, bolşevik iktidarının kurulmasına İngiltere'nin olumlu yaklaşması, Sovyet Rusya'ya başlangıçta kendilerini yönetmede özgür ve özerk bıraktığı halkları, 1921'den itibaren değişik biçimlerde Moskova'ya bağlama yolunu açtı. Ali Fuad Cebesoy, , **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955, s.193-197.

[17] Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, c. I, Ankara 1994, s.599.

[18] Fethi Tevetoğlu, "*Atatürkün Sovyet Politikası*" , **Türk Kültürü**, Atatürk Sayısı, Sayı:25, Kasım 1964, s. 28-31.

[19] Heyette ayrıva İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk), Lazistan mebusu Osman, Doktor İbrahim Tali(Öngören), Kurmay Yzb. Seyfi (Seyfi Düzgören) Beyler bulunuyordu. Tevfik Bvıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921) I**, kent Basım Evi-Ekim 1981, s. 149.

[20] Yusuf Kemal Bey, TBMM'de yaptığı konuşmada, Ankara'dan ayrılışlarından yetmiş bir gün sonra Moskova'ya vardıklarını ifade etmektedir. **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları Cilt: I**, Devre:I, İçtima:I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; İstanbul 1999, s. 159.

[21] **Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981, s. 158-164. Çiçerin, anlaşmanın kabulünü ve yardımı, ErmenilereVan, Bitlis ve Muş vilâyetlerinden yer verilmesine bağlamıştı. Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da...**, s. 152.

[22] Yusuf Kemal Bey'in Moskova görüşmeleri üzerine TBMM'de yaptığı açıklamadan sonra söz alan Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey, Sovyet Rusya'yı yönetenlerin, dış siyasette Rus Çarı Petro ile aynı düşünceyi paylaştıklarını, aynı ideali takip ettiklerini ifade ediyordu. Bkz. . **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları Cilt: I**, Devre:I, İçtima:I, s. 159.

adına gözlemci olarak katılan Dr. İbrahim Tali Bey, kongreye sunduğu bildiri ile bağımsızlık için savaştığımızı açıklamıştı[23].

Ilımlı sosyalist menşeviklerin idaresinde, 28 Mayıs 1918 tarihinde başkenti Erivan olmak üzere kurulan Ermenistan, aşırı Ermeni milliyetçisi taşnakların idaresinde yayılmacı bir siyaset izlemeye ve "*Büyük Ermenistan*"ı gerçekleştirmek için çalışmaya başlamıştı. İngiliz Hükûmeti, son olarak Batum'dan birliklerini çekmiş, Kafkasya bölgesini boşaltma işlemini tamamlamıştı. İngilizlerin boşalttığı yerlere Gürcü birlikleri yerleşiyordu. Türk heyetinin, Moskova'ya doğru seyahatlerine devam ettiği Haziran 1920'de, Ermeniler Oltu'daki Türk mahallî yönetimine karşı geniş çaplı bir saldırı başlatarak bölgedeki Türklere karşı katliâma girişmişti[24]. Bu olaylar üzerine TBMM Hükûmeti Ermenistan'a yönelik askerî harekâtın başlatılmasını ve Misak-ı Millî ilkelerine uygun biçimde Doğu Anadolu sınırımızın gerçekleştirilmesini kararlaştırmıştı. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir komutasında 28 Eylül'de başlayan askerî harekât sonrasında, Sarıkamış bölgesi ve Kars kurtarılmış, 7 Kasım günü ise Gümrü işgal edilmişti. Ermenilerin barış istemesi üzerine önce bir ateşkes anlaşması, 2 Aralık 1920 tarihinde ise Gümrü Barış Anlaşması imzalanmıştı[25]. Gümrü Anlaşması ile 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgali altında bulunan Iğdır ve Tuzluca ilçeleri ile birlikte Kars bölgesi geri alınmıştı. Yine anlaşmanın ikinci maddesi ile Nahçıvan-Şahtahtı-Şarur bölgesi geçici olarak Türkiye'nin koruyuculuğuna bırakılmıştı[26].

Sovyet Rusya'nın Ankara'ya atadığı ilk resmi sefir, Budu Medivani 3 Aralık 1920'de Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ile Gümrü'de yaptığı görüşmede Moskova'da bir Türk heyetinin beklendiğini haber vermişti[27]. Bunun

---

[23] Kongre hakkında geniş bilgi için bkz. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi:Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması 1918-1921**, Ankara 1997, s.131-202.

[24] Hâriciye Vekâleti durumu 7 Temmuz 1920'de protesto etmiş ve Ermenilere ultimatom vermişti. Ancak Şark harekâtının başlaması için İngiliz birlişklerinin bölgeyi boşaltması beklenmişti. İngilizler boşaltma işlemini Temmuz 1920'de gerçekleştirmişlerdir. Son İngiliz birliğinin Batum'dan ayrılması üzerine şehir, ahalinin karşı koymasına rağmen Gürcü Hükûmeti'nin eline düşmüş ve bu durum Hariciye Vekâleti tarafından protesto edilmişti. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, Ankara 1995, s.65-66.

[25] İsmail Soysal, İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Ankara 1989, s. 17-27.

[26] Moskova Anlaşması ile sözkonusu yetki Azerbaycan'a verilmişti. Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları .....**, s. 18.

[27] **Tengirşek, Vatan Hizmetinde**, s. 190.

üzerine 7 Aralık 1920'de İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey başkanlığında Moskova'ya gidecek heyetin karanamesi çıkartılmıştı[28]. 19 Aralık 1920'de Ankara'dan hareket eden heyette Yusuf Kemal (Tengirşenk), Rıza Nur, elçilik kâtibi Mehmet Ali Beyler bulunuyordu. 7 Ocak 1921'de Kars'a varan heyet, burada Moskova büyükelçimiz Ali Fuat Paşa ile buluşu[29]. Türk heyeti 17 Ocak 1921'de Kars'tan yola çıkmış ve Tiflis, Bakû üzerinden 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştı[30]. Aynı gün akşama doğru, Türk heyeti, Sovyet Rusya Hariciye Komişseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile yaptıkları görüşmede garip davranışlarla karşılaşmışlardı. Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin'in, "*Niçin geldiniz?*" sorusuna, heyet başkanı Yusuf Kemal Bey "*Niçin çağırdınız?*" cevabını vermişti[31]. Bu görüşmede Çiçerin, İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak zaruriyetinde olduklarını, Türkiye ile bir ittifakı düşünmediklerini ve Türklerin aşırı komünistlere karşı şiddetli hareket ettiğini belirtmişti. Çiçerin, Medivani'nin mektubunda siyasi mutabakattan söz ettiğini ifade etmiş, ayrıca Türklerin Ermenilerle yapılan barışta Rus aracılığını kabul etmemesini ve yapılan protestolara rağmen Gümrü'yü boşaltmamasını eleştirmişti[32]. 22/23 Şubat 1921'de Türk heyetini kabul eden Stalin de İngilizlerle yapacakları ticaret anlaşmasını gerekçe göstererek ittifak yapamayacaklarını bildirmişti. Ancak Stalin, hemen bir kardeşlik anlaşmasının imzalanabileceğini, para ve silah yardımında bulunabileceklerini belirtmişti[33]. 26 Şubat 1921'de Sovyet Hariciye Komiserliği binasında başlayan görüşmeler sonucunda, Moskova Anlaşması 16 Mart 1921'de törenle imzalandı[34]. Anlaşmayı TBMM

---

[28] Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV**, İstanbul 1991, s. 68. Yusuf Kemal Bey'in isteği üzerine, Kâzım Karabekir Paşa'dan Sefir Medivani'ye bir mektup göndererek, 3 Aralık 1920'de Gümrü'de Sovyet Rusya'nın TBMM Hükûmeti'nden siyasî ve askerî nitelikte anlaşma görüşmelerinde bulunmak üzere bir heyet beklediğine ilişkin Lenin ve Stalin'den aldığı telgrafında yer alan hususları özetle yeniden bildirmesini istemişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın 14 Ocak 1921 tarihli mektubuna, Sefir Medivani aynı gün verdiği cevapta Moskova'da Türk heyetinin bklendiğine ilişkin Sovyet Rusya isteğini teyit etmişti. Bkz. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.192-194.

[29] Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Dağıstan'a istiklâl verilmesi dolayısıyla Lenin'e bir telgraf çerekerk bu olayın bolşevik dünyası ile islam dünyası arasındaki ilişkilere olumlu etki yapacağına ilişkin inancını ifade etmişti. Lenin, 7 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya samimi dileklerini içeren bir telgrafla cevap vermişti. Bkz. Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV** ,s.68.

[30] Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 197-203.

[31] Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 203.

[32] Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 138; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV** ,s.70-71.

[33] Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 139. Stalin, Ermenistan sorununun görüşmelerde ele alınıp alınmayacağı hakkında Türk heyetinin sorusunu " *Siz Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha halledeceğiniz bir şey kalmış ise onu da halledinizi, fakat zamanını kat'î olarak bildiriniz.*" Sözleriyle cevaplandırmıştı. Bkz. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 139.

[34] Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 150. Anlaşmanın imza tarihi hakkında iki farklı görüş vardır. Ali Fuat Paşa, Moskova Anlaşmasının 16 Mart 1921'de imzalanmasına rağmen, Çiçerin'in, anlaşmanın imza tarihi değiştirilmemek koşuluyla iki gün sonra yayınlanmasını ve duyurulmasını özel olarak rica ettiğini

Hükûmeti adına Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerle, Moskova büyükelçimiz Ali Fuat Paşa, Sovyet Rusya adına ise Hariciye Komiseri Çiçerin ile Pan Rus merkez icra komitesi üyesi Celâl Korkmazof imzalamıştı.

16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması'na rağmen karşılıklı şüpheler halâ varlığ·nı koruyordu. Anlaşmanın 8. maddesine göre, her bir taraf, diğer taraf hükûmetini devirmeye çalışan hiçbir gruba kendi ülkesinde izin vermeyecekti. Bu madde Moskova açısından, Rusya'nın milyonlarca Türk tebası arasında Pan-Turanist ajitasyona karşı bir önlem niteliği taşırken, Ankara açısındanKafkasya ya da herhangi bir yerden yönelecek bolşevik komplosuna karşı korunmayı amaçlıyordu[35].

28 Nisan 1920 de Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesinden sonra, kızıl Rus birlikleri Ermenistan'ı da bolşevikleştirmişlerdi[36]. Sırada Gürcistan vardı. Nitekim Ermenistan'a gönderilen temsilcimiz Bahaeddin Bey[37], Şark Cephesi Kumandanlığı'na çektiği 25 Mart 1921 tarihli telgrafta bu hususu dile getirmektedir. Bahaeddin Bey, 5-10 gün içinde Ermenistan'da Sovyet yönetimi kurulmasının kesin olduğunu, bu durumun Kafkasya'da Türkiye için bir tehlike oluşturup oluşturmadığını cephe kumandanlığından sormaktaydı. Bahaeddin Bey, "*...Bu tehlike mevcud olduğuna göre ne sûretle mukabele edilmesi mutasavverdir? Ve bendeniz için ne tarzda hareket etmek emr buyuruluyor? Bolşeviklerle münakid muâhede de ne kadar riayet ettikleri Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan vakalariyle sabit olduğuna, sonra bize karşı seciye-i siyasiyelerine tamamen muhalif bir hatt-ı hareket takip edeceklerine inanılabilir mi?*

---

kaydetmektedir. Bunun nedeni aynı gün Rusya ile İngiltere arasında bir ticaret anlaşmasının imzalanmasıdır. Bkz. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 150. Yusuf Kemal Bey ise, Moskova Anlaşması'nın 18 Mart 1921'de imzalandığını, ancak İstanbul'un işgali yıl dönümü olduğu ve İngilizlerle yaptıkları ticaret anlaşmasından dolayı Rusların da işine geldiği için anlaşmanın altına 16 Mart 1921 tarihini koyduklarını ifade etmektedir. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 217-218. Moskova Anlaşması'nın metni için bkz. İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları...**, s.32-38; M. Kemal ATATÜRK , **Nutuk II** , M.E.B., İstanbul 2000, s.489; Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 301; Ahmet Önder Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, Ankara 1989, s.220-221.

[35] Roderic H. Davison, "*Turkish Diplomacy From Mudros To Lausanne*", **The Diplomats 1919-1939**, Gordon A. Graig-Felix Gilbert (Ed.) Princeton University Press, New Jersey 1953, s. 191.

[36] Kafkasya'nın bolşevikleştirilmesi süreci için bkz. Aşenba, "*Şimalî Kafkasya'da Bolşevikler*", **Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası**, s. 73-103.

[37] Gümrü Anlaşması'ndan sonra TBMM hükûmeti, Kafkasya'da bulunan cumhuriyetlere siyasî ilişkiler kurulması amacıyla temsilciler göndermişti. Sovyet Azerbaycan'a Memduh Şevket (Esendal), Sovyet Ermenistan'a Kur. Yzb. Bahaeddin (Kuban), Menşevik Gürcistan'a Kur. Alb. Kâzım (Dirik) gönderildiği gibi, Karakilis'te mütareke kontrol heyeti başkanı Kur. Yzb. Hüsamettin (Tuğaç) da 11. Kızılordu Kumandanı Gekker nezdinde irtibat subaylığı yapıyordu. Bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu ...**, s.31.

Moskova sulhünün gizlenmesi lâzım mıdır?.." sorularıyla var olan kuşkuları dile getirmekteydi[38].

[38] ATASE, İsh:12, K: 759, B:116-1. Kâzım Karabekir, Yüzbaşı Bahaeddin'in telgrafı altına "*Gürcistan bolşevik olduğuna nazaran, Ermenistan hükûmetinin taşnak kalması ve biraz da terk-i hayat menfaatimiz icabıdır. Azerbaycan ve Anadolu hakkında Rusların nokta-i nazarı bir olmayacağı gibi kuvvetleri de böyle olmaz.*" notunu düşmüştü. Bkz. ATASE, İsh:12, K: 759, B:116-1.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU CEPHESİ'NİN GENEL DURUMU

A. CEPHENİN KUVVET DURUMU

1- Düzenli Birlikler

Şark Cephesi Kumandanlığı'nın emrinde bulunan birliklerde Moskova Anlaşması'ndan sonra çok önemli miktarda bir kuvvet azaltılmasına gidilmemişti. 1921 yılının başından itibaren Şark Cephesi'ne bağlı birliklerin asker miktarı ve savaş araç gereçlerine bakıldığında bu durum görülmektedir. Şark Cephesi'nin 5 Ocak 1921 tarihinde genel kuvvet durumu aşağıdaki şekilde gösterildiği gibi idi[1] (Tablo:1):

(Tablo:1)

	Şark Cephesine Bağlı Kıtaat ve Müessesat	3.Fırka	9. Fırka	11. Fırka	12. Fırka	Kars Mevkii Müstahkemi	Toplam
Muharib Subay	299	339	331	116	110	18	1213
Gayr-i Muharib Subay	340	75	86	88	68	-	657
Muharib Piyade	2116	3328	3234	938	1644	375	11260
Gayr-i Muharib Piyade	4619	962	1317	1064	473	108	8435
Muharib Süvari	499	58	263	50	16	-	886
Gayr-i Muharib Süvari	180		45	10	-	-	235
Muharib Makineli	-	387	416	218	485	-	1506
Gayr-i Muharib Makineli	-	407	267	145	98	-	917
Muharib Topçu	373	631	253	195	204	-	1656
Gayr-i Muharib Topçu Neferi	332	242	180	117	222	-	1093
Askeri öğrenci	1520	-	-	-	-	-	1520
Tüfek	2613	7980	4305	1203	1988	30	18119
Filinta	305	8	-	66	8	-	387
Kasatura	1209	268(?)	3433	819	1505	-	6966
Kılınç	337	40	22	85	-	-	484
Makineli Tüfek	20	48	44	48	48	-	208
Cephane (Sandık)	360	485	944	440	639	2	2870
Top	20	26	8	12	10	8	84
Top Mermisi	3157	2909	1200	1620	1400	900	11186

Yukardaki bilgilere göre Şark harekâtından hemen sonra, 5 Ocak 1921'de cephe emrinde bulunan subay ve efradın toplam sayısı 75.729'u buluyordu.Yine beşinci ve müretteb fırka kuvvetlerinde değişiklik olduğu Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, tarafından 23 Ocak 1921'de şifre telgrafla Müdafa-i Milliye Vekâleti ve

[1] Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE), İstiklâl Harbi Cilt Kataloğu (İsh):10, K: 618, B:8-1.

EHUR'e arz edilmişti[2]. Moskova Anlaşması'nın imzalandığı sırada ise Şark Cephesi emrindeki kuvvetlerin durumuna ilişkin Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir'in 24 Nisan 1921'de EHUR'e ulaşan 10 Nisan 1921 tarihli şifresinde Cephe emrindeki birliklerin 15 Mart 1921 tarihine ait durumu ise aşağıdaki gibi gösteriliyordu[3]. (Tablo:2)

	Şark Cephesine Bağlı Kıtaat ve Müessesat	3. Fırka	9. Fırka	11. Fırka	12. Fırka	Kars Mevkii Müstahkemi	Toplam
Erkan ve Ümera	66	169	13	10	3	5	266
Subay	398	-	138	142	133	22	833
Tabib ve eczacı	39	-	12	-	12	8	71
Baytar	13	-	3	-	4	-	20
Sivil memur	134	53	40	42	34	-	303
1884 Doğumlu	32	-	-	-	-	-	32
1884-1888 D.	216	-	36	-	8 (304'lü)	22	274
1889 D.	252	333	375	80 (304'lüler dahil)	198	57	1215
				81			81
1890 D.	48	-	276	73	118	29	544
1891 D.	258	-	259	77	134	15	743
1892 D.	199	-	369	76	171	31	846
1893 D.	234	-	268	73	121	21	717
1894 D.	-	-	74	648	604	71	1397
1895 D.	74	-	-	503	-	48	625
	963						963
1896 D.	1009	708	806	666	572	27	3788
	981						981
1897 D.	-	1024	7052	534	572	49	9231
					598		598
1898 D.	600	1022	469	77	463	61	2692
	603				326		929
1899 D.	494	1221	413	69	204	53	2454
1900 Doğumlular	552	1142	416	-	195	61	2366
1901-1905 D.	553	-	-	117 (317'li)	3	8	681
Doğum tarihleri bilinmiyor. Muharib Piyade	2394	-	-	-	3 (321'li)	-	2397
Doğ. tarihleri bilinmiyor. Muharib Süvari	424	-	-	-	-	-	424
Askeri öğrenci	1063	-	-	-	-	-	1063

15 Mart 1921 tarihine ait Cephe Kumandanlığı emrindeki birliklerin kuvvet durumuna ilişkin tablodan 3. Fırka'nın emrinde 169 subay, 53 sivil memur ve 7.116 efrat bulunmaktaydı. Efradın 5.039'u muharip piyade, 53'ü muharip süvariden oluşuyordu. 9. Fırka emrinde, subay ve memurların toplam mevcudu 310'u efrat sayısı 5.186'ya ulaşıyordu. Efradın 4.047'si muharip piyade, 114'ü muharip süvariydi. 11. Fırka emrinde bulunan subay ve memur adedi 194, efrat mevcudu 3.089'du. Efradın

[2] ATASE, İsh:10, K: 618, B:8-1.
[3] ATASE, İsh:10, K:600, B: 19-1.

1.869'u muharip piyade, 61'i muharip süvariden oluşuyordu. 12. Fırka emrindeki subay ve sivil memur adedi toplam 196 idi. Fırka emrindeki efrad mevcudu 3.765 olup bunlardan 2.563'ü muharip piyade, 79'u muharip süvariden oluşuyordu. Kars Mevkii Müstahkemi emrindeki subay ve sivil memur mevcudu ise toplam 35'ti. Kars Mevkii Müstahkemi emrindeki efrat mevcudu ise doğum tarihleri bilinmeyen 75 hıristiyan efratla birlikte 638'di. Cephe'nin 15 Mart 1921 tarihine ilişkin silah ve cephane durumu aşağıda gösterildiği gibiydi[4] (Tablo:3) :

Tüfek	2673	3372	4263	1778	2208	106	14400
Makineli Tüfek (Ağır)	4	36	36	26	36	-	138
Makineli Tüfek (Hafif)	10	10	8	20	10	-	58
Fişenk	220561	24590	1.041.432	570.456	859.362	2950	2719351
Top	26	20	8	12	-	18	84
Cephane (Atım)	2303	2481	1200	1212	1294	599	9089
Binek (Zâti)	475	105	324	117	162	12	1195
Binek (Mîri)	610	99	183	172	125	29	1218
Mekkâri ve koşum	1516	638	651	624	669	49	4147
Öküz ve manda	1079	95	907	255	59	74	2469
Araba	808	110	461	142	154	22	1697

Cephe Kumandanı Karabekir'in EHUR'e çektiği 28 Nisan 1921 tarihli telgrafta verdiği bilgilere göre Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 1 Nisan 1921 tarihine ilişkin kuvvet durumu ise aşağıdaki tabloda gösterildiği gibiydi[5] (Tablo:4).:

	Şark Cephesine Bağlı Kıtaat ve Müessesat	3. Fırka	9. Fırka	12. Fırka	Iğdır Grubu	Şahtahtı Müfrezesi	Mülga 11. Fırka	Kars Mevkii Müstahkemi
Erkan ve Ümera	66	13	13	15	-	-	2	15
Subay	400	165	133	39	-	18	44	22
Tabip-Eczacı	38	-	12	12	-	1	-	-
Baytar	12	-	3	-	-	-	-	-
Sivil memur	181	54	44	34	-	4	7	8
1884'e kadar D.lar	-	-	364	8	4	97	-	22
1883 D.	-	-	-		2		-	
1884 D.	290	-	-		1		85	
1889 D.	261	602	297	2515	56		8	57
1890 D.	257		-	117	22		10	29
1891 D.	148		274	121	37	4	10	15
1892 D.	201		357	162	54	4		31
1893 D.	198		255	127	49	2	10	21
1894 D.	238	795	948	657	329	2	203	71
1895 D.	1078	624	712	157	283	79	191	48
1896 D.	981	701	787	466	329	92	205	40
1897 D.	1057	1021	681	605	(adedi yok)	78	145	49
1898 D.	991	1022	457	319	60	-	17	61

[4] ATASE, İsh:10, K:600, B: 19-1.
[5] ATASE, İsh:10, K:607, B: 66-1.

1899 D.	604	1218	428	215	84	1	29	53
1900 D.	452	1144	603	206	119	-	185	65
1901 D.	552	-	-	458	-	-	-	50
1905 D.	15	-	-	-	-	-	-	8
D. tarihleri bilinmeyen	633	-	-	-	-	-	-	68
Öğrenci	1051	-	-	-	-	-	-	-

1 Nisan 1921 tarihinde Şark Cephesine bağlı birlikler emrinde 697 subay ve sivil memur, 2.389'u muharip piyade, 514'ü muharip süvari olmak üzere 7.665 efrat olduğu anlaşılmaktadır. Aynı tarihte 3. Fırka emrinde toplam 232 subay ve sivil memur, 1.144'ü muharip piyade, 5.278'i muharip süvari olmak üzere 7.123 efrat bulunmaktaydı. 9. Fırka emrinde 205 subay ve sivil memur, 4.122'si muharip piyade, 115'i muharip süvariden oluşan 5875 efrat bulunmaktaydı. 12. Fırka emrindeki subay ve sivil memur adedi toplam 100, efrat adedi 608'i muharip piyade, 79'u muharip süvari olmak üzere 3.487 idi. Iğdır Grubu emrinde 871 muharip piyade efradı bulunmaktaydı. Şahtahtı Müfrezesi emrinde subay ve sivil memur adedi 24'tü. Müfreze emrinde 335'i muharip piyade olmak üzere 449 efrat bulunmaktaydı. Mülgâ 11. Fırka'nın diğer birlikler emrindeki subay sivil memur mevcudu toplam 53'tü. Fırka'nın diğer birlikler emrinde 585'i muharip piyade, 60'ı muharip süvari olmak üzere 877 efradı vardı. Kars Mevkii Müstahkemi emrindeki subay ile sivil memur toplamı 35, efrat sayısı 638'di.

Yine söz konusu telgrafta Cepheye ait silah, teçhizat ve nakliye araçları miktarının 1 Nisan 1921 tarihi itibariyle şu şekilde olduğu belirtiliyordu[6](Tablo:5).:

Tüfek	2754	3364	4171	2185	1035	365	181	106
Makineli Tüfek (Ağır)	6	6	46	36	12	2	12	-
Makineli Tüfek (Zayıf))	-	10	12	10	9	4	7	-
Fişenk	22311	633.480	1.029.287	821.513	108.800	103.044	601	2950
Top	26	20	8	10	7	-	4	18
Cephane (Atım)	2033	1481	1200	1384	500	-	682	599
Binek (Zâti)	493	103	282	176	53	13	49	12
Binek (Mîri)	697	96	208	126	22	10	93	19
Mekkâri ve koşum	1538	636	749	673	481	61	121	49
Öküz ve manda	1080	94	945	626	202	34	35	74
Araba	808	110	443	159	95	16	30	22

1 Nisan 1921 tarihine ait cephenin genel durumunu gösteren tabloda ise aşağıdaki bilgiler yer almaktadır[7](Tablo:6).:

[6] ATASE, İsh:10, K:607, B: 66-1.
[7] ATASE, İsh:10, K:607, B: 66-2.

	Şark Cephesine Bağlı Kıtaat ve Müessesat	3. Fırka	9. Fırka	12. Fırka	Iğdır Grubu	Şahtahtı Müfrezesi	Mülga 11. Fırka	Kars Mevkii Müstahkemi
Subay	697	232	205	204	119	24	53	35
Efrad	7665	7123	5875	3487	735	429	877	638
Tüfek	2754	3364	4171	2185	1305	360	181	106
Cephane	22311	633480	1.029.287	821.513	108.800	103.024	356.601	2950
Makineli Tüfek (Ağır)	6	6	46	36	12	2	12	-
Makineli Tüfek (Hafif))	-	10	12	10	9	4	7	-
Top	26	20	8	10	7	-	4	18
Cephane (Atım)	2033	1481	1200	1384	500	-	682	599

Aynı tarihte 3. Fırka Kumandanlığı emrinde 5.278 muharip piyade, 51 muharip süvari bulunmaktaydı. Yine 9. Fırka'da 4.122 muharip piyade, 115 muharip süvari ; 12. Fırka'da 2.200 muharip piyade ve 608 muharip süvari bulunuyordu. Iğdır Grubu Kumandanlığı emrinde 871, Şahtahtı Müfrezesi emrinde 335 muharip piyade vardı[8].

1 Nisan 1921 tarihinde cepheye ait nakliye araçları miktarı ise şu şekildeydi[9](Tablo:7).:

	Şark Cephesine Bağlı Kıtaat ve Müessesat	3. Fırka	9. Fırka	12. Fırka	Iğdır Grubu	Şahtahtı Müfrezesi	Mülga 11. Fırka	Kars Mevkii Müstahkemi
Binek	1110	199	480	302	74	23	142	31
Mekkâri ve koşum	1538	636	749	673	481	61	131	49
Öküz ve manda	1080	94	945	626	202	34	35	74
Merkep	-	-	-	-	-	-	-	-
Araba	808	110	443	159	95	16	30	22
Muharip Piyade	2389	5278	4122					
Muharip Süvari	514	51	115	608				
Toplam (Efrat bölüğü dahil değildir.	1051							

Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 15 günlük periyotlarla yayınladığı cephenin gücünü gösteren cetvellerde rakkamlar birbirinden farklılık göstermekle birlikte gerek insan gücü gerek silah ve teçhizat bakımından istikrarlı olduğu görülmektedir. Nitekim 5 Ocak 1921 tarihli kuvvet cetvelinde 18.116 olan tüfek sayısı, 15 Mart 1921'de 14.400, 1 Nisan 1921'de ise 14.426 olarak görülmektedir. Yine aynı tarihlerde makineli tüfek ve top adetlerinde de istikrar görülmektedir. Şark harekâtının hemen sonrasında Şark

[8] ATASE, İsh:10, K:618, B: 16-1.
[9] ATASE, İsh:10, K:607, B: 66-2.

Cephesi Kumandanlığı emrinde en 20.000 muharip er ve yaklaşık aynı sayıda silahın mevcut olduğu görülmekteydi[10].

Şark Cephesinin 1 Haziran 1921 tarihinde sonradan gelen 11. Fırka'nın eklenmesiyle oluşan genel kuvvet durumu ise aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir[11] (Tablo:8).:

	Muharip Subay	Gayr-i Muharip Subay	Muharip Efrad	Gayr-i Muharip Efrad
9. Fırka	166	57	3399	1784
12.Fırka	158	51	2076	874
Süvari 6. Fırka	40	5	583	194
Yekûn	354	113	6058	2742
Kars Mevkii Müstahkemi	36	6	480	-
11. Fırka	151	63	1868	1228
Cepheye Merbut Alay	386	175	1463	5437

1 Haziran 1921'de Şark Cephesi'nin silah ve cephane durumu ise şu şekildeydi[12] (Tablo:9).:

	9. Fırka	12. Fırka	Süvari 6. Fırka	Kars Mevkii Müstahkemi	11. Fırka (Sonradan gelmiş ve ilâve edilmiştir.)	Cepheye Merbut Alay
Tüfek	4101	2158	516	105	2041	1385
Fişenk	1.075.557	890.885	107.222	2914	555.615	158.164
Makineli Tüfek (Ağır)	46	48	4	-	28	-
Makineli Tüfek (Hafif)	12	10	12	-	20	2
Top	8	10	2	20	12	22
Cephane (Atım)	1096	1394	137	599	1212	1600

1 Haziran 1921'de Şark Cephesi'nin elinde bulunan nakliye araçlarının miktarı ise şu şekildeydi[13] (Tablo:10).:

	9. Fırka	12. Fırka	Süvari 6. Fırka	Kars Mevkii Müstahkemi	11. Fırka (Sonradan gelmiş ve ilâve edilmiştir.)	Cepheye Merbut Alay
Binek	454	172	577	37	340	454
Mekkâri ve koşum	636	668	(Mekkâri)31	41	490	1394
Öküz ve manda	914	610	-	-	250	996
Araba	487	169	-	-	246	793

[10] İlhan Gedik, *Milli Mücadele'de 15. Kolordu*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1992, s. 203.
[11] ATASE, İsh:10, K:1134, B: 51-3.
[12] ATASE, İsh:10, K:1134, B: 51-3.
[13] ATASE, İsh:10, K:1134, B: 51-3.

Şark Cephesi Kumandanlığından Türk Kıtaatı Moskova Anlaşması ile belirlenen sınırın gerisine çekilmesi öncesinde "*hemen keşide edilecektir, aceledir.*" notu ile 10 Nisan 1921'de çekilen ve EHUR'e 12 Nisan 1921'de ulaşan telgrafta Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyet idaresini kabul ettiği belirtiliyordu. Kâzım Karabekir Paşa, Ruslarla aramızda dostluk ve muhadenet anlaşması yapılmış olması dolayısiyle birliklerin daha çok alması imkânının sağlanması için belirlenmiş bir zamanda 1889 ilâ 1893 doğumluların ayrıca uzun müddetten beri silâh altında bulunan 1894 ilâ 1895 doğumlu olan efradın dahî terhîs edilmesinin muvafik olacağı mütalâasında bulunmaktaydı. Bu suretle askerî ve siyâsi vaziyetimizin iyi olduğuna dair bütün halkta büyük bir emniyet ve itimat oluşacaktı. Üstelik sükûn devresinde tabiî bir hal alan firarın ve dolayısıyla silah, teçhizat ve giyecek kaybının ve firarilerin yol açacağı şikâyetlerin önüne geçmek mümkün olacaktı. Bunlardan başka ve daha önemli bir gerekçe ise hâli hazır asker mevcudu devam ettirildiği takdirde iki ay sonra askerler ancak erzak satın almak sûretiyle iaşe edilebilecekti. Karabekir, silâh altında bulunan ve sayıları 5000 kadar olan 1889-1893 doğumlular ile sayıları 7000 kadar olan 1894-1895 doğumluların terhisi durumunda oniki bin efradın azalması ile 1896 ilâ 1900 doğumlu olmak üzere Şark Cephesi'ne bağlı birliklerin tamamında onbeş bin kadar efrad kalacağını ve o zaman ambarlarda mevcut erzakla hasat mevsimine kadar efradın iâşesinin mümkün olacağını belirtiyordu. Ayrıca terhis edilecek efrad, köylerine döndüklerinde tarımla uğraşacaklarından memleketin de iâşesi temin edilmiş olacaktı[14].

Karabekir'in bu telgrafı, EHUR tarafından 14 Nisan 1921 tarihinde görüşlerini bildirmek üzere Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne sunulmuştu. EHUR, Şark Cephesi'nden Kocaeli mıntıkasına gönderilmekte olan birliklerin nakli sonrasında 1893 doğumlular dahil, daha yaşlıların terhisini uygun gördüğünü belirtmekteydi. Ancak o zamana kadar diğer ordularda ihtiyaç bulunan ve silah altında bulunmakta olan 1891 ilâ 1893 doğumlu efradın, Şark Cephesinde terhisinin sakıncalı görüldüğünü ifade etmekte ayrıca 1900 doğumluların silah altına alınması suretiyle sonbahara doğru inkişâf edecek savaş durumuna göre bütün ordularda 1894-1895 doğumluların dahi terhisi konusunda Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin görüşünü bildirmesini istemekteydi[15]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, Şark Karargâhından EHUR'e gönderdiği 23 Mayıs 1921 tarihli telgrafla 3.Fırka dışında kalan

[14] ATASE, İsh:10, K:612, B: 65-3.
[15] ATASE, İsh:10, K:612, B: 65-1.

cepheye bağlı diğer birliklerde 1891-1893 doğumluların terhisleri için emir verdiğini bildirmekteydi[16].

Cephe matbaasında, Türk birliklerine ilişkin, zaman zaman propagandaya yönelik bilgiler de yayımlanmaktaydı. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir'in, 29 Mayıs 1921'de 12. Fırka Komutanlığına gönderdiği telgrafta Cephe Erkân-ı Harbiyesi Sekizinci Şubesi tarafından yayınlanan ve karargâh matbaasında basılan istihbarat hülâsalarında birliklerimizin numro ve bulundukları mıntıkalara dair yazılan havâdislerin propaganda için tertip edildiğini belirtmekteydi. 27 Mayıs1921 tarihli istihbarat hülâsasında yer alan, Hınıs ve Malazgirt havalisindeki "Yedinci" Süvari Fırkası'nın kürtler tarafından hediye edildiği hakkındaki haber bu türden yanıltma amacıyla düzenlenen haberlere örnekti[17].

2-Düzenli Olmayan Birlikler

a)Aşiret Birlikleri

Şark Cephesi emrinde düzenli kuvvetlerin yanı sıra aşiret birlikleri de bulunmaktaydı[18]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 10 Ocak 1921 tarihli şifre telgrafa cevap olarak Kars'tan 16 Mart 1921'de EHUR'e çektiği telgrafta Şark Cephesindeki aşiret alaylarının durumu ve konuşlanma şekli hakkında ayrıntılı bilgi vermekteydi. Şark Cephesi'nin harp düzeni içinde yirmi, yirmi bir, yirmi üç, ve yirmi dördüncü alaylar hariç olmak üzere birden otuza kadar olan alaylar vardı. Bunların dışında Keçeranlı, Hurmiyat Haydaranlı, Cemadanlı, Birokânlı, Verdügi, Dilhîran aşiretleri de bulunmaktaydı.Beşinci, Altıncı alaylarla Cemadanlı aşireti, merkez Hasankale olmak üzere Pasinler'de toplanmaktaydı. Bir, İki, Dört ve Yirmibeşinci alaylarla Carik, Dilhîran aşiretleri Hınıs'ta, Üçüncü alayla Hormik, Lolan aşiretileri Varto'da; Onsekiz, Ondokuz, Yirmi dokuz, Otuzuncu alaylarla, Kiraî ve Birukî aşiretleri Ani'de; Yedi, Sekiz, Dokuz, Onbir, Onikinci alaylar Eleşkird-Karakilise'de toplanmaktaydı. Bütün aşiret birlikleri gösterilen mahallerde toplandıktan sonra Gümrü'nün güney mıntıkasına gelecekler ve müretteb fırkanın emir ve harp düzenine dahil olacaklardı. Müretteb fırka emrinde aşiret

---

[16] ATASE, İsh:10, K:612, B: 79-1.
[17] ATASE, İsh:18, K:1394, B: 81-1
[18] II. Abdülhamit döneminde 1890 tarihinden itibaren kurulmaya başlanan Hamidiye Alayları, II. Meşrutiyet sonrasında yeniden düzenlenmiş ve alayların adı Mahmut Şevket Paşa tarafından Aşiret Alayları olarak değiştirilmişti. Geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983, s. 37 vd.

birliklerinden başka düzenli birliklerden bir piyade taburu, bir süvari bölüğü ve bir batarya da bulunmaktaydı. Aşiretlerin mevcutları hakkında şimdilik bir şey söylenemeyeceğini ifade eden Kâzım Karabekir Paşa, harekâta toplam 2.173 süvari ve 170.000 piyadenin iştirak ettiğini bildirmekteydi[19].

Moskova Anlaşması'nın imza edilmesi ile birlikte cephe kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, EHUR'e 23 Mart 1921'de ulaşan 21 Mart 1921 tarihli şifre telgrafta Gümrü bölgesindeki var olan kuvvetleri arttırmağa gerek olmadığı mütalâasıyla, silah altına davet edilmiş ve birçoğu bulundukları yerlerden hareket etmiş olan aşiret alaylarındaki efradın terhisini uygun gördüğünü bildirmekteydi. Cephe kumandanı, bu şekilde iâşe mevcudunu arttırmak düşüncesinde olduğunu ifade ederek EHUR'den bu konudaki emir ve düşüncesini bildirmesini istemektedir[20]. Karabekir'in bu talebine, Fevzi Paşa, 23 Mart 1921 tarihli şifre telgrafta, son zamanlarda Batum'da ortaya çıkan vaziyetin lehimize inkişafına kadar silah altına davet edilmiş olan aşiret birliklerinin terhis edilmemesini muvafik gördüğünü bildirmekteydi[21]. Ancak Şark Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Kars'tan 24 Mart 1921'de 12. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği harp telgrafında bu birliklerin terhisi emrini veriyordu. Kâzım Karabekir Paşa, Gürcistan hükûmetiyle bolşevikler arasındaki savaşın Gürcistan'ın sovyet yönetimini kabul etmesiyle sona erdiğini ve TBMM Hükûmeti ile Rus Sovyet Hükûmeti arasındaki Dostluk ve İttifak Muahedenâmesinin iki taraf temsilcileri arasında imza edilerek Doğu'daki savaşın yerini barış ve sükûnun aldığını belirtiyordu. Doğu'da ortaya çıkan savaş ve çeşitli olaylara karşı kuvvetli bulunmak üzere silah altına alınması emredilen aşiret birliklerinin, barış ve sükûn ortamının kurulması dolayısıyle artık toplanmalarından vazgeçilmişti. Kâzım Karabekir Paşa, henüz toplanma işini tamamlamayan aşiret birliklerinin terhis edilmesini ve toplanarak hareket etmek üzere olan aşiret birlikleri ile yürüyüşte bulunanların Gümrü'ye kadar sevklerinden vazgeçilmesini ve hemen terhislerinin yapılmasını bildiriyordu. 12. Fırka Kumandanlığı,t erhis edilecek aşiret birliklerine Şark Cephesi Kumandanlığı'nın davetine icap etmelerinden dolayı selâm ve teşekkürünü duyuracak ve hangi aşiret birliğinin ne kadar mevcutla ne zaman toplandığını veya henüz toplanamadığını kayıt ve tespit ederek cephe kumandanlığına bildirecekti.[22].

---

[19] ATASE, İsh:10, K:618, B: 118-1 ve 2.
[20] ATASE, İsh:10, K:618, B: 156-2.
[21] ATASE, İsh:10, K:618, B: 156-1.
[22] ATASE, İsh:14, K: 963, B: 164-2. Cephe Komutanlığının yukardaki emri, diğer fırka kumandanlıklarına, Kars Mevkii Müstahkemi, Çoruh ve Iğdır Grubları, Şahtahtı Müfrezesi kumandanlıklarına ve 9. Kolordu Ahz-ı Asker Heyeti Riyasetine de yazılmıştır. 12. Fırka Kumandanı

Cephe kumandanı Kâzım Karabekir, Kars'tan 24 Mart 1921 tarihinde Dahiliye Vekâleti, EHUR ve Merkez Ordusu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, aşiret reislerinden aldığı telgraflara karşılık olarak "....*Merd ve namuskâr tanıdığım sizden ve aşiretlerinizden de zâten samimiyet-i vatanperverlikleriniz beklenilirdi. İstikbâl ve ıslâhımız için düşmanlarımızla çarpışırken vatanımızın vahdet-i sükûnetini bozmağa çalışanların cezalarını kudret ve satvet-i hükûmetimiz, avn-i hakla pek yakında verecektir. Ehl-i vatan ve iman için bir kürtlük meselesi yoktur. Bunlar hep düşmanlarımızın, islamı zaafa düşürmek için yaptığı iğfalâttır. Hükûmetimizin ve kumandanlarımızın tebligatına tamamen riâyet, âsayiş-i memleketimizin muhafazasına son derece muavenet etmek sizler için de bir din ve vatan borcudur...*" cevabını verdiğini belirtmişti[23]. Ayrıca aşiret reislerinden, bilhassa düşman hesabına çalışan birkaç müfside kanmış olan zavallı kardeşlerimize, gerçek durumu açıklamalarını, onları doğru yola davet ve irşâda çalışmalarını istediğini ifade etmişti[24].

Yine cephe kumandanı Kâzım Karabekir'in, Şark Karargâhından Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne ve bilgi edinilmek üzere EHUR'e 21 Mayıs 1921'de yazdığı telgrafında aşiret birliklerinden savaşta pek sınırlı yarar sağlanabildiğini, bu nedenle Şark Cephesi'nin en mühim bir ekseriyetten istifade göremediğini belirtmişti. Karabekir, aşiret süvari müfettişliklerinin halen masrafı gerektirmesi dolayısıyle yalnız bir aşiret süvari fırkası karargahı oluşturulmasını münasip gördüğünü ifade etmişti. Söz konusu fırka karargahının oluşturulması ve Malazgirt'te bulundurulması ile hem talim ve terbiyelerine ihtimam gösterilerek bunlardan yararlanılabilirdi. Hem de halkın aydınlatılarak herhangi bir cereyana kaptırılması önlenir, böylece kanunlara ve düzenlemelere itaatkâr olmaları sağlanırdı. Karabekir, ileri sürdüğü bu mütalâa ve tekliflerin kabul görmesi durumunda, aşiret ahvaline vâkıf ve müstakîm tanınmış süvari arasından bir zâtın münasip bir fırka karargâhıyla fırka kumandanlığına; aşiretlerin efradının piyade talim ve terbiyelerine nezaret etmek üzere de, fırka kumandanının refakatine piyade kumandanı olarak piyade ümerasından bir zâtın tayin edilerek görevlendirilmesini istemekteydi[25].

Miralay Osman Nuri tarafından söz konusu emir, 25 Mart 1921 tarihli yazı ekinde 34., 35., 36. ve Topçu 12. Alay kumandanlıklarına, Hücum Taburu ile Süvari ve İstihkâm bölük kumandanlıklarına duyurulmuştu. Bkz. ATASE, İsh:14, K: 963, B: 164-1.

[23] ATASE, İsh:10, K: 618, B: 37-1.

[24] ATASE, İsh:10, K: 618, B: 37-1.

[25] ATASE, İsh:15, K: 1113, B: 6-(1: 6)

b) Şark Cephesinde Oluşturulan Milis Teşkilâtı

Ermeni ve Gürcülerin istilâsından kurtulan yerlerdeki Türkler, büyük bir coşku ile öz vatanları Türkiye'ye hizmete koşmaya başlamışlardı. Bölgenin sâdık ahalisi oluşturulan birliklere gönüllü olarak iştirak etmekte ve cepheye yollanmaktaydılar[26]. Hatta 26 Mayıs 1921 tarihli Vakit gazetesi orduya katılan bölge halkı için "...*Çarlık zamanında kendi benliklerini âdeta bilmeyecek kadar zâlale uğrayan bura ahalisi bugün Şark Cephesi'nden Garp Cephesi'ne naklolunan kıtaâtın en güzîde efradını teşkil etmektedir*..." yorumunu yapıyordu[27]. Bununla birlikte anavatana sonradan ilhak olunan Kars, Ardahan ve Artvin livaları halkının askeri talim ve terbiye ve topçu eğitimine alınması, ayrıca gençlere atıcılık ve binicilik eğitimi verilmesi Cephe Kumandanlığı tarafından 12. Fırka Kumandanlığına emrediliyordu. 12 Fırka Kumandanı Miralay Osman Nuri Bey[28], Cephe Komutanlığının 7 Haziran 1921 tarihli emrini 35. Alay Kumandanlığı'na 19 Haziran 1921 tarihinde bildirmiş ve kurulacak milis teşkilatının yapısı ve yaptırılacak askeri eğitimi ayrıntıları ile açıklamıştı. Cephe kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 43 yıl yabancı elinde kalarak daha sonra anavatana katılan Kars, Ardahan, ve Artvin livalarında yaşayan halkın büyük bölümünün askerlik yapmamış ve silah kullanmamış olduğunu belirtiyordu. Kâzım Karabekir Paşa, 11., 12., 9. ve Süvari fırkaları ile Ardahan, Artvin havalisi kumandanlıklarının kendi mıntıkaları dahilinde yaşayan ahalinin askerî eğitim ve öğretim ile silah atışı hususundaki noksanlarını gidermelerini istiyordu. Kâzım Karabekir Paşa, söz konusu bölge ahalisi için askerî birliklerin bulunduğu mahaller ile askerî birliklerin bulunmadığı önemli yerlere gönderilecek bir subay ve emrindeki birkaç küçük subay ile neferden ibaret müfrezelerle muvazzaf hizmet erbabı dışındaki eli silah tutan erkeklere, nöbetleşerek merkezlere celb ve sıra ile birkaç gün devam etmek ve iaşeleri kendilerine ait olmak üzere talim ve terbiye verdirilmesini, piyade tüfekleri bulunan mahallerde mantelli toplarıyla atış yaptırılmasını ve buna kış etrafı kapatıncaya kadar devam olunmasını ve eli silah tutanların tekmili birinci devreye iştirak ettikten sonra ikinci, üçüncü ve diğer devrelere başlanılması gerektiğini bildiriyordu. Askeri eğitim, atış, avcılık, yanaşık nizamın ateş altında zayiat vereceği çifte topçu görevleri ve avcı hattını kazmaktan ibaretti. Verilen bu askerî eğitimle, genç ve ihtiyar her ferdin kendisine güveninin, silaha muhabbetinin arttırılarak memleket savunması

---

[26] **Vakit**, 26 Mayıs 1921, nr.1245.
[27] **Vakit**, 26 Mayıs 1921, nr.1245.
[28] Osman Nuri Koptagel (1874-1942), 18 Ekim 1919'da 12 Fırka Kumandanı olmuştur. Bkz. . Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara 1989, s. 39-40.

için esas bir silahlı kuvvet oluşturulması amaçlanıyordu. Her birlik, kendi mıntıkasında ne kadar kişiye askeri eğitim verdiğini ve atış yaptırdığını tespit ederek üstüne bildirecek ve her mahallin milis ve muhafaza teşkilâtı için de hazırlık yapılacaktı [29].

Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 7 Haziran 1921 tarihli yukarıdaki emrine atfen Kars Mevkii Müstahkemi bir talimatname yayınlamıştı. Talimatname sûreti, 9 Temmuz 1921 tarihinde 34. Alay Kumandanlığı'na da gönderilmiştir. 34. Alay Kumandanlığına 530 numro ve acele kaydıyle gelen yazıda "*Şarkın hudud bekçisi olan bu havali halkının talim ve terbiye-i askerîye vâkıf ve müdafaa-i memlekete muktedir bir hale getirilmesi için mucibince muamele ifası hususuna müsaadeleri rica olunur efendim*" denmekteydi[30]. Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan gelen emir üzerine 12.Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey 35. Alay Kumandanlığına yazdığı 19 Haziran 1921 tarihli emirde "*..Bir harb vukûunda bi'lcümle ehl-i vatandan eli silah tutanların silaha sarılarak mücadeleye koşmaları her şahs-ı müslime müretteb bir vazife-i din ve namus olduğu gibi islamın ve Türklüğün imhasına kasdeden hain düşmanların sevgili vatanımız ve milletimizin hayatına kasdettiği şu zamanda her vatandaşın daima muharebeye hazırlanmış olması ve ilk işarette mücadeleye muvaffakiyet için şart-ı akdem olan talim ve terbiye ile mücehhez olarak şitab etmesi bir emr-i dini ve millidir.*" diyordu[31]. Bu hususu sağlamak için 34. Alay, 35. Alay mıntıkaları dahilindeki askerlik yükümlülüğü bulunmayan ahalinin, ahz-ı asker kalemiyle müştereken nüfusları kaydedilecekti. Askerî talime sevk edilecek halk düzenlenecek ve milis teşkilâtı oluşturmak üzere subaylar görevlendirilecekti. Milis teşkilâtı oluşturulurken her köy ve kasaba halkından eli silah tutanlar bir deftere kaydedilecek ve 50 kişilik bölükler halinde teşkil edilecekti. Bunların içinden mutemet ve zabt-u rabta muktedir olan kişiler seçilerek bölük başı namını alacaktı.Bu sûretle teşekkül eden dört bölük 200 kişilik taburu oluşturacak ve başlarına mutemet ve zabt-u rabta muktedir bir kişi tayin edilerek ve milis tabur-u millisi namını alacaktı. Dört taburdan 800 kişi bir milis alay teşkil edecek ve başlarına da içlerinden mutemet ve zabt-u rabt-ı idareye muktedir bir kişi tayin edilecek, milis alaybeyi namını alacaktı. Bu teşkilâta hemen başlanacak ve her hafta icraât hakkında alay kumandanları tarafından fırkaya bilgi verilecekti. Gelecek ahalinin miktarına göre alaylar, taburlar, merkezlerinde bir subay, dört küçük subay ve

[29] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 15- 6 ve 7.
[30] ATASE, İsh: 19, K: 1435, B:44-1.
[31] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 15-5 ve 4.

onbaşı veya usta neferden mürekkep eğitim birliği hazırlanacaktı. Askeri eğitim her haftanın pazartesi günü verilecekti. Söz konusu günde milis bölükleri kendi bölük başıları emrinde olmak ve silahı olanlar silahını birlikte bulundurmak üzere tabur merkezine gelecekler ve talime memur subaya efendiye tekmil haberini vereceklerdi. Askeri eğitimle görevli subay yanında bulundurduğu isim kayıt defterinde isimlerin hizasına talime gelenlerin isimlerini ve silahlı gelenlerin silahının cinsini işaretleyecekti. Silâhı olmayanlara talim için fırkaca silah temin edilecekti. Fırkaca silah temin edileceği başlangıçta kendilerine tebliğ edilecek, yalnız kendilerine ikinci talim günü için silahıyle birlikte gelmesi bildirilecekti. Silahların miktariyle, silah temin edemeyeceklerin miktarı fırkaya bildirilecekti. Efrat, bir taraftan talim etmekle beraber diğer taraftan da tabur merkezinde müsait bir mahalde tesis olunacak atış alanında sırasıyla atış yapacaktı. Talim gününde kaç kişi talime geldiği ve gelmesi gerekenlerden kaç kişinin gelmediği, ne gibi harekât gösterildiği ve kaç kişinin atış yaptığı, atış talimi hususundaki mütalâa ile birlikte özet birer rapor halinde alaya bildirilecek ve raporların bir sûreti, gerekli mütalâa ile birlikte alay tarafından fırkaya gönderilecekti. Söz konusu efrat iâşelerini kendileri temin edeceği, kendilerinin iskânına müsait bir mahal bulunamayacağı ve esasen köylerinde işleri de bulunacağı cihetle talimden sonra evlerine döneceklerdi. Buna bağlı olarak alay kumandanları kendi mıntıkasındaki milis efradının hangi tabur merkezlerinde talim edeceklerini düzenleyecekti. Fırka Kumandanı alay kumandanlarından, özellikle milis efradının seve seve talime iştiraklerinin sağlanmasını istemekteydi. Ayrıca askerî eğitimle görevli subayların söz konusu efrada gayet iyi muamelede bulunmaları ve ara sıra tabur kumandanları tarafından vatana bağlılığın dînî ve millî bir emir olduğu, yaptıkları talimin kutsiyeti gibi konularda gerekli nasihat ve irşatlarda bulunulması isteniyor, bu sûretle efradın rûhen de terbiye ve takviye edilmeleri gerektiği belirtiliyordu[32].

35. Alay Kumandanı Mehmet Talât Bey 2. Tabur Kumandanlığı'na yazdığı 23 Haziran 1921 tarihli emirde milis teşkilâtı ile Binbaşı Nuri Bey'in görevlendirildiğini bildiriyordu.Nuri Bey'in maiyetine asker celb ve toplamakla görevli Altıncı Bölük Mülazım-ı evveli Celâl Efendi ile Birinci ve İkinci Taburlardan birer yazıcı verilmişti. Mülazım-ı evvel Celâl Efendi'nin, milis teşkilâtını oluşturacağı mıntıka, asker celp ve toplamak için faaliyet gösterdiği mıntıka içerisindeki köylerdi. Bu mıntıka içerisinde 20

[32] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 15-5 ve 4.

yaşından 45 yaşına kadar olan ve eli silah tutan yani sakat olmayan ahalinin bütün fertlerinin künye defterleri köy köy tespit ve tanzim edilecekti. Bunlar arasında askerlik görevini yapmaya devam eden 1894, 1895, 1896, 1897 ve 1898 doğumlular çıkarılacaktı. Deftere yazılan her köylünün silahlarının cinsiyle fişeklerinin miktarı ve bunların içerisinden onbaşı, takım başı ve bölük başı yapabilecek namus ve nüfûz sahibi kimseler ayrılarak künyelerine işaret edilecekti. Birlik dahilindeki köylerin bölükleriyle aynı zamanda ayrı ayrı alay merkezine olan mesafeleri gösterilecekti. 35. Alay Kumandalığı'nın emrinde örgütlenmeye son verilerek, hemen eğitim-öğretime başlanması isteniyordu[33].

Yine 12. Fırka Kumandanlığı'ndan 35. Alay Kumandanlığı'na gönderilen 21 Haziran 1921 tarihli emirde gençlere verilecek atıcılık ve binicilik eğitimi için milis teşkilâtından ayrı bir teşkilat kurulması istenmişti. Miralay Osman Nuri Bey, söz konusu emirde atalet içinde bulunan ve gelecekte ülkemizin en önemli uzvunu oluşturacak olan gençlerimizi atıcılık ve biniciliğe alıştırmak ve sporla beden güçlerini yükseltmek için Şark Cephesi Kumandanlığı'nın emri uyarınca yapılacak çalışmaların 28 Haziran 1921 tarihine kadar fırkaya bildirilmesi isteniyordu. Her cuma akşamı yapılan işler fırkaya bildirilecekti. Ayrıca her ay sonunda atış cetvelleri mukarreratıyle fırkaya gönderilecekti. Cephe kumandanlığının 15 Haziran 1921 tarihli ve söz konusu emri uyarınca silah altına alınanlar askerlik çağına gelmemiş küçük gençler ile okul öğrencilerinden oluşuyordu[34]. Bu gençler ve öğrenciler için de ayrı subaylar görevlendirilecekti. Atışlar için her iki kısım ahali için mevzi mahalleri belirlenecek ve birer atım tüfek cephane ihtiyacı fırkaya bildirilecekti[35].

B. SEVK EDİLEN BİRLİKLER

1- Sevkedilen Birlikler

Moskova Anlaşması öncesinde başlayan Şark Cephesi'nden Garp Cephesi'ne asker ve askerî araç ve gereç sevkıyatı, anlaşma sonrasında da devam etmiştir. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir, Şark Karargâhından EHUR'e gönderdiği 28 Şubat 1921 tarihli telgrafta 12. Fırka hariç olmak üzere Sivas ve batısındaki vilâyetlere mensup 813

---

[33] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 15-4.

[34] 12. Fırka Kumandanlığı'nın emrinde bu uygulamanın cephe kumandanlığının anavatana katılan ve silah altında bulunmayan ahaliye ilişkin 15 Haziran 1921 tarihli emri ile karıştırılmaması isteniyordu. Bkz. ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 15- 6.

[35] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 15- 6.

nefere izin verildiğini ve bunların mezuniyetleri sonunda Garp Cephesi'ne bağlı birliklere sevkleri için gerekenlere emir verildiğini ifade etmekteydi[36]. Kara nakliyatının karşılaştığı çeşitli zorluklar ve Yunanlıların denizden abluka uygulaması nedeniyle Şark ve El-Cezire cephelerinden Garp Cephesi'ne yardımda aksaklıklar yaşanmaktaydı. EHUR'den 29 Mart 1921 tarihli tezkereye ek olarak, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderilen, 2 Nisan 1921 tarihli ve çok gizli ve kişiye özel kayıtlı yazıda, Şark Cephesi'ne bağlı 11.Alay'ın 1. ve 2. Taburları ile 7. Alay'ın 1. Tabur'unun, dört toplu bir kudretli cebel bataryası ve iki toplu bir şinayder cebel bataryası ile birlikte Trabzon'dan Akçaşehir'e nakledileceği bildirilmekteydi[37]. EHUR, Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği 15 Nisan 1921 tarihli şifre telgrafta da 3. Kafkas Fırkası'dan Akçaşehir'e nakledilecek birliklerin naklinden sonra 7. ve 11. Kafkas alaylarının diğer taburlarının ve 3. Kafkas Fırkası Karargahı'nın Akçaşehir'e naklini emretmişti. Ayrıca Cephedeki diğer birliklerin konuşlanmasında buna göre tadilât yapılarak EHUR'e bildirilecekti[38].

3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'in Cephe Kumandanlığı'nın 31 Mart 1921 tarihli şifre emrine cevap olarak Trabzon'dan aynı tarihte EHUR'e yazdığı telgrafta, Borçka'da bulunan 11. Alay'ın 2. ve 3. taburlarıyle şınayder ve kudretli cebel bataryaları veTrabzon'daki 7. Alay'ın 1. Taburunun sahil mıntıkasındaki bütün nakliye araçları ile derhal harekete geçirilmesi için gerekli emirlerin verildiğini ve hazırlıkların yapıldığını bildiriyordu. Ancak fırka mıntıkasındaki deniz araçları bu birliklere ait hayvanların sevkine uygun değildi. Bu yüzden Trabzon'daki taburun hayvanları geçici olarak hücûm taburuna ve 11. Alay'ın taburlarıyla cebel bataryalarının hayvanları 7. Alay'a teslim ettirilecekti. Söz konusu hayvanların Garp Cephesi'ne nakilleri karadan ve azar azar mümkün olabilecekti. Nuri Bey, birliklere ait hayvanların ikmalinin Akçaşehir'de yapılması ya da hükûmet tarafından hayvan nakledilebilecek vapurların temin edilmesi seçeneklerinden birisinin tercih edilmesini ve bunlardan biri uygun görülmediği takdirde ne yapılacağının emir buyurulmasını bildirmekteydi[39].

Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir'in, Kars'tan 31 Mart 1921'de EHUR'e hitaben gönderdiği telgrafta 3. Fırka'dan bir alayın Garp Cephesi'ne sevk edilecek olması nedeniyle Cephe kuruluşunda değişiklik yapılmasının kararlaştırıldığını belirtiyordu. Buna

[36] ATASE, İsh:10, K:612, B: 118-1
[37] ATASE, İsh: 9, K: 568, B:153-1.
[38] ATASE, İsh: 9, K: 568, B:153-2.
[39] ATASE, İsh:10, K:618, B: 169-1

göre, 34. Kafkas Alay'ın bir taburuyla, bir makineli tüfek bölüğü, bir süvari birliği ve bir bataryadan oluşan ve Gümrü'nün güneyinde Karakilise'de bulunan müfreze Kars'a gelecekti. Bu müfreze, Kars Mevkii Müstahkem Kumandanlığı emrinde bulunacaktı. 18. Kafkas Alay'dan Kars'ta bulunan iki tabur Ardahan'a gidecek ve 2. Fırka emrine girecekti. Ardahan mıntıkasında bulunan 8. Alay'ın 3. Taburu ile dört toplu bir Rus cebel bataryası Borçka mıntıkasına gidecek, 3. Fırka emrine girecekti. Söz konusu alay emrinde bulunan süvari bölüğü Ardahan'da 2. Fırka emrinde kalacaktı. Karabekir, bu emrin derhal icra edilmesini istemişti. Geçici olarak 8. Alay'ın Çaksu mıntıkasındaki taburu mahallinde kalacak, diğer iki taburla batarya hemen Borçka'ya hareket ettirilecekti. 18. Alay'ın bir taburu da derhal Çaksu mıntıkasına giderek 8. Alay'ın taburunun mevzilerini teslim alacak, bunu müteakip 8. Alay'ın Çaksu mıntıkasındaki taburu da Borçka'ya gidecekti. Alayına iltihak etmek üzere alay müfrezesinin Kars'a ulaşmasından sonra 18. Alay'ın diğer taburu da Ardahan'a gidecekti[40].

Cephe kumandanlığı tarafından 2.Fırka, 3. Fırka, Çoruh Grubu, Süvari Alay Kumandanlıklarına ve bilgi edinilmek üzere EHUR, 9. Fırka, 12. Fırka, Kars Mevkii Müstahkemi ve 9. Kolordu Ahz-ı Asker Riyasetine gönderilen yine 31 Mart 1921 tarihli yazıda, Garp Cephesi'ndeki muharebenin kazanılmasının önemi belirtilerek bu nedenle 3. Fırka'dan 11. Alay'ın Çoruh Grubu emrinde bulunan 1. ve 3. taburlarıyle 7. Alay'ın Trabzon'da bulunan 1. Taburu ve dört toplu bir kudretli ve iki toplu bir şınayder bataryasının 11. Alay Kumandanı Binbaşı Şükrü Bey kumandası altında deniz yolu ile ve derhal Akçaşehir'e hareket ettirileceği belirtilmekteydi.. Sevkıyatın başlaması üzerine, EHUR ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na konu hakkında günü gününe bilgi temin edilmesi emredilmişti. Söz konusu yazıda Cephe'de meydana gelecek değişiklikler hakkında da önemli bilgiler verilmekteydi. Cephe Kumandanlığıu'nın emrinde, Trabzon'a gidecek taburun birinde kaymakam olmak üzere 3. Fırka Hücum Taburunun bir an önce kurulması ve Trabzon'un inzibat ve asayişinin bu tabur ve Fırkanın süvari istihkâm bölüğü tarafından temin edilmesi isteniyordu. Çoruh Grubu Kumandanlığı'nın 1 Nisan 1921'den itibaren mülga olduğu belirtiliyordu. 7. Alay, doğrudan doğruya 3. Fırka emrine girecek, iki tabur ve iki toplu bir şınayder cebel

---

[40] ATASE, İsh:10, K:618, B: 169-1. Cephe Kumandanı Karabekir'in bu emri 31 Mart 1921'de 2.Fırka, 3. Fırka, 9. Fırka, 12. Fırka, Iğdır Grubu, Çoruh Grubu, Kars Mevkii Müstahkemi, 15. Süvari Alay Kumandanlıklarına ve 9. Kolordu Ahz-ı Asker Riyasetine de ayrıntılı olarak bildirilmişti. Bkz. ATASE, İsh:12, K:759, B: 137-1

bataryasından ibaret bir kuvvetle Borçka, Makriyal ve liman mıntıkasında bulunacaktı. 8. Alay, geçici olarak yine 2. Fırka emrinde kalacaktı. Artvin, 8. Alay mıntıkasına ithâl edilmişti. 8. alaydan Zurzuna(Çıldır)'ya gönderilen tabur, Ardahan mıntıkasına celb edilecek, bu mıntıkadaki tabur ise Artvin'e gönderilecekti. Zurzuna'ya 15. Süvari Alayı'ndan bir bölük gönderilecekti[41]. 21 Mayıs'ta Trabzon'dan 3. Fırka'nın Garp Cephesi'ne hareket emesi üzerine 3. Fırka yerine Trabzon'da 13. Fırka teşkili hakkında EHUR'den emir gelmişti[42]. EHU Reisi Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 29 Mayıs 1921 tarihli telgrafta Trabzon'da teşkil edilecek fırka için gerekli özellikleri taşıyan bir komutanın tayin edilmek üzere olduğunu, söz konusu komutan ulaştığında Seyfi Bey'in 9. Fırka Kumandanlığı'na tâyin olunmasının uygun olacağını bildiriyordu[43].

Müdafaa-i Milliye Vekâleti Ordu Dairesi Riyaseti'nden Müsteşarlık Müdüriyetine gönderilen 15 Haziran 1921 tarihli yazıda, Şark Cephesi harp düzeninde bulunmak üzere, Trabzon'da 13. Piyade Fırkası'nın teşekkül ettiği bildirilmişti. Fırkanın alay numaraları 53, 54 ve 55 olarak belirlenmişti. Ayrıca 11. Alay'ın 2. Taburunun genişletilmesiyle 55 numaralı Alayın kurulması da planlanmıştı[44].

2- 12. Fırka'nın Garp Cephesi'ne Gitmesi Nedeniyle Alınan Tedbirler

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 12.Fırka'nın Garp Cephesi'ne naklinden sonra cephenin zayıf kalmaması için, EHUR'e gönderdiği 1 Eylül 1921 tarihli telgrafta, daha önce Kars Mevkii Müstahkemi'nin ikinci sınıf bir mevki-i müstahkem olarak kabulünü teklif ettiğini ve bunun kabul olunduğunu fakat 12. Fırka'nın ayrılması ile 9. Fırka'nın Cephe'de yalnız kaldığını belirtiyordu. Bu durum Kars kalesinin daha kuvvetli ve faâl olarak teşkili zaruretini lüzum göstermekteydi. Karabekir, bu amaçla mevki-i müstahkemin bir fırka gibi oluşturulmasını ve bir fırka gibi istihdamı için kadrosunun birinci sınıf bir müstahkem mevkii gibi kabulü hususunu EHUR'e arz etmekteydi[45]. Cephe kumandanı Kâzım Karabekir'in 1 Eylül 1921 tarihli telgrafına, Müdafaa-i Milliye Vekili

---

[41] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 137-2.
[42] Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, Sadeleştiren Prof. Dr. Faruk Özerengin, İstanbul (Tarih ?), s.235; 3. Fırka karargâhı'nın Garp Cephesine hareketine ilişkin haberler için bkz. ATASE, İsh: 16, K: 1171, B:32-1 ve 2.
[43] Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.235.
[44] ATASE, İsh: 15, K: 1113, B: 10-1.
[45] ATASE, İsh: 16, K: 1153, B: 144-1.

Refet Paşa, 5 Eylül 1921'de cevap vermişti. Refet Paşa[46], telgrafında, 1921 yılı için kabul ve taksim edilen kadrolarda, Kars Mevki-i Müstahkemi karargâh kadrosunun ikinci sınıf müstahkem mevkiinden daha geniş bir kadroya sahip olduğunu ve hemen birinci sınıf kadrosu derecesinde düzenlenmiş olduğunu bildirmişti. Refet Paşa, kadro düzenlemesinin kendisine ulaştığında Cephe Kumandanı tarafından incelemesini ve daha sonra yeterli görülmediği takdirde bildirilmesini istemişti[47]. Yine EHU Reisi Fevzi Paşa, 6 Eylül 1921'de Alagöz'den Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği tezkerede konu hakkındaki görüşünü "*...İkinci sınıf bir mevki-i müstahkem olarak teşkil edilmiş olan Kars Mevki-i Müstahkemi, 12. Fırka'nın Garb Cephesi emrine tahrikiyle ehemmiyet kesbetmiştir. Binaenaleyh mezkûr kal'ânin peyder pey birinci sınıf bir kal'â haline ifrağ edilebilmesi için kadrosunun ona nazaran ta'dilini rica ederim...*" sözleriyle şu şekilde ortaya koymaktaydı[48]. Müdafaa-i Milliye Vekili adına Müsteşar Ali Hikmet Bey, Fevzi Paşa'nın yukardaki tezkeresine gönderdiği 11 Eylül 1921 tarihli cevabî yazının ekinde, Şark Cephesi Kumandanlığı'na çekilen telgrafın sûretini bilgilendirilmek üzere sunduğunu ifade etmişti[49].

[46] İbrahim Refet Bele(1881-1963); 30 Haziran 1920'de yeniden Dahiliye Vekili olarak seçildi. 5 Ağustos 1921'de ek görevle Müdafaa-ı Milliye Vekâleti'ne getirildi. 10 Ocak 1922'ye kadar Müdafaa-ı Milliye Vekili olarak görevini sürdürdü. Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan..., s.98-100.
[47] ATASE, İsh: 16, K: 1153, B: 144-2.
[48] ATASE, İsh: 16, K: 1153, B: 144-3.
[49] ATASE, İsh: 16, K: 1153, B: 144-4.

İKİNCİ BÖLÜM

MOSKOVA ANLAŞMASI'NIN UYGULANMASINDA YAŞANAN SORUNLAR

A. BATUM'DA YAŞANAN SORUNLAR

1- Batum'da Türk Sivil İdaresinin Kuruluşu

Moskova Anlaşması Türk-Rus ilişkilerinin en bunalımlı bir döneminde, bu bunalımlara rağmen yapılmış bir anlaşmadır. Ancak bu anlaşmanın iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturmadığı görülmektedir. Üstelik Batılı devletlerin iki ülke arasındaki ilişkileri bozmaya yönelik çabaları da bu dönemde anlaşma sonrasında çözülmemiş sorunların ve sorunlarla birlikte kuşku ve endişeleri daha da derinleştirmekteydi[1].

Mondros Mütarekesi'nden sonra Kars, Kağızman, Sarıkamış, iki yıl kadar Ermeni işgalinde kaldıktan sonra 2 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması ile kurtarıldığı gibi 1828'de Rusya'nın İran'dan almış olduğu Kulp ve Iğdır kazaları da Türkiye'ye geçmişti[2]. Bundan sonra Gürcülerin elinde bulunan ve Misak-ı Millî'de yer alan Ardahan, Artvin ve Batum'un geri alınması sorunu, Şark Cephesi'ndeki askeri hareketlerimiz açısından önemli ve nazik bir safhayı oluşturmaktaydı. Çünkü üç sancağın Gürcü işgalindeki kısmının Sovyet Rusya ile silâhlı çatışmaya girmeden alınması gerekiyordu. Bu nedenle TBMM bu sorunu Gürcülerle anlaşma çerçevesi içinde ve barış yolu ile çözmeye çalıştı[3]. Brest Litovsk Anlaşması uyarınca Türkiye'ye katılan Çürüksu, Batum, Acara ve Artvin, Mondros Mütarekesi

---

[1] Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Millî Mücadeleye**, Gözlem Yayınları, İst.1979, s.325-326.

[2] Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu...**, s.29. Anlaşmayı TBMM hükûmeti adına Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, Erzurum valisi Hamit ve Erzurum mebusu Süleyman Necati Beyler ile Menşevik Ermeni hükûmeti adına Hatisyan, A. Külhandanyan ve İ. Gorgoryan imzalamıştı. Ancak anlaşmanın imzalandığı 2 Aralık 1920'de Erivan'da bir Sovyet Ermeni hükûmeti kurulmuştu. Eski Ohancanyan kabinesinin imzaladığı anlaşma, yürürlüğe girmemesine rağmen Sovyet hükûmeti ve birlikleri fiilen anlamaya riâyet etmişlerdi. Gümrü Anlaşması, sonradan imzalanan Moskova ve Kars anlaşmalarına da hudutların belirlenmesi açısından temel oluşturmuştu. Bkz.Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu...**, s.29.

[3] Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu ...**, s.31.

sonrasında İngiltere'ye teslim edilmiş, birkaç ay sonra İngilizler tarafından bu bölgeler, Gürcülere terk ve teslim edilmişti[4].

Sovyet Rusya, Gürcistan'la imzaladığı 7 Mayıs 1920 tarihli barış anlaşmasına rağmen bu ülkeyi bolşevikleştirme çabalarına devam etmiş, ihtilâl girişimleriyle takip ettiği bu amacı 1920'nin sonuna doğru silâhlı kuvvetleri ile gerçekleştirmeye karar vermişti. Bunun için protesto notalarına rağmen Gürcistan sınırına asker yığmıştı. Buna karşın Gürcistan önlem olarak, ihtilâl girişimlerine karşı ülkedeki komünistleri tutuklamış ve ülkede seferberlik ilân etmek zorunda kalmıştı[5]. Sovyet hükûmeti, Gürcistan'ın aralarında yaptıkları anlaşmayı ihlâl etiğini öne sürerek bu ülkeye petrol gönderilmemesine karar vermiş, Gürcistan da Sovyetlere ait stoklara el koymuştu.İki devlet arasında gerginleşen ilişkiler Sovyet Rusya'nın Azerbaycan ve Ermenistan'ı perde edinerek Gürcistan'a saldırmasının yolunu açıyordu. Bu durum Türkiye açısından da tehlikeli gelişmelerin habercisiydi. Sovyet Ermenistan, âsayişi gerekçe göstererek birliklerinin bir kısmını tarafsız bölgeye sokmuş, aynı zamanda yeniden seferberlik ilân etmişti[6]. Ancak, Şark Cephesi Kumandanlığı'nın Gümrü Anlaşması'na dayanarak gönderdiği protesto notası üzerine, tarafsız bölgedeki Ermeni birlikler geri çekilmişti. Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan EHUR'a yazılan 26 Ocak 1921 tarihli telgrafta Ermenistan'da seferberlik gerçekleşmesi durumunda alınacak önlemler açıklanmıştı. Buna göre Türkiye bu durumu savaş hali sayacak, oradaki geliş-gidiş ve haberleşme kesilerek geçici olarak Türk işgali altında bulunan Ermeni topraklarındaki Ermeni halkı bölge dışına çıkarılacaktı. Askerlik çağında bulunanlar ise savaş esiri sayılarak geriye alınacak ve bu husus Ermeni Başkumandanlığı'na bildirilecekti[7]. Ruslar Gürcistan'a girmek için Borçalı üzerindeki Ermeni emellerini destekliyorlardı.Çünkü Borçalı'ya saldıracak Ermeni birlikleri Rusların Gürcistan'a taarruzu durumunda öncü işlevi görecekti[8]. 11 Şubat 1921'de Kızıl Ermeni birliklerinin Borçalı üzerinden Gürcistan'a âni saldırısı üzerine bu ülkede bulunan Sovyet elçisi Rusya'nın saldırı hakkında hiçbir bilgisi olmadığını, saldırının Ermenistan tarafından üstlenildiğini ifade etse de bu

---

[4] Ustaoğlu Mahmud Midhat, **Batum ve Artvin Tarihi**, Trabzon 1339, s. 27.
[5] Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara 2001, s.623-624.
[6] Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri ....**, s.625.
[7] Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri ...**, s.625.
[8] Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri ...**, s. 625.

kuvvetler Sovyet Rusya'ya âitti[9]. 12 Şubat 1921'de herhangi bir savaş ilânına gerek duymadan, Kızılordu'ya bağlı birlikler, Gürcistan'a saldırıya başlamışlardı[10].. 17 Şubat günü Rus ordusunun Gürcistan'a saldırısından habersiz görünen Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Gürcistan'la diğer Kafkasberisi ülkeleri arasında aracılık öneriyordu. Gürcü Hükûmeti Rus hükûmetinin bu önerisini, Gürcü arazileri üzerindeki ordularını geri çağırması şartıyla kabul ettiğini bildirmişti[11]. Ancak Sovyet hükûmeti Gürcistan'ın bu şartını kabul etmediğinden 19 Şubat 1921 akşamı Gürcistan'a savaş ilân etti[12]. 25 Şubat 1921 tarihinde ise Gürcistan'ın başkenti Tiflis bolşevikler tarafından işgal edilmiş ve burada hemen bir Gürcü Sovyet idaresi kurulmuştu. Kutayis'in de tehlikeye girmesi üzerine 6 Mart günü yabancı misyonların Batum'a kaydırılmasına karar verilmişti[13].

Hâriciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'e 21 Şubat 1921'de çektiği telgrafta, Ardahan ve Artvin kazalarının derhal terk edilmesi için, aynı gün saat 16'da cevap alınmak üzere bir gece önce Gürcü Sefiri'ne şifahî ültimatom verildiğini kaydediyordu[14].Rusya'nın Gürcistan'a savaş ilânının ardından EHUR, Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan Ardahan ve Artvin sancaklarını 22 Şubat 1921'da işgale başlamak üzere hazır olunmasını, harekât için ayrıca emir verileceğini bildirmişti. Kâzım Karabekir Paşa Batum işinin Ruslarla anlaşılarak çözülmesi, Gürcülerin elindeki diğer yerlerin ise işgalinin uygun olacağı görüşündeydi. Türkiye'nin, Ardahan ve Artvin'in boşaltılması talebini içeren ültimatomun Gürcü menşevik hükûmeti tarafından kabul edildiği 23 Şubat günü Gürcü sefiri tarafından iletilmişti[15]. Aynı gün Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, EHUR'e çektiği telgrafla Menşevik Gürcistan'ın işgali altında

---

[9] Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri ..., s.627.

[10] W.E.D. Allen-Paul Muratoff, Caucasıan Battlefields, Cambridge: Cambridge University Press, 1953, s.500. Ayrıca bkz. Fahri Belen, Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı, Başbakanlık Basımevi, 1973 Ankara, s. 304.

[11] Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri ..., s.627.

[12] Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri ..., s.629. Sovyet Rusya açısından Batum'un işgal edilmesi yapılacak bir ticari anlaşmada görüşmelere ivme kazandıracak önemli bir etkendi. Sovyet Rusya elindeki petrolü pazarlamak için Batum'a muhtaçtı ve bu nedenle bir an önce Gürcistan'ın bolşevikleştirilmesi gerekiyordu. Bkz. Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri ..., s.635.

[13] Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri ..., s.696-697.

[14] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:48, Sayı:107, Ocak 1999, Belge No:3015.

[15] ATASE, İsh:8,K:396, B:60-1. 8 Şubat'ta Ankara'ya gelen Gürcü elçisi S. Medivani, Kızılordu'nun söz konusu saldırısı karşısında Ardahan, Artvin ve Batum'un Türkiye tarafından işgalini kabul etmişti.Bkz. Belen, Askeri, Siyasal ve Sosyal ...., s. 304; Mahmut Goloğlu, Cumhuriyete Doğru 1921-1922, Ankara 1971, s. 126.

bulunan Ardahan ve Artvin sancaklarımızın barış yoluyla geri alındığının müjdesini bildirmişti[16]. İngiltere'nin Batum'daki askerî yetkilisi Albay Stokes ise, 23 Şubat 1921'de İngiliz Dışişleri Bakanlığına yazdığı telgrafta "*Gürcistan dışişleri bakanından aldığım telgraf, Gürcü Hükûmetinin, dün Ankara'dan Ardahan ve Artvin şehirlerinin hemen tahliye edilmesini, aksi halde Türklerin kuvvet kullanarak oraları işgal edeceğini bildiren talebi aldığını ifade etmektedir. İki cephede savaşma yeteneği olmayan Gürcü Hükûmeti, iki şehri terk etmeye mecbur kalmış ve tahliye emrini verdiği sırada Ankara'nın eylemine karşı şaşkınlığını ve meselenin hakem kararıyla çözülebileceği umudunu ifade etmiştir. Gürcü Hükûmeti İngiliz Hükûmeti ve toplantı halindeki Londra Konferansı'nın bu durumdan hemen bilgilendirilerek onların Türk saldırını protesto etmesini istemektedir...*"demekte ve Türk harekâtının nedenlerini Londra Konferansı üzerinde baskı uygulamak ve bolşeviklerin Tiflis'i alması veya Karadeniz sahili boyunca bir ilerlemeyle Batum'u tehdit etmesi durumunda Batum'u kolayca işgal edecekleri pozisyonda bulunma şeklinde açıklamaktaydı[17]. TBMM'nin talimatı üzerine Şark Cephesi Kumandanlığı birliklerin konuşlanması için hareke geçti. 24 Şubat 1921'de 8. Piyade Alayımız tarafından Ardahan işgal edilmişti[18]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, EHUR'e yazdığı 3 Mart 1921 tarihli telgrafta "*...Bolşevikler'in Gürcistan dahilindeki harekât-ı taarruziyelerinden dolayı Ahıska mıntıkasındaki ahali-i İslamiye'ye Bolşevik ve Ermeniler tarafından zarar verilmesi ihtimaline karşı Gürcistan hükûmetinin nazar-ı dikkatini celb ve o mıntıkadaki islamların himaye ve muhafazalarının temini maksadıyla islam ahalinin silâhlandırılması teklif edilmiş ve Gürcistan mümessilimize yazılmıştı. Aynı zamanda Ahıska mıntıkasını tarafımızdan her sûretle himaye ve icabında işgal edebilmek üzere Ardahan'daki ikinci fırka müfrezesinin kısmı küllisiyle Ardahan, Ahıska şosesi civarında ve Ahıska hududuna yakın bir mıntıkaya hareketi ve Onbeşinci Süvari Alayının da Zurzuna'ya gitmesi emir olunmuştur...*" diyor Artvin mıntıkasını işgal edecek müfrezenin 1 Mart günü Hopa'dan hareket ettiğini bildiriyordu[19]. Müslümanların oturdukları bölgelerin bolşevik istilâsından korunmasına ilişkin Kâzım Karabekir'in telgrafı üzerine Hâriciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, İcrâ

[16] ATASE, İsh:8,K:396, B:60-1; M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kâzım Karabekir (Kendi Eserleri, Haltercümeleri ve Arşiv Belgeleri'ne Göre), Ankara 1991, s. 212-213.
[17] FO (Foreign Office) 371/6269,XC 24010, No:233
[18] Bıyıklıoğlu, Osmanlı ve Türk Doğu ..., s.33.
[19] ATASE, İsh:10,K:618, B:115-1.

Vekilleri Hayetinin 3 Mart 1921 tarihli toplantısında Rus ve Azerbaycan hükûmetlerine nota verilmesinin kararlaştırıldığını belirtiyordu. Çiçerin'e gönderilen notada savaşın ortaya çıkması sırasında Azerbaycan ve Sovyet birliklerinin askerlerimizin güvenliği için tarafsız bölge kabul edilen Ahıska ve Ahilkelek kazalarına girmemeleri isteniyordu[20]. 1 Mart 1921'de Hopa'dan yola çıkan ve Yarbay Yenibahçeli Şükrü Bey kumandasındaki 11. Piyade alayımıza bağlı 1. ve 3. taburlar ile topçu taburu tarafından Artvin, 6 Mart 1921'de anavatana kavuşturulmuştu[21].

Giresun'dan EHUR'a yazılan 5 Mart 1921 tarihli raporda elde edilen bilgilere göre bolşeviklerin Tiflis'i işgalden sonra şehirde pek çok mezâlim yaptıkları, Gürcü ordusunun Kütayis'e çekildiği, Gürcü askerlerinin manevi gücünün pek fena düşkün olduğu, Batum'da pek çoklarının hicret etmek kararını verdikleri ifade ediliyordu. İstanbul'a kadar bilet ücreti 100 liraya çıkmıştı[22]. Batum'dan İstanbul'a gitmek üzere vapurda bulunan yolculardan mütekâid Binbaşı Vasfi Bey'den 5 Mart günü İnebolu'da alınan bilgilere göre 27 Şubat günü bolşevikler Tiflis ve Sohum'u[23] işgal etmişlerdi. Acaralılar, son zamanda Batum'da geçici bir hükûmet kuracaklardı. Bütün unsurlar, millî hükûmetizin iradesini istiyorlardı. Giresun, Trabzon ve Rize'de yardım için gerekli kuvvet hazırlanmıştı. Batum'da yalnız İngiliz ve Fransız konsolosları bulunmakta ve bunlar da şark meselesinin süratle halli gerektiğini söylemekteydi. Pirağa vapuru Samsun'da iken Batum'un millî hükûmetimizin askeri tarafından işgali söylentisi üzerine vapurdaki muhacirlerin tamamı geri dönmeye kalkışmıştı.Vapurda yetmiş kadar Azerbaycanlı Müslüman ile Batum'un zengin Rum ve Ermenileri de bulunmaktaydı[24].

Bu arada Ahıska, Ahılkelek ve Batum'da yaşayan müslüman halkın korunması kaygısı, Ankara'da ve Şark Cephesi Kumandanlığı'nda farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Karabekir'e göre Gürcistan'da Sovyet idaresi kuracak olan bolşevikler, Batum'u bu idarenin dışında bırakmak istemeyeceklerdi. Bu nedenle

---

[20] **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl:48, Sayı:107, Ocak 1999, Belge No:3016.
[21] Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu** ..., s.33.
[22] **ATASE**, İsh:11, K:666, B:159-2.
[23] Kafkasya bölgesindeki bazı yer adlarının Türkçe'de birden fazla karşılığı kullanılmaktadır. Bazı yer adlarının okunuşları değişik kaynaklarda farklılık göstermektedir. Bölgedeki bazı yer adları ve Türkçe'de kullanılan karşılıkları için bkz. Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Türkçesi:Nuray Mert, Bağlam Yay. İst. 1988, s. 17-18.
[24] **ATASE**, İsh:11, K:666, B:159-3.

güçlükle muhafaza edebileceğimiz Batum'un işgali faydasızdı. Çünkü işgal sonrası bolşeviklerle anlaşıp boşaltmamız durumunda buradaki islam ahali ezilirdi. Bunun için bolşeviklerle aramızda esaslı bir anlaşma yapmalı ve Batum sorununu bir daha çekilmeyecek sûrette çözmeliydik. Karabekir'in bu görüşü Vekiller Heyeti tarafından da tasvip olunmuştu ancak Gürcistan mümessilimiz Kâzım Bey[25]'den alınan 6 Mart 1921 tarihli telgraf, Ankara'yı yeni bir karar almaya zorlamıştı. Kâzım Bey, Gürcü Hükûmetinin Batum livası ile Ahıska ve Ahılkelek'in derhal Türk askerî işgali altına alınmasını teklif ettiğini bildiriyordu. Karabekir'e göre Gürcü ordusu kalıntılarının sığınacak yer bulabilmesi, Kızıllarla bizi çatıştırmak ümidi ve Trabzon bölgesini zayıflatmak amaçları ile Gürcü Hükûmeti bu teklifi yapmıştı.

Hâriciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Şark Cephesi Kumandanlığı'na çektiği 8 Mart 1921 tarihli telgrafta Gürcü ordularının geri çekilmeye devam etmesi durumunda büyük miktarda silahın Batum ve çevresinde sahipsiz kalacağını, bu silahlara ordu ya da Acaralıların yapacağı teşkilât vâsıtasıyla el koymanın mümkün olup olmadığını sormaktaydı. Batum'un Bolşeviklerin eline düşmesi ve büyük ölçüde yağmaya uğraması durumunda doğu vilkâyetlerimizde galeyanın ve Bolşevik düşmanlığının çok fazla artacağını ifade etmekteydi. Ahmet Muhtar Bey, Kâzım Karabekir'den Batum şehrini Acaralılara ele geçirtmek konusundaki düşüncesini bildirmesini de istemekteydi[26]..

Londra Konferansı'nın etkisiyle bir Kafkas Konfederasyonu kurmak için ümitlenen Gürcü Hükûmetinin başlangıç olarak Türkiye'ye Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un geçici işgalini teklif etmesi üzerine Türkiye, bolşevik ilerlemesi sırasında bölgedeki müslümanlara karşı yapılması muhtemel Ermeni katliâmının da önüne geçmek için önce Ahıska ve Ahılkelek'in geçici işgalini kabul etmiş, ardından Gücü Elçisi Mdivani ve Gürcistan'daki Türk Temsilcisi Kâzım Bey'in ısrarları üzerine

---

[25] Mehmet Kâzım Dirik (1881-1941): 1919'da 9. Ordu kıtaatı müfettişliği kurmay başkanlığı görevi ile Mustafa Kemal Paşa ile Samsun'a çıkan Kâzım Bey, 1919-1920'de Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanı , Vali vekili ve 15. Kolordu Kumandan vekili görevlerinde bulunmuştu. TBMM Hükûmeti tarafından Gürcistan temsilciliğine atanan Kâzım Bey, bu sırada miralay (albay) rütbesindedir. Batum'un ilhakı ve Batum'da Türk sivil yönetiminin kurulması sırasında Batum Valisi unvanını da taşıyan Kâzım Bey, Moskova Anlaşması ile Batum'un Sovyet Gürcistan'a bırakılması ve Gürcistan mümessilliğinin kaldırılması üzerine Trabzon'a dönmüştür. Bkz. Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s. 499; Belen, Askeri, Siyasal ve Sosyal ...., s. 304.

[26] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:48, Sayı:107, Ocak 1999, Belge No:3017.

Batum'un işgalini de onaylamıştı[27]. TBMM Hükûmeti 8 Mart 1921'de Gürcü Hükûmetinin teklifi üzerine Batum sancağı ile Ahılkelek ve Ahıska kazalarının askerî işgal altına alınmasını kararlaştırmış ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na gereğinin yapılmasını emretmişti. Kararda, işgalin Ruslar aleyhinde Gürcülerle bir ittifak olmadığı, Batum livasının Misak-ı Millî sınırlarımız içinde olduğu, Ahıska ve Ahılkelek kazalarının da Kars livasına bağlı kazalar olması dolayısıyle işgal olunduğu belirtilmişti. Batum'un işgali için 7. Piyade Alayı Kumandanı Ali Rıza Bey'in emrinde dört piyade taburu ve bir bataryadan oluşan Çoruh Grubu kurulmuştu[28].

Ahıska, 7 Mart 1921'de Atıf Bey kumandasındaki 8. Alay, Ahılkelek ise 14 Mart 1921'de 9. Fırka süvari bölüğü tarafından işgal olunmuştu. Türk birliğinden bir gün sonra 8 Mart günü 18. Kızıl Süvari Fırkasına bağlı 500 mevcutlu 1. Tugayın Ahıska'ya girmesi üzerine kasaba Türk ve Kızıl birlikler arasında ikiye bölünmüştü. Ayrıca Ahılkelek'te Ermeni ve Rus köylerinden bir Sovyet idaresi kurulmuştu[29]. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir, 9 Mart 1921'de 11. Kızılordu kumandanına Batum'un işgal olunacağını bildirdi. Ancak Kâzım Karabekir, Gürcülerin bolşeviklik ilân ederek Türkiye aleyhine dönmeleri ihtimali nedeniyle Batum'un işgalinin kanlı olacağından kaygı duyuyordu. Hâriciye Vekâleti'nin Kafkas Konfederasyonu kurulacağından söz eden telgrafı üzerine bu kaygısını "*Bunu kimler yapacak? Bugün Tiflis'te Sovyet Gürcü Hükûmeti kurulmuştur. Azerbaycan da bu halde, Ermenistan daima değişik cereyanlarda, bolşeviklik ordusuyla çarpışmaya yeniden mi karar verilmiş?* ..." sözleriyle dile getiriyordu[30]. 11 Mart 1921 tarihinde Çoruh Müfrezesi emrinde bulunan 7. Piyade Alayı'nın Erkân-ı Harb Yüzbaşısı Talât Bey komutasındaki 3. Taburu Batum'a girerek gerekli güvenlik tedbirlerini almış, böylece Batum'a ilk olarak Türk ordusuna bağlı birlikler girmişti[31]. Gürcistan'daki TBMM Temsilcisi Kâzım Bey, 9 Mart günü Kutayis'in yerli bolşevikler tarafından işgali

---

[27] Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri** ..., s.688.
[28] Tevfik Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu** ..., s.34.
[29] Tevfik Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu** ..., s.33. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından 16 Mart 1921 tarihinde EHUR'e yazılan "*harp raporu*" işaretli telgrafta Ahılkelek'in 14 Mart 1921'de 9. Fırka süvari bölüğü tarafından işgal edildiği ve kasabada Ermeni ve Rus ahalisinden ibaret bir bolşevik idaresi mevcut olup bolşevik birliklerinin bulunmadığı kaydediliyordu. Söz konusu telgrafta 15. Süvari Alayı'nın 14 Mart 1921'de Zorzona'dan hareket etmesine rağmen Çaksu'ya ulaştığına ilişkin henüz bilgi alınamadığı, 29. Piyade Alayı'nın ise Zurzuna ile Ahılkelek arasında yürüyüşte bulunduğunu da belirtilmekteydi. Bkz. ATASE, İsh:10, K:618, B:144-1.
[30] Karbekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 209.
[31] Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri** ..., s.664.

üzerine Gürcü hükûmet üyeleriyle birlikte Batum'a gelmişti. Kâzım Bey, Batum Polis Müdürlüğü'nü ve postahanesini işgal ettirmiş ve buralara Türk bayrağı çektirmişti. İslâm ahalinin alkışları arasında Batum'a giren Türk birlikleri şehri hiçbir mukavemet görmeden 11 Mart 1921'de işgal etmişti[32].

İnebolu İrtibat Zâbiti Nidai Bey, EHUR'e yazığı 16 Mart 1921 tarihli telgrafta, Batum'un işgali münasebetiyle İnebolu'nun bütün azimkâr evlâdlarının kadınlarıyla birlikte gece fener alayı düzenlediklerini ve bu mesut geceyi kutladıklarını bildiriyordu.Gündüz de şehitlerin ruhuna mevlid-i nebevi okutulmuştu. Çocuklar ateşli konuşmalar yapmışlar, millî emellerimizin husûlü için dualar edilmiş ve bütün halkın arzusiyle belediye namına TBMM. Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine tebrik telgrafı çekilmişti[33].

Batum'un işgali sonrası Türk hükûmeti 12/13 Mart gecesi aldığı bir kararla, Ahılkelek, Ahıska ve Batum bölgelerinde, Ankara hükûmeti adına idarî teşkilât yapılması kararını almış ve bu kararı Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirmişti[34]. Gürcü Hükûmetinin Batum'dan kaçtığı 17/18 Mart gecesi, Kâzım Bey Batum'da hükûmetimizi ilan etmiş ve valiliği görevini uhdesine almıştı[35]. Batum valisi Miralay Kâzım Bey, 17 Mart 1921'de yayımladığı bildirgede Batum'un Türkiye'ye katıldığını bildiriyordu. Bildirgede "*...Ahiren Gürcü Hükûmetinin muvâfakati üzerine işgal-i askerîmiz altına alınmış olan Batum livâsı ile Ahıska, Ahılkelek kazaları bu kere Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin kararı üzerine bütün âlem nazarında malum olan ahûde ve hukuk-ı sarîhamıza müsteniden idare-imülkiye ve siyasiyesi dahi bugünden itibaren tesîs ve anavatana rücû etmiştir...*" deniliyor ve yabancılar dâhil herkesin din ve milliyet ayrımı olmaksızın haklarının, mal ve canlarının masun olduğu açıklanıyordu. Bunların dışında Türkiye hükûmeti ve Türkiye idaresi aleyhinde olacak her türlü fiiller ve özellikle câsusluk, hâinlik, ihtilâl, hırsızlık ve talan gibi memleketin huzurunu bozacak her türlü hareketlerin sorumluları derhal divân-ı harb-i örfîde yargılanacaktı. Hükûmetin müsaadesi olmaksızın siyasî

---

[32] Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri** ..., s.664-665. Batum'un Türkiye'ye ilhâkı sonrası TBMM'nin 19 Mart 1921 tarihli oturumunda çeşitli yererden gelen tebrik telgrafları okunmuştu. Bkz. TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt IX, Ankara 1954, s. 140.
[33] ATASE, İsh:10, K:651, B:86-1.
[34] Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri** ...,s.669.
[35] ATASE, İsh:12, K:759, B:85-1; Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu**..., s.37.

cemiyetler teşkîli ve mitingler yapılması yasaklanmıştı. Bildirgenin ilân tarihinden itibaren 24 saat zarfında Türk askerinden ve Türk askerî kumandanlığına tâbi millî müfrezelerden başka hiçbir silâhlı asker, birlik ya da milis mürettebâtı ile silâhlı ahali Türk hükûmetinin ve askerî kuvvet kumandanlığının müsaadesi olmaksızın şehirde ve çarşılarda görünmeyecekti. Genel hapishanede bulunan bütün tutukluların işlemleri Türk memurları tarafından büyük bir titizlikle incelenecekti. Daha sonra bir açıklama yapılıncaya kadar geceleri saat 21.00'den itibaren hiç kimse dışarı çıkmayacaktı. Batum belediyesinin bütün teşkilâtîyle aynen devam ettiğinin belirtildiği açıklamada belediyenin her şeyden önce mevcut olan iâşe ve iktisat buhranına karşı gerekli önlemleri ivedilikle alacağı belirtiliyordu. Batum'daki bütün resmî ve gayr-ı resmî müessese müdürleri 24 saat zarfında hükûmet makâmna müracaat ederek müesseselerinin mevcut durumu hakkında rapor sunmakla yükümlüydü. Evlerinde ve özel depo ve müesseselerinde silâh, mühimmât, patlayıcı madde ve benzin gibi hususları bulunduranlar Türk hükûmetine ve askerî kumandanlığı karargâhına bilgi vermekle yükümlüydü [36].

2- Bolşevikler ve Menşevikler Arasında Türk Birlikleri

Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, 17 Mart 1921 tarihli ve sabah saat 11'de Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı "*gayet mahrem ve müsta'celdir.*" işaretli raporda, Tarhane mıntıkasında bulunan tabur kumandanlığının sekiz vagondan oluşan Kızıl birliklerle karşılaştığını ve bunların Batum'a girmek istediklerini bildirmişti. Acara mıntıkasına ilerleyen Kızıl süvari fırkası Pişdor bölüğü de Acara köprüsüne ulaşmış, bölük kumandanı Batum'a girmek için emir aldığını söylemişti. Ali Rıza Bey'in, Batum vaziyeti hakkında fırka kumandanıyle görüşme isteği üzerine, Pişdor bölüğü, fırka kumandanından alacağı emre değin Acara köprüsünde duraklamıştı. Rilyon mıntıkasında bulunan Gürcü ordusu tamamıyle dağılmış, bolşevikler de trenlerle Batum'a sevkiyata başlamışlardı. Bolşeviklerin Batum'a girmelerinin engellenemeyeceğini ifade eden Ali Rıza Bey, şehre hâkim olmak üzere yerleşmekte olan birlikleri gerektiğinde Acara köprüsü üzerinden geriye çekebilmek için gerekli tedbirleri aldığını ifade ediyordu.

---

[36] İstikbal, 21 Mart 1337-1921, nr:255.

Batum'da Türk idaresinin ilân edildiği sırada şehirde Refkom (Devrimci Komite) oluşturulmuştu. Refkom idaresi ve Batum kalesinin eski Kumandanı Purstsuladze, Batum'u Türklere karşı savunmak üzere harekete geçmişti[37]. Yerli bolşevikler Kâzım Bey'in bulunduğu sefarethanemizi muhâsara etmişler ve sefarethanedeki askerlerimizle de çarpışmaya girmişlerdi. Burada bir zâbitimiz şehit olmuştu. Sefarethane muhafızı olarak onbir mangalık bir kuvvet bırakılmıştı. Ali Rıza Bey, birliklerimizin halihazırda Batum tabyalarının büyük kısmına hâkim bulunduğunu, bazı Gürcü birliklerinin birliklerimize teslim olduğunu, ayrıca bolşevik birlikleriyle çarpışmaya meydan vermemek üzere bolşevik kumandanlarıyle iyi ilişkilerin sürdürülmesine çalıştığını ifade ediyordu. Ali Rıza Bey, Batum işlerinin müşterek halline çalışacağını ancak süresi içinde emir alamadığı takdirde vaziyet gerektirirse birlikleri Çoruh gerisinde lazım gelen mahallere alacağını da belirtmişti[38]. Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, 17 Mart akşamı saat 22'de Acara Köprübaşında Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği raporda ise Batum tabyalarının işgal edilmesi için 17 Mart sabahı saat 9'da birliklere gerekli emrin verildiğini bildiriyordu. Buna göre 7. Alayın taburları, Batum'un güneydoğusunda bulunan tabyalardan itibaren Soğuksu tabyalarını, 17. Alaydan bir bölük Mahmudiye tabyasını işgal edecekti. Gürcüler Soğuksu mıntıkasında kışlanın tahliyesine emir almadıklarını bahane ederek engel çıkarmak istemişler, bunun üzerine kışlayı işgale memur birliklerimiz muhârebe vaziyetini almış ve kışlanın tahliyesini talep eylemişti. Bu vaziyetten haberdâr olan hükûmet başkanı ve başkumandan Nezidi, Batum mıntıkası kumandanını göndererek Gürcü birliklerinin Türk birliklerine hasmâne vaziyet almamasının emredildiğini, birliklerimizin de tarafımızdan derhal teskîn edilmesini ve kışlayı işgâlden sarfınazar eylemesi için emir verilmesini istemişti. Ali Rıza Bey, gerekli cevaplarda bulunduğunu, maksadımızın sırf şehirde yer bulamadığımız birliklerimizi şehir dışındaki boş kışlalara yerleştirmek olduğunu ve pek çok silâhlı askerimizin şehirde başıboş dolaşmalarının da birliklerimizin şehir haricinde kalmasını gerektirdiğini, bundan dolayı şehirde dolaşan devriyelerimiz dışında kalan birliklerimizin şehirden büsbütün dışarı çıkarılmak mecburiyeti karşısında kalındığını ve katiyen Gürcülere karşı özel bir maksadımızın olmadığını

[37] Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri ...,s.679.
[38] ATASE, İsh:12, K:759, B:65-1,2,3,4.

ifade ettiğini raporunda belirtiyordu. Ayrıca Kızıl süvarilerin ileri kademesi 17 Mart akşamı saat 16'da Acara köprüsünün 5 km. doğusunda bulunan Dalaga köyüne gelmiş olduğundan ve Türk birliklerini her tarafla telefon muhaberatı, akşamdan beri bir Gürcü tarafından kesilmişti. Bu yüzden 11. Alay karagâhına gittiğini ifade eden Ali Rıza Bey, görüşmek üzere Acara köprüsüne çağırdığı Kızıl süvari fırkası kumandanının, bu teklifi uygun gördüğünü, bir saate kadar geleceğini ümid ettiğini de ifade etmişti. Kendisine Batum'a yol vermemeye hiç olmazsa iki taraf kumandanlıklarından emir alıncaya kadar bulunduğu mıntıkada kalmaya iknaya çalışacağını belirten Ali Rıza Bey, dün gece bir subayla bildirilen esaslar dairesinde yazılı protesto verdirildiğini ancak Kızıl süvari fırkası kumandanının subayımıza; kendisinin behemehal Batum'a girmek için emir aldığını, durursa idam edileceğini ve Kemalistlere yardıma geldiğini söyleyerek "*siz ateş dahi etseniz biz mukabele etmeyeceğiz, fakat yürüyüşümüze behemehal devam edeceğiz.*" dediğini kaydetmekteydi[39]. Ali Rıza Bey, bolşeviklerin Batum'a girmeleri halinde büyük karışıklığın doğacağını ve çoğu cepheden kaçan silâhlı Gürcü efrâdın ve yerli bolşevik Ermenilerin Kızıllara iltihak edebileceğini ve bu durumda vaziyete hâkim olmanın mümkün olmayacağını ifade etmekteydi. Kızıllar şehrin girişinde bulunan tabyalardaki Gürcü kıtaatından karşılık görerek geriye çekilecek ve bu vaziyette Gürcülerin maneviyatı yükselecek ve bize karşı mukavemet ve muhalefet hisleri de artacaktı. Bu yüzden bolşeviklerin Batum'a girmemelerini pek lüzumlu gördüğünü ve bu hususta ısrar eyleyerek Kızıl kumandanını iknaya çalışacağını ifade eden Ali Rıza Bey, şayet behemehal Batum'a girmekte ısrar eylerse ne sûretle hareket edileceğine ilişkin emir verilmesini beklemekteydi. Trabzon'da bulunan 1. Taburun Batum'a hareket etmesi, şinayder ve piyade cephanesinin Hopa'ya gönderilmesi de Ali Rıza Bey'in talepleri arasındaydı[40]. Çoruh Grup Kumandanlığı'nın 19 Mart sabahı saat 2'de hazırladığı raporda 17-18 Mart 1921 gecesi Batum'un Soğuksu tabyasındaki Gürcü kuvveti tarafından açılan ateş üzerine oradaki birliklerimizin çarpışmaya mecbur kaldığı ve muhârebenin diğer mevkilerdeki birliklere de sirayet ederek bütün gün devam ettiği belirtiliyordu[41]. Muhârebelerde 7. Alayın iki tabur kumandanlarıyle

---

[39] ATASE, İsh:12, K:760, B:51-1ve2.
[40] ATASE, İsh:12, K:760, B:51-1ve2.
[41] ATASE, İsh:12, K:759, B:85-1. Şark Cephesi Kumandanlığı olay hakkında Grup Kumandanlığı'ndan tafsilat ve açıklama istemişti. Bkz. ATASE, İsh:12, K:759, B:85-1.

bir bölük kumandanı ve birkaç subay ve bir miktar efrâdımız şehid olmuştu. Gürcülere de birçok zayiat verdirilmiş ve yüz kadar nefer de esir alınmıştı. Bu çarpışma üzerine Batum'daki Gürcü Refkom u, Miralay Kâzım Bey'e müracaat ederek Türk birliklerinin istediği yerlere yerleşmek üzere iki tarafın ateş kesmesini teklif etmiş, bizden bir subayla Refkom 'dan bir memur birliklere ateş kesilmesini tebliğ etmek üzere gönderilmişti. Bu muhârebeleri 7. Alayın 2.ve 3. Taburları yapmıştı. Diğerlerinin yürüyüşe geçmiş olması dolayısıyla Grup Kumandanlığı'nca Batum şehrinde yalnız bir inzibat bölüğü bırakılarak Çoruh Grubunu teşkil eden diğer birlikler Acarasuyu köprüsü civarında toplanmıştı[42].

Bu arada Gürcü Hükûmeti, 17/18 Mart gecesi Batum'dan firar eylemişti. Gürcü Hükûmetinin Rus işgali sonrası Batum'dan ayrılışı üzerine 20 Mart 1921 tarihli İstikbâl gazetesi Gürcistan başkenti Tiflis'in düşüşü ve Kızılordu istilasının genişlemesi yüzünden Batum'a sıkışan Gürcistan Hükûmeti'nin 17/18 Mart gecesi İtalyan vapuruyla Batum'u terk ettiğini, Batum limanındaki vapur ve motorların hareket ettiklerini duyuruyordu.Vapura binenlerden alınan haberlere göre sınırdan kaçıp Batum sokaklarında dolaşan Gürcü askerlerinden bir kısmı Türk idaresine karşı mahallî idare tesisi ve bir şeyler ele geçirmek amacıyla bolşevik süsü takınarak sefarethane civarındaki devriyemize saldırmışlar ve mağazaları yağmalama girişiminde bulunmuşlardı. Bu durum giderek artan olayları Batum sokaklarına kadar yaymıştı. Gürcü askerlerinden bir kısmı ise silâhlarını oradaki kuvvetlerimize teslim etmişlerdi. Gazete haberinde Batum'da yeniden sükûnetin yerleştiği ifade ediliyordu[43].

Batum Valisi Kâzım Bey, TBMM. Riyaseti'ne, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 18/19 Mart gecesi Trabzon'dan yazdığı raporda 18 Mart günü trenle bir müfrezenin Tiflis'ten geldiğini, Kızıl alay kumandanı ile Refkom heyetinin seri bir anlaşma için ziyaretine geldiğini bildirmişti. Kâzım Bey, samimi bir ifade ile "*...Burası Türkiye toprağıdır. Yani Batum'da bir Refkom hükûmetini maalesef hiç tanımayacağım. Kızılordu kıt'asını ise ancak dost ve samimi bir hükûmetin misafiri olarak kabul ve telakki ediyorum...*" sözlerinden sonra bizim askerî işgalimizin,

---

[42] **ATASE**, İsh:12, K:759, B:85-1.
[43] **İstikbâl**, 2 Mart 1337-1921, nr:254.

yayılmakta olan savaşı, bu mıntıkadan uzaklaştırdığını ifade etmişti[44]. Çoruh nehrinden ve Acara mıntıkasından güneye doğru Kızılorduya karşı bir düşman olan Gürcistan ordusunun saldırısı ve dolayısıyla Kızılordu kanının akması önlenmişti. Kâzım Bey, Kızılordunun böyle zahmetli bir yürüyüşüne lüzum olmadığına inandığını belirtmiş, bununla birlikte bir kere gelindiğine göre, misafir kaldıkları günlerde lâyık olunan hürmet, muhabbet ve samimiyeti göstereceklerini bildirmişti[45]. Karşılıklı açıklamalardan sonra söz alan Refkom , "*..Refkom 'u yanlış telakkî ediyorsunuz. Biz Batum'a gelmeden evvel Moskova Konferansında Batum'un Sovyet Gürcistan'a terk edildiğini resmen öğrendik. Binaenaleyh bütün teşkilatımızı Sovyet Gürcistan namına yaparak girdik. Halbuki siz burada bizden evvel hükûmet ilan ettiniz. Fakat biz de sizin gibi diğer muvazi tarik üzerinden yani Sovyet Gürcistan namına hükûmet düşünüyoruz. Binaenaleyh : Bizi Refkom diye tanımamak ve bizi reddetmek fevkalâde rencide eder ve netice iyi olmaz...*" sözleriyle karşılık vermişti[46]. Kızılordu komutanı Jloba ise iki tarafı dinledikten sonra Kâzım Bey'e "*...Siz madem ki hükûmetinizin kararıyle hükûmet ilan ettiniz o halde Batum vilayetinde Ankara hükûmetini alâkadar ve sizi de vali olarak şimdilik tanırız. Fakat Batum meselesinin ilan edilmiş bu yeni şekli üzerinde Moskova'nın karar ve mütalâası alınıncaya kadar sizin de Refkom 'u tanımanızı ve mesaisine mani olmamanızı rica ederim. Ve bu vaziyet karşısında biz telaşla iki dostumuz için tavassut rolünü ifa ediyoruz. Ta ki Ankara ile Moskova arasındaki muhabere netice bulsun...*" demişti[47]. Rus Kafkas Süvari Fırkası Kumandanı Jloba, Moskova Konferansı'nda Batum'un Sovyet Gürcistan'a bırakıldığını öğrendikleri ifade ediyordu. Jloba, sosyal demokrat hükûmeti Batum'da iken Türkiye Hükûmetinin Batum vilâyetini ilan ettiğini bildiriyordu. Batum valisi Kâzım Bey raporunda hâlen hükûmet makamının, posta telgraf ve telefon dairesi ile , polis müdüriyetini resmen Türklerin hâkimiyet ve yönetimi altında olduğunu kaydediyordu. Refkomu hiçbir sûretle tanımadığını belirten Kâzım Bey, Kızılordunun işe kesin bir sûrette karışmasından sonra işi kötüleştirmemesi ve iyi ilişkilerimizin zarar görmemesi için refkom aleyhinde icraatta bulunmadığını, yalnız şiddetle protesto ettiğini belirtiyordu. Kâzım Bey,

---

[44] ATASE, İsh:12, K:759, B:69-1.
[45] ATASE, İsh:12, K:759, B:69-1.
[46] ATASE, İsh:12, K:759, B:69-1.
[47] ATASE, İsh:12, K:759, B:69-1.

Batum ve çevresinde anarşi olduğunu, bütün kaçakların ve önüne gelen insanların bir silâh alah alarak galeyan yaptıklarını kaydediyordu. Bütün bu kuvvetlerin çok kısa bir süre sonra kızılordu aleyhinde bir inkılab yapmayacağını hiç kimsenin temin edemeyeceğini düşünen Kâzım Bey'e göre Kızılordunun da yardımıyla bu kişilerin tamamıyla silâhlardan arındırılması, Rusların da menfaatleri gereğiydi. Bu hususlar, Kızılordu komutanları tarafından da iyi karşılanmıştı. Kâzım Bey, Kızılordu ve refkom yetkililerine Taşnak Ermenistan'la Menşevik Gürcistan'ın Rusya ile Türkiye arasında büyük bir engel oluşturup sürekli itilâf devletlerinin araçları olmaları dolayısıyla Gürcistan'daki sovyet başarısının Türkiye tarafından şüphesiz iyi karşılanacağını ancak Batum sorununda Ankara ve Moskova'nın yeni bir uzlaşması duyuruluncaya kadar mevkiine ve TBMM Hükûmetine riayet etmeleri hususlarını önemli bildirdirmişti[48]. Uzun süren tartışmadan sonra konu daha büyük kumandanların aracılığına bırakılmıştı. Kâzım Bey raporunda, tarafların takdir vesair hususlar için karşılıklı bazı tedbirler alındığını da ekliyordu.[49] 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey de EHUR ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 18 Mart 1921 tarihli ve "*dakika tehir edilmeyecektir.*" işaretli raporunda Gürcülerin Çoruh nehrinin sağ sahilindeki telgraf hattını tahrip ettiklerini ve sol sahile karşı cephe aldıklarını haber veriyordu. Ayrıca, 18 Mart günü Hopa'dan hareket eden 20. Alay'dan yüz kişilik bir müfreze ile Arhavi'den giden yüz kişilik birliğe, Çoruh Grubu Kumandanlığı'ndan bir emir alamadığı takdirde Çoruh sol sahilinde Maradire kadar olan mıntıkayı işgal ve örterek, köprü geçit mahallerine kuvvetli postalar ikame ve beraberinde birliklerimizle kesinlikle irtibat kurmalarının emredildiğini bildiriyordu[50].

3- Batum'da Sovyet İdaresinin İlânı ve Batum'un Boşaltılması Sorunu

3. Fırka Kumandanlığı'ndan Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazılan 19 Mart 1921 tarihli raporda 19 Mart günü Kızılordu'nun Sovyet Gürcistan'ı adına hükûmet ilan ettiği belirtiliyordu. 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey, şehbenderimiz Fahrettin ve Nihat Beylere gerekli talimatın verilerek durumun açıklandığını, Batum sorununun Ankara ve Moskova'ya ait olması dolayısıyla bu sorun çözülmeden önce

[48] ATASE, İsh:12, K:759, B:74-1.
[49] ATASE, İsh:12, K:759, B:69-1.
[50] ATASE, İsh:12, K:759, B:66-1.

Kızılordunun böyle bir hareketinin doğru olmayacağının Rus Kafkas Süvari Fırkası Kumandanı Jloba'ya önemle bildirildiğini kaydetmekteydi. Gürcülerin, propaganda yoluyla ve şimdi de bolşevik maskesi altında Türkiye ile kızıllar arasını bozmak için mümkün olan her şeyi yaptıklarını belirten Nuri Bey, buna karşılık her vasıta ile Kızılordu'ya ve Moskova'ya olan dostluğumuzu pek samimi bir lisan ile duyurduklarını, yanlış fikirleri düzeltmeye çalıştıklarını, başarılı olduklarını ve hepsi üzerinde güzel tesirler bıraktıklarını belirtiyordu[51].

19 Mart günü gerek Kutayis gerekse Acara suyu istikametinden kızıl piyade ve süvarileri şehre girmişti. Refkom mıntıkasında pek çok nümayişler ve gösteriler yapılmaktaydı[52]. Batum Valisi Kâzım Bey, Batum ve çevresindeki duruma ilişkin 19 Mart 1921 tarihli raporuna ek olarak 20 Mart günü Şark Cephesi Kumandanlığına yazdığı raporda, Moskova Konferansı'nda Batum'un Sovyet Gürcistan'a bırakılacağını daha yolda iken almış olduğu talimata dayanarak Kızılordu'nun Sovyet Gürcistanı adına idare ilân ettiğini, hem bunu hem de Refkom 'u kesinlikle reddettiğini belirtiyordu. Kâzım Bey, 20 Mart günü sükûnet olduğunu, Türk idaresine karşı şehirde gösterilen düşmanca vaziyet ve tertibatın son bulduğunu, Kızılordu Grubu Kumandanlığı'nın Kütayis ve Moskova ile haberleşmeyi hızlandırdığını ve askerlerimizin karşısındaki Gürcü birliklerinin hemen uzaklaştırılmaları ve silâhlarından arındırılması girişiminde bulunduğunu kaydetmekteydi[53]. Kâzım Bey'in değerlendirmesine göre, Moskova yönetimi Batum'un Kafkasya'nın inkişafı için çok gerekli olmasu dolayısıyla Sovyet Gürcistan'a ilhâkını ve düşünmekteydi[54]. Öteden beri menşevik veya bolşevik Gürcistan, menşevik veya bolşevik Rusya için bu düşüncede bir değişiklik olmamıştı. Batum'un Türkiye'ya ilhakı hakkındaki emir ve karar, Kızılordu'nun girmesinden önce resmen ilan olunmuştu. Kâzım Bey'e göre bundaki siyasî hedef, belki yapacağımız bir iş için, onun karşılığında daha geniş ve haklı menfaatler elde etmekti. Bu hedef doğrultusunda pazarlık ederken de askerimizin işgal mıntıkasında menşevik Gürcü ordusunun Kızılordu aleyhindeki

---

[51] ATASE, İsh:12, K:759, B:74-1.
[52] ATASE, İsh:12, K:759, B:74-1 ve 2.
[53] ATASE, İsh:12, K:759, B:74-2.
[54] ATASE, İsh:12, K:759, B:74-2. Nitekim Kızılordunun Batum'a girmesinden sonra , Sovyet Rusya Batum'u Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan için bir hareket ve deniz üssü haline getirmişlkerdi. Bakû'den Batum'a uzanan ve Kafkasya'nın iktisadî hayatı açısından çok önemli olan petrol boru hattı onarılmıştı. Bkz. Vakit, 18 Mayıs 1921, nr.1237.

saldırı ve hareketlerine müsaade etmemek sûretiyle Kızılordu kanının akmamasını temin ettiğimizi, bilakis Kızılordu düşmanları olan menşevik firari birliklerini silâhlarından tecrit ederek tehlikelerini ortadan kaldırmak amacıyla ya da onların taarruzlarından dolayı kanımızı akıttığımızı ileri sürmeli ve mükafat ve tazminat açısından haklı taleplerimizi dile getirmeliydik[55]. Buna karşılık Ruslardan serbest liman ve her sûretle transit ve ihtiyaç halinde Kars, Oltu, Erivan üzerinden Batum'a tarafımızdan bir şimendifer inşası gibi iktisadî menfaatler; 1919 yılında terk ettiğimiz savaş silâhlarımızın Gürcistan'a kalması karşılığında hafif, ağır, çeşitli savaş silâhları, mühimmât, techizât ve elbiseler, nakliye araçları ve muhtelif cins otomobil, lokomotif ve her tür savaş gereçlerinin alınması; Batum havalisinde ve gerekse diğer mıntıkalardaki Türklerin ve islamların hukuk ve imtiyazları ve mümessilliğimize bolşevik cereyanları için hareket noktaları yapılması ve şimdiye kadar Türkiye'ye ilhâk taraftarlığına maruz islamların tamamiyle masun kalması gibi iki tarafın menfaatlerine uygun bazı hususlarının gerçekleşmesi söz konusu olabilirdi. Kâzım Bey raporunun sonunda "... *âcizleri Kafkasya'da yani tamamiyle gayri memnun milletler içinde de bolşevikliğin payidar olmayacağına iman etmiş bulunduğu cihetle yarın menşeviklik dahi avdet edince yine menafiimiz aynı esaslar dahilinde ve gayr-ı kabil-i red ve itiraz sûrette mahfuz kalmak ve o devre göre de zemin-i siyasette bârid tezallümler olmamak için hükûmet mutad olan siyaset-i kâmilanesinin vakit geçirmeksizin ve serî bir sûrette zuhûrunu, siyasi müzakerat küşadiyle kıtâatımızın şimdiki münferid ve mücerred vaziyetinin daha emin bir mıntıkaya çekilmesini...*" arz ve temenni ettiğini kaydetmekteydi.[56]

Bu arada 20 Mart 1921 sabahı Batum'da, Kızıl Süvari Fırkası Kumandanı Jloba imzalı ve 19 Mart 1921 tarihli bildirge sokaklara asılmıştı. Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, Çoruh köprüsündeki postalarımıza iltihak eden bir Azerbaycanlının verdiği bilgilere dayanarak Cephe Kumandanlığına yazdığı 21 Mart 1921 tarihli raporda, bu bildirgede Ahılkelek ve Ahıska mıntıkalarıyle Batum livasının merkezi Gürcistan'a ait bulunduğunun bildirildiğini, Batum'da bulunan Türk birliklerinin serî bir şekilde Çoruh vadisi gerisine çekilmesinin talep edildiğini kaydetmekteydi. Jloba, bütün Gürcü görevlilerinin kayıt olmalarını, dükkanların

[55] ATASE, İsh:12, K:759, B:74-2.
[56] ATASE, İsh:12, K:759, B:74-2.

açılmasını ve Batum idaresinin kendisine ait bulunduğunu duyurmuştu. Sokaklarda bolşevik devriyeleri gezmekteydi. Posta, telgrafhane, polis müdüriyetleri ve santraldeki muhafızlarımız ile şehrin inzibatına görevli efrâdımızı da Gürcüler mahsur bir halde bulundurmaktaydılar[57]. Batum'a on iki hayvanın koşulu olduğu iki büyük bolşevik topu getirilmişti. Ali Rıza Bey, 20 Mart'tan beri Batum'a gönderilen muhtelif şahıslar ve Kazım Bey'e yazılan mektupların hiçbirinden bilgi alınamadığını, Batum'daki Kızılordu birliği komutanına bir zâbitle haber gönderdiğini belirtmişti. Ali Rıza Bey, kızıl birlik komutanına gönderdiği yazıda, Batum'da müttefik veya dost iki müttefik kıtaatın yan yana durmasına rağmen Gürcüler'in Batum'daki birliklerimize tecavüzde bulunmasının hayrete şayan olduğunu ve sorumluluk gerektirdiğini, bu ağır sorumluluğu cereyan eden muhârebe ile alakadar bulunanlara yükleyeceğini bildirmişti. Ayrıca bu hususlarda Gürcülerin kendi adına uyarılmasını da istemişti. Ali Rıza Bey, mevcut bilgilere göre, Kızılordu'nun Batum'da bulunan birliklerimizi, Gürcüler vasıtasıyla sıkıştırarak bizi Batum'u tahliyeye zorlayacağı ve bu sûretle bir emr-i vâki yapmaya çalıştığının anlaşıldığını belirtmekteydi[58]. Gerek bolşevik Gürcüler ve gerekse Kızılordunun geldiğini görerek bolşevik kisvesine bürünen Gürcüler ve bütün düşmanlarımız, bizimle Kızılordu arasında sorun çıkarmaya yönelik cereyanlar vücuda getirmeye çalışmaktaydılar. Kızılordunun da bu cereyana doğru gittikleri görülmekteydi. Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, Kazım Bey'e de Batum'da iki dost ve müttefik arasını açmak üzere vücuda getirilmekte olan entrikalara Kızılordu Kumandanının dikkatini çekmesini ve geleceğin henüz halledilememiş muazzam meselesi karşısında Kızılordu ile Türk ordusunun yan yana bulunmaları zaruretinin bolşevik kumandanına telkin edilmesi gerekliliğini ifade etmişti[59]. Ancak 20 Mart 1921'de öğleden sonra saat 15'te Samaya ve Karadok tabyalarında bulunan taburumuzun iki piyade bölüğü ve bir makineli tüfek takımına Gürcüler topçu bataryalarıyla ateş açmıştı. Batum'da meydana gelen hadiseler hakkında Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, EHUR'e yazdığı 21 Mart 1921 tarihli harp raporunda, Çoruh Grubu Kumandanlığından alınan bilgilere göre akşam saat 17'den itibaren Batum tabyalarından ve kasaba içinden sürekli top ve piyade ateş sesleri işitildiğini, ve ateş

[57] ATASE, İsh:12, K:760, B:62-1.
[58] ATASE, İsh:12, K:760, B:62-1.
[59] ATASE, İsh:12, K:760, B:62-1.

seslerinin geceleyin de devam ettiğini bildiriyordu. Batum ile telefon muhaberesi kesilmiş olduğundan muhârebenin kimler arasında ve ne sûretle gerçekleştiğine dair bilgi alınamadığını ve çeşitli araçlarla bilgi edinilmeye çalışıldığını belirten Kâzımn Karabekir Paşa, Batum'da yalnız bir inzibat bölüğümüz bulunması ve tersane civarındaki tabyalarda bir taburumuz olması dolayısıyle Gürcüler'in bolşeviklerin tesiriyle birliklerimizi Batum'dan çıkarmak maksadıyla böyle bir muhârebeye sebebiyet vermelerinin mümkün olduğunu ifade ediyordu. Diğer bir ihtimal ise, Kızılların Gürcü subayların toplanmaları için verdikleri sürenin 20 Mart günü sona ermesi dolayısıyla Gürcülerle kızıllar arasında muhârebe olmasıydı[60]. EHU Vekili Fevzi Paşa[61], Şark Cephesi Kumandanlığı'na makine başında gönderdiği 21 Mart 1921 tarihli telgrafta, Moskova Anlaşması'nın Heyet-i Vekile tarafından da kabule şayan görüldüğünü ve anlaşma gereği Batum, Ahılkelek, Ahıska mıntıkalarının muhtariyet şeklinde Sovyet Gürcistan'da kalacağının anlaşıldığını belirtmişti. Fevzi Paşa, Ermeni Sovyet hükûmetiyle aramızdaki muhadeneti ihlal edebilecek hareketlerden kaçınılması için ileride bulunan birliklerimize gerekli tebligatın yapılmasını istemiş ve Türk ileri birliklerinin bolşevik propagandasına karşı korunmasının çok önemli olduğunu belirtmişti. Bunun için Bolşevik birlikleriyle inzibatı sağlayacak küçük birliklerin temas ettirilerek diğer birliklerin temastan uzakta münasip mahallerde toplanması gerektiğini ifade eden Fevzi Paşa, Batum'da bulunan bölüğümüzün orada bulunacak mümessillerimizin muhafız kıtası olmak üzere Batum'da bırakılmasının muvafık görüldüğünü bildirmişti. Fevzi Paşa, 20 Mart günü Batum'da meydana gelen muhârebe hakkında süratle bilgi edinilerek iletilmesini istemiş, Batum'da bulunduğu bildirilen taburumuzun ikiye taksim olunarak hemen Acara köprüsüne alınmasının uygun olduğunu belirtmişti[62]. Fevzi Paşa, ayrıca yerli Gürcü bolşevikleri tarafından Batum civarındaki birliklerimize

---

[60] ATASE, İsh:10, K:618, B:154-1.

[61] Mustafa Fevzi Çakmak (1876-1950), 3 Mayıs 1920'de Kozan milletvekili sıfatıyle Müdafaa-ı Milliye Vekilliğine seçildi. Aynı zamanda Heyeti Vekile Başkan Vekilliğini yapmıştır. İsmet Bey, 9 Kasım 1920'de Batı Cephesi Komutanlığı'na atandıktan sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti(EHUR)'ne Müdafaa-ı Millîye Vekili Fevzi Paşa vekâlet etmeye başlamıştı. 5 Ağustos 1921 tarihine kadar EHUR'u vekâleten yürüten Fevzi Paşa, bu tarihten itibaren Müdafaa-ı Milliye Vekaletinden çekilerek asaleten bu göreve getirilmiştir. Bkz. Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)**, Ankara 2004, s. 244-247. Çalışmamız boyunca Fevzi Paşa, Müdafaa-ı Millîye Vekili olmanın yanı sıra EHUR (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti)'ni de fiilen yürütmesi dolayısıyle EHU(Erkân-ı Harbiye-i Umumiye) Vekili olarak söz edilmiştir.

[62] ATASE, İsh:10, K:619, B:24-1.

yönelik tecavüzlere karşı katiyen müsamaha edilmeyeceğinin Batum'daki Kızıl Grup Kumandanlığı'na duyurulmasını ve kızıl birlik komutanlarıyla sıkı irtibat tesis edilerek yanlış anlaşılmalardan ve anlaşmaya aykırı fiillerden uzak durulmasını da emretmişti[63].

Kızılordunun Batum'u işgali sonrası Kızıl Grup Kumandanlığı 21 Mart 1921'de bir bildirge yayınlamıştı. Bildirgede Batum polis müdiriyeti, inzibat kumandanlığı ve Batum'da bulunan bütün idare şubelerin şehrin inzibat ve asayişine ilişkin hususları kemal-i dikkat ve itina ile takip edecekleri, çetecilik, yağmacılık, sarhoşluk ve buna benzer hallere katiyen meydan verilmeyecek ve bu gibi şahısların biran evvel kumandanlığa teslim edileceği, muhakeme edilmeden idam edilecekleri belirtiliyordu. Batum çevresinde bulunan ahaliden bu tarihten itibaren 24 saat zarfında kimin silâhı varsa şehrin askerî kumandanına teslim etmesi isteniyor, her kim bu emri icra etmezse divan-ı harbi örfiye teslim edileceği bildiriliyordu. Ayrıca, kumandanlık şehrin hane telsiz telgrafı ve elektrik merkezi, su merkezi ve diğer mevkilerin korunması için gerekli önlemleri alacak ve gerekirse asker miktarını artıracaktı[64].

4- Batum Olaylarının Araştırılması

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 21 Mart 1921 tarihinde makine başında yazılan emrinde, Çoruh Grup Kumandanı Ali Rıza Bey'den 20 Mart 1921 akşamı saat 17'den itibaren Soğuksu tabyalarından Batum'a yapılan topçu ateşinin sebepleri ve mahiyeti hakkında serî şekilde malumat alıp bildirmesini istemiş ve özellikle Soğuksu tabyalarının hangi birliklerin işgali altında bulunduğunun anlaşılmasının önemli olduğunu belirtmişti[65]. Batum'daki çarpışma hakkında tafsilat almak ve tahkikatta bulunmak üzere Çoruh Grup Kumandanı Ali Rıza Bey, 22 Mart 1921'de Batum'a gitmişti. Ali Rıza Bey'in tahkikat raporuna göre Gürcülerin piyade

---

[63] ATASE, İsh:10, K:619, B:24-2.
[64] ATASE, İsh:10, K:619, B:30-2. Kızıl Grup Kumandanı Kuybişev, Askeri Komiser Lisofseki ve İyoçetka imzalarını taşıyan bildirge, Batum valisi Kâzım Bey'in Hopa'ya gönderdiği Tiflis şehbenderimiz Fahreddin Hayri Bey tarafından 22 Mart gecesi makine başında Hariciye Vekâleti'ne yazılan raporda yer almıştı. Hariciye Vekâleti Vekili Ahmet Muhtar Bey, 23 Mart günü "*gayet müstaceldir.*" İşaretli yazı ile durumu EHUR'a bildirmişti. Bkz. ATASE, İsh:10, K:619, B:30-1.
[65] ATASE, İsh:12, K:759, B:87-1.

ateşine başlamaları üzerine taburumuz şiddetle mukabele etmişti. Mümessil Kazım Bey tarafından görevlendirilen bir subayımızla kızıl alay kumandanı olay mahalline gönderilmiş ve bunlar her iki tarafa ateş kestirmişlerdi. Akşam saat 17'de Barshane tabyası tarafından Batum yönüne hareket eden Gürcü süvari alayı hayvanlarından inerek Barshane tabyasında bulunan piyade ve makineli tüfek bölüğümüzün bir kısmına ateş etmiş bunun üzerine Gürcü alayından evvel Batum'a doğru hareket etmiş olan bir kızıl süvari alayı da geri dönerek çarpışma mahalline gelmiş ve derhal hayvanlarından inerek tabyaya girmişti[66]. Zâbitlerimizle kısa süre önce samimi görüşen bu kızıl alayın ateş edeceğine ihtimal vermeyen taburumuz ateşini keserek yanlarına gelmelerine müsaade etmişti Ancak kızıl alay kısmen tüfekleriyle bir kısmı da tabancalarıyla karşılık vermemiş olan askerlerimiz üzerine saldırarak makineli tüfeklerini almışlardı. Ayrıca birkaç askerimizi süngülemişler ve zâbitlerimizin bütün kişisel eşyalarını, taburun kasa ve eşyasını, askerin kaput, elbise ve askerî teçhizatını, makineli tüfek ve teçhizatını bir mahalle götürmüşlerdi. Çarpışma sırasında dört neferimiz şehit olmuş, birkaç neferimiz de yaralanmıştı. Gürcülerin on misli ölü ve yaralıları olduğunu belirten Ali Rıza Bey, kızıllardan da bir miktar kayıp olduğunu belirtmekteydi. Karanlık basınca Samaya ve Karadok tabyalarında bulunan taburumuzdan geri kalan subaylar ve efrâdımız Acara köprüsüne çekilmişti. Ali Rıza Bey, Batum'da 20 Mart günü ortaya çıkan olayların düşman milletler tarafından propaganda neticesi olduğu görüşünü bildirilmişti.[67]

Batum olayları üzerine Karabekir, 18. Süvari Fırkası Kumandanı Jloba'ya yazdığı mektupta bir zamanlar Batum'un Türklere âit olduğunu bilmeleri gerektiğini, Menşevik Gürcü Hükûmeti tarafından Batum'un Türkiye'ye bırakıldığını ifade etmiş ve Türk askerine yapılan hakaretler ile Kızılordu'nun Batum'u işgâlini

---

[66] ATASE, İsh:12, K:759, B:89-4 ve5.

[67] ATASE, İsh:12, K:759, B:89-4 ve5. Karabekir hatıralarında, Batum'daki Türk temsilcisi Kazım Bey'in, 20 Mart günü Baruthane kışlasında bulunan bir piyade ve bir makineli bölüğünden oluşan Türk müfrezesine Gürcülerin saldırdığını, saldırıya Kızıl süvari alayının da yardım ettiğini, Türk bölüğünün Kızıllara teslim olmasına rağmen hepsinin şehit edildiğini, Mahmudiye tabyasında bulunan taburun diğer bölüklerinin ise geceleyin Çoruh nehri üzerindeki köprü civarında bulunan Türk müfrezesine sığındığını bildirdiğini belirtmektedir. Karabekir, Batum'da 20 Mart günü gerçekleşen olayda Türk kuvvetlerinden 4 subay ve 26 er olmak üzere toplam 30 askerimizin şehit, 26 erimizin yaralı, 46 erimizin ise kaybolduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. Bkz.Karabekir, İstiklal Harbimiz 2, s. 214.

protesto etmişti[68]. EHU Vekili Fevzi Paşa da, 21 Mart akşamı saat 17:30'da makine başında Şark Cephesi Kumandanı Karabekir'e yazdığı telgrafta, Gürcüler'in Batum tabyelerinin sebebiyet verdiği çarpışmada şehit olan subaylarımız ve efrâdımız için Gürcü Hükûmetine ağır tazminat ve tarziye talep edilmesini gerekli gördüğünü ifade ediyordu. Fevzi Paşa, talep edeceğimiz tazminatı alıncaya kadar bolşeviklerle bir çarpışmaye sebebiyet verilmemesini ve ordumuzun nüfûz ve tesirini ihdas edeceği bir vaziyet alınmasını muvafık gördüğünü belirterek Karabekir'den bu konulardaki mütalâasını bildirmesini istemişti[69].

Mondros Mütarekesi sonrası Türk birlikleri Batum'u terk ve tahliye ederken itilâf devletlerinin tazyik ve tesirleri dolayısıyle kendisine ait birçok silâh ve mühimmâtı terke mecbur olmuştu. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Çoruh Grubu Kumandanlığı vasıtası ile mümessil Kâzım Bey'e yazdığı 21 Mart 1921 tarihli telgrafta, 1918 senesinde terke mecbur kalınan Türk birliklerine ait söz konusu silâh ve mühimmâtın ne olduğunu da sormaktaydı. Eğer Batum, Kızılordunun idare ve hâkimiyetine geçmiş ise pek çok ihtiyacımız olan söz konusu mühimmâtımızın iadesi için mümessil Kâzım Bey'in teşebbüste bulunmasını isteyen Karabekir, bu teşebbüs yeterli değilse icabına tevessül edilmek üzere serî bir şekilde bildirilmesini de istemekteydi[70].

Batum'da 20 Mart günü meydana gelen çarpışmalar dolayısıyle Gürcüler, bolşeviklerle Türklerin arasının bozulduğuna inanmışlar ve bunu büyük bir sevinçle karşılamışlardı. Batum mutararrıfı Kâzım Bey, Hariciye Vekâleti ve Cephe Kumandanlığı'na 21/22 Mart gecesi Hopa'dan yazdığı harp telgrafında, derhal ve şiddetle Kızıl kuvvetler kumandanının dikkatini Fahreddin Bey vasıtasıyle etkili ve samimi bir şekilde bu konu üzerine çektiğini bildirmişti. Kızılordu kumandanı hemen Türkçe lisanıyle kendi karargâhına müessir bir tekzip yapacağını, düşmanın ve propagandacıların ekmeğine yağ sürülmeyeceğini söylemişti. Ayrıca Kâzım Bey, Gürcülerin çeşitli unvanlar altında Türklere, islamlara ve askerlerimize kötü muameleleri dolayısıyle etkili bir şekilde kızıl kumandanının dikkatini çektiğini,

---

[68] S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları**, Ankara 1985, s. 22; Esin Dayı, **Evliye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilâtlanma**, Erzurum 1997, s. 281.
[69] ATASE, İsh:10, K:619, B:23-1.
[70] ATASE, İsh:12, K:759, B:90-1.

yeniden etkili önlemlerin alınacağını bildirmişti[71]. Yine 21/22 Mart gecesi Cephe Kumandanlığı'na yazdığı telgrafta Kâzım Bey, Batum'da resmen ilan ettiği hükûmetin zaten artık dünya nazarında malum olduğunu, fakat hakikatte bütün hükûmet işlerinin mülkî ve askerî teferruatına kadar tamamiyle Refkom 'un elinde olduğunu belirtiyordu. Kâzım Bey, 20 Mart gününe kadar hükûmet makamından resmen verdiği vesikaların vize edilmek sûretiyle geçerli olduğunu ancak 21 Mart günü itibariyle onlara da zorluk çıkardıklarını, bu durumu şiddetle protesto ettiğini kaydediyordu. Batum sorununun siyasî yolla tespit edilip çözülmesine kadar talimat almak üzere hemen davet edilmesini uygun gördüğünü belirten Kâzım Bey, bu takdirde emniyetle muhabere ve fikir alışverişinde bulunulmak üzere, livanın vekaleten umur-u siyasiye müdiriyetini ifa etmekte olan ve Kızıl kumandanlarla her gün pek samimi şekilde temas ve müzakere eylemekte olan Fahrettin Bey'i yerine vekil bırakıp yanında yalnız bir subayla hareket etmek istediğini bildirmişti[72].

Batum'daki çarpışma hakkında tafsilat almak ve tahkikatta bulunmak üzere 22 Mart günü Batum'a giden Çoruh Grup Kumandanı Ali Rıza Bey, Batum Kızıl Grup Kumandanı'nın nezdine giderek itilâf propagandasıyla birliklerimize taarruz eden Gürcü subayları ve efrâdının tecziyelerini ve alınan esliha ve eşyanın derhal iadesini söylemişti. Kızıl Grup Kumandanı Ali Rıza Bey'in bu teklifini memnuniyet ve samimiyetle karşılamış ve kabul ederek bunların herhalde tecziye edileceklerini beyan etmişti. Cephe Kumandanı Karabekir, EHUR ve Hariciye Vekâletine yazdığı 29 Mart 1921 tarihli raporda, ondokuzu Osmanlı ve mütebakisi Rus olmak üzere üçyüz piyade tüfeği, iki maksim ve levis tüfeği, yüz kadar ceket ile otuzyedi pantolon verildiğini ve henüz ambarları saydıklarından yakında bütün zayiatı vereceklerini söylediklerini bildirmişti. Ali Rıza Bey, daha sonra Karabekir'in "*dessas, hilekar, zeki bir adam*" olarak söz ettiği kızıl süvari alayı kumandanı Elyeva ile görüşmüştü. Elyeva, Ali Rıza Bey'e Gürcistan'ın müstakil bir hükûmet olduğunu ve Kızılordunun ancak yardım için Gürcistan'da bulunduğunu, Gürcü Kızılordusunun Tiflis'te oluşturulmasından sonra Rus Kızıl birliklerinin Gürcistan'dan çekileceğini söylemişti. Batum'da kırk kişilik seçilmiş efrâd ve bir zâbit terk edilmiş, Kızılordu ile irtibat

[71] ATASE, İsh:12, K:759, B:94-1; ATASE, İsh:10, K:619, B:25-1.
[72] ATASE, İsh:12, K:759, B:95-1.

vazifesini görmek üzere bir zâbit ve gasp edilen esliha ve eşyayı almak üzere iki subay memur edilmiş, Ali Rıza Bey ise geri dönmüştü[73].

5- Sovyet Notaları ve Etkileri

Fransızca İstanbul gazetesinin 24 Şubat 1921 tarihli nüshasında verilen habere göre Batum'dan Yergir(?) gazetesine çekilen 21 Şubat 1921 tarihli bir telgrafta, Çiçerin'in Ankara hükûmetine bir nota göndererek Kars ve Gümrü'nün acele olarak tahliyesini istemiş olduğu bildirilmişti[74]. Yine 22 Şubat 1921 tarihli Vahdet'te yer alan habere göre Moskova ile Türkiye arasındaki münasebet gergin bir halde idi. Türk ordusu Sovyet Hariciye Komiserinin talebi üzerine Gümrü ve Kars havalisini tahliye etmemişti.Ermenistan, Çiçerin'e bir telgraf çekmiş ve Türk işgal kuvvetlerinin bulunduğu yerlerde Ermenilere karşı kötü davranıldığını iddia etmekteydi. Sovyetler, Ankara hükûmetine bir nota vererek 48 saat zarfında arzu edilen vilayetlerin tahliye edilmediği takdirde Rus-Türk ilişkilerinin kesileceğini duyurmuştu[75].

Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Sovyet üyesi G. K. Orjonikidze, TBMM ve Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği 18 Mart 1921 tarihli telgrafta, Kafkasya'da Türk ordusu ile Kızılordunun karşı karşıya geldiğini ifade ediyordu. Orjonikidze, kişisel olarak Türkiye ve Sovyet Rusya'nın eskiden beri müttefik olduğu gibi şimdi de bu ittifakın devamına taraftar olduğunu ancak son vaziyet üzerine iki ülke arasındaki ittifak ve yakınlığın tehlikeye düştüğünü bildiriyordu[76]. İki tarafın temsilcileri kesin sonucu kararlaştırmak üzere görüşmelere devam ederken bu görüşmelere etki edecek vaziyetler meydana getirmek gerektiğini belirten Orjonikidze, bu durumun hem görüşmeleri bozacağını ve hem de iki ülke arasındaki karşılıklı güveni sarsacağını belirtiyordu. Türk tarafının tutumu nedeniyle bir sonuç netice elde edilemeyeceğini ve görüşmelerle boşuna vakit geçirilmiş olacağını kaydeden Orjonikidze, "*...Bu işler*

---

[73] ATASE, İsh:12, K:759, B:89-4 ve5
[74] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 1-10.
[75] ATASE, İsh: 10, K: 658, B: 127-46
[76] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67-1 ve 2.

karşısında heyet-i murahhasınız Ali Fuat[77] *Paşa'nın te'minen söylediği sözlere mi inanalım yoksa aramızda tahaddüs eden yeni vaziyete mi inanalım? ...*" diye ağır bir üslûpla sormaktaydı[78]. Şimdiye kadar iki ülke arasında yapılan anlaşmaların dakika geçmeden değiştiğini iddiâ eden Orjonikidze, hiçbir neden olmaksızın vaziyetin bu şekle girmesine bir mânâ veremediğini ve bu vaziyetin sonucunun düşmanları sevindirebileceğini belirtiyordu[79]. Orjonikidze Türk ordusunun Ahılkelek, Ahıska, ve Batum'u işgal girişiminde bulunmasının iki ülke arasındaki güven ve içtenliği ve resmen yapılan anlaşmaları altüst ettiğini ve bu durumun iki ülkenin düşmanlarını sevindirdiğini kaydediyordu. Şark Cephesi Kumandanlığı emrindeki birliklerin bu bölgeleri işgal etmesinin Kızılorduyu doğrudan doğruya etkilediğini belirten Orjonikidze, "*... Nasıl oluyor ki Brest Litovsk Muâhedesi'ni bize ileri sürüyorsunuz? Halbuki herkes biliyor ki Brest Litovsk muâhedesi Rusya'nın büyük inkılâbı üzerine lağv olunmuştu...*" sözleriyle Kâzım Karabekir Paşa'yı eleştiriyordu[80]. Ruslar Brest Litovsk Anlaşması'nı Sevr Anlaşmasına benzetiyordu. Orjonikidze, Rusya'nın Brest Litovsk Anlaşması'nı ortadan kaldırdığı gibi Türkiye'nin de Sevr Anlaşması'nı aynı şekilde ortadan kaldıracağı dileğini ifade ediyordu. Rusya'nın Türkiye'ye yönelik dostluk ve ittifakının devamı isteniyorsa iki ülke arasında yapılan anlaşmaların "*bir parça kağıt üzerinde*" kalmaması gerektiğini belirterek Türk tarafının Moskova Anlaşmasını ihlâl ettiğini ileri sürüyordu[81]. İki ülke arasında yapılan ittifaklar çerçevesinde "*Şark âlemini*" kurtarmaktan ve itilâf devletlerini yıkmaktan söz eden Orjonikidze, içten saygılarının "*Türk Kızılordusuna*" duyurulmasını da istemekteydi[82]. Ayrıca sâbık Gürcistan Menşevik Hükûmeti'nin yenilerek teslim olduğunu, Kızılordu birliklerinin Batum'u işgal ettiklerini ve Moskova Anlaşması uyarınca belirlenen sınırlara girdiklerini bildiriyordu. Batum sorunu hakkında artık söylenecek söz kalmadığını belirten Orjonikidze, "*...Düşmanlarımız aramızda bir*

---

[77] Ali Fuat Cebesoy (23 Eyül 1882-10 Ocak 1968): 24 Haziran 1920'de 20. Kolordu Komutanlığı görevisaklı kalmak üzere Batı Anadolu Genel Kuva-yı Milliye Komutanlığına atanmış, 7 Temmuz 1920'de ise Batı Cephesi Komutanlığına atanmıştır. Ali Fuat Paşa 9 Kasım 1920'de TBMM Hükûmetinin Moskova Büyükelçiliğine atanmıştı. Ali Fuat Paşa'nın biyografisi için Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Balkan Savaşı'na Katılan...**, s. 378-380; T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan....**, s.165-167.

[78] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67-1 ve 2.

[79] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67-1 ve 2.

[80] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67-1 ve 2.

[81] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67-1 ve 2.

[82] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67-1 ve 2.

Batum meselesi meydana çıkarmak arzu ediyorlar. Batum ve diğer mıntıkalarda bulunan kıtâatınızı geri alırsanız aramızdaki ittifakın ne kadar kuvvetli olduğunu bir kere daha cihana göstermiş oluruz..." sözleriyle de Batum ve çevresinin boşaltılması konusundaki ısrarını sürdürüyordu[83] . Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 19 Mart 1921 tarihinde Hariciye Vekâleti ile EHUR'e Orjonikidze'nin yukardaki telgrafını göndermişti. Karabekir, kendisinin hiçbir cevap vermediğini belirterek, Orjonikidze'ye verilecek cevabın bildirilmesini istemişti[84]. Aslında Cephe Kumandanlığı'ndan birliklere yazılan emirde Moskova Anlaşması sonrası Türkiye ile Rusya arasında yeni bir durumun oluştuğu belirtiliyordu. Nitekim Cephe Kumandanlığı'nın 20 Mart 1921 tarihli yazısında doğu sınırlarımız ve Sovyet Rusya ile ilişkilerimizde Moskova Anlaşması ile tespit edilmiş kararların esas olduğu, buna göre Sovyet Rusya mensupları ile temas sırasında artık Brest Litovsk Anlaşması ve bu anlaşma ile kayıt altına alınmış hükümlerden söz edilmesine gerek olmadığı bildiriliyordu[85].

TBMM murahhası Bahâeddin'in 22 Mart 1921'de Iğdır'dan Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği telgrafta, Erivan telsizinden Orjonikidze'nin Şark Cephesi Kumandanına hitâben yazdığı Batum, Ahıska, Ahılkelek mıntıkalarının derhal tahliyesi hakkındaki telgrafının alındığını bildirmişti[86]. 20 Mart 1921 tarihli Erivan telsizinin Bahâeddin Bey tarafından gönderilen Rusça'dan tercümesinde, Orjonikidze'nin Kâzım Karabekir'e hitâben Ankara'nın birliklerini Ahıska, Batum, Ahılkelek'e sokmakla nümâyişkârane bir sûrette resmî muâhedeye taarruz ettiği ileri sürülmekteydi . Orjonikidze, birçok zaman geçmiş olduğu cihetle Birest Litovsk Anlaşması'na dayanılarak Türk birliklerinin Batum'a girdiğini ve her türlü yanlış anlaşılmadan kaçınılması için Türk birliklerinin Batum ve diğer mıntıkalardan çekilmesini talep etmekteydi[87]. Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan 23 Mart 1921'de EHUR'a çekilip 24 Mart günü ulaşan "*harp raporudur*" işaretli telgrafta da, 11. Kızılordu Kumandanı Orjonikidze'nin Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in tahliyesi için gönderdiği telgrafa karşı, cevabî telgrafın yazıldığı bildiriyordu. Kâzım Karabekir

---

[83] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67-1 ve 2.
[84] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 67- 2.
[85] ATASE, İsh: 14, K: 963, B: 159-1 ve 2.
[86] ATASE, İsh: 12, K: 756, B: 64- 2.
[87] ATASE, İsh: 12, K: 756, B: 64- 1.

Paşa, söz konusu cevabi telgrafta Türkiye'nin konuya yaklaşımını ayrıntılı olarak açıklıyordu. Kâzım Karabekir Paşa, Orjonikidze'ye Moskova'da imzalanan dostluk ve kardeşlik muâhedesinin hükümlerine göre Batum'un Türkiye hududu dışında kalarak Gürcistan Hükûmeti'nin himayesine terk edilmiş olan kısımlarında hâlen bulunmakta olan Türk birliklerinin hudut gerisine çekilmesinin kararlaştırıldığını bildiriyordu. Karabekir, alınan bu kararın uygulanması için söz konusu yerlerde bulunan birliklere orada bir toplanma emri verilmiş olduğunu, bunu müteâkip hudut gerisine çekilme hareketinin yapılacağını belirtiyordu. Batum'da TBMM'ni temsil edecek olan heyetimize şimdilik bir bölük kadar asker terk edilecekti. Karabekir söz konusu telgrafında "... *Dost Kızılordunun harekâtını teshîl etmek üzere Batum'da Menşevik Gürcü kıtâatıle harb edecek Kızıl fırkaya, Batum yolunu açmış ve bu uğurda kan dökmüş olan müttefik Türk ordusundan Batum'da muvakkaten bırakılmış bu kıtâya hakîkî kardeş ve müttefik muâmelesi yapılmasında Sovyet kıtâatına da tebliğ olunmasını rica ederim...*" demekte ve Batum'dan henüz tamamiyle çıkarılamayan itilâf propagandasının son zamanda dahi şarkın dürüst iki ordusunun birbiriyle karşı karşıya getirerek çarpıştırmaya çalıştığını kaydetmekteydi[88]. Ahılkelek ve Ahıska mıntıkalarında bulunan Türk birliklere de muâhede ahkâmına uygun biçimde gerekli emirler verilmiş, bu birliklerimizin de peyder pey hudut gerisine alınması kararlaştırılmıştı[89]. Karabekir, bu harekât bitene kadar Ahıska'da birer irtibat heyeti kalacağını ve bu heyete de Ahıska'daki Kızıl birlikler tarafından dostluk ve kardeşlik esaslarına göre davranılmasını Orjonikidze'den istemekteydi. Karabekir ayrıca Türk askerinin çekilmekte olacağı Ahılkelek, Ahıska ve Batum havalisinde yerleşik müslüman ahâliye Moskova Anlaşması'nda da anıldığı ve belirtildiği şekilde kendi âdetleri ve arzuları dâhilinde serbest ve her türlü tecavüz ve baskıdan uzak kalarak yaşamak hakkının sağlanmasını da istemişti[90].

21 Mart günü Batum'a gelen Kızılordu Grup Kıtâat Kumandanı N. V. Kuybişev, Harp Komiseri Liyofişki ile birlikte 22 Mart günü akşam üzeri Batum mutasarrıfı Kâzım Bey'i dairesinde ziyarete gelmişlerdi. Kâzım Bey, Hariciye Vekâletine yazdığı 22 Mart 1921 tarihli raporda, Kuybişev'in Türk askerlerinin

---

[88] ATASE, İsh: 10, K: 619, B: 31-1 ve 2.
[89] ATASE, İsh: 10, K: 619, B: 31-1 ve 2.
[90] ATASE, İsh: 10, K: 619, B: 31-1 ve 2.

Gürcüler tarafından alınan silâh ve makineli tüfeklerinin tamamının bugün verileceğini beyan eylediğini kaydetmişti. Kuybişev, Türklerin Kızılordu ile aralarının bozulduğu hakkında propagandacı ve düşmanların neşriyatını şiddetle tekzip ettiğini bildirmiş ve eğer bir daha bu gibi propagandacılar ele geçerse idam edileceğinin, İslamlar ve Türkler hakkında hürmetle muamele olunmasının, Gürcü ve milisler tarafından en ufak bir riayetsizliğin katiyyen men edildiğinin ilan olunduğunu ifade etmişti. Kuybişev görüşmede, Moskova Konferansının tespit eylediği anlaşmanın 16 Mart 1921'de Kars vasıtasıyla Ankara hükûmetine tebliğ edildiğini, dolayısıyle bugün kendilerine tevdi edilen anlaşmanın, tevdi tarihinden 24 saat sonra tatbiki ve Türk birliklerinin hudutlara çekilmesi için de 24 saat mühlet verilmiş olduğu zemininde Tiflis'teki umumî karargâhtan emir aldıklarını söylemişti[91]. Kuybişev ayrıca, yedi günden beri Ankara hükûmetinin arzularına karşı olarak buradaki kumandanların kendi cüret ve insiyatifleriyle hareket ettiklerine ilişkin kendilerinde ve umumî karargâhlarında bir kanaat oluştuğunu belirtmişti. Kâzım Bey ise bu gibi düşüncelerin hiçbir eser ve aslı olmadığını, bununla birlikte anlaşmanın Ankara Hükûmetine geç gitmek ihtimali ve telgraf hatlarının düzensizliği dolayısıyle kendilerinin bu gibi kararlardan habersiz olmaları cihetiyle Ankara Hükûmetinden alıncaya kadar ne vali sıfatiyle kendisinin ve ne de kumandan sıfatıyla Ali Rıza Bey'in başlı başına bir iş yapamayacağını, ancak hükûmetin talimatını uygulayacaklarını söylemişti. Ayrıca bu gibi şekle ait konular için ısrar etmemelerini ve kararların sonucuna değin süreyi uzatmalarını istemiş, Kuybişev ise bu hususun derhal Tiflis'teki umumî karargaha yazılacağını söylemişti[92]. Kâzım Bey raporunu ".. *Bize mevdu' muahedename Rusça olup Türkçe'ye tercümesi gönderilmiştir. Bazı aksamı telsiz ile alınamamış ve noksandır. Hükûmetimiz şimdiye kadar almış olacağına göre bize kat'î bir talimat verilmesi müsterhamdır. Bu maksat için Fahrettin Bey ve Kızıl Fırka Kumandanının Harp Komiseri Yoldaş Liyofiski Hopa'ya kadar motorla gitmişlerdir. Bugünkü muhaveremizin şimdilik mahrem tutulup işaa edilmesi menfaati nokta-i nazarından muvafık görülmüştür. Eğer Moskova ve Ankara arasında hutut-u asliyede birleşmiş ise kuvvetlerin muayyen ve emniyetli ve hatta kadar çekilmesi içün emir verilmesi Batum'da yapılacak işler pek çok olduğu cihetle*

[91] ATASE, İsh:10, K:619, B:25-2.
[92] ATASE, İsh:10, K:619, B:25-2.

Fahrettin Beyin riyasetinde bir heyetin hükûmetimizin talimat ve evamiri tahtında bir müddet burada umuru takib ve tasfiye, Talat Beyin de mevaddı seria ve harbiyenin takibine memur edilmesi pek muvafık olacağı maruzdur..." sözleriyle tamamlıyordu[93]. Batum'daki Kızıl birliklerin komutanı, Çoruh Grup Kumandanı Ali Rıza Bey'e 21 Mart günü yazdığı bildiride de benzer isteklerde bulunmuştu. Kızılordu komutanı, Batum şehrinin Kızılordu tarafından işgal edildiğini, Türklerle Gürcüler arasındaki ihtilafa son verildiğini, harpte silâhları alınan Türk taburunun silâhlarının iadesi için emir verildiğini ifade ettikten sonra Moskova Anlaşması'yla Batum şehrinin Rusya Şuralar Cumhuriyetine ait olduğunu dolayısıyle Ali Rıza Bey'den emrinde bulunan bütün birliklerin Batum'dan süratle Çoruh gerisine çekilmesi için emir vermesini istemişti. Kızılordu kumandanı, "*...24 saat zarfında Batum şehrini tahliye ve hududu millînize çekilmenizi ve bu hareket iki gün zarfında itmam edilmiş olacağını bilvasıta arz ederim...*" diyor ve bu isteklerin yapılmaması durumunda Sovyet Rusya Hükûmeti ile Ankara Hükûmeti arasında yapılan anlaşmayı uygulamaktan çekiniyor olmasının sorumluluğunun Ali Rıza Bey'e ait olduğunu ifade ediyordu[94]. Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, Şark Cephesi Kumandanlığına 22 Mart akşamı gönderdiği raporda kızıl kumandanıyle görüşmek üzere Batum'a hareket eylediğini yazıyordu. Kızılordu kumandanına, müttefik orduya karşı yönelik bu isteklerin iyi karşılanmayacağını ve sorunun her iki ordu kumandanları arasında çözülmesi gerektiğini anlatacağını belirten Ali Rıza Bey, Kızıl birlikler kumandanının tebligatına karşı verilecek cevabın süratle bildirilmesini istiyordu[95]. Batum olayları sonrasında, Çoruh Grubu Komutanı Ali Rıza tarafından, 23 Mart 1921'de yazılan ve Şark Cephesi Komutanlığına sunulan ve 24 Mart günü EHUR ve Hariciye Vekâleti'ne çekilen telgrafta, Batum Kızılordu birlikleri kumandanı Kuybişev'in, Türk birliklerinin bölgede kalması konusundaki Türk tarafının isteklerini Tiflis'e bildirdiğini, oradaki Gürcü Ordusu Sovyet Komitesi azası İlyava'dan daha önce Türk tarafına verilen ültimatomdaki süre içinde birliklerin kesin sûrette yeni hudûda çekilmesi cevabını aldığını ifade ettiğini kaydediyordu[96]. Kızılordu Grup Kumandanı Kuybişev, şâyet Türk birlikleri çekilmezse İlyava'nın emrine uyularak 23 Mart

[93] ATASE, İsh:10, K:619, B:25-2.
[94] ATASE, İsh:12, K:759, B:89-6,7.
[95] ATASE, İsh:12, K:759, B:89-6,7.
[96] ATASE, İsh:12, K:759, B:89-6,7.

sabahı Kızılordu Grup alaylarının zorla buradaki Türk askerlerini de çıkartacaklarını belirtiyordu[97].

Kızılordu komutanının Türk birliklerinin kırksekiz saat içinde hudut gerisine çekilmesine dâir notaya TBMM Mümessili Kâzım Bey tarafından, 24 Mart 1921'de şifâhen ve 25 Mart günü öğleden sonra ise yazılı olarak ve teyiden verilen cevâbi notada ise Moskova Konferansı kararlarını Kâzım Karabekir Paşa'nın ancak 20 Mart 1921 tarihinde Ankara'nın ise Karabekir vâsıtası ile 22 Mart günü aldığı belirtiliyordu. Moskova Anlaşması'nın 16. maddesi anlaşmanın tasdîki ve tatbîkâtının başlaması için hiçbir biçimde gün veya saat belirtmemiş, her iki tarafın mümkün olan süratte tasdîk ve Kars'ta teâtî etmelerinden sonra yürürlüğe gireceğini sarâhaten açıklamıştı[98]. TBMM Mümessili Kâzım Bey, bu açıklamalardan sonra Türk Ordusu birliklerinin Batum'u tahliyesi vesaire için 24 saat ve 48 saat gibi mühlet verilerek ültimatom verilmesinin muâhedeye mugâyir olması dolayısıyla, bu durumu TBMM hükûmetinin olmamış saydığını ve hayreti gerektiren bu olayın nedenini öğrenmek istediğini bildiriyordu[99]. Kazım Bey, Kuybişev'in kendisine 21 Mart akşamı husûsi sûrette verdiği ve tercüman ile gönderilen ve 22 Mart günü öğleyin saat 12'de resmen ahkâmının tatbîki istenen muâhedenamenin, "*16. maddesi radyo ile alınamamıştır.*" diye gösterildiğine nazaran bunda bir haksızlık ve yanlışlık yapıldığının anlaşıldığını belirtmişti[100]. Yine anlaşmanın Kars'a ve Ankara'ya geç tebliğ olunması Batum mıntıkasında bazı olayların yayılmasına yardım etmişti. Kızılordunun düşmanı olan Menşevik Gürcü birliklerinin Bolşevik maskesi altında Türk birliklerine hücum ve taarruzları, bazı zâbitlerin şehîd düşmelerine ve yaralanmalarına, askerlik ahlakına uymayan hareketlerin yapılmasına sebeb olmuştu[101]. Bu olayın TBMM'de ve onun hükûmetinde derin bir üzüntü oluşturduğunu ifade eden Kâzım Bey, Türk askeri aleyhine bu kadar zâlimane taarruz yapan ve hakaretler eden Gürcü zâbit ve kumandanlarının derhal askeri kuvvet tarafından ve süratle cezalandırılmalarını, şehid ve yaralıların kendilerine nakdî tazminat verilmesini, Sovyet Gürcü Hükûmeti'nin de

---

[97] ATASE, İsh:12, K:759, B: 105-1 ve 2.
[98] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.
[99] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.
[100] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.
[101] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.

hükûmetimize resmen tarzîye vermesini talep etmişti[102]. Gasp olunan eslihâ ve her türlü eşya ve levâzımatın geri verilmesi için 11. Kızılordu Kumandanlığı ve Sovyet Hükûmeti nezdinde serî teşebbüslerde bulunulması çerçevesinde Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın ve kendisinin hükûmetten gerekli talimatı almış olduğunu belirten Kâzım Bey, Kuybişev'e 18/19 Mart gecesi Batum'un Refkomu tarafından yapılan husûsî başvuru ve rica üzerine ateşin kesilmesini hemen birliklerimize bildirdiklerini ve böyle bir bildirinin Refkom tarafından kendi birliklerine de yapıldığını belirtmişti. Gürcü birliklerinin ertesi gün baskın ve taarruz ile kuşatma harekâtı başlattığını ve şiddetli topçu ateşi ile askerimizi kırmağa teşebbüs ettiğini buna karşılık Türklerin her bakımdan iyi tutumunu sürdürdüğünü ifade etmişti[103]. Kâzım Bey, *"... Türk kumandanı ve askerleri daima Rus kızıl kıtâatıyle kardeş geçinmeği emel edinmiş hükûmetimizin evâmiriyle merkezde buluşmuş olmasından nâşi düşmanların her türlü tahrîkatına ve ifâdatına rağmen her türlü sû-i tefehhümlerin önüne geçmiş ve muvaffak olmuştur. Moskova ve Ankara'nın menâfi-i mütekabilesi bununla pek ziyade gözetilmiş ve müşterek düşmanımızın sevinmesine imkan bırakılmamıştır..."* sözleriyle Rus Sovyet Hükûmeti ve onun ordu mensupları ile olduğu gibi Sovyet Gürcü Hükûmeti'nin askerî memurlarıyla da iyi ilişkilerde bulunmayı istediklerini belirtmişti[104]. Kâzım Bey, Batum'da serîan işe başlamak üzere hükûmet ve milletimizin şan ve haysiyeti ile muvâfik bir sûrette bir konsoloshâne binasının derhal bize tahsis ve gösterilmesini, Moskova ve Ankara'da olduğu gibi düzenli ve silâhlı bir birliğimizin bu konsoloshâne emrinde ve Kızılordunun irtibatında bulunmasının Türk hükûmeti tarafından kararlaştırılmış olduğu cihetle bunun da sağlanmasını ayrıca islâmların refah ve emniyeti ve özellikle mizaç ve tabiatleri dikkate alınarak rencide edilmemesini de ifade etmişti[105]. Kâzım Bey, Kızılordunun, Türk ordusu ve onun hükûmeti için Batum'dan vereceği büyük küçük her cins silâh ve askeri araç ve gereçlerle savaş malzemelerini hazırlanması ve tasarrufu ile buradan kayıklarla ve uygun araçlarla ülkeye gönderilmesi için Batum'da görevlendirilecek olan Çoruh Grubu Erkân-ı Harbiye Reisi Talat Bey'in görevinin kolaylaştırılmasını talep etmişti. Kâzım Bey, Türk birliklerinin derhal Çoruh nehrinin

[102] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.
[103] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.
[104] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.
[105] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.

gerisine çekilip orada toplanarak ikinci bir emirle de belirlenen yeni sınıra çekilmesinin kararlaştırıldığını 25 Mart 1921 tarihli notasında ifade etmişti[106].

Kızılordu Grup Kumandanı Kuybişev'in 22 Mart 1921 tarihinde yayımladığı bildirgeyi aynı gün Batum Valisi Kâzım Bey, Hariciye Vekâletine gönderdiği raporunda bildiriyordu. Kuybişev, bildirgede, "*...19-20 Mart 1921 gecesi Gürcü ve Türk askeri arasında teati edilen ateşkesten istifade ederek Sovyet Kızıl Kıtaatiyle Türkler arasında harekat-ı harbiye başlamıştır gibi yalan havadis neşretmekle propaganda yapılıyor. Bu yalan havadisi kat'i sûrette tekzib ederek Sovyet Cumhuriyetinin Ankara ile kardeşcesine ittifak akdetmiş olduğunu ilan ve emperyalistlerle birlikte mücadele eden dost ve kardeş milletler arasında böyle bir harekat-ı harbiyenin asla vuku bulmadığını beyan eylerim. Bu iki milletin münasebat-ı samimiyelerinin bozulmasına sarf-ı gayret eden ve bu yolda propaganda yapanlar muhakemesiz idam edileceğini ilan eylerim. Gürcü ahalisinden bazıları dinî ve millî hissiyatını tahkîr ederek şehrin müslümanlarını tahrik ettiklerini haber aldım. Millî adaveti teşvik eden şu muameleye nihayet verilmesini ve yapanların ciddi ve şiddetli mesuliyet altına gireceklerini ihtar eylerim. Şimdiye kadar Gürcü ordusunun yerli milis teşkilat efrâdının şehirde gezen bazı Türk ordusu efrâdını ve Türk teb'alarını tevkif ettikleri görülmüştür. Mumaileyhimin şehirde serbest sûrette gezmelerine müsaade ederek bundan böyle tevkifâta nihayet verilmesini emrederim. ...*" diyordu[107] Kâzım Bey ayrıca, Hükûmetimizin ilânını müteakip aynı gece Batum'da hükûmet dairemiz, polis müdüriyeti, telefon ve telgraf daireleri gibi askeri müfrezemizle tutulmuş olan mahallerin etrafını saran Refkom , binlerce serseri ve millîyetçi Gürcüler ile başsız kalmış süvari ve piyadelerin, layık oldukları karşılıkları görmeleriyle dağıldıklarını belirtmişti. Kâzım Bey, bize yapılan bu muamelenin, Sovyet Refkom 'u tarafından yapıldığını kabul etmenin şeklen doğru olmadığını, şehitlerimizin defin merasimi için Kızıl Grup Kumandanının, bir alay kumandanını görevlendirmesine karşılık kendisine teşekkür edildiğini de ilâve etmekteydi[108]. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Hopa'da bulunan Tiflis Şehbenderi Fahreddin Hayri Bey vasıtasıyle Batum'da bulunan Miralay Kâzım Bey'e 23 Mart

---

[106] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 118-1,2 ve 3.
[107] ATASE, İsh:10, K:619, B:25-3.
[108] ATASE, İsh:10, K:619, B:25-3.

günü 13:40'ta makine başında yazdırdığı emirde Moskova Anlaşması'nın hükûmetimiz tarafından kabul edilebilir görüldüğünü ve belirlenen sınırın kuzeyinde bulunan birliklerimizin geri alınmasının kararlaştırıldığını ifade ediyordu. Kâzım Karabekir Paşa bu hususta 22 Mart günü Çoruh Grubu Kumandanlığı'na da gerekli emirlerin duyurulduğunu kaydediyordu. Şark Cephesi Kumandanlığı'nın emrine göre Batum'da bir şehbender heyeti kalacak ve bu heyete bir iki subay dahi verilecekti. Heyet maiyetinde Çoruh Grubu Kumandanlığı'ndan şimdilik bir bölük terk olunacak ve geri kalan birliklerimiz Çoruh nehrinin sol sahiline alınacak ve burada toplandıktan sonra verilecek diğer bir emirle yeni belirlenen sınır gerisine çekilecekti. Batum'da bulundurulacak şehbender heyeti hakkında Hariciye Vekaleti'nden emir ve talimat gelene kadar Fahrettin Bey Batum'da kalacaktı[109]. Ayrıca Batum'dan silâh, mühimmât ve diğer malzemelerin taşınması işlerini en iyi yapabilecek Talat Bey veya diğer bir eski zâbit, Batum'da kalarak kızıl mıntıka kumandanıyle kararlaştırılacak esaslar dahilinde nakliyat ve askerî işlerle meşgul olacaktı. Moskova Anlaşması'na ile Batum'un Türkiye sınırları dışında kalması ile Kâzım Bey'in buradaki görevi sona ermişti. Ancak Kâzım Bey, duruma tamamiyle vakıf ve özellikle kızıl birlikler komutanı ile nakliyat hususlarını belirlemek ve âzami miktarda silâh, mühimmât ve malzeme sağlamak amacıyla resmi görevi sona ermesine rağmen birkaç gün daha Batum'da misafir sıfatıyle kalacaktı. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Kâzım Bey'in Batum'da bırakılacak şehbenderlik heyeti ve subaylarımızın görevini kolaylaştırmasından sonra Trabzon'a dönmesini bildirmişti[110]. Kâzım Karabekir Paşa, fırka kumandanlıkları ile Şahtahtı Müfrezesi ve Kars Mevkî-i Müstahkem kumandanlıklarına yazdığı 23 Mart 1921 tarihli emirde, 20 Mart günü Gürcülerle Batum'da bulunmakta olan 7. Alayın 3. Taburu arasında kanlı bir çarpışma olduğunu, Gürcülerin bu çarpışmaya kızılları iştirak ettirmek istemişlerse de muvaffak olamadıklarını, zayiat miktarının henüz tespit edilemediğini bildiriyordu.Vaka hakkında Kızılordu nezdinde gerekli girişimlerde bulunulduğunu ifade eden Karabekir, bu müessif olayın, Moskova Anlaşması'yla yekdiğeriyle dost olan Türk ve Kızılordu arasını açmak ve bir hadiseye meydan vermek için bir takım düşman ve itilaf propagandalarının sonucu olduğunu ve bunu layıkıyla takdir eden

[109] ATASE, İsh:12, K:759, B:106-1.
[110] ATASE, İsh:12, K:759, B:106-1.

iki tarafın dostane ilişkilerin hiçbir sûretle ihlal edilmemesine çalıştıklarını belirtiyordu. Karabekir, Kızılordu Grup Kumandanı Kuybişev'in 22 Mart 1921 tarihinde Batum'da yayınladığı beyanamenin bu durumu teyit ettiğini de ifade ediyordu[111].

Batum'daki Kızıl birliklerin çoğunluğunu süvari birliklerinin oluşturduğunu, Zelviya'nın kumandası altındaki süvari alayının Acara suyu doğrultusunda uzaklaştığını ifade eden Tiflis Şehbenderi Fahreddin Bey, 23 Mart 1921 tarihli raporunda Kızılordu'nun Batum'u işgal ederek Türk birliklerinin 24 saat içinde Batum'u boşaltması 48 saat içinde Türk hududuna çekilmesi yönündeki isteğini de aktarıyordu. Raporda, Kazım Bey'in Türkiye idaresi altında Batum vilayetinin kurulduğunu duyurduğu gün, polis müdiriyeti ve telgrafhanenin işgal edilmiş olduğu, işgalin henüz devam ettiği, Batum'da bulunan bütün idareye Kızılordu Grup Kumandanlığı'nın el koyduğu da belirtiliyordu. Fahreddin Bey, Kızıl Grup Kumandanı Kuybişev'in Kazım Bey'i ziyareti sırasında kendisinin de bulunduğunu, Kızıl Grup Kumandanının 24 saat zarfında Batum'u tahliye etmekliğimizi ve 48 saat zarfında da askerlerimizin kendi hudutlarına çekilmelerini Tiflis'teki umumî karargâhtan aldığı emir doğrultusunda kesin bir lisanla tebliğ ettiğini ifade ediyordu. Kazım Bey'in henüz böyle bir muahededen ve karardan haberdâr olmadığını dolayısıyla Hopa'ya göndereceği görevli ile keyfiyeti mümkün olan süratle Ankara'dan soracağını ve alınacak cevaba göre hareket edeceğini, bu hususun muhabere sonuna bırakılmasını rica etmesi üzerine Kuybişev, uygun görüş bildirmişti[112]. Hariciye Vekâleti'nden Batum'da bulunan Mümessil Kâzım Bey'e vakit geçirilmeksizin tebliğ edilmek üzere yazılan 23 Mart 1921 tarihli talimatta, 16 Mart'ta imzalanan Moskova Anlaşması metninin şiddetli arzu ve teşebbüslerimize rağmen ancak 22 Mart günü alabildiğimiz, bu gecikme yüzünden gerçekleşen yanlış anlama sonucunda Batum'da ortaya çıkan müessif hadisenin maddî ve manevî sorumluluğunun doğal olarak Rus ve Gürcü bolşeviklere ait olduğunun Gürcü Hükûmeti'ne bildirilmesi isteniyordu. Hâriciye Vekâleti'nin telgrafında, Batum'da şehbenderlik subay ve neferlerimizin ailelerine verilmesi gereken nakdî tazminatın bolşevik Gürcü Hükûmetinden her durumda istihsâli ve hükûmetimizden özür

[111] ATASE, İsh:12, K:759, B:107-1.
[112] ATASE, İsh:10, K:619, B:30-5 ve 6.

dilenmesi için gerekli girişimlerin yerine getirilmesi gereğinin Şark Cephesi Kumandanlığına bildirildiği de kaydediliyordu. Hâriciye Vekâleti, bu hususun Kâzım Bey tarafından dahi ehemmiyet, ciddiyet ve süratle takip edilmesini istiyordu. Hariciye Vekâleti'nin yazısında Moskova Anlaşması'nın yürürlüğü ile ilgili olarak anlaşmanın 16. Maddesine atıfta bulunuluyor ve buna göre anlaşmanın süre kaydı olmaksızın iki tarafın her biri tarafından mümkün olan süratte tasdik edileceğinin ve tasdiknamelerin Kars'ta teati olunmasından sonra yürürlüğe gireceğinin açıkça belirtildiği kaydediliyordu. Buna göre Batum'da bulunan askerî birliklerimizin şehri 24 saat zarfında boşaltması hakkında Kızılordu Grup Kumandanı tarafından yapılan girişim dayanaksızdı. Zâten orada bulunan küçük kuvvetimizin Batum'da bulunacak konsoloshanemizin korunmasına tahsisi kararlaştırılmış olduğundan başka yere tahrikine tabiî muvâfakat olunamayacağı, Ankara'daki Rusya sefaretiyle Moskova'daki Türk sefareti maiyetlerinde böyle birer muhafız askerî birlik mevcut olduğu belirtilen Hariciye Vekâleti'nin yazısında, Batum'daki askerî birliğimizin Gürcü Bolşevikler tarafından cebren alındığı anlaşılan silâhlarının tamamiyle iadesinin ve bu muameleye cesaret etmiş olanların şiddetle cezalandırılmasının talep olunması isteniyordu. Yine Kâzım Bey'den konsoloshane için devletimizin şeref ve haysiyetiyle mütenasip bir mahallin hemen tahsisini talep etmesi ve askerî birliğimizin de ya orada veya mücavir bir mahalde yerleşmesi için hemen teşebbüste bulunması istenmiş ayrıca anlaşmanın yürürlüğe gireceği zaman, Tiflis şehbenderi Fahrettin Hayri Bey'in muvakkaten şehbender olarak orada bırakılması kendisinin ise Trabzon'a dönmesinin zarurî olduğu belirtilmiş, Batum islam ahalisinin can ve mallarının güvenliklerine son derece itina gösterilmesi, gerek Rus ve gerek Gürcü Bolşevik mülkî ve askerî memurları ile iyi münasebetlerin dostane bir şekilde devam ettirilmesi de istenmişti[113]. TBMM Matbuat veİstihbarat Müdiriyeti Umumiyesi'nin Gürcistan'a ilişkin elde ettiği 2 Nisan 1921 tarihli özel bilgilerde, Başşehbender Fahreddin, Askerî Mümessil Yüzbaşı Talât ve irtibat subayı MülâzımHulusi Beylerin Batum'da kaldıkları, kızılların Türk tebaasına kolaylık gösterdikleri ve durumda bir değişikliğin olmadığı kaydedilmişti[114].

[113] ATASE, İsh:10, K:619, B:30-7
[114] ATASE, İsh:10, K:656, B:31-2.

6- Batum ve Çevresinin Boşaltılması ve Alınan Önlemler

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in Çoruh Grubu Kumandanlığı'na yazdığı 24 Mart 1921 tarihli emirde 11. Alayın bir taburunun Borçka'da kalacağı, diğer taburuyla dağ topçu bataryasının Artvin'e geleceği, 7. Alayın bir taburunun Makaryil'de kalacağı, Çoruh Grubu emrindeki diğer birliklerin Hopa'da olmak üzere hudut gerisine aldırılması bildirilmişti[115]. Birliklerin hudut gerisine çekilmesine ilişkin olarak Karabekir, EHUR ve Hariciye Vekâletine yazdığı 24 Mart 1921 tarihli telgrafta iki tabur ve bir bataryanın Borçka'da, iki taburla bir bataryanın da Makaryil ve liman mıntıkasında bırakılmak sûretiyle Çoruh Grubuna bağlı birliklerin yeniden konuşlandırılmasını ve bu sûretle anlaşmada belirlenmiş olan sınır gerisine çekilmesini emrettiğini bildiriyordu[116]. Ancak aynı gün Cephe Kumandanlığı'ndan yazılan diğer bir emirle söz konusu birliklerin hudut gerisine aldırılması hususunun vaziyetin tamamen inkişafına ve sükûnetin istikrarına bağlı olması dolayısıyle şimdilik 11. Alayın 2. Taburuyla bir bataryanın Borçka civarında ve 7. Alayın iki taburuyla bir bataryanın da Makaryil ve liman mıntıkasında toplu bir halde bulundurulması gerektiği belirtilmişti[117]. Sonuçta 11. Alay'ın, 28 Mart 1921'de Batum ve Acara'dan Borçka'ya çekilmesi ve 30 Mart günü Kızılordu birliklerinin Sarp köyü sınırına kadar ulaşmasıyla Türk ordusunun Batum ve çevresini boşaltma işlemi tamamlanmıştı[118].

TBMM İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'nin 5 Temmuz 1921 tarihli kararı ile TBMM'ye sevkettikleri Moskova Anlaşması'nın müzâkeresi sırasında, Batum Mebusları Ali Rıza, Ahmed Fevzi, M. Edib, Ahmed Nureddin ve Ahmed Akif Beyler Batum'un kaybı nedeniyle Moskova Anlaşması'nın reddedilmesi için TBMM'ye bir takrir sunmuşlardı. Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey TBMM'de anlaşmanın müzakeresi sırasında yaptığı konuşmada, Batum mebuslarının Moskova Anlaşması'nı protesto edebileceklerini ancak Türkiye'nin ve Türklüğün menfaatinin bunu gerektirdiğini ifade etmişti[119].

---

[115] ATASE, İsh:12, K.759, B:113-2
[116] ATASE, İsh:12, K:759, B:113-3
[117] ATASE, İsh:12, K:759, B:113-1; ATASE, İsh:12, K:759, B:113-4
[118] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi (TİH), III, s. 243.
[119] TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt XI, Ankara 1958, s. 285. Ancak Batum'un kaybedilmesi, TBMM'de daha sonra da gündeme gelmişti. Batum konsunda Elviyei Selâse mebuslarının tutumu için

Batum'da bulunan Miralay Kâzım Bey'den alınan iki adet telgraf, Cephe Kumandanlığı'ndan 27 Mart 1921'de EHUR'a bildirilmişti. Kâzım Bey, Şark Cephesi Kumandanının 23 Mart günü Fahrettin Bey marifetiyle gönderdiği telgrafın gereği olarak muhadenet anlaşmasının şekline göre buradaki resmî vazifesinin sona erdiğini, Cephe Kumandanının emri doğrultusunda Çoruh Grubu Erkânı Harbiye Reisi Talât Bey'i Batum'a davet ettiğini bildiriyordu. Talât Bey'i, Kızıl Grup Kumandanı Kuybişev'le görüştüreceğini ve takip edecekleri emir ve görevler hakkında kendisine talimat ve gerekli bilgileri vereceğini bildiren Kâzım Bey, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'le birlikte Kızıl Grup Kumandanıyla görüştüklerini ve bize elbise, silâh ve diğer gereçlerin verilmesi hususunu ele aldıklarını belirtiyordu. Rusların şimdiki halde bize pek az miktarda elbise vereceklerini belirten Kâzım Bey, bize âit silâhlar Gürcülerin sakladıkları yerlerden toplandığı zaman derhal teslim edileceğini Rusların kabul ettiklerini bildiriyordu. Ruslar şimdilik kayıp silâhlarımız karşılığında Rus silâhları vereceklerdi. Kâzım Bey, bu işler için Ali Rıza Bey tarafından seçilen üç subayın burada çalıştığını belirtiyordu. Cephe Kumandanı Karabekir'in daha geniş mikyasta silâh, teçhizat, eşya ve diğer araç ve gereçlerin sağlanması hususunda ise Batum'daki komutanların yetkisi bulunmuyordu. Kâzım Bey, bu hususun hükûmetimizin Moskova ile ya da 11. Kızılordu Kumandanıyle haberleşmesi ve verilecek silâh ve mühimmâtın cins ve miktarının tesbiti konusunda mutabık kalınmasından sonra Kızıl Grup Kumandalığı'na emir ve tebliği halinde yapılabileceğini belirtiyordu. Kâzım Bey, Kızıl Grubu Kumandanı ile bu hususta görüşmüştü. Kuybişev, Moskova'nın Tuapse yoluyla Türk ordusuna silâh ve mühimmât yardımı yaptığını ve yapmaya devam edeceğini, bu hususta bir talimat geldiğinde yardımın doğal olduğunu ifade etmişti. Kuybişev, Kâzım Bey'e Menşevik Gürcü Hükûmetinin sona ermesi dolayısıyle burada bulunan malların ganimet olarak anlaşılmaması gerektiğini bildirmişti[120]. Kuybişev, islamlar hakkında her sûretle hürmet ve hüsnü muameleyi taahhüt etmişti. En küçük bir detayı bile ihmal etmeyeceği konusunda islam cemiyetinin murahhas heyetine dahi teminat vermişti.

---

bkz. Dayı, Evliye-i Selâse'de ...., s. 283-284. Ayrıca Yasin Haşimoğlu, Hatıralar, (Cumhuriyetimizin 50. Yıl Dönümüne Armağandır. Haz. Süreyya Şehidoğlu) Ankara, s.34-35. Batum, Sovyet Sosyalişst Gürcistan Cumhuriyeti içinde özerk olarak kurulan Acaristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalmıştı. Özerk Acaristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşu için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 930/01/..3.41.1.

[120] ATASE, İsh:10, K:619, B:33-2; ATASE, İsh:12, K:759, B:126-2.

İslamlar aleyhinde olacak en ufak bir fenalığın cezasının, kurşuna dizmek ve teşhir etmek olduğunu belirten Kuybişev, pek muntazam ve görkemli bir konsolosluk binası için muvâfakat etmiş ayrıca bir bölüğümüzün burada bulunacağı kararlaştırılmıştı[121]. Miralay Kâzım Bey, Cephe Kumandanlığı'na yazdığı 27 Mart 1921 tarihli telgrafta, Talât Bey'in gelmesinden sonra kendisi için Batum'da yapılacak bir iş kalmadığını, hukuk meselelerini de Tiflis şehbenderimiz Fahrettin Bey'in takip ve ifa eylemesi dolayısıyle yeni görevi hakkında emir ve talimat almak üzere Trabzon'a hareket edeceğini bildirmişti[122]. Batum'da 20 Mart günü yaşanan müessif olayın hakîkatini meydana çıkarmak ve zâyiatımızı geri almakla görevlendirilen Erkânı Harp Talât Bey'e, 28 Mart günü 11. Kızılordu Kumandanı Keker[123] yazılı ifadelerde bulunmuştu. Keker, Türkiye ve ordusuna karşı ve hürmet hissi duyduğunu, Batum'da bazı kumanda heyetinin yanlış telkinleri neticesi aralarında hakikî bir çarpışma meydana gelse de, bu olayın 11. Kızılordu'nun Türk milleti ve ordusuna karşı takip etmekte olduğu pek samimî ve dostane siyaset üzerinde katiyen hiçbir şey husule getiremeyeceğini belirtmişti. Keker, bilhassa ordusuna pek kati emirler vermiş olduğu 17 Mart günü Batum'a yaklaşmış Kızıl birliklere karşı Türklerin hasmâne tutum takındıkları hakkında raporlar aldığını ve bu durumu Cephe Kumandanlığı nezdinde protesto ettiğini ve çarpışma hakkında protesto edildiğini belirtmiş, müttefik Türk ordusuna karşı silâh kullanmak gibi töhmet ve şüphe altında kalmamak için teklif edilen muhtelit komisyonun teşkîline muvâfakat edeceğini bildirmişti. Neferlere varıncaya kadar yaptığı tahkîkattan bu tecavüzün Gürcü süvari alayı tarafından vukû bulduğuna kendisinde şüphe kalmadığını ifade eden Keker, değil Gürcü hiçbir milletin Türk askerinden silâhını alamayacağını belirtmişti. Karabekir'in taşnakların terbiye edilmesi teklifine karşı Keker, kendisinin buna lüzum görmediğini ifade etmiş, ayrıca İran'da da şahın firar ettiğine dair malumat aldığını ve İranlılar ile bir muahedeleri mevcut bulunduğunu ve bu muahede mucibince İngilizlerin İran'dan çıkmaları için çalışacaklarını, Türk milletine ve ordusuna karşı derin hürmet ve

---

[121] ATASE, İsh:10, K:619, B:33-1.
[122] ATASE, İsh:10, K:619, B:33-1; ATASE, İsh:12, K:759, B:126-1.
[123] Karabekir, Keker (A. I. Hekker)hakkındaki izlenimlerini "*...34 yaşında bir genç, Umûmî Harb'de Galiçya cephesinde fırka kurmayı imiş. Fransızca konuşuyor. Çok sigara içiyor. Vaziyet ve hali henüz bir fırka kurmayı halindedir. Lehistan seferinin neden kaybedildiğini bu karargâhı görünce daha iyi anladım...*" sözleriyle ifade ediyor.Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.232.

samimiyet beslediğini tekrarlamıştı[124]. Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, Keker'in Batum hâdiseleri hakkındaki ifadeleri üzerine Cephe Kumandanı Karabekir'den muhtelit komisyon teşkil edilip edilmeyeceği konusunu sormuş, bunun üzerine Karabekir, "*..Sarih emrimiz yok muydu? Derhal teşekkül etsin...*" emrini vermişti[125]. Ali Rıza Bey, 30 Mart günü Cephe Kumandanlığı'na yazdığı raporda, Rusların 29 Mart günü onbeş sandık Rus cephanesi verdiğini ve derhal limana celp ettirdiğini, özellikle makineli tüfek bölüklerimizin tüfek, araç ve gereçleriyle hayvanlarının takip etmeleri ve süratle göndermeleri hakkında gerek Talât Bey'e ve gerekse diğer memurlara tebliğde bulunduğunu da belirtmişti[126]. Batum'da 20 Mart günü meydana gelen hadiselerde taburlardan, ağır ve hafif makineli tüfeklerle, piyade tüfek ve kasaturaları çanta, torba ve çadırlar, kasa defterleri, hayvan, kaput ve ceket ve bilhassa iki makineli tüfek bölüğüyle 7. Alay karargâhı hafif makineli tüfek takımı ve 3. Taburun ağırlık depo eşyası, subayların şahsi eşya, para ve bilcümle techizâtı dahi ceketlerine varıncaya kadar gasp ve yağma edilerek zâyi olunmuştu. Zâyi olan silâh, mühimmât ve teçhizâtın cetveli Batum'daki Kızıl Grup Kumandanlığı'na verilmişti. Söz konusu silâh ve teçhizatın tazmin edilerek verilmesi emrine rağmen şimdiye kadar üçyüz Rus tüfeğiyle onbeş sandık cephane ve herşeyi noksan iki ağır makineli tüfek alınabilmişti. Erkan-ı harp Talât Bey ve üç zâbit, birkaç defa Kızıl Grup Karargâhına birçok kez başvurmalarına rağmen henüz sonuç alınamamıştı. Bu durum Rusların zaman geçirmekte olduğu yorumlarına yol açmıştı[127]. Cephe Kumandanı Karabekir, EHUR'a ve Hâriciye Vekâleti'ne yazdığı 7 Nisan 1921 tarihli telgrafta bu konunun 5 Nisan günü Akbulak'da 11. Kızılordu Kumandanı Keker'le görüşmesi sırasında ele alındığını ve Keker'in zâyi olan miktarın kâmilen verilmesine ilişkin kesin emir vereceğini vaat ettiğini bildirmişti[128]. Bu arada Karabekir, muhtelit komisyonla ilgili 18 Nisan 1921 tarihli yazısında, 20 Mart günü 7. Alayla Rus ve Gürcü birlikleri arasında ortaya çıkan hadiseden dolayı muhtelit bir komisyon oluşturulmasının daha önce Çoruh Grup Kumandanı Ali Rıza Bey'e ve 11. Kızılordu Kumandanlığına bildirildiğini ifade eden Karabekir, Erkanı Harp Talât Bey ve

---

[124] ATASE, İsh:12, K:760, B:119-2,3 ve 4.
[125] ATASE, İsh:12, K:760, B:119-2,3 ve 4.
[126] ATASE, İsh:12, K:760, B:119-2,3 ve 4.
[127] ATASE, İsh:12, K:760, B:98-2
[128] ATASE, İsh:12, K:760, B:98-1; ATASE, İsh:10, K:610, B:99-1.

oradaki subaylarımız ile Ruslardan tayin edilecek görevlilerin bir araya gelmesiyle komisyonun oluşturulmasıyla işe başlanmasını ve neticenin bildirilmesini istemişti[129].

Batum şehbenderliğine tayin olunan Miralay Aziz Sâmih Bey, 8 Mayıs 1921'de maiyetindeki görevliler ile birlikte Trabzon'dan Batum'a hareket etmişti.[130]. Batum olayları dolayısıyla bu dönemde Ankara Hükûmeti'nin itilâf devletlerine yakınlık duyduğu hissedilmektedir.Ancak hâdiselerin sona ermesinden bir süre sonra Karabekir, TBMM üyesi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı telgrafta, Ankara'nın bu yöndeki politikasını eleştirmekteydi[131]. Karabekir "*Pek mühimdir. Vakitli keşide edilecekdir.*" işaretli ve 27 Mart 1921 tarihli telgrafında, Londra Konferansı'nın iç yüzünün Rus-Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşinde saldırıp Gürcülerle müttefik olarak Ruslar aleyhine harp açmak ve bu sûretle Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek veya hiç olmazsa Gürcüler aleyhine Ruslarla ittifak kurmaktan uzaklaştırmak için bir oyun olduğunu iddia etmekteydi. Bu oyunu kendisinin çok önceden görerek hükûmete de bildirdiğini ve 15 Aralık 1920'de hükûmetimizce bu görüşlerinin kabul olunduğunu kaydeden Karabekir, Menşevik Gürcü Hükûmetiyle anlaşma yapılmasını, hattâ Kafkas Konfederasyonu yapmaya kadar varılmasını ve Batum'un işgalinin TBMM'nde pek ziyade alkışlanmasını şarkın ahvalini ve Rusya'nın hayatî çıkarlarını bilenlerimizin az olmasına karşın itilâf propagandasının çokluğuna bağlamaktaydı. Karabekir, önceden tespit edilen programın âniden değiştirilerek Ahıska ve Batum'u işgal ve ilhâk ettiğimizi, bu sûretle Gürcü Hükûmetinin mukavemetinin vaktinden önce kırılmasına ve bolşeviklerin mukavemete uğramadan Batum'a girmesine yol açtığımızı kaydediyordu. Gürcüler Batum'un kendi ellerinden çıktığını görür görmez menşevik-bolşevik aleyhimize birleşmişlerdi. Gürcü ordusu bize silâh vermemiş, silâh atmıştı. Sonuçta ne Rusları ne de Gürcüleri memnun edememiştik. Kâzım Karabekir Paşa, bu gibi günlük değişimlerin tesirlerinden kurtulmak için bundan sonraki şark siyasetimizin bir harp plânı gibi esaslı düşünülmesi ve tespit edilerek ilgililere gizli bir sûrette bildirilmesi gerektiğini de belirtmekteydi. Rusların ya Kafkasya'ya hâkim olmaya devam edeceğini ya da bolşevikliğin ortaya çıktığı

---

[129] ATASE, İsh:12, K:760, B:119-(1:4).
[130] ATASE, İsh:10, K:619, B:53-1.
[131] Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.327.

dönemde olduğu gibi çekilip gideceğini fakat bunun Rusların zayıfladığı ve çökeceği gibi itilâf devletlerinin propaganda amaçlı sözleri yerine fiilî olarak gerçekleşmesi gerektiğini belirten Kâzım Karabekir Paşa, Ruslar Kafkasya'ya hâkim oldukları müddetçe onlarla dost ve hattâ müttefik bulunmamız gerektiğini ifade ediyordu. Şark Cephesi Kumandanı Karabekir Paşa'ya göre Ruslarla dostluk onların hayatî çıkarlarında gözümüz olmadığına fiilî ve sözlü bir biçimde onları inandırmakla mümkündü. Çarlık döneminde fabrika ve demiryolların bütünüyle Bakü kaynaklarına göre yapılmış olması nedeniyle, Rusya Bakû'den vazgeçmeyecekti. Bakü ise Batum'suz olmazdı. Bu iki önemli limanı birbirine bağlayan demiryolu hattının geçtiği arazinin hükûmetimiz tarafından da Aralık 1920'de kabul edildiğini ve Moskova heyetine duyurulduğunu belirten Kâzım Karabekir Paşa, Ruslarla yapılan anlaşma ile kararlaştırılmış olan söz konusu sınırın kuzeyinden artık Rusların kuşkulanmaması gerektiğini bildiriyordu. Bunun için öncelikle Bakü, Tiflis ve diğer yerlerdeki temsilcilerimiz inkılâp karşıtı komitelerin yatağı olmamalıydı. Temsilcilerimiz hükûmetimizin de çizdiği siyasetten, şahsî duygularıyla veya diğer etkilerle aykırı düşmeyecek kişiler olmalı ve ellerinde açık talimat bulunmalıydı. İtilâf devletleri çok kuvvetli propaganda yaptığını ve büyük miktarda para harcadığını kaydeden Kâzım Karabekir Paşa, bunlar karşısında şaşırmamak için büyük dirayet ve zekâ ile birlikte pek metin bir ahlâka sahip olmak gerektiğini belirtiyordu[132]. Aksi hâlde Anlaşma devletleri kendi amaçları doğrultusunda bizim memurlarımızı yönlendirebilecekler ve Kafkasya'da inkılâp karşıtı hücrelerini bizim siyasî memurlarımızın çevresinde oluşturacaklardı. Böylece Ruslarla aramızda ebedî kuşku bulunduracaklardı. Bu durum ise Ruslar güçlü olduğu sürece bizim için felâketli bir siyasetti. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre Ruslar Kafkasya'dan çekilmeye mahkum oldukları zaman, derhal Kafkasya'ya esaslı sûrette hâkim olmak yönünde siyaset izlemeliydik. Anlaşma devletlerinin elinde birer âlet olan Ermeni ve Gürcü orduları gerektiği gibi ezilmişti. Böyle bir durumda Türkiye, "*derhal Ermenistan'ı bir daha baş kaldıramayacak bir hâle koyarak, Azerbaycan'ı istiklâline dokunmamak üzere işgal ve kuvvetli bir ordu teşkil vesâir islâm menâtıkına da kadrolar ve muallimler göndererek teşkilâta geri verilmesi Gürcülerin de bize fenalık yapmayacak bir hâlde*

---

[132] **Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi (CA), A= III-7-b, D= 20, F= 29,29-1, 29-2, 29-329-4 ve 29-5; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.222-223.**

istiklâline dokunmamak ve fakat islâm menâtıkından çıkarmak ve Batum'u da serbestçe istifâdelerine mâni olmamak şartiyle idaremize almak ve bu sûretle Kafkaslar'da ebediyen yerleşmek.." siyasetini izlemeliydi[133]. Bakû'ye girmiş iken mütarekeden sonra burada izimizin kalmaması ve Azerbaycan'ın iş görecek bir halde olmaması I. Dünya Savaşı'nda ülkemizin mukadderatını yönetenlerin fâhiş hatalarıydı. Kâzım Karabekir Paşa, o dönemde yapılan hataları "*...elimizde kuvvet var iken ve müteaddit defalar ısrar ettiğim hâlde Zengizor'u temizleyerek (Nahçıvan-Bakû) hattını emin sûrette açmaya müsaade etmemişler ve kolordumu (Tebriz-Tahran) istikametine cebren sevketmişler ve Azerbaycan'da idraksiz bir kumanda ile halka mevcudiyet vermemişlerdi.*" sözleriyle eleştiriyordu[134]. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre Kafkaslara hâkim olacağız diye Rusları zaafa uğratmağa biz çalışmamalıyız. Çünkü Ruslar bizim çalışmamızla zayıflamazdı. Hatta bizim bu doğrultuda yapacağımız faaliyetler idareleri altındaki müslümanların Ruslar tarafından ezilmesine, Ermeni, Yahudi, Gürcü ve diğer unsurların emri altından ayırmamalarına yol açardı. Ruslar, bizi de ilk fırsatta ezmek isterlerdi. İslâm ve Türk ittihadı gibi düşünceler ancak Rusların dağılması ve tarafımızdan Kafkaslara yerleştikten sonra esaslı bir plânla olabilirdi. Kâzım Karabekir Paşa, geleceğin bize tarihin bu güzel yüzünü yazdırmasının uzak olmadığını, fakat bu hoş hayal peşinden koşmanın varlığımızı sarsabilir düşüncesini taşıdığını belirterek sözlerini tamamlıyordu[135].

B.GÜMRÜ'NÜN BOŞALTILMASI SORUNU

1-Ankara'nın Düşünceleri

Gümrü'nün boşaltılmamasına ilişkin Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in 26 Mart 1921 tarihli ve "*makine başında*" işaretli şifresine, EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Komutanlığına hitâben, 28 Mart 1921'de Ankara'dan saat 7 sonrada gönderilen telgrafta "*....Gümrü'nün şimdilik tahliye olunmaması hakkındaki*

---

[133] CA, A= III-7-b, D= 20, F= 29,29-1, 29-2, 29-329-4 ve 29-5; Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.222-223.
[134] CA, A= III-7-b, D= 20, F= 29,29-1, 29-2, 29-329-4 ve 29-5; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.222-223.
[135] Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi (CA), A= III-7-b, D= 20, F= 29,29-1, 29-2, 29-329-4 ve 29-5; Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.222-223.

mütalâa-i devletleriyle hem fikirim. Ermenilere karşı teklif olunacak müşterek hareket hakkında buraca kararı verilmek üzere hükûmetten sorulacağının cevaben Kızılordu Kumandanlığına bildirilmesi ve esas itibariyle bu teklifin hükûmetce kabûlü kaviyyen muhtemel bulunduğundan şimdiden ittihaz-ı tedâbir buyurulmasını rica eylerim..."[136] diyordu.

Bu arada 12.Fırka Kumandanlığı'ndan 34. Alay Kumandanlığı'na gelen 4 Nisan 1921 tarihli yazıda Şark Cephesi Kumandanlığı emriyle fırkanın konuşlanışının yeniden düzenlendiği belirtilmişti. Buna göre Kağızman müfrezesiyle 12. Fırka arasındaki hatt-ı fâsıl, Kağızman müfrezesinin sorumluluğunda bulunan Büyük Aladağ-Karabağ-Kamîslitepe-Bakran çizgisiydi. 12.Fırka ile 9. Kafkas Fırkası arasındaki hatt-ı fâsıl ise 12. Fırka'nın sorumluluğunda bulunan Aleksandır-Faka-Evliyatepe-Gürhane-Borlu deresinin Arpaçay'ına ulaştığı mahaldi[137]. Bu düzenlemeye göre sınır güvenliğinden sorumlu müfreze olan 34. Alay'ın varolan tertibâtı da değiştirilmişti. Buna göre 34. Alay karargâhı ve iki tabur ve kudretli cebel bataryası Gülhiran ve Pazarcık'ta, 34. Alay'dan bir tabur Alaca'da, bu taburdan bir bölük Câlâ'da bulunacaktı. Gülhîran'da bulunacak taburdan bir bölük Digor'da ikame olunacaktı. 34. Alay'da iltihak edilmiş olan süvari bölüğünden dört neferle bir onbaşı Digor'daki ve dört neferle bir onbaşı Câlâ'daki bölüğe terk edilecek ve bunlar hududun âsayiş mıntıkasında devriye gezmek sûretiyle gözetleme görevini görecekti. Süvari bölüğü, geri kalan kuvvetiyle Kars'a fırka karargâhı emrine gelecekti. Digor'da ikame edilecek bölük, Kızılkale'ye bir küçük zâbit postası gönderecekti. Alaca'daki tabur merkezinden Alem ve Sağasırt'da bir küçük zâbit postası gönderilecek ve bu postalar Alem'in 1 km. doğusundaki tepeye, Sağasırt geçidinin hâkim bir noktasına ikâme edilecekti. Câlâ'da bulunacak bölükten Altı ve Ararandağlı köylerine birer küçük zâbit postası gönderilecek ve postalar tertibâtını bu köylerin hâkim bir noktasına ikame edeceklerdi. 34. Alay söz konusu tertibâtı, 9. Kafkas Fırkasıyle Kağızman Müfrezesine iltihak olunan mıntıkalar, söz konusu fırka müfrezeleri tarafından teslim alındıktan alacaktı. 9. Kafkas Fırkasıyle Kağızman Müfrezesine bağlı birlikler gelip mıntıka teslim edilmeksizin hiçbir tertibât değiştirilmeyecekti. Bu hususta 9. Fırka ile Kağızman Müfrezesi kumandanlıklarına

---

[136] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 133-1
[137] ATASE, İsh: 15, K: 1036, B: 95-1.

müracaat edilmişti. Bununla birlikte 34. Alay Kumandanlığı mıntıkasını ve kumandanlık mahallerini şimdiden tespit ettirecek ve gerekli hazırlıkları hemen yaptıracaktı. 34. Alay Kumandanı, 9. Fırkaya terk edilecek mıntıka dâhilinde ektirmiş olduğu tarlaların emir ve muhafazası için asgarî miktarda muhâfız terk edecekti [138].

2- Kâzım Karabekir-Keker Mülâkatı

Gümrü'nün Sovyet Rusya açısından önemi büyüktü. Çünkü bu sırada Kafkas konfederasyonu planının bir parçası olan Ermenistan'daki Taşnak ayaklanması devam etmekteydi. Kızılordu'nun ayaklanmayı bastırmak için demiryolu ile birlikler ve malzeme taşıma planı Gümrü'deki Türk varlığı dolayısıyla gerçekleşemiyordu[139]. Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir, EHUR'a gönderdiği 30 Mart 1921 tarihli telgrafta, Keker'le mülâkat etmek üzere Akbulak'a gideceğini, 26 Mart 1921'de ayrıntısıyla sunduğunu belirtmişti. Karabekir, görüşmenin 4 Nisan'da Akbulak'ta yapılmasını uygun gördüğünü, Keker'e de bildirmişti. Onbirinci Kızılordu Komutanı Keker, 4 Nisan 1921'de Kâzım Karabekir'le Akbulak köyünde görüşmeye büyük bir memnûniyetle muvâfakat ettiğini ve mülâkatın iki komşu ordu arasındaki bağı daha çok kuvvetlendireceğini bildirmişti[140]. Karabekir ile Keker arasındaki resmî görüşmeler, Gümrü'nün doğusunda Türk ileri birliklerinin bulunduğu Akbulak'ta 5 Nisan günü başlamıştı.

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir'in, 5 Nisan 1921'de gönderip Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine 7 Nisan'da ulaşan telgrafta, 11. Kızılordu Komutanı Keker'in beraberinde Elyeva ve Ordu Siyasî Komiseri Kılye olduğu halde 5 Nisan 1921 akşamı saat 19'da Akbulak'a geldiğini, görüşmenin samîmi bir havada geçtiğini bildirmişti[141]. 11. Kızılordu Komutanı Keker, Sovyet Gürcistan Harbiye ve Bahriye Komiseri Yoldaş Elyeva ve Sovyet Dağıstan Mümessili Yoldaş Necmüddin Samuski ile Türk heyeti arasında Akbulak'taki görüşmede Keker, Erivan ve Zengizur'a yapılacak harekâtın kolaylaştırılması için Arpaçay doğusunun ve Karakilise-Erivan demiryolunun boşaltılmasını istemişti. Kâzım Karabekir Paşa ise

---

[138] ATASE, İsh: 15, K: 1036, B: 95-1.
[139] Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.328.
[140] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 164-1.
[141] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-1.

boşaltma işlemi kousunda yetkili olmadığını bu hususun hükûmetler arasında kararlaştırılması gerektiğini ifade etmişti. Bununla birlikte Kâzım Karabekir Paşa, yardım için demiryolu hattından yararlanılmasına ve geride bir menzil noktası kurulmasına müsaade olunacağını bildirmişti[142]. Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifini uygun bulmayan Keker, söz konusu bölgelerde askerî, siyasî teşkilât yapılacak ve eğer Türk ordusu buralarda bir süre daha kalacaksa bunun kendi emrine verilmesini teklif etmişti. Bu teklif karşısında Kâzım Karabekir Paşa, Ermenilerle yaptığımız anlaşmanın revize edilmesi gerektiğini ancak ondan sonra söz konusu tekliflerin kabul edilmesinin mümkün olduğunu bildirmişti. Keker ve Elyeva'nın "... *Bu formaliteden ibarettir. Bu husûsatı, ordu kumandanı arasında hâl olunacak ümîdiyle geldik...*" [143] sözleri üzerine Kâzım Karabekir Paşa boşaltma işlemine ya da buradaki birliklerimizin Kızılordu emrine verilmesini uygun görmediği ve Türk birliklerini Kızılordunun harekâtına yardımcı yapamayacağı karşılığını vermişti[144]. Keker, sorunun siyasî yoldan çözülmesi için Moskova'ya bildireceği ifade etmiş, Kâzım Karabekir Paşa ise Ermeni delegelerinin hemen belirleneceği ümîdi ile hükûmetimiz tarafından Yusuf Kemal Bey ve kafileye talimat ve gerekli yetkilerin verildiğini belirtmişti. Keker, görüşmede Azerbaycan karşı ihtilâl temsilcilerinin Türkiye'de kabul edilmemesini ve aleyhte bir merkez kurmalarına izin verilmemesini istemişti[145]. Yine Keker, Ahıska ve Karakilise'deki irtibat zâbitlerimizin geriye alınmalarını da talep etmişti. Tarafların karşılıklı olarak birbirlerinin arazisinde propaganda yapmamaları, Denikin ve Vrangel ordularına mensup zâbit ve neferlerin bırakılmaması da Keker'in teklifleri arasındaydı[146]. Keker, Kars'taki kızıl irtibat heyetinin daha serbest hareketine müsaade olunmasını, düşman diye Gürcülerin kaçırdıkları kimselerin Batum'a iâdesini ve Kızılorduya yiyecek maddeleri verilmesini de teklif etmişti. Kâzım Karabekir Paşa Sivas, Kastamonu sâhil kısmında yiyecek maddeleri verilebileceğini ve bunun ticarî mallarla değişiminin ve özellikle ile para satın alınmasının mümkün olduğunu bildirmişti. Erzurum vilâyetinden ot ve pirinç getirilerek Sivas ve Kastamonu sahillerine silâh ve mühimmât taşıyan nakliye araçları ile sahil limanlarından Kızılorduya yiyecek maddeleri verilebileceğini

[142] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.
[143] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.
[144] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.
[145] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.
[146] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.

bildirmişti. Görüşme sırasında Kâzım Karabekir Paşa, Keker'den Ermenistan'ın ne kadar asker bırakacağını sormuştu. Kâzım Karabekir Paşa, Gürcülerin mal ve eşyalarının yanlarında Türkiye'ye getirmelerine müsaade edilmesini ve malakanların Rusya'ya gitmesine müsaade olunmasını da teklif etmişti[147]. Ahılkelek ve Ahıska'daki müslümanlara iyi davranılmasını ve Rusya'daki Osmanlı askerlerini iâdesini talep eden Kâzım Karabekir Paşa, Batum ve Tiflis'teki Osmanlı silâh ve mühimmâtının iâdesini ve Rusya içinde bulunan Osmanlı teşekküllerinin de Türkiye'ye verilmesi istemişti. Kuvvetli telsiz istasyonu ve diğer savaş malzemelerinin verilmesi, Kars ile Tiflis arasında düzenli tren işletilmesi, Moskova-Bakü-Tiflis telgrafının düzenlenmesi hususlarıda Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifleri arasındaydı[148]. Kâzım Karabekir Paşa, Keker'den Batum olayının faillerinin cezalandırılmasını ve şehitlerimize bir âbide inşasını da istemişti. Gümrü hakkındaki Keker'in isteklerine ise "*Ermeni milleti Bolşevikliği kabul etti. Moskova andlaşmasındaki hududu kabul ettiğini resmen bildirsin. Derhal boşaltırız*" cevabını vermişti[149]. Keker'in, Türk birliklerinin çekilmemesi durumunda, Erivan'a şimendiferle sevk edecekleri kuvvetleri himaye için, Gümrü'nün bir iki güne kadar işgaline mecbur olacağını söylemesi karşısında Karabekir, bu kadar kısa bir zamanda ve Erivan hükûmetinin sınırları tanıdığını bildirmeden ve hükûmetimizden bir emir almadan buna imkân bulunmadığı cevabını vermişti. Kâzım Karabekir Paşa, Keker'e Kızılordu birliklerinin Erivan'a gitmesine bir engel bulunmadığını ve geldiklerinde Gümrü'de misafir edecek yerin bulunduğunu, kendisinin bu bölgeyi hükûmetin emri üzerine işgal ettiğini, yine hükûmetten alacağı emirle Gümrü'yü boşaltabileceğini de ifade etmişti. Bunun üzerine Keker, Karabekir'den Ankara'ya tekrar yazmasını istemişti[150]. Heyeti Vekile'nin bir hafta zarfında Gümrü'nün tahliye edileceği ve Kızılordu ile çarpışmaya girmemize meydan verilmeyeceğine ilişkin kararı, görüşme tutanakları özetinin altına, Fevzi Paşa'nın imzasiyle not düşülmüştü[151].

---

[147] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.
[148] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.
[149] Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.232.
[150] Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.232.
[151] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 174-2.

3- Sovyet Notaları ve Etkileri:

Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, Ali Fuad Paşa'ya verdiği 6 Nisan 1921 tarihli nota ile 2 Nisan günü komünistlerin Erivan'ı ele geçirmeleri dolayısıyle Gümrü ve Erivan bölgelerinin tamamının Ermenistan Sovyet hükûmetinin elinde bulunduğunu, Türk ordularının Moskova anlaşması ile belirlenen sınırın gerisine çekilme zamanının geldiğini bildiriyordu. Çiçerin ayrıca geri çekilme işleminin tamamlandığına ilişkin haberin öncelikle Sovyet Rusyaya ulaştırılmasını talep ediyordu[152]. Çiçerin, 6 Nisan günü Kafkas Cephesi Devrimci Askeri Sovyet üyesi Orjonikidze'ye yazdığı telgrafta ise Gümrü'nün derhal boşaltılacağı yolunda kendilerine söz veren Ali Fuad Paşa'ya Türkiye ile Sovyet Ermenistan'ı arasındaki savaşın, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki savaş anlamına geleceğini bildireceğini ifade ediyordu[153]. Ali Fuad Paşa Çiçerin'in 6 Nisan 1921 tarihlinotasına bir gün sonra verdiği cevabî yazıda, Gümrü'nün boşaltılması isteğini TBMM hükûmetine ilettiğini, Gümrü ve Moskova anlaşmaları uyarınca Ermenistan'a bağlanan ve Ermeni karşı devrim hareketi ile ilgili olarak askerî önlem çerçevesinde askerî işgalimiz altında bulunan Gümrü'nün şartların elverdiği hızla boşaltılacağını umduğunu ifade ediyordu[154]. Çiçerin 8 Nisan GünüAli Fuad Paşa'ya verdiği notada Tarbzon haberleşme bülteniyle kendisine iletilen Müdafaa-ı Millîye Vekili Fevzi Paşa'nın açıklamaları karşısında büyük bir şaşkınlık duyduğunu belirtiyordu. Çiçerin'e göre Fevzi Paşa, Türk ordusunun Kafkasya'da bir denge unsuru olarak kalacağını bildirmişti. Çiçerin Kafkasya'da askerî güç olarak yalnız Kızılordu'nun bulunduğunu dolayısıyla bu açıklamadan Türk ordusunun Sovyet güçlerine düşman bir unsur olarak görev yapacağı ve Kızılorduya karşı bir güç oluşturmak amacında olduğu sonucuna varıldığını belirtmişti. Çiçerin, Fevzi Paşa'nın Türk ordularının işgali altında bulunan Ermenistan kesiminden ancak Gümrü Anlaşması yürürlüğe girdikten sonra çekilebileceği yönündeki açıklamaları ile ilgili bilgi verilmesini de talep etmişti. Çiçerin, Gümrü Anlaşması'nın, Ermenistan'da Sovyet hükûmeti ilân edildikten sonra Taşnak hükûmeti ile yapılmış olması ve anlaşma metnine göre anlaşmanın yürürlüğe girmesi için bir ay içinde onaylanmış olması şartının gerçekleşmemiş olması dolayısıyla geçersiz

---

[152] Yerasimos; **Türk-Sovyet İlişkileri...**, s.361.
[153] Yerasimos; **Türk-Sovyet İlişkileri...**, s.362.
[154] Yerasimos; **Türk-Sovyet İlişkileri...**, s.363.

olduğunu bildirmişti. Çiçerin'e göre bütün bu gerekçeler bir yana bırakılsa bile Gümrü Anlaşması'nın bütün önemli hükümleri kısmen Moskova Anlaşması ile kısmen de iki heyetin Sovyet cumhuriyetlerinin kesin ve tam egemenliklerinin korunmasına ilişkin yaptıkları açıklamalar ile ortadan kalkmıştı. Gümrü Anlaşması'nın yerine getirilmesini istemenin Moskova Anlaşması'nın geçersiz sayılmasını istemek anlamına geleceğini ifade eden Çiçerin, sonuç olarak Gümrü'nün Türk ordusu tarafından hiç gecikmeden boşaltılmasının son derece önemli olduğunu belirtmişti[155].

Bu arada Moskova anlaşması ile belirlenen sınır ötesinde bulunan Türk ileri birliklerine yönelik, bolşevik görüntüsü altında saldırılar da görülmekteydi. 9. Fırka Kumandanı Mirliva Rüşdü Paşa'nın 10 Nisan 1921'de Şark Cephesi Kumandalığına gönderdiği rapor üzerine, cephe komutanının EHUR'e, 2., 3., 9., 12. fırkalar ile Iğdır Grubu ve Şahtahtı Müfreze komutanlıklarına gönderdiği 11 Nisan 1921 tarihli şifrede 9 Nisan 1921'de Gülbulak'ın 3 km. kadar güneydoğusundaki Çorlu köyünde bulunan askerlerimizin bu köyün kuzeydoğusundaki dereden âni ateşe maruz kaldığı bildiriliyordu. Askerilerimizin karşılık vermesi üzerine Başkend istikametine kaçtıkları görülen 30 kişinin kendilerine bolşevik süsünü veren Ermenîler olduğu tahmin edilmekteydi. Bu sırada Ordubâd mıntıkasında bolşevikler aleyhine ortaya çıkan grupların söz konusu mıntıkaya hâkim olduğu haber alınmaktaydı[156].

11. Kızılordu Kumandanı Keker, Tiflis'ten 13 Nisan 1921 tarih, saat 13.30 da gönderdiği notada, Karabekir'e tehdit içerikli ağır bir dil kullanmıştı[157]. Keker söz konusu notada Erivan'da hâkimiyetin komünistlerin eline geçmesi dolayısiyle orada Sovyet hâkimiyetinin sağlanması ve takviyesinden ve çarpışmalarda taşnaklar tarafından tahrip edilen Karakilise-Gümrü-Erivan demiryolunun serî olarak Kızılordunun idare ve nezareti altına alınması gerektiğinden söz ederek Sovyet Ermenistan dahilinde bulunan ve Türk birliklerinin işgalinde olan arazinin boşaltılmasını talep ediyordu[158]. Kâzım Karabekir Paşa'yı Türk birliklerinin Moskova Anlaşması ile belirlenen sınırın gerisine çekilmesi için emir vermesi hususunda uyaran Keker, bizzat Akbulak'ta yapılan görüşme sırasında Gümrü mıntıkasının Türk ordusu tarafından boşaltılmasını talep ettiğini, buna rağmen boşaltma işleminin henüz

---

[155] Yerasimos; **Türk-Sovyet İlişkileri...**, s.364-365.
[156] **ATASE**, İsh: 12, K: 760, B: 107-1 ve 2.
[157] **ATASE**, İsh: 12, K: 760, B: 110-1, 2 ve3.
[158] **ATASE**, İsh: 12, K: 760, B: 110-2 ve 3.

yerine getirilmediğini bildiriyordu. Keker, aldıkları bilgilere göre Türk askerî görevlileri tarafından demiryolu malzemesinin alınarak tahrip edildiğini de iddiâ etmekteydi[159]. Bu hususun "*müttefik iki ordunun*" yalnız mevcut durumuna değil, gelecekteki ilişkilere bile açık sûrette zarar verdiğini ifade eden Keker, bu hareketlerin Kaltakçı istasyonunda yapılan iki ordunun dostluk ittifakını ihlâl etmek arzusunu gösterdiğini bildiriyordu[160]. Keker, Kâzım Karabekir Paşa'ya yakın bir zamanda oluşabilecek teessüfü gerektirecek yanlış anlaşılmalardan iki ordunun ittifakına çok ağır bir sûrette etki edecek durumlardan kaçınmak için "*derhal*" Gümrü mıntıkasının Türk ordusu tarafından boşaltılmasını ve Türk birliklerinin Moskova Anlaşması'nda gösterilen hat gerisine alınması için gerekli önlemlerin alınması uyarısında bulunuyordu[161]. Keker, söz konusu mıntıkalarda Türk birliklerinin boşaltma işlemine başladıklarına ilişkin Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan bilgi almadığı takdirde, Rus birliklerine söz konusu mıntıkalara girmeleri için gerekli emirleri vereceğini ve bu hususta ortaya çıkabilecek olan her türlü olaydan dolayı doğacak sorumluluğun üzerinden kalktığını da ifade ediyordu[162]. Keker, yasal olan taleplerinin yerine getirileceğine güvendiğini, ufak tefek yanlış anlamaların dost iki millet arasında yapılan anlaşmaya etki etmeyeceğini belirterek sözlerini tamamlıyordu[163]. Keker'in Gümrü'nün süratle boşaltılmasında ısrar etmesi ve kabul olunmadığı takdirde kendi askerine işgal emrini vereceğini, sorumluluğun Türk ordusuna ait olacağını kaba bir lisanla bildirmesi üzerine Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Hariciye Vekâleti'ne ve EHUR'a durumu bildirmiş ve birliklere de dikkatli bulunmalarını emretmişti[164].

---

[159] Nota tercümesinin diğer versiyonunda, "... *Mülâkatımızda Gümrü mıntıkasının tahliyesini taleb etmiştim. Bu yapılmıyor. Aldığım malûmata nazaran Türk kumandanları ve kıtâatı tarafından şimendifer malzemesi geri taşınmakta ve şimendifer müessesâtı tahrib edilmektedir...*" denmektedir. Bkz. ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-3.

[160] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-2 ve 3.

[161] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-2 ve 3.

[162] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-2 ve 3.

[163] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-2 ve 3. Nota tercümesinin diğer bir sûreti de Hüsamettin tarafından aşağıdaki şekilde sunulmuştur: "*1- Gümrü mıntıkasının serîan tarafınızdan tahliyesi.2- Bu mıntıkadan Kars'a doğru sevk olunan demiryolu malzemesinin iâdesi.3- Bu mıntıkanın tarafınızdan ne vakit tahliye edileceğine dair zât-ı devletlerinden bir cevâb alınamayacak olursa Kızılordu mezkûr mıntıkayı işgal için emir alacaktır. Bu anlaşmamazlığın ve bu yüzden zuhûra gelecek hâdisatın iki dost millet arasındaki muhabbete tesiri olmayacağının da zikredildiği maruzdur efendim...*"[163] Karabekir, nota özetini 19 Nisan'da görmüş ve -eski- notunu düşmüştü[163].

[164] Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.232.

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in 13 Nisan 1921 akşam saat 20.00'de, makine başında EHUR'e Kars'tan gönderdiği "*harp raporu*"işaretli telgrafta, Gümrü'nün tahliyesi hakkında hükûmetin emr ve talimatını alınmadan önce Kızılordunun işgalimiz altındaki mıntıkaya tecavüzünün ateşle karşılanacağını bildiriyordu[165]. Kâzım Karabekir Paşa, birliklerimizin Şahtahtı ve Makû'de bulunmasının artık bizim için yarar sağlamadığını kaydediyordu. Üstelik işgalimiz altında bulunan yerlere Ruslar çoğunlukla herhangi bir neden ve bahane ile savaşmaksızın girmekte ve bu durumda ahali sorumluluğu bize bağlamaktaydı. Kâzım Karabekir Paşa, Makû'nün de böyle bir âkıbete uğramaması için ve birliklerin daha toplu bulundurulması gerektiği düşncesindeydi. Bu amaçla Şahtahtı'da bulunan birliklerin Makû'ye gelmesini ve oradaki birliklerle birlikte Iğdır'a gelmesini emrettiğini ifade ediyordu[166]. Karabekir'in makine başındaki şifresine, EHU Vekili Fevzi Paşa'nın yine makine başında 14 Nisan 1921 akşamı saat 21'de yazılan cevabî telgrafı, 14/15 gecesi saat 22'de Şark Cephesine ulaşmış ve saat 22,35'te Karabekir tarafından görülmüştü[167]. Fevzi Paşa cevabî telgrafında, Gümrü'nün boşaltılması hakkında Sovyet Rusya Hâriciye Komiseri Çiçerin'den Hâriciye Vekâleti'ne yazılan notaya cevap verildiğini ifade ediyordu. Türkiye, Moskova Anlaşması'nın TBMM tarafından tasdik ve teâtisinden sonra söz konusu bölgenin boşaltılacağı görüşündeydi. Ancak Fevzi Paşa, Gümrü ve çevresinin Ruslar tarafından gösterilen âcil gereklilikler ve ortaya konan siyasî ve askerî menfaatler göz önünde bulundurularak bir hafta zarfında boşaltılacağının ancak iki hükûmet arasında var olan dostâne ilişkileri sarsacak sûrette 11. Kızılordu Kumandanı Keker'in kullandığı şiddetli lisanının düzeltilmesi gerekli uyarılarda bulunulmasının Hâriciye Vekâleti tarafından Rus Hâriciye Komiseri Çiçerin'e yazılan nota ile bildirildiğini belirtiyordu. EHU Vekili Fevzi Paşa, Heyet-i Vekile'nin kararıyla, kızıllarla çarpışmaya meydan vermeyecek sûrette Gümrü ve çevresinin bir hafta içinde boşaltılacağını ve bu süre içinde işgalimiz altındaki bölgelerde bulunan taşınması mümkün malzemelerin geri sevk olunacağını bildiriyordu. Şahtahtı'ndaki kuvvetlerimizin kendi arazimize alınması husûsunda, Kâzım Karabekir Paşa'nın görüşlerini isabetli bulan EHU Vekili

---

[165] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-19 ve 20. S. İ. Aralov, Kâzım Karabekir Paşa'nın, Ermenistan'ın bütün silâhlarını teslim etmedikçe Gümrü bölgesini boşaltmamakta direndiğini kaydetmektedir. Bkz. Aralov, Bir Sovyet Diplomatının ..., s. 25.
[166] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-19 ve 20.
[167] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-18.

Fevzi Paşa, söz konusu birliklerin derhal çağrılarak nereye gittiklerinin bildirilmesini de istemişti[168].

Hariciye Vekâleti Vekili Ahmet Muhtar Bey de, sabahleyin alınan ve makine başında cevabı beklenen Şark Cephesi'nin telgrafına ilişkin, 14/15 Nisan 1921'de 11. Kızılordu Kumandanı Keker'e önceden bildirilerek boşaltma işleminin bir haftaya kadar tamamlanması cevabını veriyordu.

Moskova Anlaşması'yla Türkiye'nin boşaltmayı taahhüt ettiği Gümrü ve çevresinden askerî kuvvetlerimizin çekilmesi hakkındaki isteğini bildiren 13 Nisan 1921 tarihli Sovyet Rusya Hâriciye Komiseri Çiçerin'in notası Sovyet Rusya'nın TBMM nezdindeki temsilcisi Medivani aracılığıyla Ankara'ya ulaşmıştı. Hâriciye Vekâleti tarafından yazılan cevabî notanın Fransızcası Çiçerin'e verilmek üzere Ali Fuad Paşa'ya gönderilmiş ve Ankara'da bulunan Medivani'ye teslim edilmişti[169]. Ankara, Moskova Anlaşması'nın asıl metninin henüz gelmemiş olması ve tasdiknâmelerin değişiminin ardından anlaşmanın uygulamaya konacak olması dolayısıyla boşaltılması kararlaştırılmış olan söz konusu arazinin şimdiye kadar işgalimiz altında kaldığını ifade ediyordu[170]. Ankara, Çiçerin'e Kızılordu'nun taşnaklarla çarpışmalar sırasında Gümrü'nün Türk ordusu tarafından boşaltılmaması hususunda temennilerde bulunulduğunu ve böyle bir boşaltmanın gerçekleştiği zanniyle Ali Fuad Paşa'ya şikâyet edildiğini de hatırlatmaktaydı. Sovyet Rusya'nın bu kez görülen siyasî gerekliliklere dayanarak söz konusu arazinin boşaltılması yolundaki isteğinin, iki ülke arasında kurulan ve Türkiye tarafından takviyesi gerekli görülen ilişkilere bağlı kalınarak uygun bulunduğunu kaydeden Ankara, boşaltma işleminin bir haftaya kadar tamamlanması hususunda Kâzım Karabekir Paşa'ya gerekli duyurunun yapıldığını bildiriyordu[171]. Hâriciye Vekâleti, 11. Kızılordu Kumandanı Keker'in Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Gümrü ve çevresinin boşaltılmasına ilişkin 13 Nisan 1921 tarihli gönderdiği bir mektupta kullandığı saldırgan ve tehditkâr lisanın çok büyük bir esefle karşılandığını ifade ediliyordu. İki ülke arasında yerleşen dostluğun rûhuna tamamiyle muhalif böyle bir lisan kullanılması dolayısiyle 11. Kızılordu kumandanına lâzım gelen etkili uyarılarda

[168] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-18.
[169] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-13.
[170] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-13.
[171] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-13.

bulunulması ve hatanın tashih ettirilmesi de Ankara'nın istekleri arasındaydı. Hâriciye Vekâleti vekili Ahmet Muhtar Bey, bir haftaya kadar tamamlanacak boşaltma işleminin sonucu beklenmeden söz konusu komutanlık tarafından bir saldırı hareketine girişilmesi durumunda sorumluluğun Türkiye'ye âit olmayacağını da bildirmişti[172].

Yine Hariciye Vekâleti vekili Ahmet Muhtar Bey'in, Şark Cephesi Kumandanlığı'na 14/15 Nisan 1921 akşamı saat 20.30'da makine başında çekilen telgrafında; Moskova'ya çekilecek telgraf sûretinin ekte sunulduğu ve özet olarak, Sovyet Ermenistan'a ait olan arazinin tahliyesine derhal başlanacağı, tahliyenin bir hafta içinde tamamlanmış olacağı ve 11. Kızılordu Komutanının kullandığı lisana teessüf olunduğu belirtiliyordu[173]. Kâzım Karabekir Paşa ise Keker'in 13 Nisan 1921 tarihli notasına 15 Nisan 1921 de Kars'tan gönderdiği cevâbi telgrafta, söz konusu notada yer alan hususların esasının Kaltakçı istasyonunda görüşülerek bir karara bağlanmış olmasına rağmen aynı mesele hakkında dikkate şâyân bir fark ile ve Kaltakçı'da fiilen akdedilen dostluk ve kardeşlik ile bağdaşmayacak tarzda bir lisan kullanılmış olmasından dolayı müteessir olduğunu ifade ediyordu[174]. Kâzım Karabekir Paşa, Kaltakçı istasyonunda Gümrü'nün tahliyesi meselesinin kendi aralarında değil, Moskova ile Ankara hükûmetleri arasında çözülmesi gerektiğini kararlaştırdıklarını ve bu karara Keker'in de muvâfakat ederek bu hususta Rus Sovyet hükûmetine de yazacağını vaat ettiğini ifade ediyordu[175]. Kâzım Karabekir Paşa, kendisinin ve Keker'in bu yolda vâki olan teşebbüsleri üzerine konunun TBMM ve Rus Sovyet hükûmetleri arasında görüşüldüğünü, Rus Sovyet hükûmetinin ortaya koyduğu siyasî ve askerî menfaatlerin TBMM Hükûmeti tarafından nazar-ı itibara alınarak Gümrü'nün tahliyesine karar verildiğini bildiriyordu[176]. Boşaltma işlemine, 16 Nisan 1921'de başlanacak ve 23 Nisan 1921 Cumartesi günü öğleden sonra saat 15'e kadar tahliye işi tamamiyle sonuçlandırılacaktı[177]. Kâzım Karabekir Paşa, tahliye işleminin gerçekleşeceği bir haftalık süre içerisinde, tahliye işleminin tamamlanmasını beklemeden hâl-i hazırda Türk birlikleri tarafından tutulan hatt-ı

[172] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-13.
[173] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-14.
[174] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-7 ve 8.
[175] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-7 ve 8.
[176] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-7 ve 8.
[177] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-7 ve 8.

fâsılı, Kızılordu birliklerinin geçmemesi hakkında gerekenlere şimdiden gerekli ve kesin duyuruların yapılmasını istemekte ve bu duyurulara aykırı tecâvüzlere karşı yapılacak mukabeleden doğan sorumluluğun Türk ordusuna âit olmayacağını da bildirmekteydi[178].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından, 13 Nisan 1921'de 9. ve 12. Fırka kumandanlıklarına gönderilen yazıda, Gümrü ve çevresinin tahliyesi sırasında 24 Mart 1921'de alınması bildirilen vaziyetin yeniden düzenlendiği ifade ediliyordu. Buna göre 12. Fırka'dan bir piyade alayı ve fırka süvari bölüğü Aküzüm-Başgedikler mıntıkasında, bir piyade alayı Çakmak,Tahmasb tabyaları mıntıkasında, fırka karagâhı ve fırkaya bağlı birlikler Kars içerisinde, fırkanın diğer piyade alayı ile topçu alayı; Karakale, Mağaracık, Kanîköy, Âzadköy mıntıkasında bulunacaktı[179]. 9. Fırka'dan bir piyade alayı ve fırka süvari bölüğü; Kızılçakçak, Paldırvan, mıntıkasında, fırkanın diğer bütün birlikleriyle fırka karargâhı Kars Mevki-i Müstahkem dairesi civarında Amerikalıların tahliye ettiği mahalle olan Karadağ, Arab tabya, Muhlis Paşa tabyaları mıntıkasında bulunacaktı. Birliklerin konuşlanışı ile ilgili bu vaziyetin ne zaman alınacağı ve bu vaziyetteki görevler ve talimat ayrıca bildirilecekti[180]. Cephe Kumandanlığı, fırkalara şimdiden birliklerin ikamet edeceği mahalleri seçerek belirlemeleri, hazırlık ve tamir işlemlerini yapmaları ve geri nakliyâtını buna göre düzenlemeleri gerektiğini bildiriyordu[181]. Bu arada Matbuât ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nden Hâriciye Vekâleti'ne yazılan 11 Mayıs 1921 tarihli tezkerede Gümrü'nün tahliyesi haberlerine ilişkin Pravda gazetesinin 23 Nisan 1921 tarihli nüshasında çıkan Türk ve Kızıl ordular arasında Gümrü'nün tahliyesi için anlaşıldığı ve 15 Nisan'da başlayacak tahliyenin bir haftada biteceği yönündeki haberin neşriyatı husûsunda görüşünü sorması üzerine, Hâriciye Vekâleti söz konusu haberin yayınlanmasının uygun görülmediğini bildirmişti.[182].

---

[178] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-7 ve 8.
[179] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-1.
[180] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-1.
[181] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 110-1.
[182] ATASE, İsh:16, K:1167, B:16-1 ve 2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIZILORDU'NUN MUHTEMEL SALDIRISINA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

A. KIZILORDU'YA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

1- Boşaltma İşlemi Sırasında Alınan Önlemler

Keker'in notasından sonra, Gümrü ve çevresini henüz Türk birlikleri tahliye etmeden, Kızıl ordu tarafından âni bir saldırı yapılması ihtimâli de göz önünde bulunduruluyor, buna yönelik tedbirler alınıyordu. Cephe kumandanı Kâzım Karabekir, 3.Fırka, Iğdır Grubu, Şahtahtı Müfrezesi Kumandanlıklarına Kars'tan "*makine başında hemen çekilecektir.*" işareti ile yazılan 14 Nisan 1921 tarihli emrinde, Ermenistan'da karışıklık ve karşılıklı çatışmaların devam ettiği, Bolşeviklerin Kafkasya'ya tamamiyle hâkim olmağa çalıştıkları ve bu maksatla Gümrü'nün birliklerimiz tarafından boşaltılarak Arpaçay'ın doğusunun Kızılordunun serbest harekâtına bırakılmasını istedikleri belirtiliyordu[1]. Kâzım Karabekir, bu isteğin Kızılordu kumandanı tarafından Kaltakcı istasyonunda şifâhen teklif edildiği gibi 13 Nisan 1921 tarihli telgraflarda da teyit edildiğini, buna muvâfakat edilmediği takdirde işgalimiz altında bulunan mıntıkaya Kızılordu birliklerinin gireceğinin bildirildiğini ifade etmekteydi[2]. Bu tehdit karşısında alınacak önlemler kapsamında cephe kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 29. Alay'ın bütün kuvvetiyle Gürcübulak mıntıkasında bulunmasına lüzûm olmadığını yalnız piyade taburiyle Fırka süvari bölüğünün söz konusu mıntıkada bırakılarak birliklerin şimdiden Gümrü ve civarına aldırılmasını emrediyordu. Ayrıca 15. Süvari Alayı da şimdilik Zurzuna(Çıldır)'daki bölüğünü mahallinde bırakarak geri kalan kuvvetiyle Kızılçakçak mıntıkasına gelecekti. 2. Fırka emrindeki Süvari bölüğü Zurzuna'ya gönderilecek, bölük Zurzuna'ya geldikten sonra 15. Süvari Alayı'nın bölüğü alayına iltihak edecekti[3]. Kâzım Karabekir, EHUR'un bu hususiaki karar ve talimatının sorulduğunu ancak kızıl birliklerin EHUR'dan beklenen cevap gelmeden cephe mıntıkasına saldırması ihtimali karşısında hudut üzerinde ve kızıl birliklerle

---

[1] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B: 160-1.
[2] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B: 160-1.
[3] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B: 160-1.

temasta bulunan bütün birliklerin gayet tedbirli ve müteyakkız bulunması gerektiğini belirtiyordu[4]. Kızılordu'ya mensup silahlı efrat veya hafif birliklerin işgalimiz altında bulunan mıntıkaya tecavüz etmeleri durumunda bunların silahlarının alınacağı ve geçmelerine müsâade olunmayacağı kendilerine tebliğ edilecek, ısrar ettikleri takdirde silahları alınarak kendileri cephe gerisine sevk olunacaktı. Kuvvetli birliklerle Kızılordu'nun saldırması durumunda ise ileride bulunan zayıf ve münferit birlikler kendileri için esaret ve tehlikeyi gerektirecek durumlardan ve ciddi bir muharebeye tutuşmaktan kaçınarak bağlı birlikleri üzerine çekilecek bundan sonra ortaya çıkacak durumun gereklerine göre hareket olunacaktı. Şahtahtı Müfrezesi ise Iğdır'a hareket edecekti[5]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 9. ve 12. Fırka kumandanlıklarına çekilen, 14 Nisan 1921 tarihli telgrafta ise 11. Kızılordu Kumandanlığının Gümrü ve havalisinin boşaltılması taleplerine karşı yapılması gerekenler hakkında EHUR'dan henüz bir emir ve talimât alınmadığını belirtiyordu. Cephe kumandanlığının söz konusu emrinde, bu hususdaki EHUR'un kararı tebliğ edilmeden önce Kızılordu subay veya erlerinin ileride bulunan subay ve efradımızla temasa gelerek Gümrü'nün ne zaman boşaltılacağı ve birliklerimizin ne zaman çekileceği hakkında soru sormaları durumunda, Moskova Anlaşması ile belirlenen hattın gerisine birliklerimizin çekileceği hakkında bilgilerinin olduğunu ve bunun yakında icrasını ümît ettiklerini belirterek bu konudaki emri beklediklerini ifade etmeleri ve dostâne münasebetlerde bulunmaları ve bunun ilgililere tebliği isteniyordu[6]. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey de, Gümrü'den çektiği 15 Nisan 1921 tarihli telgrafla birliklere cephe emrini duyurmuş ve temasa gelmesi muhtemel birliklerin acele olarak haberdar edilmesini ve daima müteyakkız bulunulmasını istemişti[7]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Kars'tan Şahtahtı Müfrezesi ve Iğdır Grubu kumandanlıklarına 14 Nisan 1921 tarihli emrinde ise Şahtahtı Müfrezesi'nin yerinde kalmasını emretmişti. Şahtahtı Müfrezesi emrindeki diğer birlikler Aras nehrinin doğusunu tamamen boşaltarak yanında bulunan iâşe maddelerini de almak üzere Makû'deki birlikler ile birleşecekti. Daha sonra yanlarında taşımaları mümkün olan iâşe maddelerini birlikte nakletmek üzere Makû'yü de boşaltılarak bütün Şahtahtı Müfrezesi

[4] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B: 160-1.
[5] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B: 160-1.
[6] ATASE, İsh: 14, K:964, B: 20-2 ve 3.
[7] ATASE, İsh:14, K:964, B: 20-4.

Iğdır'a hareket edecekti. Şahtahtı Müfrezesi Kumandanlığı Şahtahtı'na hareketini, yürüyüş düzeni ve Makû'ye ulaştığını cephe kumandanlığına bildirecekti[8].

12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, Kızılordunun âniden saldırması ihtimâli karşısında, birliklere 14 Nisan 1921 tarihli "*Gayet mahrem ve müstaceldir.*" işaretli bir emir göndermişti. Söz konusu fırka emrinde Ermenistan'da karşıt ve yandaş partiler arasında ve taşnaklarla bolşevikler arasında silahlı ihtilâlin devam ettiği belirtiliyordu. Bolşeviklerin Kafkasya'ya hâkim olmağa çalıştığı ve bunun için Kızılordu Kumandanı'nın birliklerimizin Arpaçay nehrinin batısına çekilmesini, Gümrü'nün doğusundaki sahanın Kızılordu harekâtına serbest bırakılmasını istediği belirtiliyordu[9]. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, boşaltma işleminin uzaması ya da Gümrü'nün elimizde bulundurulması durumunda bolşevik birliklerin bu mıntıkaya zayıf ve kuvvetli birliklerle girmeye teşebbüs etmeleri ihtimalinin bulunduğunu bildiriyordu. Kızılordu'nun muhtemel saldırısına karşı Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan alınan emre göre yapılacaklar şu şekilde sıralanıyordu: Gümrü mıntıkasında bir muharebe yapmak mecburiyetinde kalınırsa muharebe ve müdafaanın asıl hattı Bayezid- Karakilise ile Gümrü'nün hemen doğu ve kuzey hattı olacaktı. Kızılordunun Gümrü'nün doğusundaki mıntıkayı kısm-ı küllisiyle işgale teşebbüs etmesi halinde her iki fırkanın belirtilen hat ilerisinde bulunacak birlikleri setr ve işgal muharebesi yapacak bir kuvvet terk ederek diğer kuvvetlerini bu hattın gerisine alacaktı. İleride kalan müfrezeler kesin muharebeyi kabul etmeyerek asıl birliklerinin üzerine çekilecekti[10]. Kızılorduya mensup silahlı efrat veya zayıf birlikler şimdiki işgal mıntıkamızın hududunu tecavüz etmek isterlerse silahları alınmayacak ve geçmelerine müsaade olunmayacağı kendilerine ihtar olunacak ve kendileri geriye iâde edilecekti. Hududumuzu geçmekte ısrar ederlerse silahları alınacaktı. 9. Fırkadan iki piyade alayı Gümrü'nün güney ve kuzeydoğusunda tahkîmat hattında savunma yapacak geri kalan piyade alayı sağ cenahın gerisinde yedekte kalacaktı[11]. 12. Fırkaya bağlı bütün birlikler ise Bayezid-Karakilise mıntıkasında toplu bulunacaktı. Havrum ve Kitahtarı(?)

---

[8] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B: 161-1; Cephe Kumandanı bu emri 13 Nisan 1921'de Kars'tan Ş:1, 413 numro ile Şahtahtı Müfrezesi ve Iğdır Grubu komutanlıklarına çekilmek üzere yazmış ve 14 Nisan 1921 de Şark Cephe Kumandanının söz konusu emri adı geçen komutanlıklara da çekilmişti. Bkz. ATASE, İsh:12, K: 760, B:121-31.

[9] ATASE, İsh:14, K:964, B: 17-1,2,3,4 ve 5.

[10] ATASE, İsh:14, K:964, B: 17-1,2,3,4 ve 5.

[11] ATASE, İsh:14, K:964, B: 17-1,2,3,4 ve 5.

mıntıkalarında halkın güvenilir olmaması nedeniyle buralardaki birliklerimizin dağınık bulunması tehlikeli olabileceğinden, her iki alay birliklerini her an muharebe ve hareket için toplu bulunduracak ve olayların gelişimini bekleyerek içerde keşif ve gözlem faaliyetlerini sürdürecekti. Mıntıka ilerisinde ve içerisindeki olaylar hemen fırkaya bildirilecek ve alınan emre göre hareket edilecekti. İkamet edilen mıntıkada bir tehlike beklenmiyorsa bu kanâat delilleri ile birlikte 6 saat içinde bildirilecekti[12]. Tepedolak'ta bulunan 36.Alay'a âit bir bölük ile A'yin'de bulunan 34. Alayın 1.Taburu'na âit bölükler birliklerine katılacaktı. 35. Alay, Câlâ'daki taburu müstesna her an muharebeye hazır bir halde bulunacak ve birliklerini derhal bir hareket haline karşı hazırlayacaktı. Topçu Alayı, sahra taburunun koşum hayvanlarını hemen Gümrü'ye sevk ederek topları seyyar ve harekete hazır bir hâle getirilecekti. Birlikler muharebe ağırlığını yanında hazır bulunduracaktı. Birlikler nezdinde bulunan büyük ağırlıklar Arpaçay'ın batısındaki Paldırvan mıntıkasına gönderilecekti. 34. Alay Kumandanı Başkid ve Paldırvan mıntıkasındaki bölüğünden bir takım kadar kuvveti Şahnalar'a göndererek şose köprülerini emniyet ve muhafaza altına aldıracak, 35. Alay Kumandanı ise Arpaçay üzerindeki demiryolu köprüsünün emniyet ve muhafaza tedbirlerini alacaktı. Muharebe haline göre noksanların nereden ikmal edileceği ve yaralıların sevk edileceği mahal ayrıca bildirilecekti[13]. 12. Fırka Kumandanlığının 14 Nisan günlü emrinin birlikler tarafından anlaşıldığı fırkaya bildirilmişti[14]. Söz konusu fırka emrine ilişkin 36. Alay Kumandanı Binbaşı Mehmed Şahin Bey tarafından Fırkaya yazılan gizli işaretli telgrafta 36. Alayın bulunduğu mıntıkada ve ilerisindeki bölüğün bulunduğu Artik, Kıpcak, Erihvali, Kolucan ve Yeğinler mıntıkasında Ermeni ahalinin çok olduğu belirtiliyordu. Gerek 36. Alay mıntıkası içerisinde ve gerek dışında birliklerimizin çekileceği ve bolşeviklerin geleceği duyulmuştu. Bolşeviklerin bu mıntıkaya geleceğini duyan Ermenilerin kendi selâmetleri için bolşevik tarafını tutacakları, Gümrü Refkomuna mensup olarak gönderilen Ermenilerin de bu husûsu temine çalışacaklarını ifade eden Mehmed Şahin Bey, birliklerimizin bulunduğu müddetçe alay mıntıkasındaki köylülerinin ahvali hakkında kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını bildiriyordu. Bolşeviklerin alay mıntıkasına yaklaşmaları ve girmeleri durumunda Ermeniler büyük bir ihtimalle bize muhalif bir vaziyet alacaklardı. Hâl-i hazırda bizden memnun

[12] ATASE, İsh:14, K:964, B: 17-1,2,3,4 ve 5.
[13] ATASE, İsh:14, K:964, B: 17-1,2,3,4 ve 5.
[14] ATASE, İsh:14, K:964, B:17-8, 9, 10, 11 ve 12.

olmadıklarının hissedilmesi bu ihtimali takviye etmekteydi[15]. Fırka emri üzerine 34. Alay Kumandanı Kaymakam Hasbi Bey de Havrum'dan fırkaya yazdığı telgrafta "*...İçlerinde bulunduğum müddetçe zâhiren hiç emr-i hilâfi ve adâvetleri görülmeyen mıntıka ahalisinin büyük ve serbest fırsat zuhûrunda icrâ-yı zarara kıyamları melhûz görülmekte ise de vaziyet-i hâzıra içinde bir harekete teşebbüslerinin memûl edilmediği maruzdur...*"[16] cevabını vermekteydi. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri'nin, 34., 35., 36. ve 12.Topçu Alay komutalıklarına elden gönderilen 14 Nisan 1921 tarihli emrinde, savaş durumu nedeniyle Gümrü'nün doğusunda bulunması zorunlu olmaz ise, fırkaya bağlı birliklerin konuşlanma durumunun emirde yer aldığı biçimde olacağı belirtiliyordu. Buna göre 36. Alay Kars'ta, Çakmak ve Tahmasb tabyelerinde; 35. Piyade ve 12. Topçu alayları Kars'ın güneyindeki Karakıllı-Mağaracık-Kânîköy-Âzâtköy mıntıkasında; 34. Alay ile fırka süvari bölüğü Başgedikler ve Ağzerimli'de; fırka karargâhı, istihkâm bölüğü, telefon taburu ile sıhhıye bölüğünün esas kısmı ve hücum taburu Kars'ta bulunacaktı [17]. Ayrıca birliklerin belirtilen yerlere nakli ve malzemelerin düzenlenme ve teslim tarzının hemen tespit edilmesi emredilmişti. Ancak birliklerin, söz konusu konuşlanmaya ne zaman geçeceği ve hareket tarzlarının ne olacağının ayrı bir emirle bildirileceği belirtilmişti. Fırka emrinde Paldırvan'daki fırka ambarının korunmasıyla görevli 34. Alay'ın, buraya ikame edilecek birliklerin tespitine kadar görevini sürdürmesi de isteniyordu[18].

Fırka kumandanlıkları ile Iğdır Grubu, Kars Mevki-i Mustahkemi kumandanlıklarına, 9. Kolordu Ahz-ı Asker Heyeti Riyasetine ve 15. Süvari Alay kumandanlığına yazılan, ayrıca bir sûretinin 20. Topçu Alayı'na 9. Fırka tarafından verilmesi istenen 15 Nisan 1921 tarihli emirde, cephe kumandanlığı, hükûmetimizin Moskova Anlaşması ile belirlenen hududumuz gerisine çekilmeğe karar verdiğini bildiriyordu. Buna göre 16 Nisan 1921'den itibaren Gümrü ve havalisiyle genel olarak hududumuzun ilerisinde kalan arazinin boşaltma işlemine başlanacaktı. Boşaltma işlemi 23 Nisan 1921 akşamına kadar tamamlanarak belirlenen hududumuzun ilerisinde hiçbir birliğimiz kalmayacaktı. Boşaltma işlemi için belirtilen bir haftalık müddet zarfında hâl-i hazırda işgal ettiğimiz mıntıkanın hududu içerisine Kızılordu birliklerinin tecavüz

---

[15] ATASE, İsh:14, K:964, B: 17-6.
[16] ATASE, İsh:14, K:964, B: 17-7.
[17] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 18-1 ve 2.
[18] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 18- 1 ve 2.

etmemesi hususunun Moskova ve 11. Kızılordu Kumandanlığına tebliğ olunduğunu belirten Kâzım Karabekir Paşa, bu tebligâta aykırı bir tarzda vâki olacak tecavüzden dolayı ortaya çıkacak mukabeleden doğan sorumluluğun bize âit olmayacağının da karşı tarafa iletildiğini bildiriyordu. Boşaltma süresince hâlen işgalimiz altındaki mıntıkalarda bulunan bütün erzâk ve malzemenin de geriye naklinin sağlanması gerektiğini belirtiyordu. Bu husûsun temini için şimdilik Başgedikler ve Kızılçakçak istasyonlarının tahliyesi sırasında bu maksatla 12. Fırka'dan Başgedikler istasyonunda ve 9. Fırkadan Kızılçakçak istasyonunda birer taburdan aşağı olmamak üzere 16 Nisan gününden itibaren boşaltma işlemi ile görevli birer birlik bulundurulması ve gerekli görüldüğünde bu kuvvetlerin arttırılması isteniyordu. Bunun için tren nakliyâtından ve birliklerde mevcut çeşitli nakliye araçlarından azami yararlanılması emrediliyordu. Ayrıca 12. Fırkadan Başgedikler istasyonunda, 9.Fırkadan Kızılçakçak-Paldırvan mıntıkasında bırakılacak alaylarımızın yanında birer topçu batarya bulundurulması bildiriliyordu. Birliklerin önceden ikamet edecekleri mahallere konakçı müfrezeleri göndererek iskân ve ikamet edecekleri mahalleri hazırlayacaklardı. Boşaltma işlemine erzak, malzeme ve birliklerden başlanacak ve en ileride bulunan birlikler en sonraya bırakılacaktı. Hududun örtü ve gözetlemesinde görevlendirilecek birliklerin en önce çekilmesi, gerekli vaziyeti almış olması ve birliklerin piyade ve topçudan oluşan müfrezeler halinde çekilmesi hususlarına dikkat edilecekti. Gümrü Mevkii Kumandanlığı görevini de üstlenen 12. Fırka karargâhı ise boşaltma işlemi tamamlandıktan ve bütün birliklerimiz çekildikten sonra geriyi terk edecekti. Makû ve Şahtahtı'nda bulunan birliklerimiz daha önce verilen emir gereği Iğdır'a gelecekti. Hududumuz dışında kalan araziyi boşaltma işlemi sırasında birliklerin sorumluluk alanları da belirtilmişti. Buna göre Aras nehri Iğdır Grubu sorumluluğunda bulunacaktı. 12. Fırka ile 9. Fırka arasındaki sınır, demiryolu 12. Fırkaya dâhil olmak üzere Kars-Gümrü demiryolu idi. 9. Fırka ile 3. Fırka mıntıkalarını ayıran hat ise arasındaki Çıldır gölü idi. Bu hattın kuzeyine doğru uzanan kısımda 2. Fırka ile 3. Fırka mıntıkalarını ayıran hat ise Ardahan-Artvin kazaları hududu olacaktı[19]. Cephe kumandanlığı, boşaltma işlemi ile ilgili yukardaki emrin alındığının ve ne sûretle gerçekleştirileceğinin derhal bildirilmesini ve icraât hakkında peyderpey bilgi verilmesini de istemişti[20].

---

[19] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 22-1,2,3,4 ve 5.
[20] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 22-5.

12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, 34., 35., 36. ve Topçu 12. Alay Kumandanlıklarına gönderdiği, 15 Nisan 1921 tarihli emirde, birliklerin Arpaçay batısında ikamet edecekleri mıntıkaların 14 Nisan 1921 tarihinde şifre ile yazıldığını bildirmişti. Fırka kumandanı, alaylardan belirtilen mıntıkalara şimdiden konakçılar göndermelerini, ikamet edilecek yerlerin tamirât, ikmâl ve temizliklerinin yapılmasını, konak taksimatının yaptırılmasını istemişti. İçilebilir su bulunmayan köylerde asker ikamet ettirilmeyeceğinden konak yerlerinin bu husus göz önünde bulundurularak taksim edilmesini, konakçı memurlarına bir tabip ile yeterli miktarda tıbbî malzeme ve sıhhiye efradı verilmesini de emretmişti. 35. Topçu Alayı'ndan gönderilecek konakçı subaylarının yakın olunan dört köyü birlikte dolaşmaları ve gençlerin bulunabildiği köylere topçu birliklerinin yerleştirilmesi istenmişti[21]. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey'in, 16 Nisan 1921'de Gümrü'den Şark Cephesi Kumandanlığına yazdığı telgrafta, birliklerin yürüyüş cetvelinin, son birlik 22 Nisan akşam vakti Gümrü mıntıkasını boşaltmış olacak sûrette düzenlendiğini bildirmişti. Buna göre Arpaçay üzerindeki demiryolu köprüsü fırkaca kalas ile de döşenmiş olduğundan 34. ve 36. Alaylarla Hücum Taburu ve Fırka Süvari Bölüğü söz konusu köprüden, 35. Alay da Gümrü'deki iki büyük şose köprüsünden Arpaçay'ın batısına geçecekti. Aras nehrinden Gümrü-Kars demiryoluna kadar uzanan sahanın doğusu ve tarafsız mıntıkanın güvenliği 34. Alayın piyade birlikleriyle bu alay emrine verilen dört toplu bir kudretli batarya ve 11. ve 12. Fırka süvari bölükleri tarafından sağlanacaktı. 34. Alaydan bir tabur, şimdilik Başgedikler'deki boşaltma işlemi ile görevlendirilmişti, 18 Nisan günü söz konusu istasyonu verebilecekti. Osman Nuri Bey, 36. Alay ile istihkâm bölüğü ve hücum taburunun Kars, 35. Alay, Topçu Alayı ve Sahra Birinci Taburu ile bir kudretli bataryanın Mağaracık-Kaleköy-Kırıklı mıntıkalarına yerleşeceğini de cephe kumandanlığına bildirmişti[22]. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, 17 Nisan 1921 tarihli telgrafta, 34. Alayın Kars demiryolundan güneye doğru uzanan en ileri emniyet ve setr hattının Ergene'nin 4 km. doğusunda ve şosenin güneyindeki Kızlartepesi-Pirolî köyünün 2 km. doğusunda bulunan Beşiktepe-Kars Çayı batısında, batı Aküzüm köyünün 1,5 km. kuzeyindeki Ziyaret dağı-Tâzekent köyü-Başgedikler'den geçen çayın batısındaki Üçtepeler'le Arazoğlu-Ağaköy hattı olduğunu belirtiyordu. Bu hat aynı

[21] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 23-1 ve 2.
[22] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121- 4.

zamanda gerektiğinde Alayın mevziî müdafaasının ilk hattı olarak kabul edilmişti[23]. Aynı gün 34. Alay Kumandanı, 12. Fırka Kumandanlığına Havrum'dan gönderdiği yazıda Ergene mıntıkasına görevli taburdan bir bölüğün Piroli'de, bir bölüğün Paldırvan'da bulunacağını ve Ergene'de ikâmet edecek bölükle de tabura âit güvenlik bölgesinin bir kısmının örtüleceğini bildiriyordu. 34. Alay Kumandanı, söz konusu taburun ihtiyat kuvvetinden oluşan zayıf bir halde kalmaması için Paldırvan ambarının korumasının küçük bir kuvvetle sağlanarak fazla kuvvetin Ergene mıntıkasına alınmasını ve ilâve edilmesini öneriyordu[24]. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey'in 34. Alay Kumandanlığına gönderdiği 16 Nisan 1921 tarihli emirde, birliklerin Moskova anlaşmasıyla belirlenen sınırın gerisine 23 Nisan 1921 akşam vakti tamamıyle geçmiş olmasının TBMM tarafından kararlaştırıldığı ve duyurulduğu bildiriliyordu. Fırka emrinde, alay ve bağlı birliklerin hareket günleri ile yürüyüş cetvellerinin sunulduğu ve Arpaçay üzerinden demiryolu köprüsünün mekkâri ve arabaların geçişine uygun bir hâle getirildiği de belirtiliyordu. 34. Alay'dan Talipoğlu'ndaki taburun 16 Nisan günü hareket hazırlığını görerek 17 Nisan günü Başgedikler istasyonuna gitmesi ve cephe adına istasyona gelecek olan ağırlık, erzak ve malzemeyi süratle tahliyeye memur olacağı emrolunmuştu. 3. Tabura hareketi hakkındaki Fırka emri, 16 Nisan günü 34. Alay Kumandanı Kaymakam Hasbi Bey tarafından duyurulmuştu[25]. Yine 12. Fırka Kumandanlığından bağlı birliklere yazılan hudut gerisine çekilme ve Gümrü'nün boşaltılmasına ilişkin 16 Nisan 1921 tarihli emirde ise 23 Nisan akşamına kadar boşaltma işleminin tamamlanacağı ve bu husûsun gerek Moskova Hükûmetine ve gerekse Kızılordu Kumandanlığına Şark Cephesi tarafından tebliğ edildiği belirtiliyordu. Hudut gerisine çekilecek birliklerin günlük hareketleri, konak mahalleri ve güvenlik mıntıkası yürüyüş cetvelinde açıklanmıştı. Hududumuz dışında kalan arazinin boşaltma işleminden sonra 12. Fırka'ya bağlı birliklerin doğuya karşı emniyet ve setr mıntıkası Aras nehri dışarıda kalmak üzere nehirden Gümrü-Kars demiryoluna kadar olan sahayı kapsıyordu. Bu sahanın doğuya karşı örtmesini sağlamakla 34. Alay birlikleri görevliydi. Bu maksatla hâlen Digor mıntıkasında bulunan 11. Fırka Süvari Bölüğü ile Câlâ'ya hareket edecek olan 12. Fırka Süvari Bölüğü de 36. Alay Kumandanının emrine verilmişti. Gümrü-Erivan demiryoluna paralel olmak üzere

[23] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 32-1.
[24] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 32-2.
[25] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-1.

Arpaçayı istikametinde batıya doğru 6 verstlik[26] dar bir şeritte bulunan bir arazi sahası ise tarafsız bir mıntıka kabul edilmişti. Bu mıntıka yaklaşık, Aküzüm'ün doğusu, Pirolî'nin doğu sırtları, Tehnis'in doğusundan geçen hat ile Arpaçayı arasındaki saha idi. Bu mıntıkada emniyet ve setr birlikleri bulundurulmayacaktı. Dolayısıyla 34. Alay'ın, yeni hudut üzerinde almış olması gereken emniyet tertibâtı şu şekilde olacaktı: 34. Alay karargâhı ile bir taburu, 35. Alay emrinde ve Gümrü istasyonundaki iki tabur kudretli batarya ve 34. Alay emrinde Cemal Efendi kumandasındaki altıncı bataryadan ibaret dört toplu iki batarya Bayraktar köyünde bulunacaktı. 34. Alaydan bir piyade taburu Karmirvânık köyünde, bir piyade taburu karargâhı ile Ergene-Galinusvud'da, bu taburdan bir piyade bölüğü Piroli'de aynı zamanda ambar muhâfızı olmak üzere bir piyade bölüğü Paldırvan'da bulunacak ve Şahnalar civarındaki Kars çayı şose köprüsü de emniyet altına aldırılacaktı. Kudretli cebel taburu karargâhı da 34. Alay karargâhında ve emrinde bulunacaktı. 16 Nisan 1921 tarihli emirle geçici olarak Başgedikler istasyonunu tahliyeye görevlendirilen piyade taburu ise 23 Nisan gününden sonra alayına iltihak edecekti. 12. Fırka süvari bölüğünün Calâ'ya ulaşması ve emniyet tedbirlerini almasından sonra bu mıntıkadaki 35. Alay taburu, ikamet edeceği yeni mıntıkaya hareket edecekti. Söz konusu taburun hareketi 25 Nisan gününden önce olmalıydı. Câlâ ile Ağın İstasyonu arasına döşenmiş telefon hattının toplanması husûsunda Fırkaca verilen emri tabur fiilen temin edecek ve Câlâ ile Bayraktar köyü arasına yeniden döşenmesine yardım etmeliydi. 35. Alay Gümrü'den hareket ederken, Gümrü istasyonundaki kudretli bataryayı da birlikte alacak ve beraberinde Paldırvan'a kadar sevk ile 34. Alay emrine terk edecekti. Kasabanın boşaltma işlemine ilişkin tertibâtı almak için 35. Alay Kumandanı ayrıca 12. Fırka Kumandanlığından emir alacaktı. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey söz konusu emrinde 36. Alay ile komutası altındaki kudretli batarya ile birlikte hareket edeceğini batarya hakkında Kars'ta ayrıca kendisinden emir alacağını da bildiriyordu. Hücum taburu Kars'a kadar 35. Alay ile birlikte yürüyecek ve Kars'ta kalacaktı. Konak mahalli olarak Kars istasyonu civarındaki binalara yerleşecekti. Topçu Alay Karargâhı, Sahra Taburu ile birlikte Âzât mıntıkasına gidecekti. Sahra taburu karargâhı ise 21 Nisan sabahı Düzköyü'nden hareket ederek bataryalarına iltihak edecekti. Kudretli Cebel Taburu karargâhı, 34. Alay emrinde bulunacaktı. Hücum Taburu, Süvari 4. Bölüğü, bataryanın

[26] Verst; Rus uzaklık ölçüsü birimidir.1 verst: 1.967 metreye karşılık gelmektedir.

ve 34. Alay ve 36. Alay'ın geçişine Arpaçay üzerindeki demiryolu köprüsü ve 35. Alay Sahra Taburunun geçişine ise aynı çay üzerindeki şose köprüsü tahsis edilmişti. 12. Fırka, 11. Fırka süvari bölükleri hudut dahiline geçtikten sonra müstakil olarak ve ayrı ayrı 34. Alay kumandanının emrine verilmişti. 34. Alay Kumandanlığınca bu bölüklerin emniyet mıntıka ve tertibâtı düzenlenerek fırka kumandanlığına bildirilecekti. Fırka istihkâm bölüğü Kars'a kadar sahra taburuna muhafız ve yardımcı olarak ayrılmıştı. Bu bölük hâlen korumakla görevli bulunduğu Arpaçay demiryolu köprüsünde 17 Nisan günü 34. Alay'dan bir müfreze ile görev değişimi yapacak, aynı gün harekete geçecek ve Kars'a kadar Topçu Alay Kumandanının emrinde bulunacaktı. 12. Fırka sıhhiye bölüğü, Başgedikler istasyonunda bir revir açacak ve büyük bölümü ile Kars'a gidecek ve sonraki görevi hakkında Fırka sertabâbetinden emir alacaktı. Başgedikler reviri 34. Alay hastalarını kabul ve tedavi edecek ve geri nakliyâtı trenle yapacaktı. Revirin sıhhiye işleri 34. Alay tabipleri ve sıhhiye efradı tarafından yürütülecekti. Sıhhî malzemeden lâzım olan şeyler sıhhiye bölüğüne tutanak karşılığında Başgedikler istasyonunda, sıhhiye bölüğü sertabâbeti tarafından bırakılacaktı[27]. Fırka emrinde efradın iâşesinin, her birliğin beraberinde taşıdığı iâşe maddelerinden temin olacağı, hayvanlara gerekli yemin ise, Tehnis'te konaklayacak birlikler tarafından Tehnis ambarındaki arpadan bizzat birlik kumandanları nezâretiyle aldırılması gerektiği de belirtiliyordu. Köyler ve kasabalar tahliye edilirken efradın hiçbir sûretle ahaliye sarkıntılık etmemelerinin sağlanması ve en ufak tecâvüze mahal bırakılmaması isteniyordu. 36. Alayın geri emniyet tertibatı ile çekilmesi, her ihtimale karşı dikkatli ve hazır bulunması, muharebe ağırlığını yürütmesi ve Arpaçay üzerindeki demiryolu köprüsü batıya geçildikten sonra 36. Alay'dan bu köprüyü teslim alan birliklerin iltihâkının gecikmeye uğramaması da fırka emirleri arasındaydı. 9. Fırka birliklerinin Gümrü-Kars şosesi üzerinde yürüyüş yapmak mecburiyetinde olduğunda, kolların çatışmaması ve konakların taksimi keyfiyeti, her iki fırkaca düşünülmüş ve görüşülmüştü[28]. Ancak konak mahallerinden hareket saatleri alay kumandanlarınca tanzim edileceğinden, hesap yanlışlığı nedeniyle çatışma olduğunda geriden gelen kıtâyı durdurulacak ve uzun sürecekse silah çattırarak istirahat ettirildikten sonra yolun serbest kalmasını müteâkip tekrar yürüyüşe başlanacaktı. Konak mahallerinin iskan kapasiteleri hakkında birliklerin ulaşmasından önce konakçılar gönderilerek keşif yaptırılacaktı.

[27] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-2; ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 24-9, 10, 11, 12 ve 13.
[28] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-2; ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 24-9, 10, 11, 12 ve 13.

Konakçılara mutlaka tabipler refakat edecek ve askerin konaklayacağı yerin sıhhî temizliği yaptırılacaktı. 12. Fırka'nın hareketi ise ayrıca bildirilecekti[29].

9. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'nın fırka emrindeki bütün birliklere ve şubelere ve bilgi edinilmek üzere 12. Fırka Kumandanlığına gönderdiği 16 Nisan 1921 tarihli emirde 9. Fırka'nın 21 Nisan 1921 sabahından itibaren yeni sınırın doğusunu boşaltmaya başlayacağı bildiriliyordu. Boşaltma işleminin tarzı ile birliklerin gidecekleri mahaller ve hareketleri sırasında konaklayacakları mıntıkalar yürüyüş cetvelinde belirtilmişti. 9. Fırka'ya bağlı birliklerin Gümrü ve çevresini boşaltmasından sonra 17. Piyade Alayı, fırka süvari bölükleri ve bir batarya topçusundan oluşan bir müfreze yeni sınırı koruma ve gözetleme faaliyeti ile görevlendirilmişti. Bu müfreze birliklerin yürüyüş konaklarını işgal etmemesi için 21 Nisan günü Molla Musa-Vartanlı-Bacıoğlu mıntıkasına gidecek, orada bir gün istirahat ettikten sonra 23 Nisan akşamından önce sınırın korunması için önlemleri alacaktı. Sınırın setrine görevli müfrezenin piyade ve topçusu Kızılçakçak-Paldırvan mıntıkasında kalacak ve süvari bölükleri de Vartanlı-Dilaver köyleri mıntıkasında bulunarak sınırın gerekli yerlerinde nöbetçi ve postacı bulunduracaktı. Müfreze 23 Nisan akşamında yerleşme durumunu ve yeni düzenlemelerini fırkaya bildirecekti. Alayların nakliye araçları, birlikleri takip edeceklerinden mensup oldukları alayların hareketinden en az bir gün önce yola çıkarılması gerekmekteydi. 12. Fırka ile 9. Fırka arasındaki hat, Gümrü-Kars demiryolu olup, bu yol 12. Fırkaya âittir. Çıldır gölünün doğusundan kuzeye uzanan hat ise 9. Fırka ile 2. Fırka arasındaki hattı oluşturuyordu. 9. Fırka karargâhı 21 Nisan günü trenle Gümrü'den Kars'a hareket edecekti. Dolayısıyla 22 Nisan gününden itibaren rapor ve diğer evrak Kars'a gönderilecekti[30].

34. Alay Kumandanı Kaymakam Hasbi Bey, tabur kumandanlıklarına hudut gerisine çekilişle ilgili yazdığı 16 Nisan 1921 tarihli emrinde şu hususları belirtiyordu:

1- 1. Tabur karmirvânık, alay karargâhı ile diğer kıtâat Bayraktar köyünde bulunacaktır. Yeni vaz-ülceyşde bir değişiklik olmadığı taktirde Piroli'de bulundurulacak bölük 1.tabura âit kalacaktır.

---

[29] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-2; ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 24-9, 10, 11, 12 ve 13.
[30] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 22-16. 9. Fırkaya bağlı birliklerin yürüyüş cetveli için bkz. Ek:1.

2- Mülâzım-ı sâni Reşid Efendi hem alay karargâhının ve hem de 2. taburun konak hazırlıkları ile görevlendirilmiştir. 1. tabur da kendi konakları için bir zâbit tayin edecektir. Her taburdan üçer nefer ve alay ser-tababetinin tensip edeceği bir tabip ile lüzûmu kadar sıhhiye efradı ve ecza-yı tıbbiye 17 Nisan sabahı saat 9'da Cemîl köyü yakınındaki demir yolu köprüsünde birleşerek daha sonra hep beraber gitmek üzere malzemesi hareket ettirilecektir.

3- Bu müfreze doğrudan doğruya Bayraktar'a gidecek ve 1. Tabur zâbiti oradaki taburunun eski konakçı efradını kapı ve çerçevelerini alarak karmîrvanık'a gidecektir.

4- İçilebilir su bulunmayan mahallere asker ikamet ettirilmeyecek, bu cihet sağlandıktan sonra konak taksimatına başlanmalıdır.

5- Fennî temizlik yapılmasına ve sahra gölgeliklerinin tesisine son derece ehemmiyet verilecektir.

6- Her tabur için ekmek fırını, hamam şimdiden hazırlanmalıdır.

7- Bayraktar'da alay karargahı, levis bölüğü ve iki tabur için konak taksimatını Mülâzım Reşid Efendi yapacaktır.

8- Her taburun geriye gönderdiği kapı ve çerçeveleri kendi memurları orada alacaklardır. Alay karagahının ve levis bölüğünün kapı ve çerçeve ihtiyacı ikinci, üçüncü taburların oradaki kapı ve çerçevelerinden tesviye edilecektir.

9- Her konakçı zâbitinin yanında bu emrin bir sûreti bulunacaktır.

10- Konakçı tabibi ayrı ve Reşid Efendi ile Ali Rıza Efendi müşterek olmak üzere alaya rapor gönderecektir[31].

34. Alay kumandanı Kaymakam Hasbi Bey, 17 Nisan 1921'de Havrum'dan 12. Fırka Kumandanlığına gönderdiği şifrede, aynı gün bolşevik komutanı ile görüşmek üzere Sungurlu-Sarıbaş köyleri arasına gönderilen zâbitin belirlenen vakitte kimsenin gelmemesi üzerine döndüğünü bildiriyordu. Simonof adındaki bolşevik komutanın, kendine Molla Gökçe Refkom âzasından biriyle gönderdiği mektupta "*Şimdiye kadar niçin çekilmeyip Aleksandrapol ve civarında kaldığınızı bana bildirmenizi rica ederim.*

[31] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-3.

Ahaliye zor işler yapıyorsunuz. Zâten maksadınız talan etmektir. Bundan sonra ahalinin ötesini berisini götürmeyesiniz...." dediğini belirtiyordu[32]. Konuyla ilgili olarak, 12. Fırka Kumandanı da, Şark Cephesi ve 9. Fırka kumandanlıklarına gönderdiği 18 Nisan 1921 tarihli telgrafta, 17 Nisan günü bolşevik Kumandanıyla görüşmek üzere Sungurlu-Sarıbaş köyleri arasına 34. Alay tarafından gönderilen zâbitin, belirlenen vakitte bolşeviklerden kimse gelmediğini görmesi üzerine döndüğü bildirmiş ve 16/17 Nisan gecesini Molla Gökçe'de geçiren kuvvetin Kumandanı Simanof'un, 34. Alay Kumandanına Molla Gökçe Refkom âzasından biriyle gönderdiği mektubu sunmuştu[33].

12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey'in, 19 Nisan 1921'de çekilen ve aynı gün öğleden saat 15'te cephe kumandanlığına ulaşan telgrafında ise "*...Şimdiki emniyet ve setr mıntıkasında bulunan kıtâatımızın işgal ettikleri köyleri tahliye etmezden 12 saat evvel bu köylerin ne zaman tahliye edilmiş olacağının karşı taraf kızıl kumandanlığına tahriren tebliğ eylemeleri alay kumandanlarına yazılmış olmakla maruzdur.*"[34] deniliyordu. Osman Nuri Bey, Şark Cephesi ve 9. Fırka kumandanlıklarına gönderdiği 20 Nisan 1921 tarihli raporda, firkanın işgal mıntıkasında ve Gümrü'de önemli bir olay meydana gelmediğini belirtiyordu. Raporda 20 Nisan günü Havrum, Taliboğlu, Kayulu köylerinin 34. Alay tarafından boşaltılacağı kaydediliyordu. Boşaltma işlemi üzerine Molla Gökçe'de bulunan kızıl mıntıka kumandanı Karakîn İnan 34. Alay Kumandanlığı aracılığıyla gönderdiği yazıda boşalacak köylere 20 Nisan sabahı saat 8'de geleceklerini bildirmiş, zâbitan ve efratla selamlaşma hususunda 12. Fırka Kumandanlığı'ndan izin istemiş, dostluk dileklerini bildirmişti[35].

2- Makû'nun Boşaltılması

Nahçıvan'ın Ermeni taarruzuna karşı savunulması amacıyla, 15. Kolordu tarafından bölgeye Temmuz 1919'dan itibaren Türk subayları gönderilmeye başlanmıştı[36]. Şark harekâtı öncesi Nahçıvan müfrezesi içinde toplam 32 subay ve 465

---

[32] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 37-1 ve 2.
[33] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 37-3.
[34] ATASE, İsh: 12, K: 760, B: 121-1.
[35] ATASE, İsh: 12, K: 761, B: 45-1.
[36] Ali Arslan, "*Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün oluşumu*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:XIV, Temmuz 1998, Sayı: 41, s.535.

er bulunuyordu[37]. 11 Kafkas Fırkası Kumandanı Cavit Bey, kurmay başkanı Binbaşı Veysel Bey'i de bölgeyi iyi bilmesi dolayısıyla 9 Temmuz 1920'de Nahçıvan Bölgsi Müfettişi sıfatıyla Nahçıvan'a göndermişti. Moskova Anlaşması'nda Nahçıvan'ın, özerk bir statüde olmak üzere Azerbaycan'a bırakılması kararlaştırılmıştı[38] Ancak Kafkasberisinin bolşevikleştirilmesi karşısında Nahçıvan Müfrezesi, Moskova Anlaşması'ndan sonra bir süre daha faaliyetlerine devam etmişti[39]. Nahçıvan Müfreze Kumandanlığı'nın 1-22 Nisan 1921 tarihlerini kapsayan harb ceridesinde 4 Nisan günü önemli bir olayın meydana gelmediği ve Makû'nün işgali için bir taburun oraya gönderilmesinin, Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan emredildiği kaydedilmişti[40]. 5 Nisan 1921'de, 18. Alayın 1.Taburu ile serî cebel topunun Makû'ye hareketinin emredilmiş, Ruslar ise Erivan'ı işgal etmişlerdi[41]. 6 Nisan 1921'de 18. Alayın 1. Taburu ve bir cebel topu Makû'ye hareket ettirilmişti.[42]. Aynı tarihte Nahçıvan Müfreze Kumandanı, Şahtahtı'dan 18. Alayın 1. Tabur Kumandanlığına gönderdiği "*çok gizli*" işaretli emirde 18. Alay'ın 1. Taburunun Makû'yü işgal amacıyla Makû'de kalacağını ve müfrezenin emrinde bulunacağını bildiriyordu. 34. Alayın 2. Taburu ve müfreze erkânı Şahtahtı'nda kalacaktı. 18. Alay'ın 1. Taburuna, Makû'de konak yer hazırlanması için girişimde bulunulmuştu. Zorluk gösterdikleri takdirde istasyonlardaki vagonlardan yaralanılacak, ardından tedricen daha iyi konaklara yerleşilecekti. Muradlı'daki ambardan başka 2. Taburun ambarındaki cephane ve diğer eşyalar da Makû'ye taşınacaktı. Ambar yeri hazırlanarak ve Makû Serdârının taşıma araçlarından da yararlanılarak söz konus cephane ve eşyalar mümkün olan süratte Makû'ye getirilecekti. celb edilecektir. Hastane de Makû'ye taşınacaktı. Hastane için yer hazırlanması ve taşıma işi de 18. Alay'ın 1. Taburu tarafından yerine getirilecekti. Taburun iâşesi için mümkün olduğu kadar Makû'den erzâk alınması gerekliydi. . Şark Cephesi Kumandanlığı, Makû'deki müfreze telefoncuları, taburun emrine girecekti. Haberleşme için tabura iki adet pil verilmişti. Makû'de bulunacak taburun, ahlâkını iyi bir şekilde korumaya son derece

---

[37] Arslan, "*Bugünkü Nahçıvan...*", s. 541-542.

[38] 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşması'nın 5. maddesi, Nahçıvan'ın belirlenen sınırlar içinde Azerbaycan'ın himayesinde muhtar bir arazi olduğu hususunda Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'ın ittifak halinde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz** 2, s. 296-299.

[39] Nahçıvan Müfezesinin faaliyetleri hakkında bkz. Veysel Ünüvar, **İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, İstanbul 1948.

[40] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-5.

[41] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-5.

[42] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-5.

çaba göstermesini istiyordu. 18. Alay'ın 1. Taburu Makû'ye ulaştığında, Bayezid Merkez Kumandanlığı'na başvurarak iki levis, yedi şarjör, altı sandık cephaneyi alacak ve bir levis, dört şarjör, iki sadık cephaneyi kendine ayırarak geri kalanı 2. Tabura verilmek üzere muhafaza edecekti. Yine Bayezid Merkez Kumandanlığı'ndaki 30 Rus lirasını alarak, yarısını 2. Tabura gönderecekti. Makû ve civarında bütün müfrezeyi idare edecek derecede fazla sebze, özellikle patates ve soğan ektirilecekti[43].

6 Nisan 1921'de, Nahçıvan Müfreze Kumandanlığı'dan 12. Alay 1. Tabur Kumandanlığına Şahtahtı'ndan yazılan "*zâta mahsus*" işaretli emirde ise Makû'nün işgal edilmesinin nedenleri açıklanıyordu. Buna göre Makû'nün işgali, buranın kuvvetli bulunması, ülke kaynaklarının korunması, Nahçıvan'da ortaya çıkabilecek bolşevik cereyanlarının Aras'ın batısına yayılmasının önlenmesi ve Bayezid ile Arapkir arasındaki ulaşımın sağlanması amaçlarına yönelikti. Belirtilen amaçların duyulması sakıncalı görüldüğünden, tabur kumandanından başka hiç kimsenin bunları bilmemesi isteniyordu[44]. Bu nedenle taburun Makû'de kalma amaçları, öncelikle istirahat, daha sonra geride kalan eşyaların getirilmesi, yolların harekete uygun olmadığı gibi nedenlerle gizlenecekti. Taburun Makû'yü işgal için orada bulunduğunu da kimse bilmeyecekti. Tabur mensupları, geçici bir süreyle taburun Makû'de kalacağından fazla bir şey bilmeyecekti. Hatta, Serdâra dahi bu hususta hiçbir şey söylenmeyecekti. Fakat Makû serdârının, kendiliğinden taburun daha uzun süre orada kalmasını istemesi için, durum ve vaziyet o sûretle gösterilecekti. Serdar ile siyaset hakkında yazılı haberleşmede bulunulmayacaktı. Şifâhen konuşulabilirdi[45]. Fakat bolşeviklerle ittifakımızın esaslı bir şey olmadığını, bir gün bolşeviklerle çarpışacağımızı hissettirecek şekilde söz söylemek, tavır göstermek kesinlikle yasaktı. Nahçıvan Müfreze Kumandanı bunun sakıncasını "*...Çünkü memleketimizin siyasetini istinad ettirdiği noktayı çürütmüş oluruz....*" söz leriyle değerlendiriyordu[46]. Nahçıvan Müfreze Kumandanı, İngilizlerin câsusu olarak nitelediği serdârın bu durumu etrafa duyurmasıyla Türk-Rus ittifâkıyle elde etmek istediğimiz siyasî amacın kaybolacağını belirtiyordu[47]. Bu nedenle ittifakımızın esaslı olduğuna herkes inanmalı, ve bu ittifak sayesinde serdâra her türlü yardımı yapabileceğimizi hissettirmek sûretiyle serdâr elde

[43] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-4.
[44] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.
[45] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.
[46] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.
[47] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.

edilmeye çalışılmalıydı. Ayrıca 12. Alay 1. Tabur Kumandanlığından, bolşevik cereyanının yayılmasına engel olunması da isteniyordu[48]. Bolşevik cereyanının, fiilen değil serdâr marifetiyle ve serdâra bu husûsta sözlü tebligatta bulunularak önüne geçilecekti. Fakat subay ve erlerden uygun olanları seçilerek, bunlarla bizzat tabur kumandanı dışarda görüştükleri kişilere bolşevik taraftarı görünecekti. Bu şekilde gizli komünistleri tanımak ve bunlara başlangıçta yardımda bulunarak tamamiyle kendilerini meydana çıkarmalarını sağlayacaklardı. Daha sonra bu kişiler hakkında, Nahçıvan Müfreze Kumandanı bilgilendirilecekti[49]. Makû'ye gelen Türk komünistleri, hemen tutuklanarak koruma altında Bayezid Merkez Kumandanlığı'na sevk ve teslim edilecekti. Bu kişilerin tutuklanmaları ve sevkleri kesinlikle duyurulmayacaktı. Telefon haberleşmesinin mümkün olduğu kadar az yapılması ve iâşeden başka diğer husûslar hakkında şifre kullanılacaktı. Yine üç günde bir olaylar ve yerel durum hakkında ayrıntılı ve yazılı bir rapor gönderilecekti. Makû'deki çeşitli görüş ve düşünceler incelenerek sınıflandırılacaktı[50]. Ayrıca kasaba ve köylerin nüfûsu, nüfûz sahibi adamları, birbirlerine karşı vaziyeti, ambarlar, iâşe maddelerinin, hayvanların, atların yerleri, miktarları gibi yerel durumlar süratle belirlenerek tespit edilecekti. Makû mıntıkasında, bulunan İngiliz casusları keşfettirilecekti. Nahçıvan Müfreze Kumandanı, ahaliyi, serdârı ve diğer kimseleri kesinlikle rencide edecek duruma meydan verilmemesini istiyordu. Kaçarak Makû'ye gelen erlerin, hemen tutuklanarak birliklerine sevk edilmesi, birliği olmayanları isimlerinin şifre ile bildirilmesi isteniyordu[51].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 8 Nisan 1921'de Kars'tan EHUR'e çektiği telgrafta Şahtahtı Müfrezesi emrinde bulunan 18. Alay taburuyle bir topun, Makû'yü işgal etmek üzere 6 Nisan günü hareket ettiğini bildiriyordu. Kâzım Karabekir Paşa, daha önce Kars'a geleceği bildirilen 17. Süvari Bölüğünün Arpaçay'ın batısında Digor mıntıkasına gönderileceğini de kaydediyordu[52]. 18. Alay'ın 1. Taburu ve dağ topu, 8 Nisan günü Makû'ye ulaşmıştı. Ayrıca 7/8 Nisan gecesi Şahtahtı'ndan yirmi Rus askeriyle iki makineli ve Kamarlı'dan da bir zırhlı trenle yüz asker, Ordubâd

[48] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.
[49] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.
[50] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.
[51] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-3.
[52] ATASE, İsh:10, K:618, B:175:1.

civarında ahâli arasındaki çıkan karışıklık nedeniyle Nahçıvan'a gitmişti[53]. Nahçıvan Müfreze Kumandanlığı'nın harb ceridesinde, 9 Nisan 1921'de Makûdeki tabur kumandanının iâşe zorluğundan söz ettiği kaydediliyordu[54].

1. Tabur Kumandanlığından Müfreze Kumandanlığına yazılan 10 Nisan 1921 tarihli raporda, Makû Serdarının Türk muhibbi olduğunu söylediği, ancak Türk askerinin vaktiyle buradan çıkıp gitmesini lisan-ı hâliyle anlattığı kaydediliyordu. Raporda, yol üzerindeki köylerde yaşan halk ile Makû halkının genelde bolşeviklik aleyhinde söz söylediği ve Türklerin Şahtahtı'ndan çekilmelerinin kendileri için bir tehlike olduğunu îma ettikleri belirtiliyordu[55]. 1.Taburun yerleşme işi tamamlanamadığından, raporda, henüz kimseyle istenildiği şekilde görüşülemediği, kasaba ve köylerin nüfus, nüfûz sahibi adamları ve bunların birbirlerine karşı vaziyeti ile ambarlar ve iâşe maddeleri gibi hususlar hakkında bilgi alınamadığı, öğrenilerek aralıklı olarak bildirileceği de kaydediliyordu. 1. Tabur Kumandanı Emin Bey, 10 Nisan 1921'de Makû'den Müfreze Kumandanlığına yazdığı raporda, Makû'de yer bulunmadığı ileri sürülerek ambar için vagonlarda, askerler için de kahvehâne ve hanlarda güç hâl ile yer gösterildiğini ve gece yarısına kadar askerlerin buralara yerleştirildiğini bildiriyordu. Tabur karargâhı ile hayvanlar, şehirde kalacaktı. İstasyonda tabur topçusunu yerleştirecek kapasitede yeterli vagon bulunmaktaydı. Askerin toplu halde bulundurulması için istasyona nakledilmesinin uygun olacağını belirten Emin Bey, kendi için serdârın misafirhânesinde yer gösterilmişse de başka yer gösterilmesinin isteneceğini kaydediyordu[56].

---

[53] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-6.
[54] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-6.
[55] Makû Serdârı, Habbab Ağa Babürhan'na gönderdiği 10/11 Nisan 1921 tarihli yazıda; "*...Makû'deki askerlerin gitmesini istemekten başka bir maksadım yoktur. Çünki onlar da bilirler ki ben onlarla birliğim. Bu vakitte birbirimizin eline yapışmak lüzûmu ma'lûmdur. Taburun burada kalmaması esbâbı çoktur. Esbâbdan birisi erzâkın yetişmemesi, gidecekleri yerden erzâk tedâriki daha kolaydır. Eşyaların nakli için vesâit îtâsını Bâbür han'a yazdım. Şahtahtı'nda erzaktan dolayı da inşaallah bir haftaya yetiştiririm. Özümüz bilürken oralara yakın kentlerde buğday kalmamıştır. O cihetten Karakoyun mahalline hükm eyledim getirsinler. Erzâkın verileceği yerin yakınlığı veya uzaklığı benim için birdir. Acele yetiştirmelerini emrettim. Hatırınıza her hususta âsude eyleyen ve sizin iltifatlarınıza karşı müteşekkirim. Her nev'î emir ve fermanınıza hâdimim. İnşaallah bundan sonra da çok yakışıklıkla ittihadımız devam eder..*" diyordu. Bkz. ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-13.
[56] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-11.

Müfreze kumandanlığından Şark Cephesi Kumandanlığına çekilen 10 Nisan 1921 tarihli telgrafta serdarın, Makû'deki taburumuzu bolşeviklerin öncüsü gibi algıladığı ve bu nedenle zorluk çıkardığı, taburun üç günden beri gerektiği gibi yerleşemediği, ot, saman ve yakacak bulamadığı kaydediliyordu. Müfreze Kumandanı Veysel Bey, taburun iâşe ve iskânı sorununu serdarla görüşmek ve düzenlemek üzere bir iki güne kadar tren ile Makû'ye giderek bir gece kaldıktan sonra dönmek üzere Şark Cephesi Kumandanlığından izin istiyordu[57]. 11 Nisan 1921'de Ruslar bir başıbozuk ile kavga eden askerimizi tutuklama girişiminde bulunmuşlar ancak arkadaşlarının müdâhalesi ile Rus askerleri uzaklaşmıştı. Yine aynı gün bir Rus alay kumandanı zırhlı trenle Şahtahtı'na gelerek tahliye edilmiş olan Mustafa Kâmil'in teslimini talep etmişti. Veysel Bey, Mustafa Kâmil'i teslim etmenin müfrezenin yetkisi dışında olduğunu, Şark Cephesi Kumandanlığına müracaat etmelerini söylemişti. Fakat Rus alay kumandanı ısrar etmişti. Ruslar, zırhlı tren ve silahlı askerlerle nümayiş yaparak zorla götüreceklerini söylemişlerdi. Veysel Bey, Rusların sözlerine karşılık, onların yanında tabura hazırlık emri verdiğini ve bunun üzerine başka bir şey söylemeden çıktıklarını kaydediyordu[58].

Şark Cephesi Kumandanlığından, Şahtahtı Müfreze Kumandanı Veysel Bey'e yazılan 11 Nisan 1921 tarihli telgrafta, Makû'deki taburun durumunu iyileştirmek, iâşe ve iskân hususlarını sağlamak ve bu konuda serdârla görüşmek üzere Makû'ye gitmesinin uygun olduğu bildiriliyordu[59]. Kâzım Karabekir Paşa, Veysel Bey'den serdâra Rus Sovyet Hükûmetiyle yapılan barış anlaşması hakkında bilgi vermesini, bizim oradan çekilmemiz durumunda kızılların derhal Makû'yü işgal edeceklerini, o vakit korktuğu şeyin başına geleceğini anlatmasını da emrediyordu. Kâzım Karabekir Paşa, "*...Bizim Makû'yü işgâlimizin muvakkat olduğunu ve bundaki maksadın bolşevikliğin Makû'ye tecâvüz ve tasallutuna ve bi'n-netice kendi lehlerine hizmetten*

---

[57] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-12. Müfreze Kumandanı Veysel Bey tarafından, harp ceridesine kaydedilen 10 Nisan 1921 tarihli raporda "*...Makû'deki tabur iâşe ve iskân husûsunda müşkilâta kaldı. ...İskân da serdarın misâfirperverliğine mütevakkıf. Araplar köyündeki İran memuru vâsıtasıyle, serdâra müşkilât çıkarmaması tebliğ edildi. Geceleyin merbût cevabını aldım. İskân ve iâşe işlerini tanzim için Makû'ye hareketime müsâade olunmasını Şark Cephesine yazdım.*" deniyordu. Bkz. ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-6 ve 9.

[58] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-9 ve 14.

[59] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-15.

ibaret olduğunu..." serdarın bilmesini istemekteydi[60]. Kâzım Karabekir Paşa, Makû'yü işgalimizin halk arasında nasıl karşılandığı konusunda elde edilecek bilgilerin bildirilmesini emrediyordu. Kâzım Karabekir Paşa, Makû ahalisinin Türk askerinin varlığını yanlış anlaması durumunda Şahtahtı, Makû müfrezesini bütünüyle ülke içine almayı ve Bayezid'e bir tabur ikâme etmeği düşündüğünü de kaydediyor ve bu hususta müfreze kumandanının düşüncesini soruyordu[61]. Müfreze Kumandanlığı "*harb raporudur.*" işaretiyle, 12 Nisan 1921'de yazdığı cevapta, Makû'nün işgal edildiğini henüz ahâlinin bilmediğini, halkın bu durumu nasıl anladığının araştırılarak bildirileceğini belirtiyordu. Müfreze kumandanının Makû bölgesi hakkındaki raporunda, hanların doğal olarak bolşeviklerden korktuğu, ancak alınacak önlemleri "*afyon dumanları arasından*" seçemediği kaydediliyordu[62]. Hanlar, Türklerle Rusların arasında çıkması muhtemel bir ihtilâf sâyesinde yaşamağı ümit ediyorlardı. Hiçbir teşkilâtları olmadığı gibi bolşevik casuslarıyla da kuşatılmışlardı. Ahâli ise muhâcirlerin ve firârilerin propagandasıyle bolşeviklerden nefret etmişlerdi. Ahali, hanların zâlimâne yönetimini tercih etmekle birlikte, hanların kendilerini koruyamayacağını biliyorlardı. Taburumuzun birisi Şahtahtı'ndan harekete başladığı zaman yazlık tohum ekmeyi tatil etmişlerdi. Kendilerini tehdit eden Rus tehlikesi, aramızdaki mezhep farkının önemini gidermekteydi[63]. Veysel Bey, Şahtahtı'ndaki birliklerin yapabileceği görevin yalnız İranlıların ileri karakolundan ibaret olduğunu, bizim bu görevi, onların hesabına meccânen yapmak mecbûriyetinde olduğumuza inandıklarını belirterek Şahtahtı ve Nahçıvan halkına da bir yarar sağlayamadığımızı belirtiyordu. Komünistler istediklerini ediniyorlardı. Bolşevik ve komünistlere, kadirbilmezlik ve kötü muameleleri nedeniyle buradaki birliklerimizin subay ve erleri tasavvurun üstünde gücenmişti. Bolşevik ve komünistlerin bir ihânetine maruz kalmamak için, aylardan beri dikkatli bulunmak zorunluluğu ve Türklere, Türklüğe karşı revâ görülen hakaretâmiz söz ve muâmeleler sinirleri germişti[64]. Veysel Bey, Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı raporda, Nahçıvan mıntıkasında mevcut vaziyetin korunmasının iki sakıncası olduğunu belirtiyordu. Bunlardan birincisi tehlikeyi İranlılara uzakta tutup, Makû mıntıkasındaki müspet bir sonuca varmasını geciktirmek, ikincisi ise, Rusların pek âdi ve insanlık dışı

[60] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-15.
[61] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-15.
[62] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14; ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-16.
[63] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14; ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-16.
[64] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14; ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-16.

muameleleri yüzünden askerlerimizle aralarında bir olay ortaya çıkmasıydı. Veysel Bey, Nahçıvan mıntıkasında bolşevikler tamamiyle kuvvetlenmeden önce, Makû müfrezesi yerinde sâbit olmak üzere Şahtahtı Müfrezesini harekete başlatmayı ve İranlılara "*...işte biz gidiyoruz onlar da geliyorlar; isterseniz burada duralım...*" demeyi ve ağır ağır taşınmayı öneriyordu[65]. Veysel Bey, birliklerin nakliye araçları iâşesini taşımaya yeterli gelmediğini ve yolların bozuk olduğunu belirtiyordu. Taşınacak cephane ve diğer malzemeler nedeniyle, birliklerin arkasının alınması epeyce sürecekti. Bu arada Makû ahâlisinin, birliklerimize ilişkin tutumu, anlaşılırdı[66].

13 Nisan 1921'de Makû'ye hareket ettiğini bildiren müfreze kumandanı, Şahtahtı'ndaki taburun önemli hususlarda izin almak şartiyle müstakil kaldığını kaydediyordu[67]. 14 Nisan 1921 tarihli günlük müfreze raporunda, Makü'deki birliklerin yerleştirildiği, serdârın birliklerin Makû'de kalmasına muvâfakat ettiği ve Şahtahtı mıntıkasında olay meydana gelmediği belirtiliyordu[68]. 15 Nisan 1921'de ise müfrezenin orduya katılma emrinin Makû'de alındığı ve Şahtahtı'ndaki tabura hazırlık emrinin verildiği belirtiliyordu[69]. Şahtahtı'dan cephe kumandanlığına yazılan 15 Nisan 1921 tarihli raporda, Şahtahtı'da bulunan 34. Alay 2. Taburun ve makineli bölüğün, 16 Nisan günü hareket edeceği ve 18 Nisan'da Makû'ye varacağı, Türk Makû mıntıkasında Yukarı Muradlı'da bulunan bölüğün ve telefon merkezi, cephane, mühimmat, erzak, eşyayı sevk edinceye kadar bulunduğu yerde kalacağı bildiriliyordu. Müfreze reviri, 16 Nisan günü Yukarı Muradlı'dan hareket ederek, akşam Makû'de olacaktı[70]. Birliklerin Makû'den hareketi ise ayrıca bildirilecekti[71]. 16 Nisan 1921 tarihli günlük müfreze raporunda, Şahtahtı'nda birçok cephane ve malzememizin bulunduğu, bunların bir defada naklinin mümkün olmadığı, peyderpey nakline başlandığı kaydediliyordu. Şahtahtı Müfrezesi Kumandanı Veysel Bey'in 18 Nisan 1921'de Şark Cephesi ve Iğdır Grubu kumandanlıklarına yazdığı raporda müfrezenin hudut gerisine çekilişiyle ilgili şu bilgileri veriyordu:

---

[65] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14; ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-16.
[66] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14; ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-16.
[67] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14.
[68] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14.
[69] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-14; Ünüvar, İstiklâl Harbinde Bolşevikierle ..., s. 87.
[70] ATASE, İsh:12, K:760, B:121-12.
[71] ATASE, İsh:12, K:760, B:121-12.

1- 18. Alay'ın 1. Taburu ve bir top 18 Nisan'da Makû'den, 21 Nisan'da Bayezid'den hareketle 22 Nisan günü Iğdır'da bulunacaktır. 34. Alay'ın 2.Taburu 20 Nisan'da Makû'den 23 Nisan'da Bâyezid'den hareketle 24 Nisan'da Iğdır'a ulaşacaktır.

2- Tombazlar, 17 Nisan'da Ariler'den hareket etmiştir. Mürtali'deki cephane ve eşyanın sevki için henüz vesâit tedarik edilemedi.

3- Birlikler, Iğdır'a kadar erzaklarını beraber alacaklardır[72].

20 Nisan'da Makû'den hareketle aynı gün Bayezid'e ulaşacağını bildiren Veysel Bey'in raporunun altına cephe kumandanı Kâzım Karabekir, "*Tombazları kıtâat bırakırsa kalır. Bunun için kıtâatın alelâde gelmesine lüzûm yoktur. Gelecek kıtâatın gelecekleri şimdiden Iğdır'a tebliğ olunsun.*" notunu düşmüştü[73].

Birliklerimiz, 22 Nisan 1921'de tamamıyla Bayezid'e dönmüştü[74]. Sâbık Nahçıvan Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Veysel Bey, Bayezid'de 18. Alay 1. Tabur ve 34. Alay 2. Tabur komutanlıklarına gönderdiği 22 Nisan 37 tarihli vedâ yazısında "*Anadolu'nun halâsı için henüz hiçbir taraftan bir lem'â-i ümîd görünmediği tarihi günlerin sevk ve icbariyle teşekkül etmiş müfrezemizin vazifesi hitâm buldu. Muhtelif zamanlarda muhtelif nâm ve unvan alan bu müfreze siyasî ve harbî vukûat mevceleriyle ma'nen, maddeten faâl ve bîâram bir hayat geçirdi. Çekilen zahmetler hamd olsun, millete maddî ve ma'nevî menâfî temin etti. Bîtarafane bir his ile ve kemâl-i itmînan ile ilân ediyorum ki müfreze şerefiyle vazifesini bitirdi. Bu şeref tamaiyle arkadaşlarıma âittir. Bu kadar zaman bizi uhuvvet-i askeriye, itimad-ı mütekabile, ittihad-ı efkâriyle bir âile halinde yaşamış, çalışmış olan arkadaşlarımdan ayrılırken hissettiğim teessürün pek büyük olduğuna emin olunuz. Bu da sizin fazl ve kıymetinizin büyüklüğünden ileri geldiğine kâniim. Bu meziyet ve faziletle daha büyük hizmetler ifâ etmek sûretiyle vicdan saâdetine nâiliyetinizi cenâb-ı haktan temennî eylerim.*

Sarf ettiğiniz emeller, katlandığınız zahmetler, gösterdiğiniz fedâkârlıkların şâhidi ben olduğum için vatan nâmına size teşekkür etmek vazifesi de bana terettüb

---

[72] ATASE, İsh: 12, K: 761, B: 41-1.
[73] ATASE, İsh: 12, K: 761, B: 41-1.
[74] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-17.

eder. Bu vazifeyi alenen ifâ etmekle müftehirim... Allah'a ısmarladık sevgili arkadaşlarım." diyordu[75].

3- Birliklerin Boşaltma İşlemini Tamamlamaları ve Yeniden Konuşlandırılmaları

12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, Gümrü Mevki Kumandanı imzasıyle Gümrü'den Paçin Karakilisesi'nde 11. Kızıl Ordu'ya mensup 20. Fırka Kumandanlığı'na 21 Nisan sabahı saat 9.20'de gönderdiği yazıda 22 Nisan 1921'de Gümrü havalisinde bulunan Türk ordusu birliklerinin sabah saat 6'da Arpaçay'ın batısına geçmiş olacağını bildirmiş ve yine aynı gün sabah saat 9'da Arpaçayı demiryolu köprüsü ile şose köprülerinin teslim ve muhafazası için birer müfreze göndermesini istemişti[76]. Cephe kumandanlığından EHUR, Merkez Ordusu ve El-Cezire Cephesi kumandanlıklarına gönderilen 22 Nisan 1921 tarihli günlük harp raporunda, cephede sükûnet olduğu, birliklerin tümünün Arpaçay'ın gerisine çekilerek belirtilen vaziyeti aldıkları bildirilmişti. Ayrıca, artık günlük rapor verilmeyeceği ve önemli bir şey olduğunda arz olunacağı da ilâve olunmuştu[77].

34. Alay 1. Tabur Kumandanı Binbaşı Mehmet Bey; Körük Dere'de verdiği 22 Nisan 1921 tarihli emirde, taburun 23 Nisan 1921'de dört bölükle sabah saat 7'de Bayraktar'a hareket edeceğini, büyük ağırlığın sabah saat 5,30'da yürüyüşe başlayacağını, Bayraktar'a vardıktan sonra Câlâ'ya gidecek bölüğün hareketinin belli olacağını bildirmişti. Emirde ayrıca, 1. Bölük vekâletinde bulunan 3. Bölük Mülâzım-ı sânisi Ömer Efendi'nin Faik Efendi'ye devir-teslim işlemini tamamladıktan sonra kendi bölüğüne gideceği belirtiliyordu. Konakçı subayının, tabur mıntıkasında şap hastalığı olduğunu bildirmesi üzerine hastalığın hangi köylerde olduğunun anlaşıldıktan sonra duyuruda bulunulacağı da bildiriliyordu[78]. 1. Tabur Kumandanı Binbaşı Mehmed Bey'in, 34. Alay Kumandanlığına gönderdiği 26 Nisan 1921 tarihli raporda, 23 Nisan günü Bayraktar'a gelen taburun konuşlandırılması ayrıntılı olarak açıklanıyordu. Raporda yer alan bilgilere göre 1. Bölük 24 Nisan günü Câlâ'ya hareket ettirilerek 35.

---

[75] ATASE, İsh:14, K:1023, B:7-17 ve 18.
[76] ATASE, İsh: 14, K: 964, B: 55-1.
[77] ATASE, İsh: 12, K: 761, B: 48-1; ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 39-1.
[78] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-4.

Alay Topçu Taburunun görevi devir ve teslim alınmıştı. Bölüğün bir küçük subaydan oluşan postası Ani köyüne, aynı kuvvetteki postası da Arazoğlu köyüne konuşlandırılmıştı. Merkezi Bayraktar olan 2. Bölükten Karakale'ye bir küçük subay postası yerleştirilmişti. Karakale'de erlerin yerleşmesi için bina olmadığından baraka yaptırılmağa başlanmıştı. Barakanın tamamlanmasına kadar erler çadırda kalacaklar, daha sonra çadırdan alınacaklardı. Merkezi Bayraktar olan 3. Bölükten Karmîrvânık'a bir küçük subay postası konuşlandırılmıştı[79].

34. Alay Kumandanlığından komutası altındaki 1., 2., 3. taburlar, kudretli 2. tabur, 11. ve 12. süvari bölükleri kumandanlıklarına gönderilen 24 Nisan 1921 tarihli yazılı emirde, alayın yeni mıntıkasındaki örtme görevi güneyden kuzeye doğru şu şekilde belirlenmişti: 11. süvari bölüğü, Aras nehrinden Kızılkale dağının kuzeyindeki Taştık köyüne kadar olan sahayı köy dâhil örtecekti[80]. Taştık'tan Üçtepe dağı ile Arazoğlu'nun tam ortası ve Üçtepe dağı zirvesinin Destkâdiz'in güneyine Kurudere'ye kadar olan saha, 12. süvari bölüğü ile müşterek olmak üzere doğu ve batı Aküzümler'den yekdiğerine uzanan hattın Kars çayını kestiği noktaya kadar 2. Tabur görevlendirilmişti. 1. Tabur Karmirvânık'da; 2.Tabur Ergene (Alişo)'de, 2.Taburun bir bölüğü Piroli, diğeri Paldırvan'da, Paldırvan'daki bölükten bir takım Şahnalar'da bulunacaktı. 3. Tabur levis bölüğü kudretli bataryası, alay karargâhı Bayraktar'da örtme ile görevini yerine getirecekti[81]. 3. Tabur, 24 Nisan günü hareket ederek öğleye kadar Bayraktar'a gelmiş olduğundan, alaydan bir gün sonra 35. Alay'la Paldırvan'a gelecek olan dörtlü bataryayı birlikte Bayraktar'a kadar getirecekti. 3. Taburdan Talipoğlu'nda terk edilen manga, 19 Nisan günü sabah saat 5'te hareket ederek Arpaçayı demiryolu köprüsünü istihkâm bölüğünden teslim alacak ve başka birliğe teslim edinceye kadar orada kalacaktı. Bu mangaya 2. Taburdan başçavuş kumandasında bir manga ilave edilecek ve bu müfreze başçavuşun emrinde bulunacaktı. Başgedikler istasyonu reviri için 3. Tabur sıhhiye bölüğünden, 30 yataklık malzeme alacak ve tabur alaya geldiğinde bu malzemeyi birkaç sıhhiye eriyle orada bırakacaktı[82]. 1. ve 2. taburlar 19 Nisan günü sabaha karşı Karakilise'ye bir konakçı gönderip topçu alayının tahliye edeceği binaları gözetim altına alacak, iki tabur, alay karargâhı, levis bölüğü ve iki toplu batarya için

[79] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-7.
[80] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.
[81] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.
[82] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.

taksim eyleyecekti. Kapulu-Havrum ve Karakilise'den iki tabur ve diğer birlikler, sabah saat 7'de Karakilise'den 1. Tabur, levis bölüğü, topçu bataryası, 2. Tabur yürüyüş tertibi ile hareket edecekti[83]. 21/22 Nisan gecesi 1. Tabur levis bölüğü, topçu bataryası, alay karargahı İslam Ergenesi'nden geçecekti. Ergene'ye kadar yürüyüş kolu kumandanı, 2. Tabur kumandanı olacaktı. Ergene'den itibaren ayrılma noktasına kadar levis ve topçu bölükleri 1. Tabur emrinde bulunacaktı. Gidiş yerlerini, tabur tayin edecekti. 2. Tabur, Piroli ve Paldırvan bölüklerini 22 Nisan günü mahallerine sevk eyliyecek ve Paldırvan'daki 3. Tabur bölüğünden en geç 23 Nisan günü öğleye kadar görevlerini devir-teslim alacaktı[84]. 11. süvari bölüğü merkezi Nahçıvan, 12. süvari bölüğü merkezi Câlâ olmak üzere, mıntıkalarına âit emniyet tertibatını alacaklardı. Digor'un kuvvetli bulundurulması gerekli görülmekteydi. Savunma yapılacak genel hat daha sonra bildirilecek, şimdilik her birlik mıntıkası dahilinde en münasip mevzîî, savunma hattı olarak seçecek ve belirleyecekti. Alay sertabibi Bayraktar'da bulunacaktı. Alayın noksan tabibinin verilmesi Fırkadan istenmişti[85]. Her birlik tertîbatını aldıktan sonra rapor ve krokisini gönderecekti. Kudretli Tabur Kumandanı, taburuna âit konağın hazırlanması için konakçı müfrezesini Bayraktar'a sevk eyleyecekti[86]. Taburun konuşlanışını gösteren krokiyi daha sonra sunacağını bildiren 34. Alay, 1.Tabur Kumandanı Binbaşı Mehmet Bey, 29 Nisan 1921'de bağlı bölüklere verdiği emirde 2. Tabur 1. Bölüğün Câlâ'ya geldiğinde mevkilerini teslim edip Bayraktar'a geleceğini, 2. Bölükten Karakale'de bulunan postanın, 2. Tabur mevkilerini teslim aldıktan sonra geri çağrılacağını bildiriyordu. 3. Bölük kumandanı yeni mıntıkaya göre posta ikame edecek, mahalli görmek ve orada postayı ikame etmek üzere öğleden sonra saat 13'te Pirolî istikametine gidecekti. Yeni mıntıkaya göre konulacak postaların bölüklerce ne sûretle değiştirileceği daha sonra bildirilecekti[87]. 1. Bölük efradı için bölük kumandanının karargâhı yanındaki bina seçilmişti. 3. bölükten Mülazım-ı sâni Ömer Efendi söz konusu mahalli temizlettirecek, 1. Bölüğün kapılarını oraya koyduracak ve ihtiyacı olan kapı vesaire için tabura müracaat edecekti[88].

---

[83] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.
[84] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.
[85] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.
[86] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-5.
[87] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.
[88] ATASE, İsh: 15, K: 1035, B: 30-8.

Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 25 Nisan 1921 tarihli emri doğrultusunda 12. Fırkanın setr tertibatı değiştirilmişti. Bu değişikliğe göre 34. Alay karargâhı, bir toplu ve iki kudretli cebel bataryası Subatan'da, bir piyade taburu Bayraktar köyünde, bu taburdan bir bölük Oğuzlu'da yine sözkonusu taburdan bir takım, Paldırvan'da ambar muhafızı olarak görev yapacaktı. Bir piyade taburu Câlâ'da, Fırka süvari bölüğü Alaca'da bulunacaktı. Yeni düzenlemeye göre iki piyade bölüğü ile bir makineli tüfenk bölüğü Şahnalar'da, bir postası Ergene köprüsü ve Paldırvan'ın doğusundaki demiryolu köprüsünü korumakla görevlendirilmiş bulunan Şahnalar'daki tabur ile Ergene'deki bölük 9. Fırkaca söz konusu mıntıkanın teslim alınmasından sonra kaldırılacaktı[89]. 34. Alay Kumandan Muâvini Binbaşı İsmail Hakkı Bey tarafından 6 Mayıs 1921'de 1. Tabur Kumandanlığına yazılan emirde Aküzümler'in batısındaki 730 rakımlı tepeye Bayraktar'dan posta sevki mümkün görülmediği belirtiliyor ve havalar çadırda barınmağa müsait bir şekil alıncaya kadar Hamzakerk'e bir bölük sevk edilerek 730 rakımlı tepeye söz konusu mahalden bir postanın sevk edilmesi ve havaların müsaadesini müteâkip Hamzakerk'in kuzeydoğusuna doğru yaklaşılması isteniyordu. Aküzüm'den Hamzakerk'e hakim Kârmirvânık ve Piroli'ye birer kol vererek dört istikamete ayrılan bu mahallin önemle setrinin sağlanması ve krokinin buna göre yeniden düzenlenerek süratle gönderilmesi isteniyordu[90].

34. Alay Kumandan Vekili Binbaşı İbrahim Bey, birliklerin durumuna ilişkin, 12. Fırka Kumandanlığına yazdığı 7 Mayıs tarihli raporda alay karargâhı, makineli bölüğü, 2. Kudretli Taburun Subatan'da bulunduğunu, 1. Taburun Bayraktar'da olmakla birlikte bir bölüğünün Acem Madrak'ta, bu bölüğün Aküzümler'in kuzey batısındaki sırtlarda ve Piroli yolu üzerinde bir postası bulunduğunu belirtiyordu. Ayrıca merkezdeki birliklerden de Karmirvanık'ta bir posta bulunmaktaydı. Merkezi Câlâ olan 2. Tabur'un Karakale ve Arasoğlu'nda bir postası vardı. Alay raporunda suyun bulunmaması nedeniyle su sevki için fıçı tedârik edilinceye kadar Karakale'deki postanın tarafsız mıntıkadaki Üçlertepesi'ne sürülmeyeceği kaydediliyordu. Merkezi Tuzluca olan 2. Süvari bölüğünün Ani'de bir postası bulunmaktaydı. 18. Süvari Alayı'nı teşkil eden 11. süvari bölüğü Digor'da olup Küçük Nahcivan'da bir takım ve Hacıbayram Köprüsü'nde bir postası, Alem köyünde merkezden çıkarılan bir postası

[89] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 27-1 ve 2.
[90] ATASE, İsh:15, K:1035, B:30-9.

vardı. Sürekli devriye halindeki postalarla Aras nehrinin emniyet altında bulundurulduğu belirtilen raporda Arpaçay'ın henüz geçit vermemekte olduğu da kaydediliyordu[91]. Türk birliklerinin Moskova Anlaşması ile belirlenen hududun gerisine çekilme işlemini tamamlaması sonrasında da Sovyet Rusya, Türkiye'ye yönelik tehditkâr tutumunu devam ettirmişti. Nitekim Sovyet Rusya Hâriciye Komiseri Çiçerin, Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya, Türk birliklerinin Gümrü'yü boşaltma işlemi sırasında, Rus ve Kafkasberisi cumhuriyetleri ordularına âit olduğunu iddiâ ettiği barut depolarını havaya uçurdukları gerekçesiyle 13 Mayıs 1921'de bir protesto notası vermişti. Çiçerin,büyük maddî zarara uğradıklarını iddia ettiği bu durum karşısında konuyu yeniden açma hakkını saklı tuttuklarını da bildirmişti[92]. Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa ise söz konusu cephaneliklerin havaya uçurulmasından Taşnak Ermenilerin sorumlu olduğunu ifade etti[93].

4- Savunma Savaşını Planlama Çalışmaları

Rusların, propaganda faaliyetlerinin yanı sıra Ermeni ve Gürcü hükûmetlerini perde edinerek Türkiye'ye yönelik bir saldırı ihtimali de düşünülmekteydi. TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından "*Gayet aceledir. Bizzat açılacaktır.*" notu ile Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'e Ankara'dan çekilen 24 Mayıs 1921 tarihli şifre telgrafta "*...Bolşeviklerin harekât ve faaliyetine dair verdiğiniz malûmatı pek ziyade haiz-i ehemmiyet görmekteyim. Tavsiye buyurulan tedâbir ittihazına Hey'et-i Vekile ile beraber çalışılacaktır. Fakat asıl müessir ve maddî tedabir yine taraf-ı devletlerinden alınabilecektir. Rusların propagandasına karşı ittihaz buyurulan tedabirden maada Ermeni ve Gürcü hükümetlerinin hareket-i şekl-i zahirisinde fiilen vuku bulacak bir taarruz ihtimaline karşı tasavvur buyurduğunuz tedabir ve istihzârât hakkındaki mütalaa-ı devletlerinin iş'arını rica ederim...*" [94] denilmekteydi. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir ise 26/27 Mayıs gecesi çekilen ve TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya 30 Mayıs'ta ulaşan şifre telgrafta, Ermenistan ve Gürcistan'ın henüz iş görecek orduları bulunmadığını, Rusların bir hareket kararlaştırmışlarsa bu

---

[91] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 27-3 ve 4.
[92] Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s. 372; Aralov, Bir Sovyet Diplomatının ..., s. 25.
[93] Aralov, Bir Sovyet Diplomatının ...., s. 25.
[94] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A= III-7-b, D= 20, F= 39-2.

hareketi Ermeni ve Gürcüleri perde ederek kendi kuvvetleriyle yapmağa çalışacaklarını belirtiyordu. Sovyet Rusya'nın tutumu da Ankara'nın bu endişesini haklılaştırıyordu. Nitekim Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin, Ali Fuad Paşa'ya verdiği 6 Haziran 1921 tarihli notada, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Moskova Anlaşması'na dayanan yükümlülüklerini ancak TBMM ile imzalayacakları anlaşmalardan sonra üstleneceklerini bildirmişti[95]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Sovyet tehdidi karşısında alınan önlemleri "... *Böyle bir harekete karşı bütün mevcudiyetimizle biz de çalışacağız setr tertibatından sonra ilk esaslı hatt-ı müdafaa ya Kars tahkimatına istinad etmek üzere Hacı Halil Dağı, Üçler Tepesi, Kars Tabyaları (Alkavur) hattında alacağım ve kısm-ı külliyi bu hatta bulunduracak ve Iğdır ve Ardahan müfrezelerini kısm-ı küllînin cenahlarını setr ve temine memur edeceğim. Sağ cenahı (Ehas) ve sol cenahı (Allahu Ekber) Dağına istinad eden ve gayet kuvvetli bir mevzî olan (Yeni Selimiye) hattında da kat'î muharebeler verilecektir. Kars'a ve Yeni Selimiye mevzîleri ve bunlar arasında diğer hatlara şimdiden Kars Kalesindeki toplar ta'biye edilmekte vesair tertibat-ı tedafüiye yaptırılmaktadır. Artvin havalisinde Üçüncü Fırka yerine kaim olmak üzere sahil mıntıkasında teşkiline ibtidar olunan kıtaat ve teşkilât-ı mahalliye ile de Çoruh vadisi ve sahil kısmının müdafaasına muktezi tedabir ittihaz olunacaktır. Muharebe ihtimali tahakkuk eder etmez üçyüz onyedilileri ve bir kısım ihtiyatlar ve tekmil aşiretler davet olunacaktır. Bu tedâbirle beraber Ermenistan ve Azerbaycan ve Gürcistan'da mukabil inkılâb hareketleri yaptırılmağa çalışılacaktır.*" [96] sözleriyle açıklıyordu.

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından 12. Fırka Kumandanlığı'na Sarıkamış'tan gönderilen 25 Mayıs 1921 tarihli ve " *fevkalâde mahrem ve zâta mahsus*" yazıda, Rus Sovyet Hükûmetiyle imzalanmış Moskova Anlaşması'na rağmen her hâle karşı hazır bulunmanın önemi belirtiliyor ve bu amaçla tespit edilen harekât plânı ayrıntılı bir şekilde ortaya konuyordu[97]. Kâzım Karabekir'in değerlendirmesine göre, Ermenistan ve Gürcistan'ın sovyetleştirilmesi ile bu devletlerin

---

[95] Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri...**, s.380-381.

[96] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A= III-7-b, D= 20, F= 39 ve 39-1. Kâzım Karabekir'in Sovyet Rus saldırına karşı savunma stratejisine, EHUR'un bolşevik faaliyetlerine karşı alınan ve alınacak önlemler konusunda hazırladığı 1 Haziran 1921 tarihli raporda da yer verilmişti. Bkz. ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-4 ve 5.

[97] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.

Sovyet Rusya Hükûmetinin birer organı haline gelmişti[98]. Bu nedenle Kafkasya'daki sovyet yönetimi durdukça doğu ve kuzeyden hudutlarımıza yönelecek bir saldırı Ermenistan, Gürcistan ve Rusya'nın müşterek bir hareketi olarak gerçekleşecekti. Şark Cephesi Kumandanlığı harekât plânını buna göre düzenlemişti. Dolayısıyla Sovyet Kızılordu birliklerinin aleyhimize başlatacağı düşmanca bir harekât sırasında, kısm-ı küllînin Iğdır, Kars, Ardahan ve sahil istikametlerinden birisini takip etmesi bekleniyordu. Bu istikametlerden en çok muhtemel olanı demiryolunu ihtiva eden ve diğer nedenlerle de tercih edilmesi beklenen istikamet, Kars istikameti idi. Bu değerlendirmeler ışığında Kâzım Karabekir, ordumuzun kısm-ı küllisinin Kars havalisinde bulunmasını ve saldırı harekâtı başlar başlamaz 12. Fırka'nın kısm-ı küllisiyle Kars'ta bulunacağını belirtiyordu[99]. Muharebenin ana hattı Hacı Halil Dağı-Üçlertepesi-Kars'ın kuzey ve güneydoğu tabyaları ile Çalkavur sıra dağlarının doğu tarafları olacaktı. Vezinköy tepesiyle Büyük ve Küçükyahniler'de ordunun asıl gövdesinden gönderilecek küçük birlikler halinde ileri karakol müfrezeleri bulundurulacaktı[100].

Hududun örtü ve gözetlemesi ile görevli 12. ve 9. Fırkalara bağlı müfrezelerin hareket tarzları da cephe kumandanlığının söz konusu emrinde açıklanmıştı. Buna göre Câlâ-Kurt Kulağı-Kızıltepe-Karayal Dağı-Karakuzu Dağı-Geçit hattında hudut çarpışmaları sonrasında birlikler ciddi muharebeye tutuşmadan sağ cenâhı Alaca Dağa istinat etmek üzere Alaca Dağ-Subatan-Kabaktepe-Parkit-Novo Petrofka hattına çekilecekti. Birlikler bu hatta, muharebeyi kabul edecek sûrette tertibât alacaklar ve bu hattan da çekilmek mecburiyeti olduğu takdirde sağ cenâhı, Borluk Dağı'nın kuzeydoğu yönüne istinat etmek üzere Çifteler Dağı-Vezinköy'ün doğu sırtları-Necibler-Merzeâ hattına çekileceklerdi[101]. Bu hattı vaktinde işgal etmek ve hazırlamak, geri çekilecek birlikleri himaye etmek için ilerideki müfrezelerin Alaca Dağ-Novo Petrofka hattına ulaşmalarıyla birlikte 12. Fırka'nın, müfrezesinin bir tabur piyadesiyle bir kısım topçusunu Vezin sırtlarına, 9. Fırkanın da müfrezesinin bir tabur piyadesiyle bir kısım topçusunu Necibler'e göndermesinin uygun olduğu belirtiliyordu. İleri müfrezelerin Borluk sırtları-Necibler-Merzeâ hattına çekilmesiyle beraber muharebe artık aslî hatta

---

[98] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.
[99] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.
[100] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.
[101] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.

intikal etmiş olacağından bundan sonra askerî harekâtın geneli cephe kumandanlığı tarafından sevk ve idare edilecekti[102]. 12. Fırka emrinde bulunan Digor'daki 18. Süvari Alayı sağ ve sol cenâhlarındaki birliklerle irtibatı koruyacak sûrette Arpaçay'ından itibaren Kalecik Dağı-Boğatepe-Tilkitepe-Hacıhalil Dağı hattına kadar olan mıntıkayı savaş durumunun gereklerine göre setr edecek ve savunacaktı. Süvari Fırkasının diğer alayları askerî hareketin başlangıcında Melikköy-Parkit, Melikköy-Zaroşad, Melikköy-Hasköy ve Melikköy-Demirkapı şoselerini ve bunlar arasındaki mıntıkayı setredecek ve güvenliğini sağlayacaktı[103]. Muharebe aslî hattına intikal ettiği sırada büyük bir ihtimalle Süvari Fırkası kısm-ı küllisi 12. Fırka'nın sağ yanına aldırılabilirdi. Iğdır, Kağızman, Ardahan ve sahil mıntıkalarında bulunan birlikler, savaşın ahval ve vaziyetinin gereklerine göre Kars mıntıkasında bulunan kısm-ı küllinin cenâhlarına setr ve emniyet veya bir kısım kuvvetleriyle kısm-ı külliyi takviye edecek sûrette hareket edeceklerdi. 18. Süvari Alayı ile 12. Fırka arasındaki ayırım çizgisi 12. Fırka mıntıkasına dahil bulunan Hacıhalil Dağı-Alaca Dağ-Ani hattı idi. 12. Fırka ile 9. Fırka arasındaki ayırım çizgisi ise 9. Fırka sorumluluğunda bulunan Akbaba Dağının kuzey etekleri-Âzatköy-Büyük Yahni Dağının güney etekleri-Karayal Dağının güney etekleri ve Başşurakel hattıydı[104]. 9. Fırka ile Süvari Fırkası mıntıkasına dahil bulunan Melikköy-Romanof-Novopetrofka-Koçköy-Kızıltaş Dağı hattı 9. Fırka ile Süvari Fırkası mıntıkalarını birbirinden ayırıyordu[105]. Muharebe ile geri çekilecek birlikler Kars çayı üzerindeki demiryolu ve şose köprülerini ve bu gibi önemli müesseseleri tahrip ve imha eyleyeceklerdi. Bu işle görevli müfrezeye patlayıcı maddelerin ve gerekli talimatın hemen verilmesinin çok önemli olduğu cephe kumandanlığının emrinde belirtiliyordu. cephe kumandanlığı verilen bu emirler doğrultusunda birliklerin düzenlenmesini ve postalara varıncaya kadar ayrıntılı vaz' ül-ceyş krokisinin cepheye gönderilmesini ve hudut kalelerinin nerelerde inşasının uygun olacağına ilişkin düşüncelerin de bildirilmesini istiyordu. Ayrıca hududun setr ve muhafazası ile görevli birliklerin birbirleri arasında geriyle mükemmel telefon hatlarıyla bağlı olmasının çok

[102] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.
[103] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.
[104] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.
[105] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.

gerekli olması nedeniyle bunun derhal sağlanması ve muhabere şebekesini gösterir krokinin de cephe kumandanlığına gönderilmesi isteniyordu[106].

Aslında Sovyet Rusya'nın böyle bir taarruz ihtimaline karşı cephe kumandanlığı tarafından daha önceden savunma tertibatı alınmış bulunmaktaydı. Nitekim 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey tarafından 34., 35., ve 36. Alay Kumandanlıklarına "*fevkalâde mahrem ve zâta mahsus*" işaretli kapalı zarfta ve elden gönderilen 4 Mayıs 1921 tarihli yazıda savunma tertibatı ayrıntılı olarak belirtiliyordu[107]. Ermenistan ve Gürcistan'ın sovyet idaresini kabul etmeleri ve sonuçta Sovyet Rusya'nın bir parçası hâline gelmeleri dolayısıyla doğu ve kuzey hudutlarımıza vâki bir teşebbüste bu üç hükûmet ordusunun karşımıza çıkması durumunda buna karşı memleketin setr ve muhafaza çarelerinin düşünüldüğünü belirten Osman Nuri Bey, fırka emrindeki alayların muhtemel görevlerini sıralarken, hududun setr ve tarassudu ile görevlendirilen 34. Piyade Alayı ile emrindeki dört toplu kudretli bataryanın, büyük bir ateş gücüyle taarruza başlayacak bir kuvvet karşısında takip edeceği hareket tarzlarının düzenli ve sistematik bir taarruz karşısında savunma başarısını sağlayacak sevk ve idarenin ayrıntılı biçimde atlı zâbitlerin arazi üzerinde seyahati neticesinde tetkik ve tespit olunacağını açıklıyordu. 36. ve 35. Piyade Alaylarının aslî hatta yapılacak muharebelere iştirak etmesi kararlaştırılmıştı. Muharebe aslî hatta çekilinceye kadar 18. Süvari Alayı'nın Kalecik Dağı-Boğatepe-Tilkitepe genel istikametinde ve 34. Alayın sağ cenâhı içindeki mıntıkada ortaya çıkacak savaşın gereklerine göre setr görevini yerine getirecek ve imkan olduğunda müdafaada bulunacaktı[108]. 12. Fırka süvari bölüğü Alaca-Simçan-Pazarcık istikametini emniyet altına alacak ve 34. Alayı ile 18. Süvari Alayı arasındaki irtibatın sürdürülmesi görevini üstlenecekti. 12. Fırka ile 9. Fırka arasındaki ayırım hattı, Akbaba dağının kuzey etekleri-Âzatköy-Büyük Yahni dağının güney etekleri-Karayal dağının güney etekleri ve Başşurekil hattı uzatılması nedeniyle 34. Alayın vaziyeti buna göre yeniden düzenlenmişti[109]. Fırka emrinde 34. Alay kumandanının söz konusu ayırım hattı ile Alaca-Karakale-Pazarcık hattı arasındaki arazi kısmını batıya doğru alayın müstakil hareketleri açısından arazi üzerinde esaslı bir surette tetkik etmesi de istenmişti. Fırka emrinde Hacıhalil Dağı-Üçlertepesi-Borluk

[106] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 130-5 ve 6.
[107] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 30-1,2, 3 ve 4.
[108] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 30-1,2, 3 ve 4.
[109] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 30-1,2, 3 ve 4.

Dağı hattının savunma düzenlemesinin 35. Alay kumandanlığı tarafından alıcı bir gözle mahallinde tetkik edilmesi de bildirilmişti. 12. Fırka tarafından yeni hudut vaziyetine ve cereyanı muhtemel müstakil hareketlerin sahada uygulanmasına ilişkin muhabere şebekesinin yeniden düzenlenmesine başlanmıştı[110].

Yine 12. Fırka Kumandanlığından, 35. Alay Kumandanlığına gelen 25 Mayıs 1921 tarihli yazıda, Şark Cephesi'ne yönelmesi muhtemel bir saldırıya karşı alınacak savunma önlemleri ayrıntılarıyla ele alınmıştı. 12. Fırka emrindeki atlı zâbitler, 10 Mayıs'tan 13 Mayıs'a kadar süren arazi üzerindeki seyahatlerinde muharebenin gidişâtına ilişkin birçok varsayım ve sorun ortaya koymuşlar ve bunların çözümlerini üretmişlerdi[111]. 12. Fırka zâbitlerinin ortaya koydukları sorunlar ve çözümleri şu şekildeydi:

"1- Birinci mesele

A) 34. Alay Alacadağ-Subatan hattında Şarktan gelen fâik düşman kuvvetlerine karşı tahdid-i mukavemet ettikten sonra Borluk Dağı Şark sırtları-Vezinköy hattında müdafaa-i kat'iyeyi kabul etmeğe karar vermiştir.

B)Kars ve civarındaki ihtiyat kuvvetleriyle 34. Alayı takviye etmesi Fırkaca takarrür etmiştir. Bu maksadla 10/Mayıs/37 gününden itibaren 36. Alayın Kars'tan hareketle Yahniler Tepesi istikametine yürümesi, 34. Alayın müdafaa-i mevkii âcilesindeki sebatına veya 34. Alaydan icra edecek mukabil bir teşebbüse iştirak emri verilmiştir.

C) İlk hareket edecek tabur, 36. Alayın 3. Taburu'dur. Bu taburun kumandanı Yüzbaşı Fâik Efendi 10/5/337 saat 4 evvelde 36. Alay Kumandanından verilen emirde: Taburuyle beraber hemen hareket etmesi tebliğ edilmiş ve Alayın mütebaki taburlarının da peyderpey tahrik edileceği bildirilmiş, ve 34. Alaydan da vaziyetinden haberdar edilmiştir.

D) 36. Alayın 3. Taburu Kars – Büyük Yahni yolunu takiben kolbaşısıyle Kalu köyünün iki yönümüze şimali hizasına dahil olduğu zaman [Saat 10,30 evvel] Tabur kumandanı vaziyeti şöyle gördü. 36. Alay kısm-ı küllisinin kol nihayeti Kars'ı terk etmektedir. 35. Alay kıtaatı olduğu tahmin olunan bir piyade yürüyüş kolu

[110] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 30-1,2, 3 ve 4.
[111] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 14-4,5,6 ve 7.

Mağaracıktan Porluk istikametine yürüyüşte ve kolbaşını Üçler Tepesi hizasını cenûba geçmekte. Büyük Yahni Tepesi'nde hareketler müşahede olunuyor.

34. Alaya mensub olduğu pek muhtemel olan ağırlıklar Vezinköyü'nün Garbinde ictima halinde. 34. Alay kıtaatı olduğu yakînen bilinen kuvvetler Vezinköy Tepesi'nde . 34. Alay cephesinde şedîd piyade ve makineli tüfenk müsademesi vardır.

E) Bu sırada 34. Alay Kumandanından aldığı bir raporda Büyük Yahni tepesinin bir tabur kadar düşman kuvvetiyle tutulduğu bildirildi. Büyük Yahni'nin Şimal yamaçlarında olduğu tahmin olunan dört toplu bir düşman sahra bataryası 36. Alay'ın 3. Taburuna endahte başlamış. Mermiler yürüyüş koluna iyi tesir yapıyor. Bu sırada 36. Alay Kumandanından gelen bir emirde alayın Büyük ve Küçük Yahnilere taarruza memur olduğu bildiriliyor.

Vazife: Tabur kumandanı nereye karar verir? Ve ne emir verir?

Halli: Tabur kumandanı [Topçu ateşinin tesirini tezyif için] üç bölüğü birinci hatta, diğer iki bölüğü ikinci ve makineli tüfenk bölüğü üçüncü hatta olmak üzere taburunu üç hat üzerine Ahimga dağlar istikametinde ilerlemeğe devam; 34. Alay cephesindeki vaziyeti anlamak için bir keşif kolu Vezinköy istikametinde Küçük Yahni'nin düşmandan hâlî olub olmadığını anlamak için diğer bir keşif kolu da Küçük Yahni istikametinde göndermekle karar verdi. Bunun için muktezi evâmiri şifahen bölük kumandanlarına tebliğ etti. Kendisi üç ilerdeki bölükle beraber bulunmak üzere ileri gitti.

F) Cephede müsademe başladığını ve bir taburunun da işe giriştiğini hisseden 36. Alay Kumandanı 3. Taburun yanına dörtnal ile gelerek vaziyeti mahallinde ve arazide tetkîk etti. Bu esnada 3. Tabur henüz açılmış bulunuyordu. Küçük Yahni Şimalinde de düşmanın iki süvari bölüğü bulunduğu keşfedildi. Vazife: Alay kumandanı neye karar verir?

Halli: Alay kumandanı Büyük Yahni'ye bir tabur ile cepheden işgal muharebesi yapmağa ve iki tabur ile Küçük Yahni'yi işgale ve bir bölük de Büyük Yahni'ye şimalden taarruza [ihataya] karar verdi.

2- İkinci mesele;

36. Alay, saat 1 sonrada ihata tesiriyle muhîtini kat'î sükût ettirmiş ve kıtâatla işgal etmiş bulunuyordu. Kuvveti bir piyade alayı ile iki süvari bölüğünden ve dört sahra topundan ibaret olduğu tahmin olunan ve Şimalden ihâtaya maruz kalan düşman hatları tahliye ile daha Şarka çekilmeğe mecbur oldu. Bu tahliye üzerine Vezin Tepelerinde henüz mukavemet etmekte 34. Alay ve 36. Alay topçu ile takviye olunarak mukabil taarruza geçti. Bunun üzerine düşman Şarka doğru ric'at etti. 36. Alay da düşmanı takib emri aldı. İlk takib piyade ve topçu tarafından bulundukları mahallerden ateş etmek sûretiyle ve müteâkiben Yahniler hattına kadar ilerleyerek yine ateşle takib icra edilir. Bunu müteakib fırkanın vereceği takib emri:

Karargâh

10/Mayıs/337

Fırka Emri *Saat 1 sonra*

1- 36. Alay'ın Yahniler hattına Şimalden yaptığı ihâta ve 35. Alay'la takviye edilen 34. Alay'ın icra ettiği mukabil taarruzun tesiriyle .....Yahniler hattını işgal eden ve kuvveti iki alay tahmin olunan düşman mevzilerinden tard edilmiş ve Şark istikametinde ric'at etmekte bulunmuştur. 9. Fırka cephesinde de sarsılmış ise de vaziyeti hakkında henüz malumat alınamamıştır.

2- Fırka, düşmanı Daynalıh-Kedlaran hattına kadar takib edecek ve mukavemet edilen mahallere şiddetle taarruz edecekler.

A- Fırka Süvari Bölüğü, kısm-ı küllisiyle Bulanık-Selazhane-Zeytam istikametinde geri çekilecek.

Câlâ- Aküzüm-Subatan-Pirolî istikametlerini düşman kısm-ı küllisinin hangi istikametlerden çekildiğini, mukavemete teşebbüs ettiği mevakiî ve Alacadağ-Mağaberet ile mıntıkanın düşmandan hâlî olup olmadığını keşfedecek.

B- 35. Alay ve bir kudretli cebel bataryasını, Borluk yolunun Gürhâne-Daynalıh istikametinde .

C- 36. Alay ve bir sahra bataryası Yahniler-Gülviran istikametinde düşmanı takib edeceklerdir.

D- 34. Alay Hücum Taburu ve bir sahra, iki cebel bataryası Vezinköy-Hacıveli- Subatan ve ikinci hatta olmak üzere ilerleyecektir.

E- 35. Alay ile 36. Alay arasında hatt-ı fâsıl Vezinköy-Hacıveli-Subatan-Karakaş hattıdır.

35. Alay ile 36. Alay'ın yek diğeriyle ve 36. Alay'ın 9. Fırka ileri kıtâatıyle daima irtibat tesis etmiş olması bilhassa mühimdir.

3- Piyade ve topçu cephane kolları Büyük Yahni cenubundan Vezinköy-Hacıveli üzerinden yola çıkar.

4- 3. Sıhhıye Bölüğü sargı merkezine Büyük Yahni Cenubunda Vezinköy-Hacıveli yolunun dereyi kat' ettiği nokta civarında ve dere kenarında tesis edecektir.

5- Üserâ, 34. Alay tarafından Kars'a sevk olunacaktır.

6-Fırka telefon hattı, Vezinköy-Hacıveli istikametlerine temdid olunacaklardır.

7- Büyük ağırlıklar, şimdiki halde bulundukları mahallerde kalacaklardır.

8- Ben, 34. Alay ile birlikte hareket edeceğim.

9- Bu emir 10/Mayıs/337 tarih ve Şube 1; 34. Alay, 35. Alay, 36. Alay Kumandanlıklarıyle Sıhhiye Bölüğü Sertababetine tebliğ edilmiştir.

[Ağırlık kollar kumandanlıklarına münhasıran emir verilmiştir.] 34. Alay ric'at ve muharebe, 36. Alay ve 35. Alayların yürüyüşü ve muharebe itibariyle yorgun olmaları hasebiyle düşmanın Karakaş-Daynalıh hattına kadar takib edilebileceği arazi üzerinde müzakere olunduktan sonra Fırka kıtâatının 10 Mayıs 1921'de bervech-i âti mahallerde ikamete geçmeleri için emir verildiği kabul olunmuştur. 34. Alay Hücum Taburu, İstihkâm Bölüğü, Telefon Takımı ve Fırka Karagâhıyle Topçu Taburu, 35. Alay ve bir kudretli batarya Subatan-Gürhane mıntıkasında bir taburuyle setr ve emniyet hattında, 34. Alay ve bir cebel bataryası Karakaş Şimal sırtlarında, bu alayın bir taburu ileri karakola memur, Süvari Bölüğü Gürhane'de, Sıhhiye Bölüğü ve kollar Hacıveli'de.

3- Üçüncü mesele;

10 Mayıs 37 günü ric'at eden iki piyade alayı, iki süvari bölüğüyle, dört sahra topunun hareketi düşman kısm-ı küllisi Kızıltepe 837- Başgedikler Garb sırtlarında tevkîf etmiş ve mezkûr hattı tahkîm etmiş olduğu 12. Fırka Süvari Bölüğünden gelen

rapordan anlaşılmıştır. 9. Fırka'nın Karayel- Karakuzu hattını işgal ettiğine dair sarih malumat alınmıştır. 36. Alay'ın cephe ihtiyatı olarak 9. Fırka mıntıkasında istihdamı me'mûldür. Fırkanın elinde 34. Alay'ın Hücum Taburu ihtiyat olarak mevcuttur. 35. Alay ile bu alay ile emrine verilen Fırka Süvari Bölüğü ve döört sahra topundan müfreze Daynalıh- Kızıltepe hattına taarruza her ikisi dahil ve bu hattı işgale memurdur.

Vazife: 35. Alay'ın taarruz-ı aslî istikametini ta'yin, topçu mevaziini arazi üzerinde intihab, Süvari Bölüğünün saha-i hareket ve alacağı vazifeden ibarettir. Fırka Karagâhı, 11 Mayıs 37 saat 11 evvelde Subatan'ın bir kilometre Cenubunda ve 35. Alay emniyet hattının iki kilometre Garbindeki ufak tepededir.

Cephane Hacıveli'den ikmal olunacaktır.

Hâlli:

A- 12. Fırka Süvari Bölüğü Daynalıh-Kuzukulak istikametinde hareketle sağ cenâhı keşif ve tarassuda memurdur.

B- 35. Alay, bir taburuyle Subatan- Karakaş yoluyle Subatan-Oğuzlu yolları arasında ve derenin Şimalinden Kızıltepe'yi cepheden işgale memurdur.

C- 35. Alay kısm-ı küllisiyle Daynalıh- Subatan yolunun Şimalinden ve Gürhane- Karakaş yoluyle Gürhane- Aşağıgedikler yolu arasındaki sahadan, Garbden Şarka Kızıltepe'ye doğru uzanan yamaçlar üzerinden taarruz edecek ve ihtiyatını da sağ cenahı gerisinde bulunacaktır.

D- Sahra Taburu, Subatan'ın iki kilometre Şark cenubundaki Yahni Tepe'ye girilmesinde ve emniyet derecesine göre işbu Yahni tepenin bir kilometre Cenubundaki Uzun tepe gerisinde mevzi'a girecek ve taarruzu ihzâr ve himaye edecektir.

E- Kızıltepe Cenubundan yapılan [3. Maddede mezkûr] ihâtavî taarruz Karakaş-Daynalıh hattını buluncaya kadar Karakaş istikametinde tahrik olunan tabur, düşmanın bir taarruzu vukûunda, mezkûr tabur, Karakaş harabelerinde müdafaa edecektir.

F- Kızıltepe'ye taarruz ve hücumu ihzâr için en muvafık makineli tüfenk mevazii Kızıltepe'nin bir kilometre Cenubundaki yamaç, mezkûr tepenin birbuçuk kilometre Garb Cenubundaki ufak Yahnitepe işbu tepenin yedi kilometre Garbinde ve

Karakaş geçidinin Kızıltepe'ye doğru dirsek teşkil ettiği mahallin hemen Şarkındaki sırttır. İşbu mevaziden Kızıltepe'ye kadar tevhîd olunacak mütekarrib makineli tüfenk ateşi sayesinde Kızıltepe'deki düşman başkaldıramayacak bir hale gelir veya da taarruz süratle terakki eder.

4- Cenubdan ihataya maruz kalan ve 6. Piyade Bölüğüyle müdafaa olunan Kızıltepe'nin 11/Mayıs/37 zevâl vaktinde harekâtın takibi, icraatın isabeti, kuvvetin tevaffuk ve mahallinde inhidamı topçumuzun müsaid, müessir endahtı tesiriyle sükût ettiği kabul olundu. 35. Alay emrindeki Süvari Bölüğü dört toplu sahra bataryasiyle 34. Alay'ın mukavemeti ihtiyaç h3asıl olmadan cephe emrine terk olunan 36. Alay işe karıştırılmadan bu vazifeyi başarmış oldu.

5- 11/Mayıs/ 337 zevâlden sonra, vaziyet bervech-i âti tahvîle uğramıştır. [Meseleden] Ani-Üç Tepeler-Ziyaret Dağı'na çekilmiş olan düşman kuvvetleri takviye etmekte olan bir alay piyade, iki bölük süvari, sekiz toplu iki bataryadan mürekkeb bir takviye kıtaatının Tahnis- Pirolî istikametinde ve Bayraktar'a kadar kuvvetinde Aküzüm-Bayraktar hattından ilerledikleri 11Mayıs 1921 saat 2 sonrada haber alınmış buna nazaran kuvve-i asliyesinin vürudunu intizaren muntazaman ric'at eden karşı tarafın 12/Mayıs/337 günü tevakkuf etmek lâzım gelir.

Vazife: A- Karargâhıyle Bayraktar'da ve emniyet kıtaatiyle, Karmirvânık, Hamzagedik'in Şarkında bulunan 34. Alay'a mensub piyade taburuyle Câlâ'da bulunan piyade taburunun fâik düşman kuvvetleri karşısında tarz-ı hareketleri nasıl olacaktır ve suret-i umumiyede 12. Süvari Bölüğü, 34.Alay nasıl hareket edecektir.

Hâlli: - Vaziyeti mülâhaza- ve arazi- Kızıltepe'den tetkîk edilerek münakaşa edildi.

Fikirler Hülâsası:

1- Yosmalar hattında mukavemet etmek.

2- Bayraktar'daki taburu kademe ile Kızıltepe'ye çekmek.

3-Câlâ'daki taburu Kurt kulak tepesiyle İnek tepe (Alaca dağın Şark eteklerindedir.) hattına çekerek bu hatta, ilk musademeyi kabul etmek.

4- 34. Alay emrinde Subatan'da bulunan dört toplu kudretli bataryayı, Karakaş karyesinin iki kilometre Cenub-ı şarkîsinde sırtlara nasb ile bu taburların zikredilen hatta vüsûl ve atların sandıklarını toplamalarını himaye etmek demektir.

- 34 Alay emniyet kadroları işbu hatta çekilirken 34. Alay emrindeki süvari bölüğünün kısm-ı küllisiyle Alaca- ...nçıpan- Pazarcık istikametini setr ve tarassut eylemesi ve Alaca dağında bulundurulacak 34. Alay'dan bir kıt'â ile ve Cenubdan18. Süvari Alayı ile tesis-i irtibat eylemesi muvafıktır.

- Kurt kulak tepesi-İnek tepe hattından sonra 34. Alay'ın Alaca Dağına istinaden Alaca dağ Şimal yamaçları, Gürhane Garbindeki sırtlar, Subatan Cenubunda ve Şimaldeki sırtlarda müdafaa kabul etmesi muvafık görülmüştür.

12. Fırka Kumandanı

Osman Nuri"[112]

12 Fırka'nın atlı subaylarının ortaya koydukları varsayım, sorunlar ve çözümlerini içeren yukardaki yazıyı, Mağaracık'ta bulunan 35. Alay Kumandanı Mehmet Talat Bey, 7 Haziran 1921'de bütün zâbitlere mütalâa ettirilmek üzere, tabur kumandanlıklarına göndermişti. Taburlarda bulunan zâbitler tarafından, Fırkanın emir ve karar sûretleri mütalâa edilmiş ve imzalandıktan sonra tabur kumandanlıklarına iâde edilmişti[113].

5- Sınır ve Çevresinde Alınan Önlemler

Dahiliye Vekili adına Sıhhiye Vekili Dr. Adnan Bey, EHUR'e gönderdiği 7 Mart 1921 tarihli tezkere ile memalik-i meşgûliyeye vesikasız gidip gelenlerin casus sayılacağı yönündeki emirlerin uygulanmasından doğacak sorunlar ve alınması gerekli önlemler konusunda görüş bildirmesini istemişti[114]. EHUR, Dahiliye Vekâleti'nin tezkeresine gönderdiği 5 Mart 1921 tarihli cevap yazısında gerek dışarıya gerekse içerde seyahat edecek herkesin seyahat vesikası taşıması ve özellikle Ermeni işgaline uğrayan yerlere vesikasız gidilmesine ve seyrüsefer kurallarından sapılmasına yol açan nedenlerin hayırlı amaçlar taşıyamayacağı düşüncesiyle memalik-i meşgûliyeye

[112] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 14-4,5,6 ve 7.
[113] ATASE, İsh: 19, K: 1436, B: 14-5.
[114] ATASE, İsh:11, K:665, B:68-2.

vesikasız gidip gelenlerin casus sayılacağı yönündeki emri uygun gördüğünü bildiriyordu[115].

12 Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey Gümrü Merkez Kumandanlığı'nın 16 Mart 1921 tarihli tezkeresine yazdığı 17 Mart 1921 tarihli cevapta, Gümrü Refkom heyeti tarafından yayınlanacak gazetenin Merkez Kumandanlığı tarafından murakabe ve sansür altına alınmasını emretmişti. Fırka emrinde, idare heyetinin bu gazete ile askerî, siyasî ve ordumuza ait havadisi yayınlayamayacağı ve heyetin nezaretinde olacağı belirtiliyordu. Diğer hususlarda izinli olan gazete içeriğinden, her hususta idare heyeti sorumlu tutulacaktı. Ayrıca Gümrü Merkez Kumandanlığından, durumun açık bir sûrette idare heyetine duyurulması istenmişti[116].

EHU Vekili Fevzi Paşa, Moskova Anlaşması sonrası 21 Mart'ta kaleme aldığı ve Şark Cephesine 22 Mart 1921 akşamı saatt 21.10'da ulaşan telgrafta anlaşma gereği Batum, Ahılkelek, Ahıska bölgelerinin muhtariyet biçiminde Sovyet Gürcistan'da kalacağının anlaşıldığını bildirmiş ve anlaşmayı ihlal edebilecek hareketlerden kaçınmaları için ileride bulunan birliklerimize gerekli duyurunun yapılmasını istemişti. Söz konusu yazıda kızıl birliklerle temasta bulunacak birliklerimizin bolşevik propagandalarına karşı korunmasının çok önemli olduğu, bu yüzden bolşevik birlikleriyle "*inzibatı mücerreb olacak*" birliklerin temas ettirilmesini ve birliklerin ana unsurunun temastan uzak, uygun yerlere toplanması gerektiği belirtilmişti[117].

Bu arada 23 Mart günü Gümrü Merkez Kumandanı, Gümrü Mevki Kumandanlığına gönderdiği yazıda, Erivan Hükûmetinin yayınladığı bildirilerle gazetelerin, Ohanni Musyan adındaki bir Ermeni tarafından bir çuval saman içinde kuzey bölgesinden kasabaya sokulmak istenilirken yakalandığı bildiriliyordu. Bunların bir sûretlerinin tercümesiyle birlikte gönderildiği ve konu hakkındaki inceleme ve takibatın da devam ettiği belirtiliyordu[118].

12 Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, 34., 35. ve 12. Topçu Alay kumandanlıklarına şifre ile 36. Alay ile Hücum Taburu kumandanlıklarına elden ulaştırılan 20 Mayıs 1921 tarihli emrinde Kars mıntıkası içinde casusların çoğaldığını ve bu gibi

---

[115] ATASE, İsh:11, K:665, B:68-3.
[116] ATASE, İsh:14, K:963, B: 37- 1 ve 2.
[117] ATASE, İsh:12, K: 759, B: 93-1.
[118] ATASE, İsh:14, K:963, B:63-1.

zararlı kişilerin sınırdan içeri ve dışarı geçtiklerine ilişkin belirtilerin elde edildiğini bildiriyordu. Osman Nuri Bey, bunlara yönelik istihbarat çalışmalarının artırılmasını ve bu kişilerin izlenerek sınırdan karşılıklı geçişlerine imkan bırakılmadan ele geçirilerek tutuklanmasını emrediyordu[119]. Artan casusluk ve propaganda faaliyetlerine karşı alınacak önlemler fırkaca şöyle sıralanıyordu:

1- Belirtilen kumandanlıkların mıntıkaları dahilinde bulunan yerli veya yabancı kişiler, behemahal mutasarrıflık ve kaymakamlık tarafından kendilerine verilmiş vesikalarla belirtilen yerler arasında gidip gelebileceklerdi. Vesikasız olanların geçişleri yasaklanacak ve şüpheli olanlar derhal tutuklanacaktı.

2- Genel olarak sınırdan içeri girecek olanlar, ancak belirli kapı karakolundan içeri girebileceklerdi. Bu gibi kişilerin elinde Erivan, Tiflis, Ahıska veya Gümrü'deki mümessillerimiz tarafından vize edilmiş pasaport bulunması gerekliydi. Böylece muvafık vesika veya pasaport ile girmesine müsaade olunanlara gideceği mevkiye umumî şoseyi izleyerek gitmesi ve güzergâh üzerindeki kaza ve nahiye merkezlerinden kaymakamlığa veya müdürlüğe vesikasını gösterip kaydettirmesi tebliğ edilecek ve takip olunacaktı.

3- Köyler de dâhil olmak üzere mıntıka içerisinde yabancı kişilerin ikâmet ve iskânı behemahal cihet-i mülkiyeden verilmiş vesika ve müsaade ile olabilecekti. Köy ihtiyar heyetleri, kasabalarda hanlar ve oteller vesikasız kimseyi kabul etmeyecek ve en yakın polis ve jandarma mevkiine, polis ve jandarmanın bulunmadığı yerlerde ise askeri birliklere ait karakollara ihbar ve teslim edeceklerdi. Bu hususu köy ihtiyar heyetleri, hancılar ve otelcilere deruhte ettirilecek ve bunlardan taahhüt vesikaları alınacaktı. Bu durumun mülkiye cihetiyle temas edilerek ortaklaşa temin edilmesi isteniyordu. Yine köy ihtiyar heyetleri, han ve otel sahipleri, kabul ettikleri kişilerin bir günlük için dahi olsa gidiş ve dönüş yerleri ile nedenlerini, tarihlerini, vesikalarındaki açıklamaları önemli olanların eşkal ve kıyafetlerini kaydetmeğe ve bu husus için bir defter tutmağa mecbur tutulacaktı. Özellikle Malakan köyleri için bu tebligat kesin olmalıydı.

Fırka emrinde sınır dışından ülke içine girecekler için Ergene şosesi üzerinde kurulacak kapı mahallinin 9. Fırkaya ait olduğu dolayısıyla 34. Alay mıntıkası dahilinde kapı mahalli tesis edilmeyeceği ve hiçbir kimsenin sınırdan geçişine müsaade olunmayacağı da belirtilmişti. 12. Fırka mıntıkasındaki kapı mahalli Hacıbayram Köprüsü olacaktı. Bu

[119] ATASE, İsh:18, K:1394, B:68-1.

kapı mahallinden geçmek isteyen kafileler kabul edilebilecek ve bu kişiler hakkında birinci maddede belirtilen hususlar uygulanacaktı. 35. Alay ve Topçu 12. Alay da mıntıkaları dahiline girecek ve çıkacak kişiler hakkında 1. ve 2. maddede belirtilen hususları uygulayacaktı. Bunların yanı sıra Kars kalesine ait tabyeler arasında yabancı ve vesikasız kimseler dolaştırılmayacaktı. Tabyeler arasından geçen yollar asla işlettirilmeyip postalar vasıtasıyla kapatılacaktı. Bu hususta 35. Alay ile Hücum Taburu takibatta bulunacaktı. Kars kalesinde belirli kapıların tesisi Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na aitti. Fırka Kumandanı bu emrin şiddetle takip olunmasını ve her alayın mıntıkası dahilindeki icraatı seri olarak bildirmesini istemişti[120].

Cephe kumandanlığından 12. Fırka Kumandanlığı'na 29 Mayıs'ta ulaşan 28 Mayıs 1921 tarihli telgrafta "*...1- Gürcü Komünisti Elyeva'nın Batum'da bulunan Rum komitesiyle teşrik-i münasebet ettiği ve ekserisi Anadolu sahiline mensub bu Rumların Trabzon ve sevâhil Rumlarını Türk esaretinden kurtarmak için Elyeva'ya Bolşeviklere istinaden çalışmağa karar verdikleri haber alınmıştır. Cihet-i hareket ve tarz-ı mesâileri hakkında Batum şehbenderliğinden malûmat verilmesi.*

2- Batum'dan Artvin, Ardahan tarikiyle bol para ile propagandacılar gönderildiği, hududumuz dahiline muhacir sevkıyatına ve bu meyanda bolşeviklerin de sevk edilmesine ehemmiyet verildiği." belirtilmiş ve Ardahan ve Artvin taraflarına geçen casusların, koyun otlatmak sûretiyle çoban veya yerli kıyafetinde dikkatleri çekmeksizin kasaba ve köylere girdiklerinin haber alındığı bildirilmişti[121]. Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 28 Mayıs 1921 tarihli emri, 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey tarafından Alay kumandanlıklarına duyurulmuş ve dışardan geleceklerin vesikalarına dikkat olunması, elbiselerinin altında bez üzerine basılmış yazı veya iliştirilmiş vesika olup olmadığının iyice muayenesi emredilmişti. 32. Alay Kumandanlığı da fırka emrini birlik kumandanlıklarına tebliğ ederken "*pek çoğalmağa başlayan casusların müteyakkızane ve mütebassırane hareketle mıntıkamız dahilinde keşf-ü güzarlarına katiyen meydan verilmemesi ve gelmesi muhtemel bu gibi heriflerin derhal derdestleriyle alaya izamlarını rica ederim.*" uyarısında bulunmuştu[122]. 1. Tabur Kumandanı Mehmed Tevfik Bey, taburdaki subayların casuslar hakkındaki cephe emri konusunda bilgilenmesini ve komünist

---

[120] ATASE, İsh:18, K:1394, B: 1,2 ve 3.
[121] ATASE, İsh:18, K: 1394, B:9-1.
[122] ATASE, İsh:19, K:1435, B:52-2 ve 3.

olanların anlaşılabilmesi için tutuklanan bütün şüpheli kişilerin elbiselerinin altındaki bez üzerinde yazı veya vesika olup olmadığına dikkat edilmesini istemişti[123].

12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, 34.,35.,36., ve Topçu 12. Alaylar ile hücum taburu kumandanlıklarına yazdığı 29 Mayıs 1921 tarihli emirde de birçok kişinin belirlenen kapı karakolları dışındaki noktalardan sınırı geçtiğinin, hattâ Sovyet arazisindeki kızıl birliklere mensup askerlerden birinin bu sûretle sınırı geçerek Kars'a kadar yaya ve hiçbir sınırlamaya uğramadan geldiğinin tespit edilmiş olduğunu bildirmekteydi[124]. Fırka emrinde sınır ve sınıra yakın mıntıkaların güvenlik ve inzibatına ilişkin emirlere ilâve olarak aşağıdaki önlemlerin de şiddetle uygulanması ve takibine önem verilmesi isteniyordu:

1- Cephe karargâhında bulunan kızıl irtibat heyeti nezdine Sovyet arazisinden gelecek Kızılordu mensupları ancak cephe kumandanlığının bilgisi ve uygun görmesi bildirildikten sonra hudut dâhiline kabul edilebilecekti. Bunların da behemehal trenle Kars'a gelmesi şarttı. cepheden fırka vâsıtasıyla kabul edildikleri bildirilmeyen ve trenle gelmeyen Kızılordu mensupları arazimiz içerisinde görüldükleri yerde muhafaza altına alınarak sorgulanacak ve Kars'a sevk olunacaktı. Bu gibiler hakkında ne muamele yapılacağı fırkaca cepheden sorulacaktı. Ancak bu muamelenin bir tutuklama ve siyasî mahiyete sokulmayarak nazikâne ve fakat ciddiyetle idare olunması isteniyordu[125].

2- Hudut üzerinde ve civarında bulunan köylerin ihtiyar heyetlerine, hududumuzu gözetlemekle görevli 34. Alay[126] tarafından çok şiddetli emirler verilerek fırka mıntıkasındaki köylerin herhangi birisine ne taraftan olursa olsun gelecek islâm veya hıristiyan yabancı kişiler derhal en yakın askerî birliğe teslime mecbur tutulacak ve küçük bir müsamahaya karşı en şiddetli cezaların tatbik edileceği anlatılacaktı. Böyle müsamahası

---

[123] ATASE, İsh:19, K:1435, B:52-3.

[124] 12. Fırka Kumandanlığı'nın emri, 5 Haziran günü 34. Alay Kumandanlığından 3. Tabur Kumandanlığına duyurulmuş ve Fırka emrinde belirtilen tarzda bir basiretsizliğin alay mıntıkasında vukû' bulmamasına önem gösterilmesi istenmişti. Bkz. ATASE, İsh:19, K:1435, B:52-3.

[125] Fırka emrinde belirtilen nâzikâne muamelenin yalnızca Cephe Karargâhında bulunan Kızıl irtibat heyeti nezdine Sovyet arazisinden gelecek Kızıl Ordu mensuplarından olup usülsüz olarak hududumuz dahiline girenler için uygulanacağı, diğer kişilerin alel usûl tutuklanıp sorgulandıktan sonra muhafaza altında Fırkaya gönderileceği belirtilmişti. Kızıl irtibat heyetine bu hususta Cephe Kumandanlığı'ndan tebligatta bulunulmuştu. Bkz. ATASE, İsh:19, K:1435, B:52-2.

[126] Sovyet hududunu gözetlemekle görevli 34. Alay mıntıkası Fırka emrinde şöyle çiziliyordu: "... *Cenuben Hacıbayram gerisinden âzathân'a kadar (Âzâthan, Akdağ'ın 3 kilometre Şarkcenûbunda ve Aras nehrinin 1 kilometre Şimalindedir.) Aras nehri Garben ve Şimalen Âzat, Şimâle doğru bu pek süflân-Hakane- zincirini ekleyerek- Gölçizen-Karakale-Tahbend dağı Şarkından geçen yol-Bulanık-Büyük Yayni-Oğuzu Şimalinde Karayel dağı bitip etekleri- Baş Şurakel hattı ile Şarken Arpaçay hattı hududu arasındaki mıntıkadır...*" Belirtilen hatlar üzerindeki mevkiler 34. Alay mıntıkasına dâhildi. Bkz. ATASE, İsh:19, K:1435, B:52-3.

görülenler derhal tutuklanıp, muhafaza altında fırkaya gönderilecekti. Bu kabil kişilerin köylerden firarı halinde, derhal müsebbiplerinin hıyanet-i vataniye cezası görecekleri de anlatılacaktı.

3- Yabancı kişiler sathî tetkikle salıverilmeyecek ve Fırka mıntıkası içerisinde ancak cephe, 9. Fırka, 17. Alay ve 34. Alay kumandanlıkları ile Kars mutasarrıflığı tarafından elinde resmî mühürle tasdik edilmiş seyahat vesikası bulunması şartıyle seyahat edebilecekti. Seyahat vesikası müsaadenin şâmil olduğu mıntıka için bir seferlik kabul edilip daha sonra iptal edilecekti. Bunların dışında vesika bulunduranların seyahatlerine kesinlikle müsaade edilmeyerek tutuklanacakları duyurulacaktı. En son 20 Haziran gününe kadar söz konusu köylerin ahalisi mutasarrıflıktan resmî mühürle tasdik edilmiş vesîka alıp almadıklarını ve vesîkasız kimse kalmadığını fırkaya bildirecekti.

4- Hududa civar köyler ahalisinin, mücavir köyler arasında gidip gelmeleri ancak köy ihtiyar heyeti tarafından verilmiş ve behemehal hudut alayı olan 34. Alay'ın Kumandanının resmi mühürle tasdiki ve zâti imzası bulunan vesika ile mümkün olabilecekti[127].

Cephe kumandanı Kâzım Karabekir, 1 Haziran 1921 tarihli emrinde Gümrü'den hududumuz dahiline girmek üzere irtibat zabiti Tevfik Efendi'nin vesika verdiği kişilerden şimdiye kadar üçünün casus olduğunun belirlendiğinin ve buna göre Gümrü'de müracaat edenlerin layıkıyle tetkîkine imkan bulunamadığının anlaşıldığı ifade ediliyordu. Bundan dolayı muhaceret ve esaretten dönüş nedeniyle hududumuz dahiline girmek üzere müracaat edenlerin hüviyetlerinin mümkün olduğu kadar iyi tetkik edilmesi, şüphelilere ve özellikle casus olması muhtemel Tatar ve Azerbaycanlılara vesika verilmemesi isteniyordu. Muvafik görülenlerin vesikası da ancak Gümrü'den sınıra ve muayyen şose üzerindeki kapı karakoluna kadar yazılacaktı. Gümrü'den vesika verilerek kapı karakolları tarafından kabul edilecek yolcular, bilâistisna hüviyetleri meçhul addedilerek muhafaza altında geriye sevk edilecek ve ancak alay merkezinde haklarında hasıl olacak kanaate göre muamele yapılabilecekti. Trenle hududumuz dahiline gelecek kişi ve kafileler hakkında Gümrü'den hareketlerinden önce alınacak cevaba göre hareket edilmek üzere, ilk iş olarak cephe kumandanlığına bilgi verilecekti. Cephe emrinde, bu hususlara riayet etmediği görülenlerin

[127] ATASE, İsh:19, K:1435, B:52-2 ve 3; ATASE, İsh:18, K:1394, B:80-4,5,6 ve 7.

her yerde tutuklanması da bildirilmişti[128]. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey de 34., 35.,36. ve Topçu 12. Alay ile Hücum Taburu kumandanlıklarına gönderdiği 3 Haziran günlü emrinde Gümrü'den vesika alanların ancak Ergene şosesi kapısından girebileceklerini, dolayısıyle bu kabil kişilerin Fırka mıntıkasında bulunan Hacıbayram kapısından girmelerine kesinlikle müsaade edilmeyeceğini bildirmişti[129].

Bu arada 3. Fırka Kumandan Vekili Seyfi Bey, EHUR'e gönderdiği 3 Haziran 1921 tarihli yazıda, Yusufeli kazâsının Hayük köyünden İsmail isminde bir komünistin Rizeli Nâzım Kaptanla müştereken ticaret yapmak bahânesiyle üç ay önce Tuapse'den Rize'ye geldiğini, bir buçuk ay önce ahâlinin ihbârı üzerine mahallî müdafaa-ı milliye heyetince nezâret altına alındığını ve aynı zamanda mahallî hükûmetin bilgisi altında komünist Ali Mesud, Salih Zeki, Yahya Hakkı, İsmail Kadir namındaki şahısların İsmail'in üzerinde bulunan şifre ile ve İsmail Efendi'nin damgasiyle *"..Rize'de işlerimiz yolundadır. Muhaberemizi temin ettik. Biraz para ve silâh alarak hemen geliniz..."* meâlinde Mustafa Suphi, Nihad imzalarını taşıyan ve parçaları resmî mühürle mühürlenmiş bez üzerine yazılmış bir vesîka bulunduğu bildiriliyordu[130]. Yazıda İsmail adındaki bu komünistin, arkadaşlarının gelişine kadar isminin değiştirilerek tecrit edilip tutuklu bulundurulacağı belirtilmişti. Ayrıca Rize'de kimlerle temasa gelerek yanlarına çekme amacına muvaffak olduğunun ve para dağıtıp dağıtmadığının da araştırıldığı belirtiliyordu[131].

12. Fırka sınır müfrezesi tarafından derdest olunup, alınan ifadeleriyle şüpheli görüldüklerinden dolayı fırka karargâhına götürülen bir Ermeni kadını ile Cihangîr adında bir İranlı mahfuzen, ifade tutanakları ile birlikte Kars Mevki-i Müstahkem Kumandanlığına takdim kılındığı 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey'in 6 Haziran 1921 tarih ve 765 numrolu yazısı ile belirtiliyordu[132].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in Hariciye ve Dahiliye vekâletleri ile EHUR'e gönderdiği 13 Haziran 1921 tarihli yazıda bolşevik faaliyetlerine karşı alınması gerekli önlemler konusunda şu düşüncelere ileri sürülmekteydi:

"...Hudud ve sahillerimizin dahiline girecek ecnebi Bolşeviklerin mensub oldukları Sovyet Hariciye komiserlerinin vesikasını hamil olmaları ve kurye vesaire

---

[128] **ATASE**, İsh:18, B:1394, K:82-1.
[129] **ATASE**, İsh:18, K:1394, B:82-1.
[130] **ATASE**, İsh:16, K:1157, B: 159-4.
[131] **ATASE**, İsh:16, K:1157, B: 159-4.
[132] **ATASE**, İsh:18, K:1394, B:12-1.

husûsat-ı askeriye için geleceklerin Kafkasya'da bulunan Kızılordu kumandanlarının resmî vesikalarını ibraz etmelerinin memleketimize kabulleri için şart ittihaz olunması ve işbu vesaiki göstermeyenler hakkında Ankara Hariciye Vekâleti veya makâm-ı senaverinin iş'ârına göre muamele yapılması muvafık görülmüştür. Ancak bu husûsatın tatbikinde müşkilât ve beraberinde muhtemel sû-i tefehhümlere karşı işbu mukarrerata tarafımızdan aynı sûretle riayet edileceği ve memleketimizden Sovyet arazisine gireceklerin Hariciye Vekâletimizden Şark Cephesi Kumandanlığından ve müsta'cil olanlara Üçüncü Fırkadan vesika istihsaline mecbur tutulacaklarının aksi takdirde kabullerinin hükûmetlerin ihtiyarına menût kalacağının tensib buyurulacağı takdirde şimdiden Ankara'daki Sovyet Sefaretine iblağ ile keyfiyetin Onbirinci Kızılordu ile mümessillerimize de bildirilmek üzere cevâben iş'ârını arz eylerim. Telefoncu (şifre) vesaire bahanelerle hududumuz dahiline girmek isteyenler hakkında bu sûret-i takyidin tesrîî muvafık görülmektedir...."[133]

Kâzım Karabekir, resmî memur olmamakla birlikte usulü dairesinde pasaportu hâmil Sovyet cumhuriyetlerinin herhangi bir tebaasının kişisel işleri için ülkemize girmek istemesi hâlinde ne muâmeleye tâbi tutulacağının bildirilmesini de istemişti[134]. Fevzi Paşa, Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği 16 Haziran 1921 tarihli yazıda, Şark Cephesi Kumandanlığı ile aynı düşüncede olduğunu belirttikten sonra, bu konuda Hariciye Vekâleti ile ve Ankara'daki Sovyet Elçiliği arasında kararlaştırılacak sonucun bildirilmesini istemişti[135].

6- Gözlem ve Sınır Ötesi İstihbarat Faaliyetleri

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından 16 Mart akşamı saat 19.00'da 12. Fırka Kumandanlığına yazılan "*harp raporu*" işaretli telgrafta, Gürcü ordusu hakkında yeni bir malumatın bulunmadığı kaydedilmiş ve Ahılkelek'in 14 Mart günü 9 Fırka süvari bölüğü tarafından işgal edildiği duyurulmuştu. Kasabada bolşevik birlikleri bulunmamakla birlikte Ermeni ve Rus ahaliden ibaret bir Bolşevik idaresi bulunmaktaydı. 15. Süvari Alayı 14 Mart'ta Zurzuna'dan hareket etmişti. Çaksu mıntıkasına dair henüz malumat alınamamıştı. 29. Piyade Alayı Zurzuna ve Ahılkelek arasında yürüyüşteydi. Kızıl birlikler Acara istikametinde hareketlerine devam

[133] ATASE, İsh:16, K:1157, B: 179-2.
[134] ATASE, İsh:16, K:1157, B: 179-2.
[135] ATASE, İsh:16, K:1157, B: 179-1.

ediyorlardı. Bunun için bütün ahalinin araçlarını kullanıyorlardı. Bir kısım süvarileri dağı aşarak Acara vadisine inmelerine rağmen ağırlıklarını geçiremeyerek arabalarını geri göndermek zorunda kalmışlardı. Hola'daki bölüğümüz oraya kadar gelen kızıl süvarilere, hareketlerine daha fazla devam etmemelerini tebliğ etmişti. Kızıl süvariler de daha fazla ilerlemeyerek kumandanlarına bilgi vermişlerdi. 14 Mart'ta Ahıska'da Refkom aracılığıyla, Rus inkılâp tarihi hakkında bildirge okunarak ve Türk ordusu hakkında iyi dilekte bulunulmuştu[136].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından 16 Mart 1921 tarihinde EHUR'e yazılan "*harp raporu*" işaretli telgrafta Türk, Rus ve Gürcü ordularının Kafkasya'daki son durumuna ilişkin elde edilen bilgiler sunuluyordu. Söz konusu raporda Gürcü ordusu hakkında yeni bilgi bulunmadığı belirtiliyordu. Acara istikametinde hareket eden Kızıl kuvvetlerin dağı aşmak için umum ahalinin araçlarına müracaat etmekte oldukları anlaşılmıştı. Kızılorduya bağlı bir kısım süvariler, dağı aşarak Acara vadisine inmiş ise de ağırlıklarını geçirerek arabaları geri götürmeğe mecbur olmuşlardı. Hola'daki bölüğümüz Acara vadisine kadar gelerek kızıl süvarilere hareketlerine daha fazla devam etmemelerini tebliğ etmişler, onlar da ilerlemeyerek gerideki kumandanlarına bilgi vermişlerdi. Kâzım Karabekir, 14 Mart 1921'de Ahıska'da Refkom delâletiyle bir duyuru yapıldığını ve bu duyuruda Rusya inkılâbının tarihi hakkında açıklama ve Türk ahalisi hakkında temennilerde bulunulduğunu da kaydediyordu[137]. Şahtahtı Müfrezesinin 14-15 Mart gecesi yazdığı raporlarına dayanarak Cephe kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, EHUR'e 19 Mart 1921'de ulaşan telgrafında, Nahçıvan'ın 25 km. kuzeyindeki Şahboğazı mıntıkalarındaki İslam ahalinin bolşeviklere karşı isyan ettiğini ve Nahçıvan'dan gönderilen kızıl müfrezeyi kayıplar verdirerek püskürttüğünü ifade ediyordu[138]. Yine cephe kumandanı Kâzım Karabekir'in, EHUR'e 19 Mart 1921'de ulaşan 17 Mart 1921 tarihli telgrafında Tiflis'ten 16 Mart 1921'de Karakilise istasyonuna 200 kadar bolşevik neferle birlikte erzakın geldiğini bildiriliyordu[139].

Şahtahtı Müfreze Kumandanlığı'nın cephe kumandanlığına gönderdiği harp raporuna göre, 18/19 Mart gecesi Kamerli Cephesinden bazısı çok ağır olmak üzere,

---

[136] ATASE, İsh: 14, K: 962, B:111- 1 ve 2.
[137] ATASE, İsh:10, K:618, B:144-1.
[138] ATASE, İsh:10, K:617, B:147-1.
[139] ATASE, İsh:10, K:620, B:70-1.

çoğu Nahçıvan askerlerinden üç vagon yaralı gelmiş ve Şahtahtı'ndan 8 nefer ve 6 at Nahçıvan'a gitmişti[140].

Şark Cephesi Kumandanlığı Erkân-ı Harbiyesi 1. şubesinden EHUR'e; 2., 3., 9., 12. ve Gümrü'de bulunan Mürettep Fırka kumandanlıkları ile Çoruh Grubu Kumandanlığına 20 Mart 1921'de çekilen telgrafta, 19 Mart 1921'den itibaren bolşeviklerin Ahıska'daki Ermenilere tüfek, cephane ve makineli tüfek verdikleri kaydediliyordu. Şehirde hakimiyet, Türk kuvvetlerinin elinde olmakla birlikte Ahıska'ya Borjum'dan iki zırhlı otomobil gelmişti. Ayrıca telgrafta, Varansofka'da 600 kişilik bolşevik süvari kuvveti ile dört topun bulunduğu ve bunların ne tarafa gideceklerinin bilinmediği haberi aktarılmaktaydı[141]. 20 Mart'ta Nahçıvan'daki Ruslardan yaklaşık 100 nefer Kamerli Cephesine gitmişti[142]. Aynı gün 20. Kızıl Fırkasına mensup 58. Liva'dan yaklaşık bin askerden oluşan 172. Alay Tiflis yoluyla gelerek Hamamlı mıntıkasına gönderilmişti. Yine 58. Livanın 173. Alayın da Karakilis'e geleceği ve bu kuvvetlerle Erivan üzerine harekât yapılacağı haberi alınmıştı. Bu arada Erivan'da Taşnaklardan kaçan Ermeni Bolşeviklerinden birkaç kişi Delican'ı Sovyet Ermenistan'ın başkenti ittihaz ederek burada işlerin idaresine başlamışlardı[143].

9. Fırka Kumandanı Rüştü Paşa[144] tarafından Şark Cephesi Kumandanlığına gönderilen 20 Mart 1921 tarihli yazıda bir gün önce köyüne gittikleri bildirilen bolşevik kuvvetin Ahılkelek'e 12 verst (23.604 m.) güneydoğuda bir köye çekildikleri belirtilmişti. Ahılkelek Müfreze Kumandanlığı, bolşevik kuvvetin amacını öğrenmek üzere bu köye, bir tabur komutanının gönderildiğini bildirmişti[145].

Cephe kumandanı Kâzım Karabekir'in 24 Mart 1921'de'ta 12. Fırka Kumandanlığına yazdığı telgrafta 21 Mart 1921 tarihli Ermenistan Erkân-ı Harbiyesine ait harekât-ı harbiye raporu şu şekilde veriliyordu:

---

[140] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:118-1 ve 2.
[141] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 75-3.
[142] ATASE, İsh: 14, K: 962, B:122-1.
[143] ATASE, İsh: 14, K: 962, B:120-1 ve 2.
[144] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan....**, s.34-35.
[145] ATASE, İsh: 12, K: 760, B:57-1.

"...Düşman dün Kâdıköyü tarafından şose boyunca Fuaz istikametinde taarruz teşebbüsünde bulundu ise de topçu, piyade ateşiyle tard edilmiştir. Hamamlı cephesinde sükûnet vardır.

Kamerli Müfrezesi kıtâatımız taarruz ve takiblerini inkişaf ettirerek dün saat 6 evvelde Yeva-Daragalu-Musumlu köylerini işgal etmiştir. Yetmiş esir alınmıştır. Düşman Afşar silloya çekilmiştir.

22 Mart 37'de 173. Kırmızı liva Tiflis'ten Karakilis'e gelmiş ve Hamamlı'ya sevk olunmuştur. Birlikte gelen bir cebel bataryası Karakilise'de kalmıştır..."[146]

22 Mart'ta 174. Kızıl Alay Karakilis'e gelmiş ve bu alaydan bir piyade taburu, altı makineli tüfenk, dört cebel topu 23 Mart'ta Hamamlı'ya sevk olunmuştu[147].

Tiflis Şehbenderi Fahreddin Bey, kızıl birliklerin miktarı hakkında Müdafaa-i Milliye Vekâletine yazdığı 23 Mart 1921 tarihli raporda, elde edebildiği sarih bilgilere göre Zelveya kumandasında bir fırka kızıl süvari birliği bulunduğunu, 18. ve 24. piyade fırkalarının Kutayis üzerinden geçerek Çürüksu istikametini izleyerek Batum'a geldiğini bildiriyordu. 292. Müstakil Piyade Alayı da Batum'a gelmiş ve Batum istihkamında bulunan Gürcü efradını bu istihkâmlardan çıkararak, kızıl alay efradını onların yerine yerleştirmişti. Zelveya fırkasıyle, Çürüksu ve Kutayis civarlarında bulunan Gürcü süvarilerinin silahlarını tahdit etmek ve hayvanlarını alarak kendi fırkasına vermek üzere Batum'dan 21 Mart akşamı hareket etmişti. Batum istihkâmlarında hâlen büyük kısmı piyade, geri kalanı süvari olmak üzere ancak iki alay ve bir hayli top mevcuttu. Fahreddin Bey, daha bilgilerin, Ali Rıza Bey tarafından Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirileceğini kaydediyordu [148].

Cephe kumandanlığından 24 Mart 1921'de çekilen ve 27 Mart'ta EHUR'e ulaşan telgrafta, 11 makineli tüfek ve 600 nefer kuvvetindeki birinci kızıl depo alayı yürüyerek Azgor yoluyla Ahıska'ya gelmişti. Bundan önce Kızıl ordunun Ahıska'da 286. Piyade Alayı ile 200 neferlik gönüllü Ermeni kuvveti ve iki zırhlı otomobili

[146] ATASE, İsh: 14, K: 962, B:123-1 ve 2.
[147] ATASE, İsh: 14, K: 962, B:122-1.
[148] ATASE, İsh:10, K:619, B:30-3.

bulunmaktaydı. Ahıska'da Kızıl ordu geceleyin teyakkuza fevkalade riâyet ediyorlardı[149].

Şahtahtı istasyonu memuru Saadettin, 25/26 Mart gecesi müfreze kumandanlığına sunulmak üzere 2. Tabur Kumandanlığına yazdığı raporda Nahçıvan'dan gelen trenin 3 vagon ve bir lokomotiften ibaret olduğunu kaydediyordu. Trende silahsız 10 kadar Rus askeri bulunmaktaydı. Şahtahtı'nda bulunan Ruslar gece istasyona iki araba cephane getirmiş ve mezkûr trenle cepheye sevk etmişlerdi. Raporda, istasyonda başka bir vukûatın olmadığı ve bir adet vesika gönderildiği de belirtilmekteydi[150]. İstasyon memuru Saadettin Bey, 26/27 Mart gecesi yazdığı raporda ise, Yenice'den gelen trenin Nahçıvan'a hareket ettiğini belirtiyordu. Beş vagon ve bir lokomotiften ibaret trende dört kadar yaralı vardı. Boş olan trende bir Rus kumandanı ile dört nefer de bulunmaktaydı. Yine 2. Tabur komutanının 27 Mart'ta müfreze kumandanlığına havale ettiği 27 Mart tarihli raporda, istasyon memuru Saadettin Bey, aynı gün yedi vagon ve bir lokomotiften ibaret trenin Nahçıvan'dan geldiğini ve Yenice'ye hareket edeceğini kaydetmekteydi. Trende dört at arabası bulunmaktaydı. Ayrıca birçok komutanı da cepheye göndermekteydi[151].

Cephe kumandanı Kâzım Karabekir, EHUR'e yazdığı 24 Mart 1921 tarihli raporda, Ermenistan Erkân-ı Harbiyesinin 21 Mart 1921 tarihli harekât raporunda "*...Düşman dün Kâhez köyü tarafında şose boyunca Boğaz istihkâmımızı taarruz teşebbüsünde bulunmuş ise de topçu ve piyade ateşimizle tard edilmiştir. Hamamlı Cephesinde sükunet vardır. Kamerli müfrezesi kıtâatımıza taarruz ve takiblerini inkişaf ettirerek dün saat altı evvelde Buveragadald Musumlu köylerini işgal etmiştir. Yetmiş esir alınmıştır. Düşman Avmuşlat Şeybeluya çekilmiştir. 22/3/37'de (İkinci Fırka 57. Liva 173. Alay olması lâzım) Yüzyetmişüçüncü Kırmızı Liva Tiflis'ten Karakilise'ye gelmiş ve Hamamlıya sevk olunmuştur. Aynı trenle gelen bir cebel bataryası Karakilise'de kalmıştır...*"[152] bilgilerine yer verildiğini kaydediyordu. Yine cephe kumandanı Kâzım Karabekir'in yazdığı 22 Mart 1921 tarihli raporda, 174. Kızıl Alay'ın Karakilise'ye geldiği ve bu alaydan bir piyade taburu ile 6 makineli tüfek ve 4 cebel topunun 23 Mart günü Hamamlı'ya sevk olunduğu, ayrıca Nahçıvan'daki Rusların

[149] ATASE, İsh:10, K:620, B:80-1.
[150] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:131-1.
[151] ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:131-3.
[152] ATASE, İsh:10, K:620, B:81-1.

yarısının 20 Mart günü Kamerli cephesine gittikleri bildiriliyordu[153]. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir, EHUR'e yazdığı 26 Mart 1921 tarihli telgrafında, Ahıska'da bulunan ve mevcudu 200 tüfek kadar tahmin edilen 286. Rus Piyade Alayı'nın 23 Mart günü Borjum istikametinde hareket ettiğini ancak Azgınor'da kalarak daha ileriye geçmediğini bildiriyordu[154]. EHUR'e 1 Nisan 1921'de ulaşan cephe kumandanlığının 28 Mart günlü raporunda ise 25/26 Mart gecesi 200 piyade, 2 top ve 50 süvariden oluşan kızıl kuvvetin, Batum'dan Acara köprüsüne geldikleri ve suyun sahile bakan sırtlarını işgal ettikleri kaydediliyordu[155]. 3. ve 4. Fırkalar, Çoruh Grubu ve 15. Süvari Alay Kumandanlıklarına bilgi edinilmek üzere, EHUR, 9. ve 12. Fırkalar, Kars Müstahkem Mevkii Kumandanlıkları'na yazılan raporda cephe kumandanı Kâzım Karabekir, 30 Mart sabahı Batum çevresindeki Türk ve Kızıl birliklerin durumuna ilişkin ayrıntılı bilgi veriyordu. Batum mıntıkasını işgal eden Kızıl birlikler, Batum Grubu adıyla bir piyade fırkası, bir piyade alayı ve bir süvari fırkası ve miktarı tespit edilemeyen topçu kuvvetinden oluşuyodu. Grup Kumandanı Çar ordusunda erkân-ı harbiye kaymakamlığına yükselmiş Kuybişef isminde bir kişiydi. Süvari fırkası Ahıska'dan Acara yoluyla gelen 18. Fırkaydı. Piyade Fırkasının numarasının anlaşıladığı belirtilen söz konusu raporda kızılların 125. Alayı'nın Acara suyu civarında, 74. Alay'ın Çoruh nehri civarında, 78. Alay'ın Batum'da, 287. Alay'ın Batum içinde Barishane'de, 17. Alay'ın Batum istihkâmlarında , Süvari Fırkası'nın ise Çürüksu civarında olduğu kaydediliyordu. 27 Mart 1921'de Tiflis'ten Karakilise'ye ulaşan 8 sahra topuyle 12 makineli tüfek, doğruca Hamamlı mıntıkasına sevk olunmuştu. Hamamlı mıntıkasında Ermeniler, Pamep dağları hattında bulunuyordü. Kâzım Karabekir, Çoruh Grubu Kumandanlığı'nın 1 Nisan 1921'den itibaren mülgâ olduğunu, 7. Alay'ın doğrudan doğruya 3. Fırka emrine gireceğini, iki tabur ve iki toplu şinayder bataryasından ibaret bir kuvvetle Borçka, Makariyal liman mıntıkasında bulunacağını bildiriyordu. 8.Alay'ın yine 2. Fırka emrinde kalacağını bildiren Kâzım Karabekir söz konusu emrinde, Artvin'in 8. Alay mıntıkasına ithal edildiğini, 8. Alay'dan Zurzuna'ya gönderilen taburun Ardahan mıntıkasına çağrılarak Ardahan mıntıkasındaki taburun Artvin'e gönderileceğini bildiriyordu[156].

---

[153] **ATASE**, İsh:10, K:620, B:79-1.
[154] **ATASE**, İsh:10, K:620, B:82-1.
[155] **ATASE**, İsh:10, K:620, B:83-1.
[156] **ATASE**, İsh: 14, K: 962, B:128-1 ve 2.

Bayezid Mutasarrıflığı, 4 Nisan 1921'de Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği yazıda Iğdır Kaymakamlığı'ndan alınan bilgilere göre 3 Nisan gecesi Robet bolşevikler tarafından düşürülmüş ve işgal edilmişti[157].

EHUR'e 17 Nisan 1921'de ulaşan cephe kumandanlığının 31 Mart 1921 tarihli telgrafında, Anlaşma gereği, 30 Mart 1921'de 100 neferlik bir kızıl piyade kuvvetinin Çoruh köprüsünden geçtikleri ve Anlaşmada belirtilen Sarp köyüne doğru gelerek köyün doğu kısımlarına yerleştikleri ve 7. Alay'ın piyade takımının Sarp köyünden geçen derenin batısına çekildiği belirtilmekteydi[158]. EHUR'e 7 Nisan 1921'de ulaşan cephe kumandanlığının 5 Nisan 1921 tarihli telgrafında ise alınan bilgilere göre, Acara köprüsünde bulunan kızıl birliklerin 23 Mart'tan itibaren güneye doğru yürüdüğü bildiriliyordu. Bu birlikler anlaşmada belirlenmiş sınır üzerindeki Hopahane köyüne kadar ilerlemişti. Bölgedeki Türk birlikleri ise Şuyenhi civarına gelmişti. 18. Süvari Fırkası Kutayis'e gitmişti. Batum'da bulunan kızıl birliklerin 9. ve 12. fırkalara mensup oldukları anlaşılmaktaydı[159].

EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği 9 Nisan 1921 tarihli telgrafta, Gürcistan'ın bolşevikler tarafından istilâ edilmesinden sonra teşekkül eden Gürcü kızıl kuvvetler ve Kızılordu hakkında elde edilen son bilgilerin iletilmesini talep etmekteydi[160]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in EHUR'e 11 Nisan'da ulaşan 9 Nisan 1921 tarihli yazısında bolşevik birlikler hakkında önemli bilgiler veriliyordu. Buna göre 350 kadar mevcudu olduğu tahmin edilen 280. Piyade Alayı 50 süvari, 10 makineli tüfek ve 100 araba kuvvetiyle Azgor'dan Ahıska'ya gelmişti. Bahçeci'de bulunan 35 Bolşevik neferi aldıkları emir üzerine 3 Nisan 1921'de Ahılkelek'e gitmişti. 252. Kızıl Alayı'nın 4. taburundan 250 mevcutlu 1. ve 2. bölükler Çoruh suyu sahilinde Maradiyet köyüne gelmişti. Kızıllar Maradiyet nahiye müdürlüğüne İskender Bey isminde bir müslümanı tayin etmişlerdi. 18. Süvari Fırkası'ndan Hüsar süvari alayına mensup 100 bolşevik neferi Markara'ya gelmişti. Bu alayın mevcudu 200 nefer olup geride kalan 100 neferi henüz gelmemişti. İstihbarât ve Rusların ifadesine göre, Ermeniler Erivan'da sovyet ilân ederek bolşevikleri davet etmişlerdi. Bolşevikler muharebe yapmadan Revan'a girmişler, Taşnaklardan eli silah

[157] **ATASE**, İsh: 10, K: 620, B: 92-1.
[158] **ATASE**, İsh:10, K:618, B:167-1.
[159] **ATASE**, İsh:10, K:618, B:167-1.
[160] **ATASE**, İsh:10, K:619, B:118-1.

tutanlar ise top, cephane ve silahlarını alarak Zengizor tarafına çekilmişlerdi[161]. Erivan irtibat zâbitimizin 5 Nisan 1921 tarihli raporu üzerine Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 9/10 Nisan gecesi yazdığı kızıl birliklerin durumu hakkındaki raporda Markara'ya gelen Hüsar süvari alayına mensub 100 kişilik bolşevik kuvvetin 6 Nisan 1921'de tekmil kuvvetle Açmiazin'e gittiğini ve Markara'da yalnız bir süvari eriyle bir memur bırakıldığını belirtmişti. Ermenilerin çoğu silahlı olarak firar etmişlerdi. Taşnak hükûmetinin kararıyle bolşeviklerin şehre girmesinden az bir zaman sonra hapishaneden çıkan tutuklular vekâletleri ve evleri talan etmişlerdi. Erivan'ı işgal eden kızıl birlikler, yağma tahribat ve katliâma başlamışlardı. Karakilise irtibat zâbitimiz şehirden 5 Nisan günü top, tüfek, bomba sesleri geldiğini ve kızılların Erivan'da üç gün katliâm ve yağma etmesine müsaade edilmiş olduğunu bildirmişti. Erivan'la henüz haberleşme sağlanamamıştı[162].

Hariciye Vekâleti'nden 10 Nisan 1921'de Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve EHUR'e gönderilen yazıda Iğdır kaymakamlığı ve Bayezid mutasarrıflığının verdiği bilgilere göre bolşeviklerin Zengizor dışındaki bütün Ermenistan'ı işgal ettiği bildiriliyordu. Bolşevik askerlerin büyük kısmı Saboskoti Bey ve diğerleri tarafından oluşturulan Azerî Türkleriydi. Ermenistan'ın bolşeviklerce işgali karşısında Taşnaklar Zengizor yönünde dağılmışlardı[163].

9. Fırka Kumandanı Rüştü Paşa'nın 16 Nisan sabahı saat 9'da cephe kumandanlığına ulaşan 15 Nisan 1921 tarihli yazısında Kazancı'ya 2 km. uzaklıkta bulunan Gürahur'daki 29. Alay'a mensup müfrezenin çekilmesi üzerine bu köye 14 Nisan günü 300 mevcutlu süvari Ermeni bolşeviklerin geldiği bildiriliyordu. Bolşevik müfrezesinden bir subay 15 Nisan günü Kazancı'daki tabur kumandanımızla görüşmeğe gelmişti. Bolşevik zâbit birliklerimizin çekileceğini haber almaları üzerine geldiklerini söylemişti. Tabur kumandanı da Moskova Anlaşması gereğince çekileceklerini ve emir beklediklerini söyleyerek dostâne tarzda cevap vermişti[164]. Ancak bu dönemde bolşeviklerle taşnak Ermeniler arasındaki çatışmalar hâlâ devam etmektedir. Bayezid

---

[161] ATASE, İsh: 10, K: 620, B: 91-1. Karabekir, aynı yazıyı, 8 Nisan'da müfreze komutanlıklarına da yazmıştı. Bkz. ATASE, İsh: 14, K: 1022, B: 144-1.
[162] ATASE, İsh: 10, K: 620, B:93-1.
[163] ATASE, İsh: 10, K: 571, B: 151-1. Ayrıca konu hakkında Dahiliye Vekâleti'nden EHUR'a yazılan yazı ve ekleri için bkz. **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl:48, Sayı:108, , Haziran 1999, Belge No:3053.
[164] ATASE, İsh: 12, K: 761, B:30-1.

Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Vekâleti'ne çekilen 16 Nisan 1921 tarihli telgrafta Ermeni komutanlığının Şark Cephesi Kumandanlığı'na Gümrü'nün boşaltılmasını teklif ettiği bildiriliyordu. Bolşevikler bölgemize tecavüz ve Markapa, Karakale gibi daha başka geçit bölgelerine birer süvâri asker ile top sevk etmişlerdi[165].

Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan birliklere yazılan 20 Mayıs 1921 tarihli genelgede muhtemel Rus saldırısına yönelik kaygılara yer verilmişti. Kâzım Karabekir, Rusların yaptıkları muâhedeye, gösterdikleri dostluğa güvenilmeyerek birliklerimizin her ihtimale karşı fevkalâde müteyakkız ve hazır bulunmasını ve Kızılordu birliklerinin kuvvet ve vaziyetleri, askerî sevkiyât ve nakliyeleri, taşnaklar ile olan ilişkileri, Zengizor ahvâli ve Gürcistan'ın iç durumu hakkında doğru bilgiler elde edilerek derhal cephe kumandanlığı'na bildirilmesini istiyordu[166]. Hariciye Vekâleti Siyasî İşler Müdürü Hikmet Bey'in bir gece önce makine başında kızıl birliklerin miktarına yönelik sorusu üzerine, Hopa-Tiflis Şehbenderi Fahrettin Bey 23 Mayıs 1921'de gönderdiği cevabî telgrafta, Zelyeva kumandasında bir fırka kızıl süvari birliği bulunduğunu belirtiyordu. 18. ve 24. Piyade Fırkaları Kutayis üzerinden geçerek Çürüksu istikametini takip ederek Batum'a gelmişti. 292. Müstakil Piyade Alayı da Batum'a gelmiş ve Batum istihkâmında bulunan Gürcü efradı mezkûr istihkâmlardan çıkarılarak bu kızıl alay onların yerine ikâme edilmişti. Zelyeva fırkası ile bütün Gürcü süvarilerini Çürüksu ve Kutayis havalisinde yığmak ve silahlarından tecrit etmek ve hayvanlarını alarak kendi fırkasına vermek üzere 21 Mart akşamı Batum'a hareket etmişti. Fahrettin Bey, Batum istihkâmında ve şehrinde tahminen büyük bölümü piyade, bir kısmı süvari olmak üzere ancak iki alay ve bir hayli top mevcut bulunduğunu belirtiyordu[167]. Fahrettin Bey, bu konuda daha kesin bilgilerin, Batum'a döndüğünde, Ali Rıza Bey tarafından Kâzım Karabekir delâletiyle sunulacağını da bildirmişti[168].

EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 23 Mayıs 1921 tarihli harp telgrafında 11. Kızılordu faaliyet halinde bulunduğunu bildiriyordu. Kızılordu'nun Türkiye üzerine yürüyeceği rivayetleri sürekli dolaşmaktaydı. 11. Kızılordu Kumandanlığı'nın Ermenistan, Azerbaycan, Kafkasya, Gürcistan ve diğer

---

[165] **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl:48, Sayı:108, Haziran 1999, Belge No:3054.
[166] **ATASE**, İsh: 18, K: 1393, B: 53-1.
[167] **ATASE**, İsh: 10, K: 571, B:45-1.
[168] **ATASE**, İsh: 10, K: 571, B:45-1.

mahallî kuvvetlerle birlikte doğuda Rusya'nın nüfûzunu takviye etmek için çaba harcayacağı şeklinde itirafta bulunduğu çeşitli çevrelerden yayılan haberlerde yer alıyordu. Yine aynı haberlere göre Kars çevresi Ermenistan'a, Artvin ve çevresi Gürcistan'a vaat edildiğini bildiren Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'nın söz konusu haberlere ilişkin istihbarat ve düşüncelerini bildirmesini istemişti[169]. Moskova Sefiri Ali Fuâd Paşa'nın Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 23 Mayıs 1921 tarihli telgrafta da benzer kaygılar dile getiriliyordu. Ali Fuad Paşa, "*Gayet mühim ve müstaceldir.*" işaretli söz konusu telgrafında Moskova'da son zamanlarda gördüğü halet-i ruhiye ve Rusya Hariciye Komiserliği ile Türkiye sefareti arasındaki haberleşmenin şekli dolayısıyla endişe duymaktaydı. Ali Fuad Paşa, Moskova'dan Kafkasya'ya her gün yapılan ve mahiyeti henüz anlaşılamayan askerî nakliyâtın bolşeviklerin Menşevik Gürcistan'la Taşnak Ermenistan'a karşı yaptıkları harekâttan evvel takınmış oldukları tavır ve hareketi, doğu illerimize karşı takınmak istediklerini ima ettiğini belirtiyor çok dikkatle hareket olunmasını, Rusların çok önemsiz nedenlerle geciktirdikleri yardımları büsbütün kesmelerine yol açacak olaylara meydan verilmemesini bildiriyordu[170].

Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürü Hüseyin Ragıp Bey, Garp Cephesi Kumandanlığına gönderdiği 25 Mayıs 1921 tarihli yazıda alınacak haberlerin önemlilerinin bu tarihten itibaren arzına başlanacağını bildiriyordu. Ayrıca, haberlerin kaynakları gösterilmekle birlikte serî olarak ulaştırılabilmesi için sağlıklı olmalarının araştırılmasının beklenmeyeceğini belirtmişti. Dolayısıyla gönderilen bu haberler bu sûretle göz önünde bulundurulmalıydı[171]. Batı Cephesi'ne 27 Mayıs akşamı saat 21'de ulaşan 25 Mayıs 1921 tarihli haberlere göre de 11. Kızılordu faaliyet halinde olduğu ve Türkiye üzerine yürüyeceği rivayetlerinin sürekli dolaştığı belirtiliyordu. Batum Baş şehbenderliğimizin bildirildiğine göre bir müddetten beri Batum'da yaşayan müslüman ahalinin ümitlerini kırmak ve onları komünistliğe ısındırmak için yalan havadisler yayılıyordu. Trabzon istihbarâtı 20/21 Mayıs gecesi Tuapse'den askeriyeye gelen yirmi bin kilo benzinin kaza ile motorla beraber limanda yandığını, Batum'da 2000 bahriyeli olmak üzere 4000 kızıl askeri bulunduğunu, en son 500 kişilik bir Başkırd Türk süvari alayı geldiğini bildiriyordu. Yine Trabzon istihbaratından alınan

---

[169] **Harp Tarihi Belgeleri Dergisi**, Yıl:23, Sayı:71, Eylül 1974, Belge No:1542.
[170] **Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2**, s. 254.
[171] **ATASE**, İsh: 16, K: 1171, B:35-1.

haberlerde 22/23 Mayıs gecesi Preveze ganbotumuz cephane yüklü olduğu halde gelmişti. Aydın Reis ganbotumuz ise cephane yüklü olduğu halde yoldaydı[172]. Ancak Müdafaa-ı Milliye Vekili adına Müsteşar Muavini Miralay Osman Şevket Bey'in EHUR'e yazdığı 25 Mayıs 1921 tarihli raporda daha önce Ruslar tarafından Novorosiski'de ele geçirilen ve sonradan bize teslim edilmek sûretiyle geri verilen Preveze ve Aydınreis gambotlarının Ruslar tarafından tamamıyla soyulmuş ve tahrip edilmiş bir halde Trabzon'a geldikleri kaydediliyordu[173]. EHUR'un, Doğu illerinde bolşevik faaliyet ve propagandasına ilişkin 1 Haziran 1921 tarihli yazısında Kızılların Kafkasya'daki 11. Kızılorduyu kolordu adı altında hazerî duruma dönüştürecekleri ve 20 ilâ 25 yaş dışındaki sınıfları terhis edecekleri belirtilmişti. Kızılordu, Erivan, Bakû, Batum ve Petrofki'de kolordu teşkilâtı yapacaktı[174].

Ali Fuad Paşa, İngiliz-Rus Ticaret Anlaşması'ndan sonra yaptığı değerlendirmelerde ve Ankara'ya yolladığı raporlarda Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik bir saldırı düzenleme ihtimali üzerinde kaygı ile söz etmekteydi. Ali Fuad Paşa, TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 26 Mayıs 1921 tarihli ve "*son derece mühim ve müsta'celdir.*" işaretli raporda bolşeviklerin iâşe ve üretim kaynaklarında yaşanan buhranı azaltmak için prensiplerinden önemli bir kısmını feda etmek zorunda kaldıklarını kaydediyordu[175]. Bolşevikler dış yardım sağlamak amacıyla cihanşümûl komünizm mücadelesini geçici bir süre bırakarak Avrupa, Asya ve Amerika ile siyasî ve ekonomik ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Sovyet Rusya'nın özellikle İngiltere ile olan ilişkileri çok önemli bir aşama göstermekteydi. Rusya'daki sanayi Almanlar tarafından kurulmuştu. Ancak Almanya ya da Amerika'nın Rusya'ya malzeme gönderebilmesi zamana ve ulaşımın deniz yoluyla olması dolayısıyla İngiltere'nin müsaadesine muhtaçtı. Buna karşın Rusya'nın I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'den sipariş ettiği bir çok hazır malzeme kolaylıkla istenildiği anda Rusya'ya taşınabilirdi. Bu durum, Sovyet Rusya'nın dış siyasetinde İngiltere lehine bir eğilim

---

[172] ATASE, İsh: 16, K: 1171, B:35-1 ve 2; ATASE, İsh: 16, K: 1171, B:32-1 ve 2.

[173] Raporda ayrıca gambotların yeniden donatılabilmeleri için İstanbul'daki eşlerinden âletlerin ve eşyanın gönderilmesi hususunda Dersaadet Muâvenet-i Bahriye Heyeti'inden talepte bulunulduğu da kaydedilmekteydi. Bkz. Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, Yıl:23, Sayı:71, Eylül 1974, Belge No:1544.

[174] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-4.

[175] Ali Fuad Paşa'nın 26 Mayıs 1921 tarihli raporu Ankara'ya 7 Haziran 1921'de ulaşmıştı. Bkz. ATASE, İsh:16, K:1157, B:150-1. Rusların Bakû'deki gaz kuyularının işletme hakkını 25 yıl süre ile İngilizlere vermelerinin Azerbaycan'da duyulması üzerine halk, çok sayıda protesto mitingleri düzenlemişti. Konu hakkında Batum Şehbender Vekili Talât Bey'in raporu için bkz. BCA, 030.10.250.688.3; ATASE, İsh: 10, K:619, B:56-1,2 ve3.

doğurmuştu. Bunun sonuçları bir çok alanda görülmekteydi.Bakü gaz rezervleri çok uygun şartlarda İngilizlere verilmişti[176]. Yine İngiliz-Rus Ticaret Anlaşmasından başka İngilizlerle Ruslar arasında gizli bir anlaşmaları olduğundan söz edilmekteydi[177]. Rusların Moskova Anlaşması'ndan sonra yalnız birkaç milyon fişekle bir kaç bin tüfek gönderdiklerini kaydeden Ali Fuad Paşa, başvurulmasına rağmen önemsiz cevaplarla diğer silah ve cephanenin gönderilmesini kasıtlı olarak geciktirdiklerini belirtiyordu. Para, silâh nakliyâtı hususunda Stalin ile görüşmek için söz almış olmasına rağmen onun da birdenbire Kafkasya'ya gittiğini öğrendiğini kaydeden Ali Fuad Paşa haberleşmemizin Ruslar istedikleri zaman serî, aksi yavaş işlediğini bildiriyordu. İngiliz, Rus ve Iran gizli anlaşmaları yanında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bizimle münferiden sulh akdinden men edilmesi durumunda Rusların doğu bölgesinde bizi önemli sûrette meşgul edecek bir sorun çıkaracakları düşüncesinde olduğunu belirtiyordu. Ruslar, Türkiye'yi 1914 hududu gerisine atarak Kafkas demiryollarını tehditten kurtaracağı gibi İslâm dünyası üzerinde son senelerde Türkiye'nin kazandığı nüfûzu da azaltacaktı. Yine Aras mıntakasiyle Van ve Muş çevresini Ermenistan'a ilhak ederek İngiliz kamuoyunu da kazanacaklardı. Ruslar, buna karşı İslam dünyasında ortaya çıkacak olumsuz etkileri mümkün olduğu kadar azaltmak için Ermenistan ve Gürcistan'a Türkiye'ye savaş ilân ettirmek isteyeceklerdi. Bu şekilde kendileri tarafsız gibi görünerek Kars bölgesindeki Malakanlara bazı ufak-tefek harekât yaptıracaklar ve söz konusu harekâtı bolşevik cereyanı şeklinde göstererek himaye edecekler ve çeşitli propaganda araçlarıyla işin iç yüzünü örtmeye çalışacaklardı. Ali Fuad Paşa; raporunda özetle Rusların tarihî Rus siyasetine dönmek üzere olduklarının anlaşıldığı sonucuna varmakta ve buna karşı Şark Cephesi'ndeki ordumuzun daima mutabassır ve her ihtimale karşı hazır bulunmasını tavsiye etmekteydi[178]. EHU Vekili Fevzi Paşa,

---

[176] Ali Fuad Paşa'nın 26 Mayıs 1921 tarihli raporu Ankara'ya 7 Haziran 1921'de ulaşmıştı. Bkz. ATASE, İsh:16, K:1157, B:150-1. Rusların Bakû'deki gaz kuyularının işletme hakkını 25 yıl süre ile İngilizlere vermelerinin Azerbaycan'da duyulması üzerine halk, çok sayıda protesto mitingleri düzenlemişti. Konu hakkında Batum Şehbender Vekili Talât Bey'in raporu için bkz. BCA, 030.10.250.688.3; ATASE, İsh: 10, K:619, B:56-1,2 ve3.

[177] ATASE, İsh:16, K:1157, B:150-2 ve 3. Nitekim İngiliz-Rus Ticaret Anlaşmasının giriş bölümünde her iki tarafın yekdiğerine karşı düşmanca eylemlerden çekinmeyi ve diğer tarafın kurumlarına karşı onun sınırları dışından doğrudan ya da dolaylı olarak hiçbir resmî propaganda yönetmemeyi üstlendikleri kaydediliyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın konu ile ilgili olarak Sovyet Hükûmeti'ne verdiği 7 Eylül 1921 tarihli nota için bkz. FO, No:64 [N 10221/5/38], Kedleston Markizi Curzon'dan Moskova' da Mr. Hodgson'a, No:414'e ek.

[178] ATASE, İsh:16, K:1157, B:150-1,2,3,4,5,6 ve 7; Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.250-253.

Hariciye Vekâleti'ne yazdığı 27 Mayıs 1921 tarihli tezkerede, bolşeviklerin aleyhimizdeki propagandalarına ısrarla devam ettiklerinin çeşitli kaynaklardan alınan bilgilerden anlaşıldığını bildiriyordu[179]. Fevzi Paşa, Kafkas federasyonuna girdiği haber alınan bolşevik Gürcü ve Ermeni hükûmetleri tarafından hududumuza bir tecavüz hazırlandığının anlaşıldığını ve bu durumun son günlerde şark cephesi karşısında gelişen güçlü bolşevik propagandasıyle ilgili görüldüğünü de kaydetmekteydi[180]. Ali Fuad Paşa'nın 7 Haziran 1921 tarihli raporunda ise daha önce emperyalist ve kapitalist hükûmetlere düşman olan bolşeviklerin söz konusu siyaseti değiştirdikleri ve özellikle İngilizlerle anlaşarak Kafkasya cihetinde Türkiye'ye saldırmasının muhtemel olduğu kaydediliyordu[181]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve EHU Vekili Fevzi Paşa'dan yazılan 10 Haziran 1921 tarihli telgraflarda da Ali Fuad Paşa'dan alınan raporlara dayanılarak Rusların Türkiye'ye saldırma ihtimali bulunduğu belirtiliyor ve buna karşı hazırlıklı olunması isteniyordu[182].

9. Fırka Kumandanı Mirliva Rüşdü Paşa tarafından 21 Haziran 1921'de sabah raporuna ek olarak 12. Fırka Kumandanlığına gönderilen raporda, 19 Haziran akşamı iki subay ve 160 er mevcutlu bir bolşevik süvari bölüğünün 2 makineli tüfek ile birlikte Ahılkelek mıntıkasından Arpaçay batısındaki İslam Güllübulak'a geldiği belirtilmekteydi. Bu kuvvetten bir zâbitle birlikte 2 cebel topu da gelmiş ancak bu toplar Karaçanta köyünde terk edilmişti. Bolşeviklerin içinde Ermeni de bulunmaktaydı. Raporda, bu kuvvetin ne amaçla Güllübulak'a geldiği ve numaralarının tahkik edilmekte olduğu da kaydedilmekteydi[183]. 9. Fırka Kumandanlığının söz konusu raporu, 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey tarafından aynı gün bağlı birlik kumandanlıklarına duyurulmuştu[184].

---

[179] **Harp Tarihi Belgeleri Dergisi**, Yıl:23, Sayı:71, Eylül 1974, Belge No:1545.

[180] Fevzi Paşa, Hâriciye Vekâleti'nden Moskova Sefaretimiz aracılığıyla dost ve müttefik iki hükûmet arasında var olan samimî ilişkileri ihlâl edecek böyle bir hareketin Sovyet Rusya tarafından kabul ve desteklenemeyeceğine ilişkin güvenimizden söz edilerek Rus Cumhuriyeti'nin özellikle ilgisinin çekilmesi ve uyarılması için teşebbüste bulunulmasını talep etmişti. Bkz. **Harp Tarihi Belgeleri Dergisi**, Yıl:23, Sayı:71, Eylül 1974, Belge No:1545.

[181] EHU Vekili Fevzi Paşa'nın Şark Cephesi Kumandanlığına yazdığı telgraf için bkz. ATASE, İsh:16, K:1157, B:150-11.; Karabekir, **İstiklâl Harbimiz** 2, 254.

[182] Karabekir, **İstiklâl Harbimiz** 2, 254.

[183] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 21-2.

[184] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 21-1.

Yine 9. Fırka Kumandanı Rüşdü Paşa tarafından 22 Haziran 1921'de, 12. Fırka Kumandanlığına gönderilen raporda, cephede sükûnetin devam ettiği bildirilmekteydi. 21 Haziran'da, Güllübulak'a geldiği bildirilen bolşevikler, 20 Haziran günü Gümrü'ye dönmüşlerdi. Yine 9. Fırka postaları tarafından Vartanlı, Okçuoğlu, Bacıoğlu köyleri civarında 400 kadar bolşeviğin hayvanlarını otlatmakta oldukları görülmüştü. Bu bolşeviklerin hangi birliklere mensup oldukları araştırılmaktaydı[185]. 9. Fırka'nın bu raporu da, 12. Fırka Kumandanlığından 23 Haziran'da bağlı birlik kumandanlıklarına duyurulmuştu[186].

B-TÜRK BİRLİKLERİNİN PROPAGANDAYA KARŞI KORUNMASI

1-Batum'daki Birliklerin Propagandaya Karşı Korunması

12 Nisan 1921'de cephe kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 18. Alay Kumandanlığına gönderdiği çok gizli işaretli yazıda, Bakû'deki Türkiye Komünist Partisi hârici bürosunun Gürcistan'da tahrikât ve tebligat yapmak üzere dokuz kişiyi görevlendirdiğini ve bunların her birisine 50 altın lira tahsisat verildiğini bildiriyordu. Kayserili İsmail Hakkı yoldaşın da Batum'a geldiği haber alınmıştı. Kâzım Karabekir, "*bu serseri ve dinsizlerin*" asker ve subaylarımızı ikna ve kandırabilecek sûrette propaganda yapmalarının ve para kuvvetiyle esas amaçları olan ordumuzu inhilâle çalışmalarının pek tabii olduğunu belirtiyor ve önlem olarak askerlerin yabancı kimselerle temaslarına kesinlikle müsaade olunmamasını emrediyordu[187].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 2 Mayıs 1921'de EHUR'e gönderdiği yazıda Batum'da konsolosluk maiyetinde bırakılmış olan kırk kişilik birliğin görevinin kalmadığı ve bunların iâşesinde zorluklarla karşılaşıldığı belirtiliyordu. Özellikle kızıllarla temastan kaçınılması için sürekli teyakkuzda bulunulması yönündeki emir doğrultusunda bu birliğin Batı Cephesine gönderilecek olan taburuna iltihak etmesi bildirilmişti. Kâzım Karabekir, bundan sonra konsolosluk emrinde askerî müfreze bulundurulmamasının uygun görüldüğünü de belirtiyordu[188]. Batum'da konsolosluk emrindeki birliğin geri çekilmesi konusunda gönderilen Gürcistan nezdindeki askerî

---

[185] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 21-3.
[186] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 21-4.
[187] ATASE, İsh:15, K: 1029, B:107-1.
[188] ATASE, İsh:10, K: 619, B:48-1.

temsilcimiz Hüsameddin Bey'in 3 Mayıs günü Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta, Gürcistan Refkom Başkanı Filip Maharedeze ve Hariciye Vekili Sıvayindize tarafından Batum'da bulunan askerî birliğin çekilmesi isteği ve her iki hükûmet arasında dedikodu vesilesi olan bu sorunun halledilmesinin rica edildiği bildiriliyordu. İcra Vekilleri Reisi ve Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, EHUR'e gönderdiği yazıda, kızıl ordu birlikleri ile birliklerimizin uzun süre temasının esasen muvafık olmayacağını, mevcut birliğin geri çekilerek askeri temasın izalesinin muvafık görüldüğünü belirtmekte ve gereğinin yapılmasını istemekteydi[189].

2- Sınırdaki Birliklerin Propagandaya Karşı Korunması

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in, Kars'tan 4/5 Mart 1921 gecesi EHUR'e gönderdiği telgrafta, Moskova anlaşması ile sınırlarımız dışında kalan yerlerde bulunan Türk birliklerinin durumu hakkında önemli bilgiler veriliyordu. Ahıska hududuna yaklaştırılması emr olunan Ardahan'daki 2. Fırka müfrezesi 3 Mart günü mezkûr mıntıkaya gitmek üzere yürüyüşe geçecekti. Müfreze 1. Taburu Ardahan, Ahıska, Şurî civarında Çaksu'nun kuzeyinde Celuna köyünde, bu taburdan bir bölük hudut üzerinde Bayle köyünde bulunacaktı. 2. Tabur ve Topçu Taburu iki topla Çaksu'nun güneyinde Sakra ve Ah köylerinde, süvari bölüğü Bayle'de kalacaktı. Bir piyade bölüğü, iki top Ardahan'da kalacak; Zorzona'daki 3. Tabur, Süvari Alayının gelişine kadar mahallinde kalacak daha sonra müfrezesine iltihak edecekti. Müfreze karargâhı 4 Mart günü Ardahan'dan hareketle Çaksu'ya gidecekti[190]. Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan 12. Fırka Kumandanlığına çekilen 18 Mart 1921 tarihli harp telgrafında 29. Alay ile emrindeki cebel bataryasının 16 Mart günü Ahılkelek kasabasına girdiği ve bir piyade alayı, bir süvari bölüğü ile bir bataryadan oluşan 2. Fırka emrinde bulunan Ahılkelek birliklerinin kasaba ve çevresindeki köylerde yerleşerek gerekli tertibatı aldıkları bildirilmekteydi[191]. Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan EHUR'e yazılan 20 Mart 1921 tarihli telgrafta 15. Süvari Alayı'nın Çaksu mıntıkasındaki köylere yerleştirildiği bildirilmekteydi[192].

---

[189] ATASE, İsh:10, K: 619, B:48-2.
[190] ATASE, İsh: 10, K: 618, B: 116-1.
[191] ATASE, İsh: 14, K: 962, B: 114-4.
[192] ATASE, İsh: 12, K: 759, B: 75-3.

Cephe kumandanı Kâzım Karabekir, 12. Fırka ve müfreze kumandanlıklarına gönderdiği 22 Mart 1921 tarihli harp telgrafında Moskova'daki murahhas heyetimizin Rusya hükûmetiyle imzaladığı anlaşmanın hükûmetimizce kabul edildiğini bildirmiş ve Moskova Anlaşması ile çizilen hududun kuzeyinde kalan Batum livâsının muhtariyet şeklinde Sovyet Gürcistan'da kalacağının anlaşıldığını ifade etmişti. Kâzım Karabekir, Rus Sovyet hükûmeti ile aramızdaki dostluğu ihlâl edebilecek hareketlerden kaçınmaları için ileride bulunan birliklerimize gerekli tebligatın yapılmasını istemişti. Kâzım Karabekir söz konusu emrinde "*...Kızıl kıtâatla temasta bulunacak kıtâatımızın Bolşevik propagandalarına karşı muhafazası pek mühim olduğundan Bolşevik kıtâatıyle inzibatı, mücerreb küçük kıtâaların temas ettirilerek, kıtâatın kısm-ı küllisinin temastan uzak münasib mahallere toplanması lâzımdır...*"diyordu[193]. Bunun için Çoruh Grup Kumandanlığı, inzibata göreviyle seçilmiş, güvenilir ve dindar zâbitler kumandası altında bir bölüğü yerinde bırakarak, arta kalan bütün kuvvetini Çoruh nehrinin sol sâhiline kadar münasip tarassut birlikleri bulundurmalıydı. Batum'a Hâriciye Vekâleti'nden şehbender tayinine kadar, bu vazifeyi görmek üzere seçilmiş bir zâbit ayrıca Batum'da bırakılacaktı. Maiyetine bir zâbit verilebileceğini belirten Kâzım Karabekir, yerli Gürcü bolşevikleri partisinden Batum ve civarındaki birliklerimize karşı vâki olacak tecavüzlere karşı kesinlikle müsamaha edilmeyeceğinin Batum'daki kızıl birlik kumandanlarına tebliğinin yanı sıra bunlarla temasa gelinerek aramızdaki dostluğun temin ve tesisinin gerektiğini de bildirmişti[194]. Kâzım Karabekir, Batum'daki olaylar tamamen anlaşılıp henüz sükûnet bulmadı ise Acara Köprüsü civarındaki birliklerden Çoruh Grubu Kumandanlığınca bir müfreze tertip edilerek Batum'un doğu ve güney tabyalarına kadar yanaştırılmasını ve bu sûretle bir himaye mevzi ve tertibâtı alınarak Batum'daki birliklerimizin emniyetinin sağlanmasını ve müsademeye kesinlikle meydan verilmemesini istemişti[195].

Cephe kumandanlığının söz konusu emrine göre Holâ'da bulunan 8. Alay emrindeki bölük, yollar müsait ise alayına katılacak, aksi halde Acara Köprüsü civarına çağrılarak Çoruh Grubu Kumandanlığı emrine alınacaktı[196]. Ahıska'da bir irtibat zâbiti, birkaç güvenilir nefer bırakılarak Türkiye hükûmetine son verilecek ve oradaki

---

[193] ATASE, İsh: 14, K: 963, B: 162-2-3-4; ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:126-1.
[194] ATASE, İsh: 14, K: 963, B: 162-2-3-4; ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:126-1.
[195] ATASE, İsh: 14, K: 963, B: 162-2-3-4; ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:126-1.
[196] ATASE, İsh: 14, K: 963, B: 162-2-3-4; ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:126-1.

birliklerimiz Ardahan'a hudut dahiline Çaksu mıntıkasına alınacaktı. Ahılkelek'teki bütün birliklerimiz Zorzona'ya aldırılacak ve yine 9. Fırka emrinde bulunacaktı. İâşe hususu çok önemli olduğundan birliklerin şimdiye kadar topladıkları yiyecek maddeleri ve erzâk, daha geride münasip mıntıkalara taşınacaktı[197]. Emrin alındığının derhal bildirilmesi ve uygulamalar hakkında cephe kumandanlığına aralıklarla bilgi verilmesi istenmişti. Cephe kumandanlığının yukardaki emri üzerine 12.Fırka Kumandanlığı tarafından 23 Mart 1921 tarihli telgrafta, 34., 35., 36. ve 12.Topçu Alay kumandanlıkları ile Hücum Taburu Kumandanlığından, Rus Sovyet hükûmetiyle yapılan dostluk anlaşmasını ihlâlden kaçınılması ve kızıl birliklerle temasa gelecek Türk birliklerini, bolşevik propagandasına karşı pek mühim olan muhafazasına çok önem verilmesi istenmişti[198].

Moskova Anlaşması sonrası Sovyet sınırındaki karakollarda bulunan askerlerimizin, bolşevik propagandasına marûz kalmamaları için bir önlem olarak hiçbir şekilde Kızılorduya mensup askerlerle bir araya gelmemeleri konusunda, verilen emre rağmen zaman zaman bu emri ihlâl eden davranışların görüldüğü Cephe kumandanlığı tarafından tespit edilmişti. Nitekim Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in, 12. Fırka Kumandanlığı'na yazdığı 24 Mayıs 1921 tarihli emirde *"...Kızıllarla hiçbir suretle temas edilmemesi emredilmiş iken Borçka hudut karakolunda nöbetçilerimizin kızıllarla yan yana nöbet bekledikleri anlaşılmıştır. Hudud karakolarında bulunan bütün nöbetçilerimizin kızıllarla temasa gelmemelerinin teminini ve ona göre nöbet mahallerinin intihab ve sık sık kontrol edilmesi lâzımdır...."*[199] denilmekteydi. Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan gelen emri 25 Mayıs 1921 tarihinde 34., 35. ve 36. Alay kumandanlıkları ile hücum taburu kumandanlığına elden gönderen 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, sınırda bulunan nöbetçi ve devriyelerin kızıllarla temasa gelmelerinin önlenmesini ve uygulamanın kontrol edilmesini emretmişti[200].

---

[197] ATASE, İsh: 14, K: 963, B: 162-2-3-4; ATASE, İsh: 14, K: 1022, B:126-1.
[198] ATASE, İsh: 14, K: 963, B: 162-1.
[199] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 76-2.
[200] ATASE, İsh: 18, K: 1394, B: 76-1.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET TEHLİKESİ KARŞISINDA DOĞU

A- BOLŞEVİKLERİN CASUSLUK, PROPAGANDA YÖNTEM VE FAALİYETLERİ

1-Rus Diplomatik Heyetlerinin Faaliyetleri

Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektuba yazdığı 3 Haziran 1920 tarihli cevapta bir elçilik heyetinin de yolda olduğunu bildirmişti.[1]. EHUR, doğu illerinde bolşevik faaliyet ve propagandasına ilişkin hazırladığı 1 Haziran 1921 tarihli raporda son zamanlarda bu faaliyetlerin müthiş derecede arttığını belirtmekteydi. Rapora göre Rusya bolşevik faaliyet ve propagandalarını Rus diplomatik heyetleri, İttihatçılar ve Türk ve müslüman komünistler aracılığıyla olmak üzere üç ayrı koldan yürütmekteydi[2]. Bunlardan ilki Rus diplomatik heyetleri aracılığıyla yapılan propagandalardı. Trabzon'da bulunan Sovyet Rusya konsolosluğu ve istihbarat müdürlüğünün faaliyetleri dikkat çekmekteydi. Konsoloslukta bulunan güçlü telsiz cihazları Moskova ile sürekli bağlantı halindeydi[3]. ve Sovyet Rusya'nın Trabzon'daki İstihbarat Müdürü Stakof'un propaganda faaliyetleri dönemin Trabzon basınında önemli yankı bulmuştu. Bu konuda İstikbal gazetesi [4]başyazarı Faik

---

[1] Belen, **Askeri, Siyasal ve Sosyal ....**, s.182. Elçilik Heyeti Başkanı Upmal Angarski, 4 Ekim 1920'de Ankara'ya varmıştır. Gotthard Jaechke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, Ankara 1989, s. 123.

[2] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-2,3 ve 4. Çalışmamızda İttihatçıların faaliyetlerini kapsamı bakımından ayrı bir bölüm altında ele aldık.

[3] Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Sevisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara 1995, s.186. İngiliz istihbarat örgütü Rus Konsolosluğunun faaliyetlerini yakından izlemekteydi. Bakırof adlı Azerbaycanlı bir müslüman tarafından yönetilen konsolosluğun istihbarat şubesini Stakof adlı bir Rus yönetiyordu. Gerek konsolosluk gerek istihbarat müdürlüğü Bolşevik propagandası yapmaktaydı. Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz...**, s.186-187.

[4] 10 Aralık 1918'de Faik (Ahmet Barutçu) tarafından Trabzon'da çıkarılmaya başlanan gazete Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşunda etkili olmuş ve cemiyetin yayın organı gibi faaliyetini sürdürmüştür. Yazar kadrosunda A. Mehmet Salih (Ongan), Kemal Ahmet ve Faik Ahmet (Barutçu) bulnmaktaydı. Bkz. Zekâi Güner, **Milli Mücadelke Başlarken Türk Kamuoyu (Basın, Siyasi Partiler, Cemiyetler)**, Ankara 1999, s.35; Sabahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, Ankara 1991, 63, Ömer Sami Coşar, **Milli Mücadele Basını**, İstanbul 1964, s.213-219; Asuman Demircioğlu, "*Faik Ahmet (Barutçu) Bey ve İstikbal Gazetesi (1918 Yılı Sonu ve 1922 Yılı)*", (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1998; Hüseyin Bulut, "*İstikbal Gazetesi Dizini (1921-1923)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994, s.9-15;

Ahmet, "*Anlatamadık mı?*" başlıklı yazısında Sovyet Rus Hükûmeti Trabzon istihbarat müdürü Stakof, bir Rus gazetesinde yayınlanan mektubunda, Türk inkılabı ve inkılapçıları hakkında ileri sürdüğü düşünceler İstikbal gazetesi başyazarı Faik Ahmet tarafından eleştirilmişti. Faik Ahmet Bey'in Moskova Anlaşması'na ilişkin İstikbal gazetesinde yer alan yorumlarına Trabzon istihbarat müdürü Stakof, İkbal gazetesi aracılığıyla cevap vermekteydi[5]. Faik Ahmet Bey, Stakof'un Türkler hakkında yazacağı şeylerin taşıdığı memuriyet sıfatının yüklediği sorumluluk, dikkat ve incelemeye katlanarak yazmayı gerektiğini belirtiyordu. Faik Ahmet Bey, Türk inkılâbının anlam ve önemini, Türk inkılapçılarının ve milletin amaç ve hareketlerini açık bir surette izah ettiğini kaydediyordu. Stakof'un iddialarının aksine Türk inkılapçılarının iki çehreli olmadıklarını, Ruslara karşı inkılapçı görünmeye gerek bile duymayacaklarını daha önce ifade etmiş olduğunu belirten Faik Ahmet Bey, Stakof'un konuyu adeta "*Türkiye'de bir komünist inkılabı var mıdır, yok mudur?*" sorunu biçiminde görmek ve göstermek istediğini belirtiyordu[6].. Stakof'un söz konusu mektubunda "*Türkiye'de bir komünist inkılabı yoktur ve Türk inkılabçıları komünist inkilabı yapmak niyetinde değildirler.*" demiş olsa idi hiç şüphe yok ki hem gerçeği söylemiş olacağını ifade eden Faik Ahmet Bey, Türk inkılapçılarının güya Ruslara karşı proleter inkılapçısı olarak göründükleri halde gerçekte başka oldukları gibi bir iddianın yanlış bir anlayışa ve yüzeysel bir inceleme sonucu oluşmuş yanlış kanaate dayandığını dile getirmekteydi[7]. Faik Ahmet Bey, Ruslara karşı ne öyle bir vaadimizin ve dolayısıyla ne de öyle görünmek için bir mecburiyetimiz olmadığını belirtmekteydi. Türk milletinin yıllardan beri siyasî ve iktisadî pençeleri altında ezen ve emen dünya emperyalistlerine karşı ve o emperyalistlerin fikirlerine ve emellerine alet olan İstanbul hükûmetlerine karşı silaha sarılarak hürriyet ve tam bağımsızlığını sağlamak için mücadeleye girişmiş olduğunu kaydeden Faik Ahmet Bey, önceliğimizin ülkeyi dışarının " *hücum-ı istilasından ve esaretinden kurtarmak*" olduğunu belirtmekteydi[8]. Stakof'un özellikle son bir asırlık siyasî tarihimizi, iktisadî ve hayat şartlarımızı incelemesi durumunda ülkenin ve Türk milletinin ıstıraplarını ve bu ıstırapları doğuran etkenlerin başında cehalet olduğunu göreceğini dile getirmekteydi[9].

---

[5] Faik Ahmet, "*Anlatamadık mı?*", İstikbal, 7 Mart 1337-1921, Numro:239.
[6] Faik Ahmet, "*Anlatamadık mı?*", İstikbal, 7 Mart 1337-1921, Numro:239.
[7] Faik Ahmet, "*Anlatamadık mı?*", İstikbal, 7 Mart 1337-1921, Numro:239.
[8] Faik Ahmet, "*Anlatamadık mı?*", İstikbal, 7 Mart 1337-1921, Numro:239.
[9] Faik Ahmet, "*Anlatamadık mı?*", İstikbal, 7 Mart 1337-1921, Numro:239.

Ali Fuad Paşa, Hariciye Vekâleti'ne yazdığı 6 Mayıs 1921 tarihli raporda Sovyet Rusya'nın da Çarlık Rusyası kadar Türkiye için tehlikeli olabileceğini belirtiyor ve Rusya'dan Türkiye'ye yönelecek en büyük tehlikenin ise "... *Avrupalılarla müttehiden veya münferiden Komünizm veya sair nâm tahtında muhalif bir unsur hazırlayarak dahilimizi karıştırmak...*" olduğunu ifade ediyordu[10].

Moskova Anlaşması sonrası 2 Mayıs 1921'de Natsarenus, Ankara'ya Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti tarafından mümessil tayin edilmişti[11]. EHUR, Ankara'ya gelmek üzere Trabzon'a gelen ve Türk, Ermeni, Rum, Yahudilerden oluşan sefaret heyetinin ülkemize girişini önemli bir olay sayıyordu. Milli Müdafaa Vekâleti'nden Hariciye Vekâleti'ne yazılan 29 Mayıs 1921 tarihli tezkirede Rus Sovyet Hükûmeti tarafından TBMM Hükûmeti nezdine tayin edilen yeni sefaret heyetinden otuz sekiz memurun sefaret ikinci kâtibi başkanlığında 26 Mayıs günü Aydın Reis ganbotu ile Trabzon'a geldikleri ve henüz ismi ve mevkiî belli olmayan sefirin ikinci kademe ile geleceğinin ve kendilerinin ilk vasıta ile İnebolu'ya hareket edeceklerinin 3. Fırka'dan bildirildiği belirtiliyordu[12]. Sefaret heyetinde bir Ermeni, dört İslâm memur bulunmaktaydı. 3. Fırka Kumandan Vekili Seyfi Bey, heyetin hareketine kadar her birinin hüviyet ve memuriyetlerinin araştırılıp takip edilerek sonucun bildirileceğini de EHUR'e yazmaktaydı[13]. Heyet başkanı Norman adında eski bir komünistti. Sefaret kâtib-i mes'ulü Hariciye Komiserliğinin vesikasını, maiyeti ise Hariciye Seyahat Şubesi tarafından mühürlü eski Rus pasaportları taşımaktaydı. Aralarında sekiz kadının bulunduğu maiyet memurlarının görevleri istihbarat ve tebligat faaliyetleriydi. İslam memurlar Kazanlı olup mülevves şahsiyetlerdi. Sovyet zamanında Bakû'de komünist teşkilâtında bulunan Ermeni memur, daha sonra Bakû Komünist Merkez Heyetinde ve amele kabülünde âza sıfatiyle çalışmıştı. Sefir Natsarenus ise vaktiyle General Kolçak'ın cephe kumandanlığındaki askerî bir alayda, ardından 14. Ordu'da, daha sonra da Moskova'da Hariciye Komiserliğinde çalışmıştı. Sefaret heyeti Trabzon'da yürüyüşün ardından kendileri için hazırlanan otele geçmişti. Otellerde de beş-altı askerini nöbetçi koymak istemişler ancak bu isteğin

---

[10] **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 Cilt:1**, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara 1994, s.332-335.

[11] **Varlık**, 12 Kânun-ısâni 1338, Sayı:19. 31 Ocak 1922'de Ankara'ya gelen Sovyetler Birliği'nin Türkiye elçisi Semiyon İvanoviç Aralov, Natsarenus'un Türkiye'ye 29 Mart 1921'de elçi olarak tayin edildiğini kaydetmektedir. Bkz. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının...**, s. 24-25.

[12] **ATASE**, İsh:15, K: 1115, B:15-1 ve 2.

[13] **ATASE**, İsh:16, K:1157, B:159-1.

gereksizliğinin kendilerine söylenmesi üzerine vazgeçmişlerdi[14]. 3. Fırka Kumandanlığı'ndan EHUR, Milli Müdafaa Vekâleti ve Şark Cephesi Kumandalığına yazılan 30 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, Aydın Reis gambotu ile Tuapse yoluyla geldikleri bildirilen Rus sefaret heyetine mensup otuz sekiz memurdan otuz beşinin 28 Mayıs günü Ümîd vapuru ile sefaret kâtibi Dehribof refakatinde İnebolu'ya gittikleri bildiriliyordu. Otelde kazaen ayağından yaralanan bir kadın ve tedavisi için iki erkek Trabzon'da kalmıştı[15]. İnebolu'daki irtibat subayı Nidai Bey[16], EHUR'a Sovyet Sefareti ikinci kâtibi başkanlığındaki 35 kişilik bolşevik sefaret heyeti birinci kafilesinin 1 Haziran 1921'de İnebolu'ya ulaştığını bildirmişti[17]. 3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey sefaret heyetinde bulunanlar hakkında EHUR'e gönderdiği 2 Haziran 1921 tarihli raporda, İnebolu yoluyla hareket eden Rus sefaret heyeti arasındaki tatarlardan Kazanlı Rahim Mesilof'un, Gürcü Harbiye Komiseri Elyeva'nın maiyetinde, kaybolan Mustafa Suphi ile birlikte Türkistan'da çalışmış ve Türkistan maarifinde jön Türklük gayesini takip etmiş olduğunu kaydetmekteydi[18].

EHU Vekili Fevzi Paşa, Dahiliye Vekâleti ile Kastamonu Havalisi, 3. Fırka, Merkez Ordusu ve Şark Cephesi kumandanlıklarına çekilen "*acele*" işaretli ve 31 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, Trabzon'a gelen Türk, Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşan kalabalık Rus sefaret heyetinin dikkat çektiğini belirterek heyet hakkındaki düşüncelerinin ve Ankara'ya gelmek için hangi yolu izleyeceklerinin bildirilmesini, yolda propaganda yapmalarını engelleyici önlemlerin alınmasını söz konusu makamlardan istemişti[19]. Rus Sefiri Natsarenus'un 4 Haziran 1921'de bir Rus savaş gemisine binerek Batum'dan Trabzon ve Samsun'a müteveccihen hareket ettiği Batum şehbenderliğinden bildirilmişti[20]. Önceki Sefir Medivani'nin İnebolu üzerinden Trabzon'a gitmek üzere olduğu ve refakatine bir Türk memur verilmesi hususu İnebolu Mevki Kumandanlığı'ndan 27 Mayıs 1921'de EHUR'e yazılmıştı[21]. Medivani, 2 Haziran günü Trabzon'a gelmiş, aynı gün akşam

---

[14] ATASE, İsh:15, K:1110, B:18-1.
[15] ATASE, İsh:15, K:1110, B:18-1.
[16] Nidaî Bey, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmek arzusunun ortaya çıkmasında, buna karşı önlemler alınmasında ve bu sûretle Anadolu'da yeni bir cephenin oluşmasının önlenmesinde, Enver Paşa'nın İnebolu'daki vâlidesine yazdığı mektubu ele geçirerek büyük yararlılık göstermiştir. Daha sonra mirlivâ rütbesi ile Van'a giderken yolda vefat etmiştir. Bkz. Türk Tarih Kurumu Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi, Enver Paşa Kataloğu, no.83/1.
[17] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-8.
[18] ATASE, İsh:16, K:1157, B:159-2.
[19] ATASE, İsh:16, K:1157, B:160-1.
[20] ATASE, İsh:16, K:1157, B:164-1.
[21] ATASE, İsh:19, K:1473, B:99-1.

nakliyatta kullanılmak üzere hazırlanmış Aydın Reis gambotu ile Batum'a gitmişti[22]. 3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey, Medivani ayrılmadan önce kendisine istihbarat kaynaklarına dayalı olarak önemli bilgiler aktarmıştı. Bu bilgilere göre İngiliz ve Fransız casuslar, Batum'a işleyen vapurlar ile İstanbul Rumlarının aile ve ticaret mektuplarına aracılık ediyorlar ve bu suretle İstanbul'da tedarik ettikleri bazı Türkleri önce Batum'a daha sonra da bolşevik mezaliminden iltica ediyor görüntüsü altında hududumuzdan ve sahillerimizden ülkeye çıkartarak aleyhimizde casusluk faaliyetlerinde kullanıyorlardı. Batum'daki Rumlara ise daha çok Batum istihkâmlarının vaziyet ve kudretlerini anlamaları ve Türk-Gürcü ilişkilerini ihlâle çalışmaları yönünde talimat vermişlerdi. Seyfi Bey, Medivani'den özellikle Batum memurlarını ikaz etmesini istemişti[23]. 3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey, 13 Haziran günü posta ile EHUR'e gelen 4 Haziran 1921 tarihli raporda, 31 Mayıs günü Batum yoluyla Teodor Doç Palyakof ve Aleksandriç Cordiyef adlarında iki Rus'un bolşevik motoruyla Tuapse'den geldiğini bildirmişti. Polyakof'un elindeki vesikada, kendisinin Kafkas Cephesi'nin askerî inkılap şurası tarafından Türkiye'deki Rusya istihbarat bürolarıyla irtibatı temine memur edildiği yazılmaktaydı. Seyfi Bey, vesikanın Kafkas Cephesinde İnkılap Şurası mühriyle mühürlenmiş olduğunu ve bu kişinin hareketlerinin takip olunmakta olduğunu da belirtmişti[24].

3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey, EHUR'e çektiği 7 Haziran 1921 tarihli telgrafta ise Natsarenus'un 19 kişilik maiyetiyle 6 Haziran günü Trabzon'a çıktığını, aynı gün İnebolu'ya gitmek istediğini belirtiyordu. Natsarenus 700 tonluk ve toplarla donatılmış bir Rus savaş gemisiyle gelmiş ve İnebolu'ya da aynı savaş gemisi ile gitmek istemişti. 3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey, uygun görmediği bu hareketi, Karadeniz'deki Yunan torpidoları tehlikesini göstererek önlemişti. Sefir Natsarenus, limana yeni gelen Akdeniz vapuru ile harekete muvafakat etmiş ancak ganbotla muhafazasını da istemişti. Seyfi Bey, bu durumun daha tehlikeli olacağını, Yunanlıların durumu haber alıp, nakliyatımızı Rus filosu himayesinde yaptığımız fitnesi ile Karadeniz'de daha kuvvetli görünmek müsaadesini alabileceklerine sefiri güçlükle ikna ederek bundan vazgeçirmişti. Sefir Natsarenus, 7 Haziran 1921'de akşam saat 5'te İnebolu'ya çıkmak üzere Akdeniz vapuru ile hareket etmişti. Sefir iyi karşılanması dolayısıyla 3. Fırka'ya bir de makineli tüfek hediye bırakmıştı. Rus ganbotuna kömür verilmiş, ganbot geceleyin Batum'a dönmüştü. Seyfi Bey,

---

[22] ATASE, İsh:16, K:1157, B:159-3.
[23] ATASE, İsh:16, K:1157, B:159-3.
[24] ATASE, İsh:16, K:1157, B:160-1.

Akdeniz vapurunun Samsun, Sinop limanlarına uğrayacağını, sefirin maiyetinde iki Tatar, beş kadın, asker ve katipleri bulunduğunu, Malikof adındaki tatarın Manatof'un iyi dostu olduğunu da belirtiyordu[25]. Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşa[26], Amasya'dan EHUR'e gönderdiği 11 Haziran 1921 tarihli telgrafta Natsarenus'un Akdeniz vapuru ile Samsun'a ulaştığını ve burada Yunan gemilerinin Karadeniz'deki faaliyeti ile İnebolu bombardımanından haberdar olduğunu bildiriyordu. Natsarenus, Canik mutasarrıfının Samsun yolu ile Ankara'ya gitmesi yönündeki teklifini kabul etmişti. Natsarenus ve maiyetinin 11 Haziran günü Ankara yönünde hareketleri kararlaştırılmıştı. Nurettin Paşa, Sovyet heyetinin gerek Samsun'da gerekse yol boyunca bolşeviklik propagandası yapmalarına kesinlikle meydan bırakılmaması gerektiği hakkında Canik mutasarrıfının uyarıldığını ve gerekenlere tebliğ kılındığını da EHUR'e bildirmişti[27]. Rus Sefiri Natsarenus 27 Haziran 1921'de güven mektubunu sunmuştu[28].

24. Alay Kumandanlığından 4 Temmuz akşamı saat 20:00'de Şark Cephesi ve 11. Fırka Kumandanlıklarına çekilen telgrafta Hacıhamza'daki bölük Kumandanlığından alınan rapor sunuluyordu. Söz konusu raporda 3 Temmuz günü dört bolşevik memurun Hacıbayram, Cezikli, Şurathisar köylerinin nüfusunu yazdığı ve bin nüfusa beşer kürek hesabiyle darı ve çeltik tohumu ile birer kürek bostan tohumu ve hane başına bir adet tırpan dağıttıklarının söz konusu mezkûr köy ahalisinden yapılan tahkikattan anlaşıldığı belirtiliyordu[29].

Sarıkamış'ta bulunan Rus konsolosu maiyeti, hükûmet merkezimizin Ankara'dan Kayseri'ye nakline karar verildiğini haber aldıklarını söyleyerek husûsi surette Cephe Kumandanlığı'ndan malûmat yoklamaktaydılar. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, EHUR'e yazılan 28 Temmuz 1921 tarihli "*Harp Raporu*" işaretli telgrafta, tabii olarak bu haberin tekzip edildiğini, hükûmet merkezinin Ankara'dan başka bir yere naklini gerektirecek bir tazyîkin olmadığının söylendiğini ifade etmişti. Kâzım Karabekir Paşa, konsolosun Ankara'daki sefirden malumat almasının veya kendiliklerinden olayı

---

[25] ATASE, İsh:16, K:1157, B:160-6.
[26] TBMM Hükûmeti'nin 9 Aralık 1920'de kabul ettiği 407 sayılı kararname ile 3. Kolordu lağvedilerek yerine Merkez Ordusu kurulmuş ve Merkez Ordusu Kumandanlığı'na Mirliva Nurettin Paşa atanmıştı. Bkz. Mustafa Balcıoğlu, **İki İsyan Bir Paşa**, Ankara 2000, s.15.
[27] ATASE, İsh:16, K:1157, B:164-2; ATASE, İsh:16, K:1157, B:160-7.
[28] **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Haziran 1921, nr:221. Moskova Anlaşması'ndan önce iki hükûmet karşılıklı olarak elçiler atamıştı. 21 Kasım 1920'de Ali Fuad Paşa Moskova'da görevine başlarken 5 Mart 1921'de Budi Medivani TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya güven mektubunu sunmuştu. Bkz. Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, s.29.
[29] ATASE, İsh:11, K:748, B:95-1.

kurcalamasının muhtemel olduğunu belirterek konu hakkında aydınlatılmasını istemiş ve Sovyetler nezdindeki mümessillerimizin dahi bu kabil sorulara ve yanlış anlamalara karşı nasıl davranacaklarının kendilerine şimdiden anlatılmasını istemişti[30]. Bu hususta Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 8 Ağustos 1921'de TBMM Riyasetine yazdığı yine "*Harp Raporu*" işaretli telgrafta; Dahiliye Vekâleti tarafından 20 Temmuz 1921'de yazılan ve Ankara'nın boşaltılması tatbikatına başlandığından söz eden ve ülkenin ileri gelenleri ile gerekli açıklamaların yapılmasını emreden genelge sûretinin alındığını ifade etmişti[31]. Kâzım Karabekir Paşa, Ankara'nın tahliyesine başlandığından ve diğer ayrıntılardan ordudaki bütün makam ve birliklerin henüz bilgisi olmadığı gibi EHUR'den bu hususa ilişkin resmî bir bilgi alınmadığını ve birden bire bu tarzda bilgi verilmesinin yararlı olmayacağı düşüncesinde olduğunu belirtiyordu[32]. Halk ve ordu düşüncesini aydınlatmanın hükümetin öncelikli görevlerinden biri olmakla birlikte, Kâzım Karabekir Paşa'ya göre Dahiliye Vekâleti'nin söz konusu genelgesinin doğu vilayetleri açısından hiçbir yararı yoktu. Hatta pek çok zararı vardı. Çünkü doğu vilâyetlerinde yaşayan halk, An'kara'nın mevkiini bilmediği gibi bu mevkiin tahliyesinin vaziyetimize etkisini ölçemezdi. Kâzım Karabekir Paşa, bütün doğu halkının Erzurum'u tanıdığını ve kendi güvenliği için daima burasının her tehlikeden uzak kalmasını düşündüğünü dolayısıyla Ankara'nın vaziyetinin bu havali halkı için dedikodu zemini olmaktan ve sonuçta maneviyatı sarsmaktan başka etkisinin olmayacağını belirtiyordu. Kâzım Karabekir Paşa, kendisinin bu sakıncaları düşünerek söz konusu genelgenin Şark Cephesi'nin henüz yayınlanmayan mıntıkalarında işleme konulmamasını bildirdiğini ifade ediyordu. Kâzım Karabekir Paşa, bundan sonra halk ve ordunun durumu ve maneviyatına ilişkin bilgilerin Şark Cephesi mıntıkalarında yayınlanmadan önce bu bölgenin özelliklerinin göz önünde bulundurulmasını ve bu gibi genelgelerin de Şark Cephesi Kumandanlığı aracılığıyla duyurulmasını TBMM Riyaseti'ne teklif ediyordu[33]. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, bir örneğinin "*mahrem*" sûrette Dâhiliye Vekili Refet Paşa'ya yazılmasını istediği 10 Ağustos günlü cevâbî yazısında Kâzım Karabekir Paşa'ya "*...Mütalâa-i devletleri muvâfiktır. Dâhiliye Vekili ile diğer vekillerin nazar-ı dikkatini celb ettim. Mezkûr ta'limatın neşrini men buyurunuz...*" demekteydi[34].

---

[30] ATASE, İsh:16, K:1163, B:21-1.
[31] CA, A:III-7-b, D:20, F:47 ve 47-1.
[32] CA, A:III-7-b, D:20, F:47 ve 47-1.
[33] CA, A:III-7-b, D:20, F:47 ve 47-1.
[34] CA, A:III-7-b, D:20, F:47-1.

Bu arada Ankara'daki Rus sefiri, mektuplarının Trabzon'da sansür edildiğinden şüphe etmekteydi. Milli Müdafaa Vekâleti'nden Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazılan 2 Eylül 1921 tarihli "*zâta mahsus*" işaretli şifrede böyle bir şey varsa âcilen men edilmesi ve durumun bildirilmesi istenmişti[35]. Mevkii Kumandanlığından Kastamonu Tetkik Heyeti Amirliğine yazılan 19 Eylül 1921 tarihli çok gizli işaretli yazıda Karadeniz sahillerindeki Rus teb'asını tescil etmek üzere Kastamonu'ya hareket eden Rus sefaret memurlarından Avlub Ribof(?)'un İnebolu, Samsun, Ünye, Fatsa, Ordu, Giresun, Trabzon ve Rize'ye gideceği haber verilerek, bu kişiye geldiğinde kolaylık gösterilmesi, bedence koruma altına alınması istenmiş, bu arada kendisine hissettirilmeksizin tarassut altında bulundurulmasının gerekliliği de belirtilmişti[36].

2-Türk ve Müslüman Komünistlerin Faaliyetleri

a) Anadolu'da Bolşevik Yanlısı Hareketlere Ara Verilmesi

Sovyet Rusya ile işbirliğini sağlayacak elverişli ortamın hazırlanması için 1920 Mayıs ayında gizli olarak kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin başlangıçtaki amacı halka hakikatleri anlatmak ve onları milli mücadelenin gerekliliğine inandırmaktı[37].Cemiyetin kurucu ve yöneticileri arasında Nazım (Resmor), Şeyh Servet (Akdağ), Dr.Adnan (Adıvar), Eyüp Sabri (Akgöl), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Süreyya (Yiğit), Sırrı (Bellioğlu), Mustafa (Cantekin), Hamdi Namık (Gör), Muhittin Baha (Pars), Mahmut Celal (Bayar), Hakkı Behiç (Bayiç), Çerkez Ethem, Reşit ve Tevfik Bey'ler bulunmaktaydı. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin yayılması için Ankara'da ilk resmî Sovyet temsilcisi Şerif Manatov'la birlikte sosyalizm üzerine konferanslar veren Vakkas Ferit adında bir mülkiye kaymakamı çok çalışmıştı[38]. Çerkes Ethem'in de katılmasıyla ciddi bir silahlı kuvvete sahip olan Yeşil

---

[35] ATASE, İsh:15, K:1115, B:54-1.

[36] ATASE, İsh:15, K:1115, B:145-1.

[37] Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar(1908-1925)**, 3. Basım, Ankara 1978, s. 130. Hükûmete resmî bir beyanname sunmamış olması itibarîyle gizli bir örgüt sayılan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde kurulduğu düşünülmektedir. Bkz.Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s. 141. Yeşilordu Cemiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Dönemi Yılları Kuruluşlar**, Ankara 1991, s. 197-261.

[38] Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s. 136-139. Malatyalı'olan Vakkas Ferid Bey, Meşrutiyet sonrası, İttihat ve Terakki Fırkası'na mensuptu. Mütareke ortamında Alacadağ kaymakamlığından istifa etmiş ve TBMM'nin açılışı sırasında Ankara'ya gelmişti. Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, Yayınlayan:Nejat Ağbaba, Yakın Tarihimiz Yayınları:5, İstanbul ?, s.167. Halide Edip hatıralarında Rusların "*çok şeytanca*" hazırlanmış bir propaganda sistemine sahip olduklarından söz etmektedir. Kendisine Yusuf Hikmet (Bayur) Bey tarafından getirilen Vakkas adında bir Rus propagandacısını "*...Önce anlaşacağımızdan emin görünerek hemen propagandaya başlamıştı.*

Ordu Cemiyeti, Ankara açısından önemli bir tehdit unsuru haline gelmişti. Cemiyet, ağırlık merkezini Çerkes Ethem'in güçlü olduğu Eskişehir'e taşıdıktan sonra, burada Eylül 1920'de Arif Oruç vasıtası ile Seyyare-i Yenidünya adında günlük bir gazete yayınlamaya başlamıştı[39]. Dr. Samih Çoruhlu da komünist-bolşevik tahrikâtı ve teşkilâtı olarak nitelediği Yeşil Ordu'nun bu dönemde özellikle revaçta olduğunu kaydetmektedir[40].

Sovyet Rusya etkisinin Anadolu'daki sol hareketi yönlendirme tehdidi karşısında Ankara yeni tedbirler alma gereğini duydu. İçerden ve dışardan çeşitli maksatlarla komünist cereyanın ülkemize girmesine ve milletimizin birlik ve sükûnunu ihlal edecek durumlara karşı makûl bir tedbir olarak hükûmetin bilgisi dâhilinde Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulması kararlaştırıldı. Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulduğu 18 Ekim 1920'de Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bu fırkaya inkılâp ettiği Dâhiliye Vekâleti'nden vilâyetlere yapılan bir tamimle duyuruldu[41]. Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1920'de Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuad Paşa'ya çektiği telgrafta Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluş gerekçesini açıklıyordu. Mustafa Kemal Paşa içerden ve dışardan çeşitli amaçlarla komünizm cereyanının ülkemize girmekte olduğunun görülmesi üzerine en mâkul bir önlem olarak aklı başında olan arkadaşlardan hükûmetin bilgisi altında bir Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağının

---

Açıklarda vaaz eden bir hoca gibi yere bağdaş kurup oturur, Rus propagandasını alfabesini başından sonuna kadar tekrarlardı. En çok ele aldığı sorun zenginlik ve yoksulluk sorunlarıydı. Sınıfların kaldırılması üzerinde uzun uzun durur, gayet anlamsız konuştuğu zaman bile, içtenlikli görünürdü. Kısaca, Rus propaganda alfabesini ezberlemişti ve bunu baştan başa her yerde tekrarlar dururdu. O konuşurken Türk rençberlerinin ellerinde kazma kürek, bütün ev veya mal mülk sahiplerine saldırmaları tehlikesini insan gözleriyle görür gibi olurdu..." sözleriyle anlatmaktaydı. Bkz. Halide Edip Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, Atlas Kitabevi , 11. Baskı, 1994. s.130-131.

[39] Gazetenin adındaki Yeni Dünya sözü Sovyet Rusya'yı simgelemekte, Seyyare sözü ise Kuvva-yı Seyyare'nin yanı sıra Sovyet Rusya'ya bağlılığa da işaret etmekteydi. Bkz. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s.142.

[40] Dr. Samih Çoruhlu (Akdes Nimet Kurat), "*İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti*", **Yeni İstanbul**, 3 Temmuz 1966, Tefrika No.3.TBMM'de Afyon Mebusu Ali Şükrü (Mehmet Şükrü olacak) ve diğer bazı mebusların bolşevikliğin Türkiye'de mutlaka üstün geleceğini söylediklerini kaydeden Dr. Samih Çoruhlu Eskişehir, Ankara, Mersin ve diğer şehirlerde gizli komünist teşkilâtı kurulduğunu belirterek Hafî Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşuna dikkat çekmektedir. Bkz. Dr. Samih Çoruhlu, "*İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti*", **Yeni İstanbul**, 3 Temmuz 1966, Tefrika No.3.

[41] Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nda görev alanlar arasında Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat(Bozkurt), Yunus Nadi(Abalığoğlu), Kılıç Ali Beyler bulunuyordu. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s.163.

düşünüldüğünü belirtiyordu. Bu şekilde komünizm düşüncesine ilişkin bütün cereyanları bir yerde toplamak mümkün olabilecekti[42].

Yine 1920 Yazında TBMM nezdindeki ilk resmî Sovyet temsilcisi Şerif Manatov'un girişimiyle Ankara ve Eskişehir'de Hafî Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştu[43]. Hafî Türkiye Komünist Fırkası'nın üyeleri arasında Şerif Manatov'un yanı sıra Arif Oruç, Emekli Binbaşı Hacıoğlu Salih bulunmaktaydı. Ayrıca TBMM'de "*Halk Zümresi*" içerisindeki vekillerden bir kısmı bu fırkaya girmişlerdi. Bir süre sonra çalışmaları hükûmet tarafından zararlı görülen Şerif Manatov'un sınır dışı edilmesinden sonra Hafî Türkiye Komünist Fırkası hem tabanını genişletmek hem de yasallaşmak amacıyla 7 Aralık 1920 tarihinde Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası adı ile yeniden kuruldu. Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası'nın kurucuları Tokat Mebusu Nazım (Resmor), Afyonkarahisar Mebusu Mehmet Şükrü (Koç), Bursa Mebusu Şeyh Servet, Baytar Binbaşı Salih Hacıoğlu ve Ziynetullah Nuşirevan'ndan oluşuyordu[44]. Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası kuruluşundan iki ay kadar sonra Çerkes Ethem'le işbirliği yaparak "*taklîb-i hükûmete*" kalkıştığı iddiasıyla sona erdirilmiş, Fırka ve Emek gazetesi çevresinden Salih Hacıoğlu, Ziynetullah Nuşirevan ve bazı kişiler tutuklanmıştı[45]. TBMM'nin 17 Ocak 1921'de Simav, Demirci, Gördes ve civarı halkına yayınladığı bildiride Edhem ve kardeşlerinin Yunan işgalinden henüz kurtulamayan bu bölgede propaganda ve teşkilât yapmakta olduklarının haber alındığı kaydediliyordu[46]. Çerkes Edhem'in ayaklandığı sırada Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nin organı olarak Ankara'da yayınlanan Yenidünya gazetesi de hükûmete cephe almıştı. 2 Ocak 1921'de Yenidünya idarehanesi hükûmet taraftarlarınca tahrip edilmiş, Çerkes Ethem'i destekledikleri gerekçesiyle gazetenin imtiyaz sahibi Arif Oruç ve arkadaşları tutuklanmıştı. Türkiye Halk İştirâkiyûn Fırkası, faaliyetlerini 1 Şubat 1921'de terk

---

[42] **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.360; Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 509; Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler**, Ankara 1967, s. 311-312.

[43] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s. 177; Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi...**, s.100. Mete Tunçay, Şerif Manatov'un 24 Mayıs 1920'de Başkırt Cumhuriyeti adına Ankara'ya geldiğini kaydetmektedir. Bkz.Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s. 177. Eski Başkırt Cumhurbaşkanı A. Zeki Veli Togan ise Şerif Manatov'u Türkiye'ye mümessil olarak göndermediğini, Türkiye'de komünistlik yolunda çalışmış ve sınır dışı edilmiş olduğunu İstanbul'a geldikten sonra öğrendiğini ifade etmektedir. A. Zeki Veli Togan'ın Şerif Manatov hakkında F. Tevetoğlu'na yazdığı mektuplarda yer alan bilgiler için bkz. Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve....**, s. 477-478.

[44] Geniş bilgi için bkz. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar(1908-1925)**, s. 185 vd.

[45] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s.246. Mustafa Suphi'nin hayatı hakkında bibliyografik bilgi için bkz. A. Cerrahoğlu (Kerim Sadi), **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, İstanbul 1975, s. 446-450.

[46] **TİH, II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım**, Ankara 1999, s.135.

ettiğini açıklamasına rağmen, fırkanın TBMM'deki temsilcileri Tokad Mebusu Nâzım, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Beylerle Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmışlardı[47].

Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından yapılan yargılama sonucunda TBMM Hükûmeti'ni devirerek milletin arzusu hilâfına bir hükûmet kurmaya çalışmak suçundan sanık Ethem ve kardeşleri suçlu bulunmuşlardı. Ankara İstiklâl Mahkemesi 9 Mayıs 1921 tarihli kararı ile Ethem ve kardeşleri hakkında gıyaben idama karar vermişti. Aynı yargılamada hükûmeti devirmek suçunu işleme girişiminde bulundukları gerekçesiyle Tokad Mebusu Nâzım, matbuat ve istihbarat müdiriyeti memurlarından Ziynetullah Nevşirvan ile ülke dışında bulunan Şerif Manatof 15'er yıl küreğe mahkum olmuşlardı[48]. Yargılama sonucu Hafî Komünist Partisi teşkili suçunu işleme girişiminde bulunmaktan sanık yüksek baytar binbaşı Hacıoğlu Salih Efendi'nin 15 yıl süreyle küreğe ve askerlik mesleğinden çıkarılmasına, baytar yüzbaşısı Osman ve Kenan Efendilerin gizli cemiyete girmeleri dolayısıyle askerlik mesleğinden kovulmalarına ve tutuklu kaldıkları müddet yeterli görülerek tahliyelerine, hükûmetin belirleyeceği bir mahalde ikametlerine karar verilmişti[49]. Yine Yenidünya gazetesi yazarı Nizamettin ile Behram Lütfü, Mustafa Nuri, Abdülkadir Hilmi, Ahmet, Baytar Yüzbaşı Efgan ve Kenan adındaki kişiler çeşitli cezalara çarptırılmışlardı. Yenidünya gazetesi başyazarı Arif Oruç'un hükûmetin uygun göreceği bir yerde ikâmetine karar verilmiş, Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi ile Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey suçsuz bulunmuşlardı[50].

Ankara İstiklâl Mahkemesinden TBMM'ye yazılan Nazım Bey'e ilişkin tezkeredeki ithamlar arasında, 7-8 aydan beri Ankara ve Eskişehir'de Yeşilordu ve Hafî Komünist cemiyetleri kurdukları, halkı hükûmet aleyhine tahrik ettikleri, Ankara'da Bolşevik propagandası yapmak üzere Rus Bolşeviklerinden iki milyon altın temin etmeye çalıştıkları, milli hükûmeti devirmek için Ruslardan serî ve fiilî yardım istedikleri ve topladıkları paraların dağıtılacağı vaadiyle örgütlenmeye çalıştıkları yer

---

[47] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s.248. Yeşilordu ve daha sonra Halk İştirâkiyun Fırkası mensuplarının yargılanma süreci, Mnerkez Ordusu Kumandanı Nureddin Paşa'nın EHUR'e çektiği 19 Ocak 1921 tarihli telgraf üzerine EHU Vekili Fevzi Paşa'nın Heyet-i Vekile'ye yazdığı 24 Ocak 1921 tarihli tezkere ile başlatılmıştı. Bkz. FeKandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, s.134-135.

[48] **TİH, II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım**, Ankara 1999, s.135.

[49] Kararın infaz edilmiş olduğunu dâir Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin yazısı genelge ile duyurulmuştu. Bkz. **ATASE**, İsh: 16, K:1129, B:95-1.

[50] **TİH, II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım**, s.135.

alıyordu[51]. Tezkerede son zamanlarda düzenlenip basılan beyanname ve makalelerin bu amaç ve emel peşinde dolaşan kişilerden bir kısmı tarafından düzenlenip yazıldığı, dolayısıyla bu kişilerin Çerkes Edhem'in son hareketleri ve haince amaç taşıyan hükûmeti düşürüp devirme hareketiyle ilişkili oldukları kaydediliyordu. Tezkerede Hafî Komünist Fırkası mensuplarının ülkenin maddi ve manevi kuvvetlerini kırıp azaltmaya çalıştıkları ithamı da bulunuyordu[52]. Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin kararının 12 Mayıs 1921'de TBMM'de okunmasıyla Nâzım Bey'in milletvekilliği düşmüştü[53]. Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nın ise üç ay kadar devan eden varlığı, Ocak 1921'de Çerkes Edhem'in tedibi sırasında kendiliğinden sona ermişti[54].

Ali Fuad Paşa, Anadolu'nun birçok yerinde Yeşilordu teşkilâtı ile Türkiye Komünist Fırkası teşkilâtının birbirine karıştığını ve Rusya kaynaklı komünist partisiyle, ülke içindeki Yeşilordunun karıştırılmasının çok zararlı ve tehlikeli bulunmasının, Yeşilordunun dağıtılmasında başlıca etken olduğunu ifade etmektedir[55]. Nitekim içerideki solun bastırıldığı böyle bir ortamda Mustafa Suphi, Bakû'de eski İttihatçılardan temizleyerek yeniden kurduğu Türkiye Komünist Fırkası'nı Anadolu'da teşkilâtlandırmak üzere Kars'a gelmişti[56]. Fahrettin Erdoğan hatıralarında Mustafa Suphi Heyetinden iki kişinin Kars'ta tutuklandığını kaydetmektedir[57]. Ankara Hükûmeti, Ankara'ya gelmesini istemediği Mustafa Suphi'nin yurt dışında kalarak

---

[51] Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, Anlatan: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk, İstanbul 1969, s. 545-546.

[52] Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**.., s. 546.

[53] Ankara İstiklâl Mahkemesi heyeti adına Cebelibereket Mebusu İhsan Bey'in tezkeresi TBMM'nin 21 Mart 1921 tarihli gizli oturumunda görüşülmüştü. Bkz. **TBMMZC**, Devre I, İçtima 2, Cilt X, s. 285.

[54] Çerkes Edhem'in tedibi sonrasında da Ankara teyakkuzda bulunmaya devam etmişti. Nitekim EHU Vekili Fevzi Paşa, Garp ve Cenup Cepheleri kumandanlıklarına yazılan 23 Mart 1921 tarihli şifrede Edhem Bey'in faaliyete geçmesi ihtimaline karşı gerekli önlemlerin alınmasını istiyordu. Bkz. ATASE, İsh:10, K:596, B:171-1. Çerkes Edhem ve birliklerinin tedibi için bkz. Kemal Atatürk, **Nutuk II** , İstanbul 2000, s. 511-524; **TİH, II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım**, s.88-144; Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Ankara 1990, s. 218-219; Kâzım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922 I**, Ankara 1988, s.166-170; Yunus Nadi, **Kuruluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1978, s.392-395.

[55] Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s. 466.

[56] Mustafa Suphi, 27 Mayıs 1920'de Bakû'ye geldikten sonra burada daha önce oluşmuş bulunan Türkiye Komünist Fırkası'nı dağıtarak eski İttihatçılardan temizleyerek yeniden kurmuştu. Bkz. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**...; s.204.Mustafa Suphi'nin Rusya'daki faaliyetleri için bkz. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.430-440; Hikmet Bayur, "*Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı dışarıda Akımlar*", **Belleten**, Cilt: XXXV, Sayı:137-140, Ankara 1971, s. 587-652. Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Fırkası'nı Anadolu'ya taşıma girişimi için bkz. Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi...**, 264-327.

[57] Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara 1954, s. 268. Yavuz Aslan, bu iki kişinin Mustafa Suphi Heyetinin Erzurum'a hareketinden sonra Kars'a geldiklerini ve Kâzım Karabekir Paşa tarafından tutuklandıklarını belirtmektedir. Bkz. Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi...**, 328.

ülkeyi felâkete götürebilecek maceralar peşinde koşmasını da istemiyordu. Sovyet Rusya ile ilişkilerinde sorun yaratmak istemeyen Ankara Hükûmeti, Mustafa Suphi ve heyetinin sınır dışı edilmesini kararlaştırmıştı. Bu amaçla Mustafa Suphi Heyeti, Kâzım Karabekir Paşa'nın 3 Ocak 1921'de Erzurum valisi Hamit Bey'e bildirdiği plan çerçevesinde sınır dışı edilmişti. Söz konusu plan çerçevesinde önce, Mustafa Suphi ve heyetine karşı uygun şekilde gösteri ve baskıda bulunulmasını sağlayacak halkın hislerinin uyandırılmasına çalışılmıştı. Mustafa Suphi ve ekibi Erzurum'da yayınlanmakta olan Albayrak gazetesi ve yazarları ile de temas halindeydi[58]. 21/22 Ocak 1921 gecesi Şark Cephesi Kumandanlığından EHUR'a gönderilen yazıda Kâzım Karabekir Paşa, Bakû Türk Komünist Fırkası merkezi reisi Mustafa Suphi ve onyedi arkadaşının trenle Kars'tan Erzurum'a hareket ettiklerini bildiriyordu. Cephe Kumandanlığı, onyedi kişiden İsmail Hakkı, Süleyman Tevfik, Mehmed Emin ve Süleyman Sami'yi nizamiye zabiti iken siyasetle uğraşmalarından dolayı yargılandıklarını ve askerlik mesleğinden tard edildiklerini bildirmişti. Kâzım Karabekir Paşa ayrıca, siyasetle uğraşmaları yüzünden askerlikten atılan kişilerin umumî sulh teessüs edinceye kadar sınır dışına çıkarılmaları hakkında bir yasa maddesinin gerekli olduğu kanaatini belirtmekteydi[59]. Fevzi Paşa, Milli Müdafaa Vekâleti'ne 30 Ocak günü gönderdiği tezkerede Şark Cephesi Kumandanlığının siyasetle uğraşan subaylara uyguladığı askerlikten tard etme işleminin "*ibret-i müessire*" olmak üzere bir genelge ile ordu mensuplarına duyurulmasını istemekteydi[60]. Albayrakçıların komünizmle ilgili yayınları ve faaliyetlerinin yoğun olarak hissedildiği ve Mustafa Suphi Heyetinin Erzurum'a gelmek üzere olduğu bir ortamda anti komünist bir hareket olarak Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti doğmuştu[61]. İçerde ya da dışarıda her türlü bolşevik cereyanlara karşı olan Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyetinin çalışmaları ile bolşevik heyet üzerindeki baskı giderek artmış, ülkede kalma ve Ankara'ya gitme umudu kalmamıştı. Trabzon'da konsolosluğunun bulunması dolayısıyla bolşevik karşıtı gösteriler Sovyet Rusya ile ilişkilerimizi olumsuz etkileyebilirdi. Sovyet Rusya'nın tepkisini çekmeyecek

---

[58]Albayrak gazetesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun Ali Akbulut; Albayrak Olayı; Erzurum 1991.

[59] ATASE, İsh:10, K:617, B:96-2.

[60]ATASE, İsh:10, K:617, B:96-3.

[61] Akbulut; Albayrak Olayı; s. 87; Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., 351; Bayur, "*Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı dışarıda Akımlar*", s. 643-644. Mete Tunçay da, Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Heyetinin toptan istifa ederek kurdukları Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin Mustafa Suphi ve arkadaşlarına karşı halkın galeyana getirilmesinde faal rol oynadığını kaydetmektedir. Bkz.Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar...; s.235-236.

şekilde Mustafa Suphi Heyetinin sınır dışına çıkarılması gerekiyordu. Nitekim bu amaçla Kâzım Karabekir Paşa'nın hazırladığı plan doğrultusunda, heyet Trabzon'a yaklaştığında, halkın galeyanının bolşevikliğe değil heyettekilerin kişiliğine yönelik olduğu izlenimi oluşturulmuştu[62]. Lütfi, Mustafa Suphi ve 13 arkadaşı Bakû'deki Türk esirlerine ve diğer Osmanlı tebası üzerinde zulüm, baskı ve zararlı telkinlerde bulunmalarından dolayı Erzurum'da ve yollarda ahalinin aşağılamalarına, hakaretlerine uğramışlar ve Trabzon'da şehir dışında toplanmış olan halkın şiddetli gösterileri karşısında şehre girememişlerdi[63]. Seyahatlerine devam edemeyeceklerini anladıklarından Rusya'ya dönmek üzere alelacele kiraladıkları bir motora binerek 28 Ocak günü sahilden açılmışlardı. Mustafa Suphi kafilesinde bulunan Mehmed Emin ile Süleyman Sami Maçka'da hastalanarak kalmışlardı. Bu iki kişi Türkistan'daki milli hizmetlerini bilen birçok kimsenin telkinleriyle serbest kalmışlardı[64]. Mustafa Suphi ve yanındakiler Yahya kâhya'nın adamlarından Faik reis ve adamları tarafından Sürmene açıklarında öldürülerek denize atılmışlardı[65].

EHU Vekili Fevzi Paşa, 27 Mayıs 1921 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne yazdığı tezkerede bolşeviklerin aleyhimizdeki propagandalarına ısrarla devam ettiklerinin anlaşıldığını kaydetmekteydi. Fevzi Paşa, bu durumun çeşitli kaynaklardan alınan haberlerle de teyit edildiğini belirtiyordu. Ayrıca Kafkas Konfederasyonu'na dahil olduğu haber alınan bolşevik Gürcü ve Ermeni hükûmetleri tarafından hududumuza bir saldırı hazırlandığının da anlaşıldığı belirten Fevzi Paşa, son günlerde Şark Cephesi karşısında çoğalan kuvvetli bolşevik propagandasıyla bu hareketin ilgili görüldüğünü ifade etmekteydi[66].

Fevzi Paşa, dost ve müttefik iki hükûmet arasında mevcut samimî ilişkileri bozacak böyle bir hareketin, Rusya Şuralar Cumhuriyeti tarafından kabul ve terviç

---

[62] Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi...**, 352.

[63] Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Heyetinin toptan istifa ederek kurdukları Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, Mustafa Suphi ve arkadaşlarına karşı halkın galeyana getirilmesinde faal rol oynamıştı Bkz.Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**; s.235-236.

[64] ATASE, İsh:10, K:617, B:96-4; Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi...**, 328; Dr. Samih Çoruhlu, "*İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti*", **Yeni İstanbul**, 14 Temmuz 1966, Tefrika No.14

[65] Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, s.186; Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar...**, s.237. Mustafa Suphi ve arkadaşlarını Trabzon'dan sınırdışı edilmelerinden sonra öldürülmesinde Trabzon Kayıkçılar Kâhyası Yahya Kâhya'nın sorumlu olduğu konusunda araştırmacıların tamamına yakını tarafından kabul edilmektedir. Ancak söz konusu olayı Yahya Kâhya'nın tek başına gerçekleştirip gerçekleştirmediği, arkasında birilerinin olup olmadığı ya da kimin olduğu konusunda farklı görüşler vardır.

[66] ATASE, İsh:16, K:1157, B:151-1.

edilemeyeceği hakkındaki emniyet ve itimadımızdan bahisle Moskova sefaretimiz aracılığıyla Rus Hükûmeti'nin özellikle nazar-ı dikkatinin çekilmesini ve ikaz edilmesini ayrıca bu girişimlerin sonucundan EHUR'e bilgi verilmesini istemekteydi[67].

b)Bolşevik Yanlısı Hareketleri Canlandırma Çabaları

Türk ve müslümanlardan komünist olanlar tarafından Türkçe gazete, risaleler yayınlatılıp, bunların Anadolu'ya ithaline çalışılarak propaganda faaliyeti sürdürülüyordu. Gürcistan Mümessili Kâzım Bey, 31 Mart 1921 tarihinde Milli Müdafaa Vekâleti'ne ulaşan raporunda, bolşeviklerin 274. Alayında otuzu aşkın Türk askerinin bulunduğunu bildiriyordu. Bu askerlerin çoğu Trabzon ve Rize mıntıkalarına mensuptu. Bunlardan ikisi Batum'da müslüman kayıkçılara bolşeviklik lehinde propaganda yaparken görülmüştü. Bu askerlerin bir şekilde izinli ve geçici olarak bolşeviklerce memleketlerine gönderilmek isteneceği de Kâzım Bey'in raporunda kaydediliyordu. Kazım Bey, bu kişilerin isim ve kimliklerinin tespitine çalışıldığını ifade ederek duruma göre daha sonra gerekli kişilere gizli talimatların verilmesini istiyordu. Kâzım Bey, Mustafa Suphi'den daha kıdemli Nihat isminde bir komünistin gelerek açıkça teşkilât yapmak istediğini de bildiriyordu. Kazım Bey'e göre, Acaralılar İslam dininin bolşevikliğe müsait olduğu şeklinde yapılan propagandaya kanmayacaklar, Nihat Trabzon'a veya kuzeye geçmek isteyecekti. Gürcistan Mümessilliğinde görevli kurye Nihat Reşat Bey, bu kişiyle temasa başlamıştı. Kâzım Bey, Nihat Reşat Bey'in bolşevik Nihat'ın emelleri hakkında öğreneceği bilgilerden Trabzon ve Şark Cephesinin haberdar edileceğini de bildiriyordu.[68].

TBMM'nin Bakû'de bulunan Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bey'in 21 Nisan 1921 tarihli raporunda ise Türkiye Komünist Partisi'nin ilga olunarak yeni bir teşkilât yapılmasının düşünüldüğü kaydediliyordu[69]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir de, 29 Mayıs 1921'de EHUR'e ulaşan yazısında, Bakû'de bulunan Şark Şurası Merkezi'nin çeşitli araç ve sûretlerle Anadolu'ya girmek istediğinin ve son günlerde Anadolu'ya ve İstanbul'a 10 kadar tatar komünistinin gönderildiğinin haber alındığını belirtmekteydi[70].

---

[67] ATASE, İsh:16, K:1157, B:151-1. İleri, Tercüman, Peyam ve Alemdar gazeteleri 23 Mayıs 1921 tarihli sayılarında Reuters ajansından naklen Türk-Sovyet İlişkilerinin gergin olduğunu yazmaktaydı. Bkz. ATASE, İsh:16, K:1157, B: 146-2.
[68] ATASE, İsh:11, K:670, B:18-1,2 ve 3.
[69] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10.250.688.2.
[70] ATASE, İsh:16, K:1157, B: 146-1.

EHUR'e 12 Haziran günü ulaşan "*gizli*" işaretli ve 4 Haziran 1921 tarihli yazıda 3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey, Bakû'de yayınlanan Komünist gazetesinin 11 Nisan 1921 tarihli nüshasında, Türkiye Komünist Fırkası ile onun Hâricî Bürosunun tatil edildiğinin ve bunlara âit bütün vekâletnâme ve vesîkaların hükümden sâkıt olduğunun ilân edildiğini bildiriyordu. Seyfi Bey, bu ilânla dışarıya karşı Türkiye Komünist Fırkası ve Hâriciye Bürosunun olmadığı kanâati verilmek amacının takip edildiğini, Bolşeviklerin bundan sonra gizli olarak faaliyet göstereceğinin anlaşıldığını belirtmekteydi[71].

Kâzım Karabekir, 12. Fırka Kumandanlığına gönderdiği 4 Temmuz 1921 tarihli yazıda 23 Haziran'da Tiflis'ten 20 kişilik bir Türk komünist kafilesinin Batum'a geldiği ve Anadolu'ya geçmek arzusunda olduklarının haber alındığını bildirmekteydi[72]. Yine Kâzım Karabekir Paşa, 12. Fırka Kumandanlığına gönderdiği 5 Temmuz 1921 tarihli ve 793 numrolu yazısında Abaza Ramiz ve ismini gizleyen uzunca boylu, çakır gözlü, boynunda para resmi bulunan, Rusça, Fransızca, Türkçe, Arapça konuşabilen önemli bir şahsiyet olan Kazanlı bir müslümanın tâcir sıfatiyle ve gaz getirmek bahanesiyle ayrı ayrı olarak pek yakında bir sahil köyüne çıkacaklarının anlaşıldığını bildiriyordu. Kâzım Karabekir Paşa, ayrıca Tiflis'teki Türk komünistlerinin verdikleri karar üzerine Türk, Rus, Abaza komünistlerinden oluşan bir heyetle gizlice Tuapse yoluyle Anadolu'ya gönderileceğinin haber alındığını, bunlar hakkında takibat yapılarak geldiklerinde ele geçirilmelerini ve bildirilmesini istemişti[73]. Kâzım Karabekir Paşa, 12. Fırka Kumandanlığı'na gönderdiği 6 Temmuz 1921 tarihli yazıda ise bugünlerde Tiflis'e 13 kişilik bir Türk Komünist Fırkasının geldiğini ve Abid Alimof'un reis ve kâtib-i mesul olduğunu, Şam'lı Mülâzım-ı evvel Abdurrahman'ın Batum'a geldiğinin Batum Baş şehbenderliğimizden bildirildiğini ifade etmekteydi[74].

EHU Vekili Fevzi Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği "*mahremdir.*" işaretli ve 29 Temmuz 1921 tarihli yazıda Bakû'de Türkiye komünist teşkilatı âzası iken dehalet ederek Trabzon tarîkiyle toprağımıza giren Mesud Zeki Efendi'nin Bakû Türk Komünist Fırkası istihbarat masasından "*Türkiye'ye Gönderilecek Enstrüktörler Hakkındaki Talimat*" adında bir talimatname ele geçirdiğini belirtmekteydi. Müdafaa-i

---

[71] ATASE, İsh:16, K:1157, B:159-5.

[72] Cephe Kumandanlığı'nın bu emri, 12. Fırka'dan 5 Temmuz günü 34.,35., 36. ve Topçu 12. Alay ile Hücum Taburu kumandanlıklarına tebliğ edilmişti. Bkz. ATASE, İsh:18, K:1394, B.23-4.

[73] ATASE, İsh:18, K:1394, B.23-3.

[74] Cephe Kumandanlığı'nın casuslar hakkındaki bu iki emri, 12. Fırka'dan 7 Temmuz günü 34.,35., 36. ve Topçu 12. Alay ile Hücum Taburu Kumandanlıklarına tebliğ edilmişti. Bkz. ATASE, İsh:18, K:1394, B.23-1.

Milliye Vekâletine bir sûreti yazı ekinde sunulan söz konusu talimatname içeriği dikkat çekici bulunmuştu[75]. Fevzi Paşa, memlekette bilinç dışı hareketler ortaya çıkarıp hükûmetimizi anarşi ve ihtilâle sevk edecek bu gibi faaliyetlerin daha başlangıcında önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını, çoğu aldığı para karşılığında vatana ihanet etmekten başka bir şey düşünmeyen bu gibi kişilerin şiddetle takip olunmasını istiyordu[76]. Türkiye'ye gönderilecek propagandacıların yapacakları faaliyetlere ilişkin "*Enstrüktörler** *Hakkındaki Talimat*" adındaki talimatın ilk bölümünde uyulması gereken genel kurallar şu şekilde sıralanıyordu:

1- Merkezî kurul bildirinceye kadar gizli kalınacaktı.

2- Dikkatleri üzerlerine çekmemek için "*enstrüktör*"ler esirler gibi münasip bir vasıta ile Türkiye'ye gönderilecekti.

3- Türkiye'ye girdiklerinde her biri amele ve çiftçi arasına karışarak derhal bir iş tutacaklardı.

4- Gerçek bir işçi hayatı yaşamak üzere üzerinde para bulunduğunu hissettirmeyeceklerdi. Tahsili olanlar öğretmenliğe veya küçük hükûmet memuriyetine gireceklerdi.

5- "*Enstrüktör*"lerin mevcudu dört veya beş gruba ayrılarak bu gruplar Zonguldak, Eskişehir, Ergani-Harput, Sivas, Kayseri, İstanbul ve Bursa gibi işçi veya çiftçi merkezlerine gönderilecekti.

6- Bu grupları oluşturanlar, aralarındaki dostluk ilişkilerini sürdürürü görüneceklerdi. Her grupta rapor yazmağa muktedir bir "*enstrüktör*" bulunacaktı.

7- Grubun başkanı merkezden tayin olunacaktı. Diğer grup üyeleri başkana itaate zorunluydular.

8- Herkese memlekete gidecek ve işsiz günlerde bir işçi gibi yaşayacak kadar para verilecekti[77].

---

[75] ATASE, İsh:15, K:1109, B:131-1.
[76] ATASE, İsh:15, K:1109, B:131-1.
* Ruslar tarafından propaganda faaliyetlerinde kullanılan görevlileri ifade eden bu kelime "*Öğreticiler*" anlamına gelmektedir.
[77] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.

Talimatnâmede propaganda ile görevli bu kişilerin çalışma yöntemleri de ayrıntılı biçimde bildirilmişti. Talimatnâmenin "*Çalışmak*" başlığı altında düzenlenen bölümde propagandacıların bizzat kendilerini bolşevik olarak tanıtmamaları isteniyordu[78]. Bu kişiler, Rusya'da gördüklerini anlatır gibi hareket ederek garip durumlardan gözlemlerinden söz ederek etrafın dikkatini çekeceklerdi. Çevrelerinde güven kazandıkça dost işçiler arasında konuşulur gibi, cihangirlerin ihtiraslarından söz edecek ve ara sıra içinde bulunulan çevreye göre zalim ve istismarcı sınıfların yüzünden görülen fenalıkları anlatacaklardı. Uzun nutuklarla propagandacı sûretinde görünmeyeceklerdi. Hep kendi kişisel düşüncesi imiş gibi fikirler, mülahazalar ortaya süreceklerdi[79]. Hiçbir zaman askerlikten kaçmaya teşvik etmeyecekler, bilâkis itilâf devletlerine karşı savunma hissini yayacaklardı. Dini duygulara saygı gösterecekler ve taassubu tahrik etmeyeceklerdi. Propaganda görevlileri bu ilk tecrübe devresi sırasında ruhunda isyankâr hisler keşfettikleri kimselerle daha sıkı ilişkiler kuracaklar ve iki aylık gerçek bir tecrübeden sonra bu kişilere komünizmin esaslarını anlatacaklardı. Kendilerine verilen program öğrenilerek teşkilâta başlanacak ve hücre oluşturulacaktı[80]. İşçi ve çiftçilerin çıkarlarına hizmet edilmesi istenen talimatnamede özetle bu konuda okuma-yazma bilmeyenlerin toplanarak onlara okuma-yazma öğretilmesi, fukara çocuklarına yardım edilmesi, işçilerin karşılıklı yardımlaşmaya alıştırılması, imkân gördükçe meslektaşlar arasında dayanışma içine girilerek ortak sandık yaptırılması ve küçük kooperatifler açılması isteniyordu[81]. Ayrıca bu hususlarda ülkenin en küçük tabakadaki aydınlarıyla da görüşülerek, fikren birleşmeye çalışılması gerektiği belirtiliyordu. Küçük tabakadaki aydınların mutlaka komünist olmalarının istenmemesi ve onların tecrübe süresinin uzatılması talimatının da yer aldığı söz konusu belgede, fukarâ çocuklarına ve ailelerine yardım için onların aracılığına başvurulabileceği, kooperatif açmak hususunda da onlarla ortak çalışılabileceği bildiriliyordu[82]. Söz konusu talimatnamenin "*Tedkikat ve Rapor Yazmak*" başlığını taşıyan bölümünde, her grubun düzenli olarak onbeş günde bir Trabzon, Samsun, Tuapse acenta ve noktaları vasıtasıyla Haricî Büro'ya inceleme sonuçlarını gösteren rapor göndermeleri, raporlara sıra numarası konması ve kopyalarının saklanması isteniyordu. Propaganda gruplarının

[78] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.
[79] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.
[80] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.
[81] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.
[82] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.

yazacağı raporlarda konuşulan işçi ve çiftçi küçük aydınların sayısının, mesleğinin ve psikolojisin anlatılması isteniyordu[83]. Söz konusu talimatnamede propagandaya muhatap olan kişi üzerinde "... *gördüğü zulmü anlıyor, hissediyor mu? İsyan hissi duyuyor mu? "kaderim", diye boynunu mu büküyor. Bolşevikler hakkında neler duymuş, neler hissetmiş, onları takdir ediyor mu? yoksa hareketlerine kızıyor mu? Zenginin servetine karşı hizmet etmeğe kendini salahiyettar görüyor mu? Yoksa böyle hareketi dine, ahlâka mugayir mi buluyor. Keza işçinin menfaati başka, zenginin menfaati başka olduğunu anlıyor mu? Sınıf benliğini duymaya müstaid mi, duyuyor mu?* ..." gibi noktaların incelenmesi isteniyordu[84]. Yine bulunulan memleketteki işçi ve çiftçilerin çeşit ve miktarlarının, eskiden herhangi bir teşkilât varsa neden ibaret olduğunun, temasa gelinip müştereken çalışmak imkânı olup olmadığının bildirilmesinin yanı sıra cihangirliğe, zenginlere, sermayedarlığa muhalif olan her teşkilâta iştirak edilmesi ve teşvikten geri durulmaması isteniyordu. Gönderilen raporlarda, işçi ve çiftçilerin maişeti, topraksız ve borçluların durumu ve miktarı, orta çiftçilerin durumu ve kullandıkları ücretli işçiler, büyük çiftçilerin durumu ve kullandıkları ücretli işçiler ile büyük çiftlikler ve malikâneler hakkında ayrıntılı tasvirler yapılması ve ziraî aletlerin ve büyük makinelerin belirtilmesi de isteniyordu. Hazırlanan raporlar kısımlara ayrılacak ve her kısma ait hususlar ayrı ayrı yazılacaktı. Talimatnamede, belirtilen noktaların her birinin sözlü olarak ta açıklanacağı bildiriliyordu[85].

EHUR'nin yazısı üzerine Müdafaa-ı Milliye Vekili, 2 Ağustos 1921 tarih ve 1488 numrolu yazı ile "... *yalnız müşahedat ve mütalâat-ı şahsiye tarzında ifâdatla propagandaya hazırlanan, memleketimize üsera kafileleriyle idhal edilecek ve kezâ aralarındaki münasebatı hârice karşı aralarında şahsi bir dostluk halinde izhar edeceklermiş. Memleketimize girdikten sonra amele ve çiftçi arasına karışacak ve derakab bir iş sahibi olarak tahsilli olan muallimliğe veya küçük hizmet memuriyetine girecek ve nakit mevcutlarını hissettirmeyeceklermiş...*" diyerek ilgili bütün dâirelerin acil olarak bilgilendirilmesini ve müteyakkız bulunulmasını istemişti[86]. Trabzon Nakliye-i Bahriye Kumandanı Fahri Bey, Müdafaa-ı Milliye Vekâletine yazdığı 30

[83] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.
[84] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.
[85] ATASE, İsh: 15, K:1109, B:131-2 ve 3.
[86] ATASE, İsh:15, K:1109, B:137-1 ve 2.

Ağustos 1921 tarihli raporunda İsmail Hakkı adındaki komünistin Hulûsî isminde birisine 22 Temmuz'da Bakû'den yazdığı raporun ele geçirildiğini ve söz konusu raporda " *Hulûsî yoldaş, zâbitandan ziyâde efrad ile temasta bulunmak lâzımdır. Mutlaka efrâdı elde etmek icâb eder. Siz vesaire yoldaşlar zâbitanla musahabe yapabilirken bu musâhabe sarf-ı imtizac mâhiyetinde olur. Preveze ganbotunun efradı arasında teşkilatımız vardır. Raporların mazrûfen irsâli lâzım gelir...*" sözlerinin yer aldığını ve konu hakkında tahkîkat yaptığını, sonucunun bildirileceğini ifade ediyordu[87].

13. Fırka Kumandanı Seyfi Bey, EHUR'e çektiği 27 Eylül 1921 tarihli telgrafta, Batum'da İştirak Gazetesi matbaasında propaganda amaçlı bir beyannâme basıldığını bildiriyordu. Beyannamenin sonunda "*Yaşasın Fakir Halk Hakimiyeti, yaşasın Şûra Türkiyesi*" sözleri yer alıyordu. Ayrıca İstanbul için "*aziz yoldaşlar*" hitabı ile başlayan ve "*Komünist Gençler Enternasyonal Şark Gençler Şurası*" şeklinde sonlanan iki beyanname elde edildiği belirtiliyordu. Anadolu'ya yazılan beyannamede özetle fabrikaların çoğalması ile küçük sanatkârların mahvolduğu, sermaye çoğalması ile zulmün arttığı ve hükûmetleri nüfûzuna alarak devletlerarası bir şekle girdiği ifade ediliyordu[88].

c) Fuad Sabit Olayı ve Alınan Önlemler

Mustafa Suphi'nin öldürülmesinden sonra Türk komünistlerinin Dr. Fuad Sabit'in liderliğine yeniden toparlanma girişimleri karşısında Ankara ve Şark Cephesi Kumandanlığı bazı önlemler alma gereği duymuş ve Dr. Fuad Sabit tutuklanmıştı. Dr. Fuad Sabit, Erzurum'da askerî hastanede baştabip olarak görev yaptığı sırada Kâzım Karabekir Paşa tarafından bolşevik Rus Hükûmeti ile bağlantı kurmak üzere Bakû'ye gönderilmişti[89]. Bakû'de bolşeviklerle ilişki kurmanın yanı sıra burada bulunan Türk esirleri ve bazı ittihatçılarla birlikte bir Türk Komünist Fırkası kurmuş ve böylece bolşeviklerin Milli Mücadeleye yardımını sağlamaya çalışmıştı. Mustafa Suphi ile aralarında çıkan anlaşmazlık sonrası Mustafa Suphi'den önce Anadolu'ya dönen Fuad Sâbit, bir süre gözetim altında bulundurulduktan sonra Kars Hastahanesine tayin

---

[87] ATASE, İsh:15, K:1110, B:52-1, 2 ve 3.
[88] ATASE, İsh:16, K:1165, B:22-1 ve 2.
[89] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi (TİH) II nci Cilt Batı Cephesi 2 nci Kısım, Ankara 1999, s.218; Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., s. 362; Emel Akal; Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm, İstanbul 2002, s.112.

edilmişti[90].11. Kızılordu Kumandanı, Cephe karargâhı nezdindeki askeri mümessili Dubroviski'ye yazdığı bir telgrafta bir ay içerisinde Moskova'da toplanacak Üçüncü Enternasyonal'in olağanüstü toplantısında Türkiye komünistleri adına o sırada Sarıkamış'ta askerî hastanede görevli Yüzbaşı Fuad Sâbit'in davet edildiğini bildiriyor ve gerekli iznin alınması için Cephe Kumandanlığı nezdinde girişimde bulunulmasını istiyordu. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa EHUR'a yazdığı ve Hariciye Vekâleti ve TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya da arz edilen 25 Mayıs 1921 tarihli telgrafında Dubroviski'nin kendisine müracaat edeceğinin anlaşıldığını belirtiyordu[91]. Fuad Sâbit'in Bakû'ye bolşevikleri tetkîk ve o havaliden bilgi toplaması için özel bir görevle gönderildiğini kaydeden Kâzım Karabekir Paşa, ancak onun Rusya'da komünist partisine katıldığını ve faaliyetleri ile Moskova komünistleri arasında güven ve itibar kazanarak ve komünist olduğunu belirtiyordu. Kâzım Karabekir Paşa'nın verdiği bilgilere göre Dr. Fuad Sabit, Mustafa Suphi ile bir süre birlikte çalışmalarına rağmen aralarında rekabet oluşması üzerine Mustafa Suphi'den önce Rusya'da iken evlendiği ve kendisinin Alman dediği bir kadınla Türkiye'ye dönmüştü. Kars'a geldikten sonra bir süre müstafi olarak gözetim altında bulundurulmuştu. Muhtaç bir durumda olması dolayısıyle serbest faaliyette bulunmasını önlemek ve göz önünde bulundurmak için siyasetle uğraşmayacağı hususunda söz vermesi üzerine Kars hastanesine tayin edilmişti.Fakat daha sonra Cephe Karargâhı nezdinde bolşevik askerî temsilci ile özel ilişkileri görülmesi üzerine Sarıkamış'a nakledilmişti. Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye geldikten sonraki âkıbeti üzerine Ruslar Fuad Sâbit'e önem vermeye başlamışlardı[92]. Hatta Cephe Kumandanlığı, eldeki bilgilere dayanarak Rusların Fuad Sâbit'i "*Müstakil Türkiye Refkom Reisi*" olarak tanıdıkları sonucuna varmıştı. Fuad Sâbit, Türkiye'de inkılâbın zaman işi olduğunu ve kutuluş ve tamamiyetimiz için şimdiki mücadelenin sürdürülmesi gerektiğini savunuyor görünüyordu[93]. Kâzım Karabekir Paşa'ya göre ise Fuad Sâbit şöhret hırsıyla Rusların bir âleti ve ülkede komünist inkılabının mürevvici olmuştu. Fuad Sâbit'in Ruslara kapıldığında artık şüphe etmediğini belirten Kâzım Karabekir Paşa, nezaret altında bulundurulan Fuad Sâbit'in Moskova Enternasyonali'ine iştirakini muvafık görmediği gibi ve ülkemizin siyaseti ile

---

[90]Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., s.362-363.
[91] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-17, 18 ve 19.
[92] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-17, 18 ve 19.
[93] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-17, 18 ve 19.

uyuşmayan akide ve şahsiyette olması dolayısıyla özellikle Şark Cephesi'nde istihdamının uygun olmadığını ifade ediyordu[94]. Fuad Sâbitin nereye sevk edileceğinin sorulması üzerine EHU Vekili Fevzi Paşa, aynı gün Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı şifrede Ankara'ya gönderilmesini istemiş, Müdafa-ı Milliye Vekâleti'ne gönderdiği 3 Mayıs 1921 tarihli yazı ile de Fuad Sâbit'in Şark Cephesi'nde görevlendirilmesinin sakıncalı olacağını, Ankara'ya getirilerek muhtemel faaliyet ve propagandalarından müteessir olmayacak Konya gibi bir muhitte istihdamının gereğini bildirmişti[95]. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa 31 Mayıs 1921 tarihli ve "*mahremdir.*" işaretli tezkere ile EHU Vekili Fevzi Paşa'dan, Türk komünistleri adına Dr. Fuad Sâbit'in Üçüncü Enternasyonalin olağanüstü toplantısına davet edileceğine ilişkin Şark Cephesi'nden alınan telgrafta yer alan hususlar hakkındaki düşüncesini bildirmesini istemişti[96]. Fevzi Paşa, TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın söz konusu tezkeresi üzerine gönderdiği 3 Haziran 1921 tarihli cevâbi yazıda Fuâd Sabit'in komünistlerle olan ilişkisi göz önünde bulundurularak Şark Cephesi'nde kalmasına izin verilmediği, faaliyet ve propagandasından etkilenmeyecek bir muhîtte görevlendirilmek üzere Ankara'ya gönderilmesi için Şark Cephesi Kumandanlığı ile Müdafaa-ı Milliye Vekâleti'ne yazıldığını belirtiyordu[97]. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, EHUR'e hemen çekilmesini istediği 1Haziran 1921 tarihli telgrafında Dr. Yüzbaşı Fuâd Sâbit'in irtikap ve irtişâ suçlarından dolayı tutuklandığını ve yargılanmak üzere Cephe gerisine sevk edildiğini bildiriyordu. Kâzım Karabekir Paşa, Şark Cephesi nezdinde bulunan bolşevik mümessili Dubroviski'nin bu durumdan haberdar olduğunu ve " *Üçüncü Enternasyonal'e intihâb olunan Dr. Fuâd Sâbit tevkif olunmuştur.*" tarzında Tiflis ve Moskova'ya bildirdiğini ifade etmişti[98]. Ayrıca Hariciye Vekâletimiz tarafından tutuklama olayı ile ilgilenen Sovyet makam ve ilgililerinin münasip bir sûrette bilgilendirilmesinin gerekliliğini de belirtmişti[99]. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, EHUR ve Hariciye Vekâleti'ne yazdığı 2 Haziran 1921 tarihli raporda ise Fuad Sabit'in tutuklanma süreci ayrıntılı olarak ele alınıyordu[100]. Fuad Sâbit'in tutuklanma haberi üzerine Rusya Komünist Fırkası İcrâ Komitesi Âzası Orjenikidze,

---

[94] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-17, 18 ve 19.
[95] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-16.
[96] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-15.
[97] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-10.
[98] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-14.
[99] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-14.
[100] ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-11,12 ve 13.

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektupta Üçüncü Komünist Enternasyonal toplantısına murahhas seçilmiş Dr. Fuad Sabit'in Türkiye Hükûmeti tarafından tutuklanarak Erzurum'a sevk edildiğini, yakında açılacak söz konusu kongreye doğu ve batının emekçilerinin katılacak olması dolayısıyla "*...Türkiye hükûmeti'nin açıktan açığa zâlimlerle mübareze eden eşhâsın tevkifinden dolayı bir menfaat temin etmeyeceği...*"ni bildirmiş i[101] ve Dr. Fuad Sâbit'in tahliye ve serbest bırakılmasını istemişti. Kâzım Karabekir Paşa, Rus Komünist Partisi İcra ve 11. Kızılordu Askerî İnkılâp komiteleri Üyesi G.K. Ordjenikidze ile Ermenistan'daki Sovyet Rusya temsilcisi B. Legran'a çektiği cevap telgrafında Fuad Sabit'in Anadolu inkılâbının başlangıcında Bakû'ye kurye olarak gönderildiğini ancak yetkisi dışındaki bzı girişimleri ile görevini iyi bir şekilde yerine getiremediğini ve dönüşünde resmi görevindeki suistimali dolayısıyle tutuklanarak Ankara'ya çağrıldığını ifade etmişti[102]. Kâzım Karabekir Paşa'nın bu cevabı karşısında bolşevik liderler daha fazla ısrar edememişler, TBMM Hükûmeti de 22 Haziran-12 Temmuz 1921'de Moskova'da toplanan Komünist Enternasyonal'in Üçüncü Kongresine Tevfik Rüştü (Aras) Bey'i göndermişti[103].

---

[101] Orjonikidze'nin söz konusu mektubu Trabzon Konsoloshane İstihbarat Şubesi tarafından 12 Haziran 1921'de telsizle Batum'dan alınmış ve 21 Haziran 1921'de Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan EHUR'e bildirilmişti. Bkz. ATASE, İsh:16, K:1165, B: 55-6 ve 9. Yavuz Aslan, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesi olayına sessiz kalan Sovyet Rusya'nın Dr. Fuâd Sabit'in tutuklanması karşısında gösterdikleri tepkiyi ilginç bulmakta ve bu konuda Mustafa Suphi'ye muhalif olan ve Fuâd Sabit'le arasının çok iyi olduğu bilinen Türk komünistlerinden Süleyman Nuri ve arkadaşlarının etkisinin olma ihtimalinden söz etmektedir. Bu şekilde Fuad Sabit'in Rusya'ya gelmesini ve Türkiye Komünist Fırkası'nın başına geçmesini sağlayacaklardı. Bkz. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi...**, s.366.

[102] **Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..**, s.366.

[103] **Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, s.367-368.

B- MOSKOVA ANLAŞMASI SONRASI BOLŞEVİK YANLISI HAREKETLERE YÖNELİK ÖNLEMLER

1- Liman ve Kıyılarda Alınan Önlemler

İnebolu Liman Başkanı Şerafeddin Bey, 31 Ocak 1921 gecesi Milli Müdafaa Vekâleti Bahriye Dairesi Riyasetine yazdığı telgrafta Tuapse'den gelmesi beklenen bir geminin yükü arasında cephane dışında yolcular arasında Rus Komünist İhtilal Fırkasına mensup bazı kişilerin bulunduğunu bildiriyordu. Söz konusu kişiler yanlarında bulundurdukları silah, bomba ve diğer savaş araçları ile Anadolu'da ihtilâl çıkarmak için Karadeniz sahillerinden geliyorlardı. İnebolu Liman Başkanı Şerafeddin Bey, Bahriye Dairesi Riyasetine "*.... Cihet-i mülkiye ve nizamiyenin limanımıza ait sevahillerde ne dereceye kadar temin-i inzibat ettiğini bilemiyorum. Bizim ise buna mani hiçbir vasıtamız yoktur. Tensib buyurulursa önümüz yaz olduğundan burada tedarik edilecek bir çadır içinde ve sahilde hiç olmazsa on neferlik Samsun'dan müsellahan gönderilmek üzere bir mıntıka karakolu tesisi ve bu gibi şeyler için daha ziyade ihtimam ve icabı halinde vesait-i mevcudiyemizle üzerlerine gidilerek ve hatta takib edilerek....*" bu kişilerin tutuklanabileceği ya da ülkeye girişlerinin önlenebileceği önerisini de sunuyordu[104]. Şark Cephe Kumandanlığı'nın, EHUR'a gönderdiği 2/3 Şubat 1921 tarihli yazıda ise Giresun'a çıkan komünistlerden Eczacı Nedim Agah ile bir arkadaşının polis tarafından tutuklanarak vapurla ülkeden ihraç edildiği bildiriliyordu[105].

3. Fırka Kumandanı Nuri Bey, EHUR, Şark Cephesi, 15. Fırka ve Çoruh Grubu kumandanlıklarına 19 Mart 1921'de gönderdiği yazıda, Komünist İhtilal Fırkası'na mensup dört kişinin yüzü biraz basık Petkin adında birisinin başkanlığında Odesa'da hazırlamış oldukları üç direkli ve kırmızı boyalı yüz tonluk bir gemi ile bir hafta on güne kadar Trabzon, Giresun ve Samsun gibi sahil şehirlerimizden birine geleceklerini bildiriyordu. Nuri Bey bu bilgiyi fırka mıntıkasındaki bütün iskelelere de duyurmuştu[106]. Trabzon vilayeti polis idaresi tarafından Rusya'dan gelen birinden alınan haberlere göre, geminin görünürdeki yükü çimento, saman ve tütün gibi maddelerden oluşuyordu. Ancak bunların altında birçok saatli bomba bulunduğu belirtiliyordu. Yanlarında çok miktarda para bulunduran bu kişilerin, para ile emellerine muvaffak olamadıkları takdirde ihtilâl çıkarmak

---

[104] ATASE, İsh:10, K:636, B:15-1.
[105] ATASE, İsh:10, K:617, B:96-4.
[106] ATASE, İsh: 11, K: 668, B:85-9.

için her türlü alçaklığı yapabilecekleri bildiriliyordu. Bu yüzden bölgedeki şehir yöneticileri, çok dikkatli ve müteyakkız hareket etmeleri konusunda uyarılmıştı[107].Konu hakkında EHU Vekili Fevzi Paşa, 23 Mart tarihli yazısıyla Kastamonu Havali, Kocaeli Mıntıka Kumandanlıkları ile İnebolu İrtibat zabitliği ve Milli Müdafaa Vekâleti'ne uyarıda bulanarak uyanık olunmasını istemişti[108]. Kastamonu Havali Kumandanı Muhittin Paşa[109], EHUR'a 21 Nisan 1921 tarihinde yazdığı raporda 19 Nisan 1921'de Zonguldak limanına Rus uyruğundan olduğu iddia edilen Rizeli Osmanoğlu Ali'nin yönetiminde kırmızı boyalı, iki direkli, yüz tonluk ve motorsuz bir yelkenli gemisi geldiğini bildiriyordu. Muhittin Paşa, 2 Nisan 1921 tarihli ordu telsizinde geleceği bildirilen Komünist İhtilal Fırkasına mensup Petkin ve dört arkadaşına benzetildiğinden geminin tutuklanarak arandığını belirtiyordu. Gemide arama sırasında bir Rus'un eşyası arasında ikiyüzbin ve gemi kaptanı ve mürettebatında dört milyon rublelik evrak-ı nakdiye ortaya çıkarılmıştı.. Beşi müslüman, onu Rus olan tayfaların içinde Vrangel ordusuna mensup iki mülâzımıevvel ile bir yüzbaşı ve bir gönüllü asker bulunmaktaydı. Muhittin Paşa, 24 Mart 1921 tarihli ordu telsizinde belirtilen dört kişinin gemide tayfa sıfatiyle bulunan Ruslar olması ihtimali üzerine mürettebatın tamamının tutuklanarak evrak-ı nakdiyenin ve geminin müsadere edilmesinin Zonguldak mutasarrıflığına emredildiğini bildirmekteydi. Zonguldak mutasarrıflığı ile tekrar haberleşme sırasında gemide paradan başka bir şey bulunmadığı anlaşılmıştı. Fransız jandarmaları da emniyet fişeğiyle müracaat ederek Rusların tutuklanma nedenini sormuşlardı. Fransızların bu tutumundan Rusları himaye için müdahale ettikleri anlaşılıyordu. Muhittin Paşa, para ve kişilerin gözlem altında tutulmaları ve Fransızlarla aramızda gerginliğe yol açılmaması husûsuna çaba harcanması yönünde Zonguldak mutasarrıflığına emredildiğini bildiriyordu[110]. Yine Kastamonu Havali Kumandanı Muhittin Paşa, EHUR'a 23 Nisan tarihinde Zonguldak mutasarrıflığından alınan bilgilere

---

[107] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-8. Dahiliye Vekili Bakanı adına Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey de Trabzon Vilayeti'nin konu hakkındaki telgraf sûretini 21 Mart'ta EHUR'a göndermiş ve vilayete "*fevkalade müteyakkız bulunulması*" nın tavsiye edildiğini bildirmişti. Bkz. ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-7.

[108] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-6; ATASE, İsh: 13, K: 881, B: 62-1 ve 2.Kastamonu Havali Kumandanı Mirliva Muhittin Paşa, EHUR'un yazısı üzerine, 26 Mart'ta yayımladığı emirle, durumun en ufak iskelelere kadar duyurulmasını ve "*gayet mütebassırane ve müteyakkızane*" hareket olunmasını bildirmişti. Bkz. ATASE, İsh: 15, K: 1068, B: 101-1.

[109] Muhittin Akyüz (1870-13 Ekim 1940) 21 Eylül 1920-1 Kasım 1921 tarihleri arasında Kastamonu ve Bolu Havalisi Kumandanlığı görevinde bulunmuştur. Muhittin Paşa'nın biyografisi için Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Balkan Savaşı'na Katılan..., s. 227-228; T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan ...., s.16-17.

[110] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-5.

göre yazdığı raporda, şüpheli geminin Köstence'ye gitmek üzere İstanbul'dan hareket ettiğinin ancak hava muhalefeti dolayısı ile Ereğli'ye sığındığını belirtiyordu. Gemide bulunan Rus rublelerinin değerinin, yirmi lirayı aşmadığı anlaşılmıştı[111]. Geminin İstanbul'dan gelmiş olması, paranın çok az olması, gemide otomatik ve diğer silahların bulunmaması ve eşkâli belirtilen Petkin'e benzer bir kimsenin bulunmaması tutuklu bu geminin söz konusu gemi olmadığı kanaatini doğurmuştu[112]. EHU Vekili Fevzi Paşa, Dahiliye Vekâleti'nin 21 Mart 1921 tarihli gizli tezkeresine verdiği 24 Nisan 1921 tarihli cevapta, Petkin adındaki kişi ve arkadaşlarının Karadeniz sahillerinden birine geleceği haberinin gerekli yerlere genelge ile duyurulduğunu belirtmişti. Fevzi Paşa, Kastamonu Havali Kumandanlığı'nın Fransızların himaye ve müdahalesine yer verilmeden söz konusu gemi ve mürettebatının geçici olarak işgal bölgesi dışına çıkarılması yönündeki düşüncesinin, Dahiliye Vekâleti tarafından da uygun bulunması durumunda Zonguldak mutasarrıfına gerekli duyurunun ivedilikle yapılmasını istemişti[113].Kastamonu Havali Kumandanlığı'nın 968 numrolu raporu üzerine ise EHU Vekili Fevzi Paşa'nın acele olarak gönderdiği cevâbi telgrafta, emniyet müfettişliği ile birlikte inceleme yapılması ve durum yalnızca bir benzerlikten ibaret ise tutuklu kişiler ve geminin serbest bırakılmak üzere bildirilmesi istenmişti[114]. Zonguldak mutasarrıflığı, Zonguldak'taki geminin daha ziyade tutuklu bulundurulmasının, Fransızların müracaatlarının uzamasına yol açtığı ve vaziyetimizin bunun devamına uygun olmadığı hususunda Kastamonu Havali Kumandanlığına malumat vermişti. Aranılan gemi olmadığı kanaati ile paraların iâde edilerek söz konusu geminin mürettebatı ile birlikte serbest bırakıldığının Kastamonu Havali Kumandanlığına bildirilmesi üzerine bu hususdaki gelişmeler 29 Nisan 1921'de Muhittin Paşa tarafından EHUR'a yazılmıştı[115]. Bu arada Dahiliye Vekâleti, EHUR'a gönderdiği 28 Nisan 1921 tarihli yazısında Zonguldak'ta tutuklanan geminin yolcu ve mürettebatının derhal dahile sevk edilmesi için Zonguldak mutasarrıflığına tebligat yapıldığını bildiriyordu[116]. Ancak EHUR'dan, Dahiliye Vekâleti'nin 28 Nisan 1921 tarihli yazısına gönderilen 3 Mayıs 1921 tarihli cevapta, Petkin adlı kişinin idaresinde olacağı daha önce ihbar edilmiş kimse bulunmaması ve Fransızların uzayan müracaatları ve

---

[111] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-11.
[112] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-11.
[113] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-4.
[114] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-10.
[115] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-2.
[116] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-3.

vaziyetimizin tutukluluğun devamına uygun olmaması üzerine Zonguldak'ta tutuklanan iki direkli ve kırmızı boyalı yelken gemisinin serbest bırakıldığı bildiriliyordu[117].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 12. Fırka Kumandanlığına gönderdiği 19 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, bolşevik Şark Şurasının İran ve Gürcistan pasaportuyla Anadolu'nun çeşitli iskele mahallerine tebligat için adam göndereceğinin ve bunlar arasında Azerbaycanlı, İranlı ve yahudiler bulunduğunun Bakû'den haber alındığını bildirmişti[118]. Cephenin bu yazısı, 12. Fırka tarafından 21 Mayıs'ta bağlı bütün kumandanlıklara duyurularak ve "*her vakit muhat ve sahilimizde basiretkâr davranılmasının lüzumu bir kere daha hatırı lâzım*" uyarısı yapılmıştı[119]. Yine Cephe Kumandanlığı'ndan bir sûreti Mevkii Müstahkem Kumandanlığı tarafından mutasarrıflığa verilmesi istenilen ve 12 Fırka Kumandanlığına 24 Mayıs 1921'de yazılan emirde, Bakû Şura Merkezinin çeşitli araç, sûret ve kılıkta Anadolu'ya girmek istediği ve son günlerde Anadolu'ya ve İstanbul'a on kadar tatar komünisti gönderdiği 9 Mayıs 1921 tarihiyle alınan malumatta yer aldığı belirtiliyordu. Kâzım Karabekir, bu kişilerin Sinop sahilinden Anadolu'ya bırakılmasına bizim motorcuların aracılık ettiğini ve Tuapse ile Trabzon arasındaki ilişkileri sağlayan motorcunun Rizeli Bozoğlu olduğunu bildiriyordu. Kâzım Karabekir, "*...Bu motorcunun Bakû Trabzon konsolosundan vesikası varmış. Anadolu'ya gelen komünistler elbiselerinin altında bez üzerine basılmış vesika taşıyorlarmış, Gürcistan dahilinde Trabzon, Kars, Ardahan, Artvin mıntıkalarına gelmek üzere huduttan girecek yolcuların behemehal Tiflis Mümessilliğimiz ve Trabzon, Artvin mıntıkalarına doğru Batum'dan geleceklerin Batum Şehbenderliğimizin vesika veya vizesini hamil olmalarının emirler ittihazı ve mezkûr mümessil ve şehbenderliğimizin vesika ve vize kâğıtlarını iyi tetkik ve kanâatten sonra yapmaları lazımdır. Tiflis ve Batum memurlarımıza da yazılmıştır...*" diyerek söz konusu casus ve propagandacıların ülkeye girişinin önlenmesi için alınan önlemlerin titizlikle uygulanmasını emrediyordu[120]. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa Birinci Grup Kumandanlığına gönderdiği 25 Haziran 1921 tarihli emirde, Esaretten İstanbul yoluyla memleketlerine dönen esirler arasına sahte kıyafetli casus ve zararlı kişilerin karışmasının pek muhtemel olduğunun EHUR tarafından bildirildiği belirtilmişti. Cephe emrinde, bu sûretle gelecek efradın hüviyetlerinin tahkiki hususunda

---

[117] ATASE, İsh: 11, K: 668, B: 85-1.
[118] ATASE, İsh:18, K: 1394, B:6-1.
[119] ATASE, İsh:18, K: 1394, B:6-2.
[120] ATASE, İsh:19, K:1435, B:52-1 ve 2. Aynı yazı Cephe Kumandanı tarafından 24/25 Mayıs gecesi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne de yazılmıştı. Bkz: ATASE, İsh:16, K:1157, B: 146-1.

olağanüstü dikkat gösterilmesi gerektiğinin genelge ile sahil ve hudutlara duyurulması istenmişti[121].

13. Fırka Kumandanı Seyfi Bey'in Trabzon'dan gönderdiği 9 Temmuz 1921 tarihli raporu üzerine EHU Vekili Fevzi Paşa, 11 Temmuz günü Kastamonu Havalîsi Kumandanlığı ile İnebolu İrtibat Zâbitliğine yazdığı emirde "*...vaktiyle Mustafa Suphi tarafından Ankara'ya gönderilmiş ve Ankara Rus sefiriyle temas ederek Anadolu hakkında birçok raporlar yazmış olan ihtiyat zabit vekili orta boylu, esmer benizli, kısa gözlü, kara kesik bıyıklı Hüseyin Hüsnü Bey, kurye olarak bu kere Rsuya'dan hareketle İnebolu'ya çıkacağı istihbar edilmiştir. Merkûmun yanında birçok propaganda ve teşkilât evrâkı bulunması muhtemeldir. İnebolu ve Kastamonu'da tanıdıkları varsa bunlar vâsıtasıyla münâsib bir sûrette sarhoş ettirilerek mezkûr evrâkın hafiyen elde edilmesi ve kopyesi veya fotoğrafının istihrâcından sonra hissettirilmeden yerine bırakılması ve mûmâileyh komünist süsünü takınan münasib birisiyle temasının temini ve bu vesileyle malûmat alınması mûcib-i fâide olur. Şu kadar ki bu husûsattan kâbil-i tatbîk olunanlarına müracâat edilerek kendisine bir şey sezdirilmemesi mütemennâdır...*" demekteydi[122].

Samsun merkez liman reisi Refik Bey, Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği 11 Temmuz 1921 tarihli yazıda Novorisiski'den Tirebolu'ya gelen Salih Reis'in kotrasında Besarabya Ermenilerinden Aleksi adında bir komünist perûkârın Tirebolu Liman Reis tarafından tutularak hükûmet-i mahalliyeye teslim edildiğinin sözkonusu liman riyasetinden bildirildiğini haber veriyordu[123].

2- Anadolu'da Yapılan Komünist Takibatı

24 Mart günü EHUR Reisi Fevzi Paşa Garp Cephesi Kumandanlığına yazdığı yazıda, komünist propaganda faaliyetleri hakkında " *...Maruf Mustafa Suphi ile teşrik-i mesâî ve Bakû'de Komünist Fırkası teşkil ederek esir zâbitan ve efradımızı Anadolu aleyhine istihdam için tazyik eden ve onları açlıktan öldüren Yüzbaşı Kudret Bey namındaki bir hâinin Batum tarîkiyle Anadolu'ya geçtiği İstanbul'dan ve ailesinden gelip ve elde edilen mektublardan anlaşılmakta olduğu cihetle mumâileyh Kudret Bey'in elyevm bulunduğu mevkiin tahkiki ve kendisi ele geçtiği takdirde ehemmiyetle*

---

[121] ATASE, İsh:17, K:1272, B:20-1 ve 2.
[122] ATASE, İsh:16, K:1165, B:22-1 ve 2.
[123] ATASE, İsh:15, K:1110, B:42-1. Samsun Merkez Lima Reisnin yazısı Müdafaa-i Milliye Vekâleti Müsteşarlık Kalemi tarafından 13 Temmuz'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderilmişti. Bkz. ATASE, İsh:15, K:1110, B:42-2.

tevkifiyle iş'âr mütemennadır..."[124] demekteydi. Bahriye Dairesi Riyasetine yazdığı 1 Nisan 1921 tarihli telgrafta ise İnebolu Liman Başkanı Şerafeddin Bey, hâlen Bakû'de bulunan ve Türk adını taşıyan komünist heyet üyelerinden bir iki kişinin Tuapse'ye iki milyon rublelik akçe getirdiklerini bildiriyordu. Şerafeddin Bey, söz konusu kişilerin Trabzon sahillerine çıkarılarak daha sonra Anadolu içlerine sevk edileceğinin anlaşıldığını kaydetmekteydi. Çıkılacak yerin hazırlanması için Rizeli Rıza Kaptan'ın motoru ayarlanmış ve bu amaçla Sürmeneli Ahmed adında bir Türk komünisti Rize'ye çıkmak üzere 23 Mart 1921'de hareket etmişti. Şerafeddin Bey, ayrıca daha iki milyon rublelik altın geçirileceğinin gizli bir şekilde haber alındığını da bildiriyordu.[125]

Tuapse'de bulunan silahları sevk komisyonunda görevli subayların mevsuk bir kaynaktan elde ettikleri komünist teşkilata ilişkin bilgiler, 3. Fırka Kumandanlığı tarafından 25 Nisan günü EHUR'a gönderilmişti. Fevzi Paşa, konu hakkında Garp Cephesi Kumandanı İsmet Bey'i bilgilendirmişti. Buna göre; İzmir, Ankara, Eskişehir, Harput, Sivas, Kayseri, Konya, Kastamonu, Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, İnebolu, Zonguldak, Samsun, İstanbul komünist teşkilat merkezinin bulunduğu yerler arasındaydı. Ankara'da Rus konsolosu himayesinde çalışan irtibat subaylarından Hasan Cemal, İstanbul'da Arapyan Hanı'nda Saffet Lütfi Ruslarla beraber çalışıyordu. İzmir'de Giritli Midhat, Erzurum'da Mustafaoğlu Ahmet, Harput'ta Bedrettin bu işle uğraşmaktaydı. Van ve Bitlis teşkilâtına bağlı Temuroğlu isminde bir kürdün Kars'ta Rüştü Paşa tarafından tutuklandığı ve Trabzon için bir acente memuru gönderildiği de telgrafta belirtiliyordu. Diğer merkezler hakkında kesin bilgilerin bulunmadığı ancak Eskişehir teşkilâtını yönetenin ismi bilinmemekle birlikte bir tatar olduğu ifade ediliyordu[126]. Buna karşılık Garp Cephesi Kumandanı İsmet Bey 30 Nisan akşamı saat 23:50'de çok gizli olarak birlik kumandanlıklarına, Bilecik, Bozöyük ve Eskişehir Tetkik Heyetti Müdürlüklerine, Eskişehir Mutasarrıflığı ve Merkez Kumandanlığına gönderdiği çok gizli işaretli yazıda, ülke içinde komünist teşkilâtı için bazı merkezler olduğu haberinin alındığını, bu meyanda Eskişehir'de müdürlüğünü bir tatarın yaptığı bir şube mevcut olduğunu bildiriyordu. İsmet Bey, bu ve buna benzer teşkilâtın gerek

---

[124] ATASE, İsh:17, K:1227, B: 55-4.

[125] ATASE, İsh:10, K:636, B:15-1 ve 2. Milli Müdafaa Vekili "*mahrem ve zâta mahsusdur. Aceledir.*" kaydıyle 3 Nisan 1921'de EHUR'a İnebolu Liman Başkanlığının iki telgraf suretini göndermiş ve durumun Şark Cephesi, Merkez Ordusu, Kastamonu ve Havalisi, 3. Fırka Kumandanlıklarına yazıldığını belirtmişti. Ayrıca Bakanlık emrinde bulunan motorlarla sahil bölgelerinde inzibatın kurulmasına dönük önlemler alındığı da belirtilmişti. Bkz: ATASE, İsh:10, K:636, B:15-2.

[126] ATASE, İsh:17, K:1227, B: 55-7.

halk ve gerekse askerler arasında zararlı cereyanlarını kesin şekilde yasaklamak için daima müteyakkız davranılması ve durumun izlenerek bu gibi kişilerin ortaya çıkarılmasını emretmekteydi[127].

Kastamonu Havali Kumandanı Mirliva Muhittin, Kastamonu Tetkik Heyeti amirliğine gönderdiği 4 Mayıs 1921 tarihli mahrem yazıda, Moskova Elçiliği kurye subaylarından ihtiyat mülazım-ı sanisi Osman Efendi'nin, Hariciye Vekâleti'nden İnebolu Kaymakamlığına verilen emirle Kastamonu'ya hareket ettirildiğini belirtiyordu. Osman Efendi'nin aşırı komünist olduğu yönündeki Trabzon Tetkik Amirliğinin bilgisi 22 Nisan 1921 tarihli telgrafla duyurulmuştu[128]. Muhittin Paşa, 25 Nisan 1921 tarihli mahrem tezkere ile aşırı komünist olduğu bildirilen bu kişi hakkında, İnebolu'da yapılan derin araştırmalar sonucunda komünist olduğuna dair kanaat veren bir iz bulunamadığından seyahatinin engellenmemesini istemişti[129].

Kastamonu Havali Kumandanlığından, Kastamonu Tetkik Amirliğine gönderilen 10 Mayıs 1921 tarihli yazıda ise İnebolu Reji ambarı memuru iken görevli olarak 5 Mayıs 1921 tarihinde Kastamonu'ya hareket ettiği bildirilen ihtiyat mülazım-ı sânisi Kemal Efendi'nin altı ay önce İnebolu'da kurulduktan sonra dağılan Komünist Fırkası'nda üye bulunduğunun belirlendiği fakat son günlerde hakkında yapılan tahkikatta bir malûmat elde edilemediğinin İnebolu Mevkii Kumandanlığından haber alındığı kaydediliyordu. Kastamonu Havali Kumandanlığının söz konusu yazısında . Kemal Efendi'nin Kastamonu Tetkik Amirliği tarafından Kastamonu'da bulunduğu süre içinde izlenmesi ve gözetim altında bulundurularak elde edilecek malûmatın bildirilmesi gerektiği de ifade diliyordu[130].

EHUR'nin, esaretten İstanbul yoluyla memleketlerine dönen esirler arasında sahte kıyafetli câsus ve propagandacı zararlı kişilerin karışmasının pek muhtemel olduğunu bildirmesi üzerine, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, 28 Haziran 1921'de Birinci Grup Kumandanlığı'ndan bu sûretle gelecek efrâdın hüviyetlerinin tahkîki hususunda fevkalâde dikkat edilmesi gerektiğinin sahillere ve hudutlara genelge ile duyurulmasını istemişti[131].

---

[127] ATASE, İsh:17, K1227, B:55-8; ATASE, İsh:13, K:907, B:115-1.
[128] ATASE, İsh:19, K: 1472, B:26-1.
[129] ATASE, İsh:19, K: 1461, B: 12-1.
[130] ATASE, İsh:19, K: 1461, B: 17-1.
[131] Cephe Kumandanlığı'nın bu emri, Birinci Grup Kumandanlığı'ndan 29 Haziran günü 32. Fırka'ya yazılmıştı. Bkz. ATASE, İsh:17, K:1272, B:20-1 ve 2.

Trabzon Tetkik Müdürü Mehmed Emin Bey, şube amirliğine yazdığı 21 Mayıs 1921 tarihli raporda komünist propagandacılar ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı istihbarat bilgilerine yer vermekteydi[132]. Raporda yer alan bilgilere göre yer alan komünist propagandacılar arasında ilk olarak aslen Derbend'li olan Müslim İsrafilof'tan söz edilmekteydi. Müslim İsrafilof, Azerbaycan'da bolşeviklik ilânından sonra Bakû'nün Sabuncu adı verilen bölgesinde polis komiserliği görevinde bulunmuştu. Daha sonra bolşevik propaganda teşkilâtının faâl bir üyesi olması nedeniyle İran'a görevli olarak gönderilmişti[133]. İran'da bolşeviklerin hezimeti üzerine tekrar Bakû'ye dönen Müslim İsrafilof, bu kez Azerbaycan'ın Sovyet mümessili olarak Tiflis'e gönderilmişti. Bu kişi Tiflis'teki memûriyeti sırasında büyük bir servet sâhibi olmağa çalışmış ve bunu başardıktan sonra bolşeviklikten ayrılmış gibi görünerek Batum'a ve oradan da Trabzon'a gelerek Doktor Nihat Bey'in evinde kalmaya başlamıştı. Trabzon'da Doktor Fuad, Feridun Beyler ve hemşehrilerinden Dağıstanlı Haydar Pommad, İbrahim Haydarof, Miralay Mirza ve Ali Han Kantemirof ile sürekli temasta bulunan Müslim İsrafilof bazen dışarıya çıkmakta ise de pek çekingen davranmaktaydı. Onbeş gün önce Doktor Nihad Bey'in evinden Hacı Kâzım mahallesinde 42 numrolu eve taşınan bu kişi düzenli bir harcama ile münzevî bir halde yaşamaktaydı. Müslim İsrafilof hakkındaki diğer bir söylenti ise bu kişinin Tiflis'ten büyük miktarda bolşevik parası çalarak Trabzon'a kaçtığı ve müthiş bolşevik aleyhtarı olarak burada yaşamağı tercih ettiği yönündeydi[134]. Mehmed Emin Bey, söz konusu söylentiye inanmadığını çünkü bu kişinin Avrupa'nın en güzel şehirlerinden birine gitmek yerine Trabzon'da münzevî bir hayatı kabul ettiği belirtiyordu. Mehmed Emin Bey'in yazdığı raporda yer alan diğer bir komünist propagandacı Haydar Pohmad adındaki kişiydi. Haydar Pohmad hakkında yapılan araştırmada aslen Dağıstanlı olduğu ve çok hilekâr olduğu anlaşılmıştı. Kesinlikle doğru bir meslek sahibi olmadığı anlaşılan bu kişi, Dağıstan Hâriciye Komiseri bolşevik Celâl Korkmazof tarafından Tiflis'e siyasî olarak

---

[132] İstihbarat ve istihbarata karşı koymak amacıyla 18 Temmuz 1920'de Batı Cephesi Komutanlığına bağlı olarak kurulan Askerî Polis Teşkilâtı daha sonra diğer cephe komutanlıkları ile kolordu ve mıntıka komutanlıklarına da yaygınlaştırılmıştı. Söz konusu teşkilât, cephe gerisindeki bölgelerde ve ülkedeki casusluk faaliyeti ile yıkıcı ve bölücü faaliyetleri önlemek, düşmanın gizli örgütlerini ortaya çıkarmak, şüpheli kişilerin faaliyetlerini izleyerek ülke aleyhinde bulunanları belgeleriyle birlikte adlî makamlara ulaştırmakla görevliydi. Bkz. TİH, II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım„ s. 54.

[133] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.

[134] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.

gönderilmişti[135]. Bir süre Tiflis'te kaldıktan sonra güya bolşevik aleyhtarı olarak Türkiye'ye kaçmıştı. Haydar Pohmad, Trabzon'a geldikten sonra Sovyet konsoloshanesiyle ilişki kurduğu gibi bir ay önce kuzey Kafkasyalılar arasında bir fırka kurma girişiminde bulunmuştu. Haydar Pohmad, polis şubesinin bu gibi felâketlerden uzak durması hususunda uyarısı üzerine görünüşte bu gibi şeyler ile ilgili olmadığını imâ eder bir tutum almıştı. Her gün düzenli olarak belediye bahçesine ve hemşehrileri bulunan evlere giden bu kişi son günlerde Trabzon'a gelen ve amamçları diğer raporlarda açıklanan yoldaş Avnir ve arkadaşları ile pek samimi selamlaşmaktaydı[136]. Yine raporda isimleri yer alan kişilerden İbrahim Haydarof; Derbendli ve Müslim'in arkadaşlarından olup mühendisti. Bu kişi Azerbaycan Hükûmeti zamanında Dağıstan mümessili olarak Bakû'de bulunmuş, Dağıstan'ın Bolşevikler tarafından istilâsından sonra Azerbaycanlılara hoş görünmek üzere onlarla teşrik-i mesâî için bazen sosyalist ve bazen de milliyetçi olarak büyük roller oynamıştı. Çarlık döneminde Bakû'de yaşayan bu kişiden, Azerbaycanlılar nefretle söz etmekteydi. Azerbaycan Hükûmeti yetkililerinin verdiği bilgilere göre Haydarof bir taraftan milliyetçi olarak devlet içinde yüksek mevkî sâhibi olmuş diğer taraftan da bolşeviklerin gizli teşkilâtına hükûmet sırlarını satmıştı[137]. Böylece Azerbaycan'ın bolşevikler eline geçmesine büyük yardım ederek bolşeviklik ilânından sonra Nâfia Nezareti müsteşarlığına atanmıştı. Haydarof aleyhinde kan davası başladığı için bolşevikler tarafından hapsedilmiş ve her nasıl ise hapishaneden çıkarak Tiflis'e kaçmayı başarmıştı. Haydarof'un inkâr etmesine rağmen aslında sosyalist olduğunu belirten Mehmed Emin Bey, Müslim, Haydarof ve Pommad adındaki kişilerin ahlak ve siyasî meslek itibariyle Türkiye'nin dostu olmadıklarını ve Ruslardan ayrı yaşamayı istemediklerini kaydetmekteydi. Yine 16 Nisan 1921 tarihli raporda hakkında bilgi verilen Hacı Mirzâ adlı kişi ile ilişkide olan Sovyet konsoloshanesinde görevli kişinin, Rum cemaatine mensup Fiyedor adında bir Rus olduğu belirtiliyordu[138]. Mehmed Emin Bey, Rus konsoloshanesinin izlenmeye ve gözlem altında tutulmaya devam edildiğini kaydediyordu. Rus konsoloshanesi resmî bir yerden çok müthiş bir propaganda yuvası olarak çalışmaktaydı. Konsoloshanede konsolos istihbarat müdürü gibi unvanları taşıyan kişiler görünürdeki durumları, tutum

---

[135] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[136] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[137] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[138] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.

ve hareketleri bakımından bir konsoloshane memurundan çok mükemmel parti adamları ve propagandacıları oldukları kanâatini uyandırıyorlardı. Dolayısıyla bu gibi kişilerden her şeyin bekleneceği açıktı. Mehmed Emin Bey, gözlem altına alınan konsoloshane ile Trabzon yerlileri arasında bir bağlantı görülemediğini ancak Rusların zâten buna ihtiyaç duymadığını kaydediyordu[139]. Trabzon Tetkik Müdürlüğü'nün 14 Nisan 1921 tarihli raporunda belirtilen kişilerden başka Trabzon'da Ortahisar Mahallesi sâkinlerinden Çaycı Reşid Ağa'nın oğlu Abdülkadir ve İskender Paşa Mahallesi'nden Hoca Mehmed Efendi'nin yeğeni Abdullah adında iki Türk Rus konsoloshanesinde istihdam edilmişti. Bu kişilerden Abdülkadir'in komünist fırkasına girerek propaganda işiyle görevli olduğu anlaşılmıştı. Dolayısıyla konsoloshane memurlarının yerli ahali ile temasına gerek kalmamıştı[140]. Mehmed Emin Bey, Abdülkadir'in görevinin olağanüstü önem taşıdığı gibi konsoloshanedeki teşkilât idaresine de üye olacağının doğal olduğunu belirtiyordu. Abdülkadir, İkbâl gazetesi yazarlarından Esad Eyûbi ile de tanışmaktaydı. Raporda, Mustafa Suphi'nin Bakû'de iken İkbâl gazetesini takdir ederek tahsisat göndermek istediği kaydediliyordu. Mehmed Emin Bey, Esad Eyûbi'nin komünist olduğunun ve Rus memurlardan birisi tarafından tahlif edildiğinin bazı arkadaşları tarafından da söylendiğini belirtiyordu[141]. Raporda, Esad Eyûbi'nin izlenmeye alındığı ancak sonuçta gerçek bir işlemin yapılmadığı ifade ediliyordu. Yine bu kişilerden başka Bakû'de iken komünist olan sâbık Batum Liman Reisi Hasan Bey bir Rus kadınıyla birlikte Trabzon'un Kemerkaya Mahallesinde ikâmet etmekteydi[142]. Hasan Bey son zamanlarda gemi kaptanlığı ile Rusya ve Türkiye arasında seyr-ü sefer etmek üzere bazı gemi sahiplerine müracâat etmiş ancak muvaffak olamamıştı. Raporda, hâlen Ziya Bey adında bir tüccarın mağazasında çalışan Hasan Bey'in Türk olması dolayısıyla yapacağı propagandanın da etkisinin artacağı vurgulanıyordu. Raporda adı geçen propagandacılardan biri de Nedim adındaki kişi idi. *"...Uzun boylu, elâ gözlü, kara kaşlı, esmer ve düzgün çehreli..."* olarak tanıtılan Nedim, Bakû'de Azerbaycan Hükûmeti zamanında polis dâiresinde memuriyette bulunmuştu[143]. Nedim, bu görevde

---

[139] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[140] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[141] Tahlif, birini halef bırakma, kendi yerine terk etme anlamına gelmektedir. Mehmed Emin Bey, komünistlerde tahlif yöntemini açıklamakta ve bu işlemin iki eski komünistin kişi hakkında kefalet etmesi ile gerçekleştiğini, komünistlerde din olmadığı için yemine önem verilmediğini belirtmektedir. Bkz. ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1, 2 ve 3.
[142] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[143] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.

iken gizli komünist fırkasına hafiyelik etmişti[144]. Daha önceden Kırım yoluyla Mustafa Suphi tarafından Türkiye'ye propaganda yapmak için gönderilen bu kişi İstanbul ve Anadolu sahillerini gezerek tekrar Azerbaycan'a dönmüştü. Mustafa Suphi Bakû'de iken Türkiye komünist teşkilâtının tercüme ve te'lif şubesinde çalışmış, Suphi Türkiye'ye geleceği zaman sosyalizmi daha iyi öğrenmek amacıyla Türkiye Komünist Fırkası tarafından Moskova'ya gönderilmişti. Fransızca ve Rusça dillerine âşina olan bu kişinin her şeyden çok bir serseri olduğu belirtiliyor ve henüz Trabzon'a geldiği hakkında bir belirtiye rastlanmadığı kaydediliyordu[145]. Trabzon Tetkik Müdürü Mehmed Emin Bey'in kaleme aldığı 21 Mayıs 1921 tarihli raporda, Tuapse'de bulunan ve Türkiye'ye gelmek isteyen Türkiye komünistlerinden; Mesud Zeki, Lütfi Necdet, Salih Zeki, Naciye, İsmail Hakkı ve İsmail Kadir adındaki kişilerin doğrudan doğruya Anadolu'ya çıkabilme umudu taşımadıkları belirtiliyordu. Bu kişilerin İstanbul'a gidip oradan çeşitle yollarla Anadolu'ya gelmeye karar verdiklerine ilişkin bilgi elde edildiği de kaydediliyordu. Raporda, Bakû Şark Propaganda Şurası tarafından Trabzon'a gelen Avnir ve arkadaşlarının Trabzon'da gözlem altında bulundurulduğu, yaptıkları işler hakkında bir kanıt bulunmasa da bu kişinin Trabzon'da çok önemli roller oynadığının ve gizli teşkilâtlarına gerekli talimatı ve önemli miktarda para verdiğinin kesinlikle hissedildiği de ayrıca bildirilmekteydi[146].

Trabzon Tetkik-i Hüviyet ve Polis Amiri Mustafa İzzet Bey, 3. Fırka Kumandanlığına gönderdiği 23 Mayıs 1921 tarihli ve çok gizli işaretli raporda polis şubesi tarafından uzun zamandan beri izlenmekte ve gözlenmekte olan Müslim İsrafilof hakkında elde edilen gözlemlerin sonucuna göre bu kişinin görünüşte söz ve tutumuyla bolşevik ve komünist aleyhtarı gibi göründüğü ifade edilmekteydi. Raporda Müslim İsrafilof'un münzevî bir hayat geçirmekte ve fakat bol miktarda şahsına âit nakdî harcama yaptığı da kaydedilmekteydi. Mustafa İzzet Bey, Haydar Pommad'a tavsiye ve tebligatta bulunduğunu ve bundan sonra bu kişinin sakin bir vaziyet almış gibi göründüğünü de belirtmekteydi[147].

Şark Cephesi Kumandanlığı'na 3. Fırka Erkân-ı Harbiyesinden yazılan 7 Temmuz 1921 tarihli 15 günlük raporda, Trabzon ve Rize'deki şüpheli kişiler hakkında

---

[144] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[145] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[146] ATASE, İsh:18, K:1361, B:36-1,2 ve3.
[147] ATASE, İsh:18, K: 1361, B: 36-1,2 ve3.

izleme faaliyetinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu şüpheli kişilerden Trabzon'da Abdullah ve Abdülkadir Efendiler Rus memurlarıyle temasta bulunmaktaydı. Hamdi Satvet Efendi de telgrafhanede memur olup Rus memurlarıyle temas halindeydi. Rize'de mahkeme başkâtibi Osman Efendi, Rize'ye gelen komünistlerle temasta bulunmakla gözetleniyordu. Siyasi kişiler başlığı altında Trabzon'da Rusya Şuralar hükûmetinin siyasî vesikası ile bulunan Rus memurlarının "*memurîni mahsûsa*" ile takip edildiği kaydedilmekteydi. Yine Rize'de ikamet eden Katantanoğlu İvan eski Rus miralaylarından olup, Batum'un işgali sonrası mümessil Kâzım Bey tarafından gönderilmişti[148]. Raporda, Rusya Hariciye Vekâleti kuryelerinden Monteoderopolyakof'un Batum'dan Trabzon'a geldikten sonra tekrar Batum'a avdet ettiği belirtilmekteydi. Trabzon'a kurye vesikasıyle Batum'dan gelen Garagıvarkıteni adlı kişinin yanı sıra Tuapse'den de İvaşe Nikonikola ve Rus neferi Dibaliki İvan'ın da geldikleri kaydediliyordu. Ayrıca Vrangel ordusu efradından Kostantin Zarlof ve Merkovatof ile Dersaadetli Komünist Osman İstanbul'a, Batum'lu Müezzinoğlu Hüseyin ile Batum'lu Hasan oğlu Ahmed'te Rize'den Batum'a ihraç edilmişlerdi. Komünistlikten siyasi tutuklular arasında yüzbaşılıktan ayrılmış Yakub Efendi, Atinalı Çakıroğlu Ahmed, Hiveli Alioğlu İsmail, Manisalı Mesud Zeki Efendilerin bolşeviklik hakkında faaliyet ve teşebbüslerinden dolayı tutuklandıkları ve takibatlarının devam ettiği belirtilmekteydi. Raporda bolşevik cereyanları üzerine, Trabzon'daki Rus memurları tarafından bolşevizm hakkında sıkı bir propaganda yapılmakta ise de ahali üzerindeki tesirlerinin hissedilir derecede olmadığı değerlendirmesi yapılmaktaydı. Memurlarımız tarafından, belirtilen ve duyurulan emirler gereğince bolşevik propagandası iptal edilmekteydi[149]. Rapora göre, halkçılık cereyanları da fırka mıntıkasında hissedilmemekteydi. Rize'de 7 Haziran'dan itibaren 69 kişi ve 145 asker kaçağını tutuklanmıştı. Komünist faaliyeti konusunda, Rize'de tutuklanan komünistlerin ifadesine göre daha birçok komünistin Türkiye'ye geçmek üzere bulunduğu ve alınan önlemlerin kesin ve etkin olabilmesi için motor, polis, yazışma memurları gibi takip vasıtalarına bağlı olduğu Rize'den bildirilmekteydi[150].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, Bakû Mümessilimiz tarafından Türkiye Komünist Fırkası Hariciye Bürosu'nun Tiflis'te tekrar canlandığının ve

[148] ATASE, İsh:18, K: 1361, B: 43-1.
[149] ATASE, İsh:18, K: 1361, B: 43-1.
[150] ATASE, İsh:18, K: 1361, B: 43-1.

Kayserili İsmail Hakkı isminde birinin başkanlığı altında 30 kişiden oluşan bir heyetin beraberinde bir de kadın olduğu halde muhtelif isim ve şekillerle Trabzon, İnebolu ve Zonguldak'a kadar Anadolu'nun muhtelif iskelelerine çıkmak üzere 4 Temmuz'da Tiflis'e geldiklerinin ve yine 4 Temmuz'da Ali isminde bir kişinin başkanlığında ve biri Rus olmak üzere 20 kişilik bir heyetin daha hareket ettiğinin ve yanlarında birkaç da kadın bulunduğunun, ve çoğunun Ereğli ve Zonguldak'a gönderildiğinin ve para kuvvetiyle memleketimiz içinde yardımcı tedarik edeceklerinin bildirilmesi üzerine bu hususta 28 Temmuz 1921 tarihli telgrafla, EHUR'in nazar-ı dikkatini çekmişti[151].

3- Doğu'ya Gönderilen Mektupların Sansür Edilmesi

TBMM Hükûmeti, 28 Ekim 1920 tarihinde çıkardığı 292 sayılı kararname ile "*Sansür Talimatnamesi*" ni uygulamaya koymuştu[152]. Buna göre iç bölgelerden sahillere ve sahil bölgelerden içerilere gidecek mektuplar ile kara sınırları üzerindeki yerlere gidecek ve oralardan gelecek mektuplara belirli merkezlerde sansür uygulanacaktı[153]. 21 Mart 1921'de sınırda bulunan 36. Alay Kumandanlığına müracaat eden üç Ermeni, sınırımızdan içeri girmek istemişlerdi. Sınırdan içeri alınan Ermeniler üzerinde yapılan aramada, Kenusanyan adındaki Ermeninin çorabından üç adet mektup çıkmıştı. Konunun incelenmesi amacıyla bu kişiler tutuklanmıştı. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, özellikle Kenusanyan'ın sıkı bir güvenlik içinde bulundurulmasını ve firarına meydan verilmemesini bildiriyordu[154]. 36. Alay Kumandanı Binbaşı Mehmed Zihni Bey, 12. Fırka Kumandanlığı'na sunduğu 24 Mart 1921 tarihli raporda, bir gün önce Ermenilerden gelen üç mektup ile Rusça ve Ermenice üç bildirgenin ve mevcut Ermenistan Hükûmeti'nin görüşlerini yansıttığını söyleyen Türkçe bir gazetenin ele geçirildiğini bildiriyordu[155]. Mektuplar, Erivan'da bulunan irtibat subayımızdan belge alarak gelen Ermeniler üzerinde çıkmıştı. Mektuplar, Celaloğlu mıntıkasındaki Ermenilerin Gürcülerle muharebe etmesini önlemek amacıyla yazılmıştı. Ermeniler, Erivan'da bazı islamları iğfal etmekte veya Türkçe bildirge yayınlayarak Erivan'da

---

[151] ATASE, İsh:16, K:1165, B:40-1.
[152] Mustafa Balcıoğlu, "*Milli Mücadelede Merkez Ordusunun İstihbarat Faaliyetleri*", **Ondokuzmayıs Üniverstesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı:5, Samsun 1990, s. 7; Jaechke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi...**, s.126.
[153] Balcıoğlu, "*Milli Mücadelede Merkez Ordusunun İstihbarat Faaliyetleri*", s. 7.
[154] ATASE, İsh:14, K:363, B:63-4.
[155] ATASE, İsh:14, K:363, B:63-2.

bulunan Ermenilerin islamlarla birleştikleri görüntüsü vermeye çalışmaktaydılar. Aynı zamanda bu mektup ve bildirgelerle Anadolu'ya yönelik propaganda da yapıyorlardı. Ermenilerin, diğer yerlerdeki islamlara, Türklerin Ermenilerle birleştiklerini göstermeye ve inandırmaya çalıştıkları ve bu amaçla her tarafa propagandacı gönderdikleri anlaşılıyordu. 36. Alay Kumandanı Binbaşı Mehmed Zihni Bey, Ermenilerin mektup ve bildirgelerle bolşevikleri Türkiye'den şüpheye düşürmeye çalışmaları karşısında önlem olarak, Ermenistan'dan gelecek hiç kimsenin kabul edilmemesini öneriyordu[156].

Trabzon Posta ve Telgraf Başmüdiriyeti 25 Mart 1921 tarihli İstikbal gazetesine verdiği ilânda, " *Trabzon'dan Erzurum'a giden ve oradan gelen yolculardan bazılarının kaçak mektup naklettikleri anlaşılıyor. Yeni posta idaresi posta inhisarına muhalif olan bu hâli, kat'î sûrette men'e tevessül etmiştir. Bundan başka yeni posta idaresi bi'l-umum muhaberat ve evrak ve eşyanın sûret-i serîa ve muntazamada naklini bir fâide-i esâsiye-i ticariye olarak kabul etmiş olduğundan ahâlinin böyle bir vesâit-i gayr-ı kanuniyeye müracaat etmemesini ve iadremize itimad eylemesini arzu eder. Kaçak mektuplardan dört kat ücret alınacağı gibi sansürsüz olduğundan dolayı da sansür talimatnamesi ve heyet-i vekîle kararı mûcibince fâilleri hakkında tâkibat-ı kânuniye icrâ olunacağı ilân olunur.*" [157] diyordu. Dâhiliye Vekâleti'nin 3 Temmuz 1921 tarihli tezkeresi üzerine 5 Temmuz 1921 tarihli İcrâ Vekilleri Heyeti toplantısında kabul edilen 1044 sayılı kararnâme ile Şark Cephesi mıntıkasında bulunan komisyoncu ve tüccar adlarına gelmekte olan Almanca ve İngilizce ticarî kataloglarla, çoğunlukla İran'lı olan tüccarlara gelen Farsça tüccar mektuplarının ve Batum'dan, Rus sahillerinden ülkemizde bulunan Ruslarla Azerbaycan ve Gürcistan milliyetçilerine gelen Rusça mektupların sansür edildikten sonra sahiplerine verilmesinde sakınca olmadığı kararı alınmıştı[158].

4- Varlık Olayı

Milli Mücadele döneminde basının cephedeki asker kadar önem taşıdığını belirtilmektedir. Dış düşmanların yıkıcı propagandasının yanı sıra saray ve dış dünya

---

[156] ATASE, İsh:14, K:363, B:63-2 ve 3.
[157] İstikbal, 25 Mart 1337-1921, nr:259.
[158] BCA, BKK Kataloğu, 30.18.1.1.3.29.15; ATASE, İsh:15, K:1111, B:135-3 ve 4; ATASE, İsh:17, K:1278, B:176-1.

tarafından desteklenen İstanbul'un güdümlü basını, halktaki Ankara'ya yönelik inanç ve güveni sarsmaktaydı. Bolşevizm propagandacılarının da eklenmesiyle iyiden iyiye çoğalan şer odaklarına karşı yine aynı silahla, basın yoluyla karşılık vermek en akılcı seçenekti[159]. Şark Cephesi Kumanlığı karargâhında bir gazete çıkarma düşüncesi, Albayrak gazetesinin yayınları, gazetenin sahibi ve başyazarı Midhat Bey ve arkadaşlarının Erzurum'da halk hükûmeti yapma girişimi ve sonrasında yaşanan olaylarla yakından ilgilidir. İlk kez 14 Mart 1913'te Erzurum'da yayın hayatına başlayan gazetenin yayın politikası başlangıçta Türkçülük akımına bağlıydı. Albayrak'ın yazar kadrosunda Süleyman Necati, kardeşi Midhat ile Dursunbeyzade Cevat ve kardeşi Sıdkı Beyler bulunuyordu. Çeşitli nedenlerle yaşanan ayrılıklar sonucu 1919 yılı sonlarından itibaren gazetenin sahibi, müdürü ve başyazarı Midhat Bey olmuştu. Gazete zamanla bolşevik ihtilâlinin ve prensiplerinin uzaktan hoş gelen nağmelerine gönlünü kaptırtırmış ve bu yüzden Kâzım Karabekir Paşa ile anlaşmazlığa düşmüştü. 8 Ağustos 1920'de Kâzım Karabekir Paşa ile görüşen Albayrak heyetinden Midhat ve Cevat Beyler, Erzurum'da halk hükûmeti yapmak istediklerini bildirmişlerdi. Albayrakçılar bu konuda Kâzım Karabekir Paşa'yı karşılarında bulmalarına rağmen Erzurum mebuslarından TBMM ikinci başkanı ve aynı zamanda Adliye Vekili Ce'âleddin Arif Bey ile Hüseyin Avni Beylerin desteğini almışlardı. Albayrak başyazarı Midhat Bey, ülke yönetimi hakkındaki düşüncelerini "*halkçılık*" adı altında toplayıp 1920 Mayıs ayından itibaren okuyucularına sunmaya başlamıştı.[160].

Dönemin dört büyük gazetesinden biri olarak kabul edilen ve Trabzon'da yayınlanmakta olan İstikbal gazetesinin başyazarı Fâik Ahmed Bey, 7 Mayıs 1921 tarihli ve "*Bir tedkik*" başlıklı yazısında halkçılık cereyanının başlangıçta makul ve ılımlı bir mecrada kendini göstermiş olmakla birlikte, bu cereyanı müfrit bir şekilde inkişaf ettirmek isteyenlerin de bulunduğunu yazmaktaydı[161]. Fâik Ahmed Bey, halk hükûmeti girişiminde bulunanları "*...Bunların fikirlerine göre Anadolu kıyamı bir halk kıyamıdır. Bu kıyamı idame edenler memleketin eski idare sistemini değiştirmeye ve idareyi doğrudan doğruya halk sınıflarının eline tevdi eylemeye mecburdur. Bir vilayetin bir kazanın idaresi o vilayet ve kaza halkının hakkı olmalıdır. Halk; içinden herhangi birisini idare mevkiine geçirmeye ve o mevkiiden indirmeye selahiyatlar*

[159] Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, s.111.
[160] Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, s.39 ve 86.
[161] Faik Ahmed, "*Bir tedkik*", İstikbal, 7 Mayıs 1337-1921, numro:297.

bulunmalıdır.Fikir taraftarları idare edenlerle edilenler arasında ilmi bir tefrik kabul etmiyorlardı veya bu tefrikin basitleştirilmesini istiyorlardı. Hükümetçilik kalkmalı diyorlardı idare sınıf idare edilen sınıf olmalıdır. Bu suretledir ki idare edenlerin halk sırtından geçinmeleri halk tabakalarını istedikleri gibi idare etmeleri men edilebilmiş olur. Bu sözlerde şüphe yok ki tatbiki kıymet olamazdı, bunlar ancak birer nazariye olabilirlerdi ve bu nazariyelerin memleketin şeraiti hayatiye ve ictimaiyesi dikkate alındıkça kabiliyet-i tatbikası bulunamazdı..." sözleriyle eleştiriyordu[162]. Fâik Ahmed Bey, halkçılığın bu şeklinin ülkenin ihtiyaçları ile uyuşmadığı gibi müspet bilim kurallarına da uygun olmadığını belirtiyordu. İdarenin biçim ve yönteminde büyük değişiklik yapmanın birkaç kişinin zannı ile değil, bir ihtiyaçların doğurması ile olabileceğini kaydeden Fâik Ahmed Bey, halk tabakalarının doğrudan doğruya idarenin başına geçirilmesini, toplumsal hayat şartlarımız ve siyasî ve fikrî terbiyemizin kabule müsait olmaması dolayısıyla isteyemeyeceğimizi belirtiyordu. Fâik Ahmed Bey' göre bu düşünceler, müfrit halkçılık taraftarlarının kafalarında pek az iz bırakabilmişti. Müfrit halkçılık taraftarları, bu düşünceleri "*halkı hakir görmektir, halkın seviye-i idrakını hiçe indirmektir..*" şeklinde eleştiriyor ve "*Şimdiye kadar halkın idare edilmesi sistemlerini tecrübe ettik, birazda halkın idare etmesini tecrübe edelim ne çıkar*" diyorlardı[163]. Faik Ahmed Bey, "*...Memlekette mümkün olduğu kadar tefrika tesirlerini asgari hadde indirmek, topluluk fikirlerini hayale ve menfaate hiçbir cazip fikre kurban etmemek lazım gelirdi. Halbuki müfrit halkçılık propagandası halkı mücadeleye, dahili mübarezeye adeta teşvik ediyordu bütün bu hakikatler bugün iyiden iyiye anlaşıldı, anlaşıldı ki halkçılık dahilde bir halk kıyamı hazırlamak, hükümetin şeklini değiştirmek isteyenler pek müsait bir adeti telkin olmuş halk kuvvetlerini idareye teşrik değil, idare aleyhine tevcih halkçılığın maksadıymış...*" ifadesiyle halk hükûmeti yapma girişiminde bulunanları eleştirmeye devam ediyor, bu amacın geç de olsa ortaya çıkarılmasının bu cereyanın Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaptığı ve yapmak istediği tahribata rağmen zamanında keşfedilmiş olması dolayısıyla yazısını "*Buna da şükür*!"sözüyle tamamlıyordu[164]. Şark Cephesi Kumandanlığı bolşevik faaliyetlerine karşı alınan ve alınacak önlemler kapsamında mülkî ve askerî memurlara bir genelge yayınlamıştı. Yayınlanan genelgede ülkemizdeki halkçılık cereyanlarına dışardan sokulmuş gizli

[162] Faik Ahmed, "*Bir tedkik*", İstikbal, 7 Mayıs 1337-1921, numro:297.
[163] Faik Ahmed, "*Bir tedkik*", İstikbal, 7 Mayıs 1337-1921, numro:297.
[164] Faik Ahmed, "*Bir tedkik*", İstikbal, 7 Mayıs 1337-1921, numro:297.

emel ve ihtirasların karıştığı hakkında önemli belgelerin elde edildiği bildiriyordu. Kâzım Karabekir, halkçılarımızın doğurduğu bazı olay ve cereyanların, cephelerde düşmanlarla savaşıldığı sırada vatanımızın içerde en çok muhtaç olduğu birlik ve dayanışmayı yıprattığını, bu durumun ciddi bir önem ve vatanî bir ilgi ile engellenmesi gerektiğini belirtiyordu. Kâzım Karabekir, Halkçılık fikrini güden veya bu fikre eğilimi olan kişilere "*her an halkın tabiat ve ihtiyacına mülayim ve memleketin selamet-i inkişafına zannedilen*" bu fikirlerin uygulamada olumsuzluklara yol açtığının anlatılmasını istiyordu. Başlangıçta içtenlik ve iyi niyetle ortaya konan düşüncelerin ülkede ortaya çıkardığı aşırılıklarından düşmanlarımızın yararlanacağını belirten Kâzım Karabekir, halkçılık fikrini güdenlere, asla durduramayacakları fecî bir sona neden olacaklarının anlatılmasını ve halka bu yolda doğrunun gösterilmesini bildiriyordu[165].

Celâleddin Arif Bey'in Doğu Vilâyetleri Genel Müfettişiliğine atanma girişimi ve bu amaçla Erzurum'a gelip vali vekilliğini üstlenmesi karşısında Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta, Erzurum valiliğine Trabzon eski valisi Hamit Bey'i önermişti[166]. Kâzım Karabekir Paşa ise Hamit Bey'in Erzurum valiliğine tayinini uygun bulmuştu. 26 Eylül 1920'de Trabzon'a gelen Vali Hamit Bey ise bu sırada Trabzon'daki durumu "*.. Askerler şeklen dahi kızıl komşulara benzemek için formalarını yırtmışlar, kollarına birer kırmızı işaret takmışlardı. Merkez Komitesi tarafından propaganda için gönderilen Cebelibereket Milletvekili Rasim (Öztekin) Bey, birtakım ayak takımını Yeşilordu teşkilâtına yeminle kaydederek memleketi anarşiye sürüklüyordu..*" sözleriyle tasvir ediyordu[167]. Hamit Bey hatıralarında , Trabzon vilayetini büsbütün değişmiş bulduğunu, doğu ve batı resmî ve askeri çevrelerinin ve bolşevik rüzgarının da etkisiyle halkın bu eğilime karşı pek heyecanlı bulunduğunu kaydetmektedir[168]. Hamit Bey, komünizm cereyanına karşı Müdafaa-i Hukuk Kulübünde askerî erkânın da katıldığı genel bir toplantı yaptığını ve komünizmin tehlikeleri hakkındaki düşüncelerini açıkladığını belirtmektedir. Hamit Bey, "*..meclis çoğunluğunun bu cereyana asla katılmadığını ve Nazım Bey'in Dahiliye Vekâleti'ne getirilişi üzerine meydana gelen olayı, bu vesile ile hükûmet merkezinde hâsıl olan uyanıklığı*" anlatarak toplantıya katılanları tatmin ettiğini ve bununla da

---

[165] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-6.
[166] Akbulut, Albayrak Olayı, s.88-89.
[167] Hamit Bey, Defter-i Hatırat, s. 178.
[168] Hamit Bey, Defter-i Hatırat, s. 178.

yetinmeyerek her ihtimale karşı bir mukabil komite kurulmasını tavsiye ettiğini belirtmektedir[169]. Bunun üzerine konu ile ilgili olanlar birkaç gün sonra toplanarak "*Teşkilât-ı Mahsusa'ya*" başlamışlardı[170]. Dahiliye Vekili Refet Bey'den Erzurum'a tayin edildiği haberini alan Hamit Bey 14 Ekim 1920'de Erzurum'a ulaştı[171]. Hamit Bey'in Erzurum valiliğine tayini, Albayrakçıların hesabını bozmuştur[172]. Mustafa Kemal Paşa ve Celâleddin Arif Bey arasında yaşanan telgraf haberleşmesi sonrasında ilişkilerin kopma noktasına geldiği bir sırada Erzurum'dan Ankara'ya 28 Eylül 1920 tarihli 50 imzalı oldukça sert bir telgraf çekilmişti. İmza sahiplerine Midhat Bey'in öncülük ettiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa, imza sahiplerinin derhal tutuklanarak Ankara'ya gönderilmesini istemişti[173]. Kâzım Karabekir Paşa, Şark harekâtımızın başladığı günlerde, halk hükûmeti olarak nitelendirdiği ve öncülüğünü Albakçıların yaptığı hareket karşısında TBMM Riyaseti'ne çektiği 22 Eylül 1920 tarihli telgrafta kesin önlemler alacağını bildirmişti[174]. Kâzım Karabekir Paşa, Şark harekâtı dolayısıyla cepheye çıkmak zorunluluğu olmasaydı birkaç gün içinde Celâleddin Arif Bey sorununu çözebileceğini bununla birlikte harekât bitiminde Erzurum'a döndüğünde halk hükûmeti girişimine öncülük edenleri temizleyeceğini söyleyecek kadar bu girişim karşısında öfkelenmişti[175]. Erzurum'da halk hükûmeti yapmak girişimi Kâzım Karabekir Paşa'nın aldığı önlemler sonucu halledilmiş ve Hamit Bey'in Erzurum valiliğine atanmasıyla konu kapanmıştı[176]. Mithat Bey, 21 Şubat 1921 tarihli Albayrak gazetesinde çıkan makalesi yüzünden Erzurum Merkez Kumandanlığınca tutuklanmış, ve askerî ceza kanununun 4. maddesi uyarınca bir hafta hapsedilmişti. Midhat Bey serbest kalmasından bir süre sonra Erzurum Merkez Kumandanlığınca 13 Mart 1921'de yeniden tutuklanarak cephe Divan-ı Harbine verilmek üzere Kars'a gönderilmişti[177].

---

[169] Hamit Bey, Defter-i Hatırat, s. 179.
[170] Hamit Bey, Defter-i Hatırat, s. 179.
[171] Akbulut, Albayrak Olayı, s.89.
[172] Akbulut, Albayrak Olayı, s.50.
[173] Akbulut, Albayrak Olayı, s.51.
[174] Akbulut, Albayrak Olayı, s.91.
[175] Dursun Ali Akbulut, "*Şark Harekâtı Öncesi Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'a gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler*", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, s. 81; Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, s.91.
[176]. Akbulut, Albayrak Olayı, s.50.
[177] Erzurum'da tutuklanarak Kars'a götürülen Midhat Bey'in evrakı arasında sadece yetkili resmî makamlar arasındaki gizlilik derecesi bulunan haberleşmeyi sağlamakta kullanılan bir telgraf şifresi bulunmuştu. Yapılan araştırmada Midhat Bey'in Erzurum valisi imzası altında, Batı Cephesi'nde bulunan 12 Grup Kumandanı Halit Bey'le özel olarak haberleştiği anlaşılmıştı. Bkz. ATASE, İsh:11, K:736, B:30-1,2,3,4 ve 5.

Ancak Kâzım Karabekir Paşa Midhat Bey'in tutum ve davranışlarının Hiyanet-i Harbiye Kanunu'na girdiği düşüncesiyle onu yargılanmak üzere Ankara İstiklâl Mahkemesine göndermiş, Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından yapılan yargılama sonucu Midhat Bey suçsuz bulunarak serbest bırakılmıştı[178]. Midhat Bey ve Albayrak heyetine yönelik suçlamalar arasında orduyu inhilâl ve doğuda kumandayı sarsmak ve hükûmeti ele almak hususunda Mustafa Suphi ile aynı düşüncede olmaları da yer alıyordu[179]. Midhat Bey'in tutuklanma olayı Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey tarafından bir soru önergesi ile 9 Nisan 1921'de TBMM gündemine girmiş ve konu 18 Nisan 1921'de öğleden önce açık, öğleden sonra gizli olmak üzere iki ayrı oturumda tartışılmıştı[180]. Midhat Bey'in tutuklanmasından sonra Albayrak gazetesi de kapanmıştı[181].

Albayrak gazetesinin kapanmasından sonra hükûmet, onun doğuda bıraktığı boşluğu doldurmak için hemen harekete geçti. Bu hususta Kâzım Karabekir Paşa'nın sürekli ısrarı karşısında, hükûmet Erzurum ve Diyarbekir'de birer gazete çıkarmayı kararlaştırdı. Mustafa kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği 8 Nisan 1921 tarihli telgrafta Ankara'daki Hâkimiyet-i Milliye'ye ek olarak Diyarbekir ve Erzurum'da da Hakimiyet-i Milliye adı altında bir gazete çıkarmanın uygun görüldüğünü bildiriyor ve gerekli matbaa ve makinenin Batum, Tiflis ya da başka bir yerden temin edilmesinin mümkün olup olmadığını soruyordu[182]. Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 11 Nisan 1921'de verdiği cevapta, Şark Cephesi'nde Hakimiyet-i Milliye adı ile bir gazete çıkarmanın yararlı olduğunu belirtiyordu. Ancak Kâzım Karabekir Paşa, doğuda siyasî görüşleri denenmiş, muktedir kişilerin bulunmaması dolayısıyla gazetenin cephe karargâhının bulunduğu Sarıkamış'tan yönetilmesini öneriyordu. Kâzım Karabekir Paşa, gazete çıkarabilecek miktarda kâğıda ve çeşitli puntolarda harflere ihtiyaç olduğunu ve sipariş edilen harflerin henüz gelmediğini de bildiriyordu[183]. Kâzım Karabekir Paşa'nın cevâbi telgrafı hakkında görüşlerinin sorulması üzerine, Matbuât ve İstihbarat Müdiriyet-i Umûmiyesi hazırlamış olduğu 28 Nisan 1921 tarihli raporda,

---

[178] Akbulut, Albayrak Olayı, s.112.
[179] Akbulut, Albayrak Olayı, s.95-96.
[180] TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt X, s. .34.
[181] Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), D.1, İ.2, c.2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul 1999, s.38-45.
[182] Akbulut, Albayrak Olayı, s.112; Ömer Sami Coşar, Milli Mücadele Basını,.Gazeteciler Cemiyeti Yayınları No:5, İstanbul ?, s.199.
[183] Akbulut, Albayrak Olayı, s.116.

gazetenin karargâhtan yardım görmek üzere Erzurum'da çıkarılması gerektiği belirtiliyordu. Matbuât ve İstihbarat Müdiriyet-i Umûmiyesi'nin raporu, o sırada malî yardımın yapılamayacak olması nedeniyle geçici olarak 10 Mayıs 1921'de dosyasına kaldırılıyordu[184].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, TBMM Başkanlığına yazdığı 7 Mayıs 1921 tarihli telgrafta da doğunun bolşevik propagandasına karşı aydınlatılması zorunluluğunu bildiriyordu.. Bitlis, Van, Bayezid, Kars ve Ardahan çevresi, Erzurum mıntıkasına nispetle daha elîm bir yoksulluk içindeydi. Kâzım Karabekir'e göre bolşevizm ile cepheleştikten sonra doğu bölgelerimiz bir de propaganda ile tahrip olunacaktı. Bolşevikliğin nüfuz ve yayılması için Karadeniz'den Musul sınırına kadar uzanan geniş bir cephede para, teşkilât ve diğer yollarla faaliyet gösterenlere karşı yapılabilecek en önemli görev, aydınlatma ve doğruyu gösterme işlerinin düzenlenmesi ve hızlandırılmasıydı. Bolşevikler Tiflis, Ahıska ve Batum'da üç Türkçe gazete çıkarmağa başlamışlar ve bütün Türk komünistlerini doğu sınırımızdaki bu yerlerde faaliyete geçirmişlerdi. Bu durum Şark Cephesindeki çalışmaların önemini daha da arttırmaktaydı. Dolayısıyle doğuya vatansever gazeteci, yazar, öğretmen, sanatçı ve mülkiye memurlukları için nahiye müdürü ve kaymakam gibi uzman kişilerin Anadolu'nun batısından ve İstanbul'dan davet ve teşvik edilmesi ve Trabzon yoluyla getirilmesi gerekmekteydi. Bu kişiler aracılığıyle doğu illerinde bilimsel ve toplumsal müesseselerin kurulması ve faaliyeti, idari işlerin geliştirilmesi ve bu ihtiyaçların özel bir önem ile takip edilmesi gerekmekteydi. Kâzım Karabekir, resimli bir gazete ve kitapların basılıp yayınlanacağı bir müessese ile yayın ve yazı kurulunun oluşturulmasını ve bir an önce Erzurum veya Sarıkamış'ta faaliyete geçilmesini zorunlu görmekteydi. Bu hususiaki karar ve girişimin hızlı bir şekilde sonuçlanması hükûmetin yardımına bağlı olduğundan TBMM'nin bunu kabulünü ve Mustafa Kemal Paşa'nın yardımını talep etmekteydi[185]. Kâzım Karabekir Paşa, 21 Mayıs 1921'de günü TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafında, cephe erkân-ı harbiyesinin yönetimi altında Hakimiyet-i Milliye gazetesinin çıkarılmasının sakıncalarını ifade etmekteydi. Bununla birlikte doğu, siyasî yönden çok, kültür bakımından kuvvetlendirilmeli ve halkın bolşevik propagandalarına karşı direnci ve birliği güçlendirilmeliydi. Kâzım Karabekir, bunun için Şark Karargâhı gözetiminde ve Şair Feyzullah Sacid Efendi'nin imtiyazında Varlık gazetesinin yayınını uygun gördüğünü

[184] Akbulut, Albayrak Olayı, s.116-117.
[185] Akbulut, Albayrak Olayı; s.118.

belirtmekteydi. Kâzım Karabekir Paşa, gazete için çeşitli puntolarda harflere ihtiyaç olduğunu söylemekte ve bu konuda Mustafa Kemal Paşa'dan yardım etmesini beklemekteydi[186].

Şark Cephesi Kumandanlığı, Türk düşmanı bazı çevreler tarafından Batı Cephesi ve Anadolu'nun vaziyeti hakkında yayılan garezkâr söylentilerin önüne geçilmesi için, hükûmet nezdinde girişimde bulunulmasını istemişti. Hâriciye Vekâleti'nden EHUR'e gönderilen 17 Mayıs 1921 tarihli yazıda, bu durumun Sovyet Rusya sefaretine yazıldığı belirtiliyordu[187].

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, T:B.M.M. Reisi Mustafa Kemal Paşa ve EHU Vekili Fevzi Paşa'ya makine başında yazdığı 26 Mayıs 1921 tarihli telgrafta ise basının önemi ve gazete çıkarmanın gerekliliği konusundaki düşüncelerini "... *Bundan sonra matbuat meselesi pek mühimdir. Programının memlekete vuracağı felâket tahlil olunarak Enver'in şahsına hücum edilmelidir: Enver ve rüfekasının sonuna kadar felâketi milletten saklayarak ve harbin âkıbeti Anadolu'ya millet eline atmaya ve düşmana teslim ve ele geçirdikleri parayı alarak kaçtıklarını ve memleketi başsız, teşkilâtsız bıraktıklarını bir zamanlar Almanlardan şimdi de Ruslardan külliyetli para alarak harap vatanın başına elfatiha levhası yazmakla meşgul olduklarını, düşkünlükten dört tarafı mamur bir hayata yükselenlerin yine o hayata kavuşmak için her vicdansızlığı yapacağı beşer için değişmez bir kaide olduğunu herkese gazetelerle ilân etmelidir. Bundan maada Bolşevikliğin lâfta kaldığı ve her milletin kendi hayatı ile meşgul olduğunu ve Bolşevikler girdikleri yerleri silip süpürerek Rusya'ya taşıdıklarını bilmeyen kalmamalıdır. Bolşeviklik beşeriyeti mes'ud edecek olsaydı kendi arzusu ile başka bir millet de Bolşevik olurdu. Rusya'nın eski aksâmı olan Kafkasya'ya bile silâh kuvveti ile ve hayli kan dökerek Bolşeviklik değil Bolşeviklerin ordusu girmiştir. Ruslar bile memleketlerini bir yangın yerine çeviren Bolşevik programına lânet etmişler ve birçok tadilât yapmışlardır. Rusları mahveden ilk programın ismine halkçılık denerek Ermeni Karahan tarafından Enver'in eline tutturulmuş ve cepleri altınla doldurularak ortaya atılmıştır. Enver mazisinin ihtişamı ile halinin sefaleti arasında hummalı bir adam gibi hezeyan halindedir. Gözünde tüten eski mevkiini bulmak için*

---

[186] Akbulut, Albayrak Olayı; 118.

[187] ATASE, İsh:10, K:619, B:58-1. Varlık gazetesi de hemen 2. sayısında bu konuyu gündeme getirmişti. "*Ermenistan'daki Propagandalar Münasebetiyle*" başlıklı yazıda "*Anadolu'nun vaziyetine, garb cephesindeki muharebelere dahil Ermenistan'da hususiyle hudutlarımızın yanı başındaki Erivan, Gümrü şehirlerinde çıkarılan yalan havadisler o kadar bayağı, o derece acemice tertip ve işaa ediliyor ki bunlara karşı gülmekten ve doğrusu birazda nefret duymaktan başka yapacak bir şey bulunamıyor...*" deniyordu. Bkz. Varlık, 8 Eylül 1337, Sayı:2.

sairülfilmenama benzer. Bahattin Şakir, Küçük Talat vesaire gibi zamanının lâ-yüs'elleri de çöl ortasında susuzluktan kıvranan bir adamın buzlu şerbetler içtiği dakikaları düşünerek yapacağı sevk-i tabii harekâtı gibi bir şeyler yapıyorlar. Def'-i ateş için rast geldikleri şeyleri kırarak, devirerek koşacaklardır. Bunları; bu çılgınlar alayını millete anlatmakta gecikmemek elzemdir. Bunu hiç olmazsa münevverler olsun bilmelidir..." sözleriyle dile getiriyordu[188]. EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığına yazdığı 29 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, bolşevik propagandasına karşı matbuât ve istihbarât müdiriyetinin halkı aydınlatmaya başladığını, buna devam edileceği gibi ayrıca Erzurum'da bir Hâkimiyet-i Milliye gazetesi neşri için hazırlıkların yapıldığını bildirmekteydi[189].

EHUR'in Doğu Anadolu'da artan bolşevik faaliyetlere karşı alınacak önlemleri içeren 1 Haziran 1921 tarihli raporunda da, halkı aydınlatmak üzere Erzurum'da bu amaçla bir gazete tesisi için çalışılmakta olduğu kaydediliyordu. Raporda, Erivan'daki Ermeni propagandacılarının, Yunanlıların Erzincan'a geldikleri, İngilizlerin Trabzon'a asker çıkararak İşgal ettikleri, Kars ve Sarıkamış'ın Türkler tarafından tahliye edildiği hakkında çıkardıkları söylentilerin kızıllar tarafından Gümrü gazetelerinde kesin biçimde tekzip edildiği kaydediliyordu[190]. İngiliz istihbaratı da bu dönemde bolşevik propagandalarını etkisiz bırakmak amacıyla yoğun çaba harcandığını ve Türklerin aynı zamanda karşı propaganda ile Rus propagandasını başarıyla etkisizleştirdiklerini, Rusya'dan dönen ve Rusya'daki korkunç koşulları yansıtan Türklerin raporlarını çevreye yaydıklarını belirtiyordu[191].Şark Cephesi'nde düşman propaganda faaliyetleri karşısında halkı uyandırmak ve birliğini güçlendirmek için Kâzım Karabekir Paşa'nın gazete çıkarma düşüncesi sonunda 25 Ağustos 1921'de gerçekleşti ve Sarıkamış'ta Varlık gazetesi yayın hayatına başladı[192].

---

[188] ATASE, İsh:16, K:1157, B:175-4 ve 5; Karabekir, İttihat ve ...., s.225-227.
[189] ATASE, İsh:16, K:1157, B:169-4.
[190] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-3 ve 4. Yine Hariciye Vekâletinin 28 Mayıs 1921 tarih ve 1435 numrolu tezkeresine cevap olarak Fevzi Paşa, "*vilâyat-ı şarkıyemiz İslâm muhitinde Bolşevik propagandalarına mukabil halkı ikâz ve tenvir edecek Erzurum veya Sarıkamış'ta bir gazete tesisi ve neşri yapılmalıdır...*" diyerek bu hususdaki Hârici Vekâletinin mütalâalarına tamamen iştirak ettiğinin ve bir an önce söz konusu gazetenin yayınlanmasının teminini rica ediyordu. Bkz. ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-1.
[191] Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Sevisi....., s.187.
[192] Akbulut, Albayrak Olayı; s.118.

5- Rus Telsiz İstasyonunun Faaliyetlerine Karşı Alınan Önlemler

Sovyet Rusya Hükûmeti'nin, haberleşmede karşılaştığı sorunları gidermek için Ankara, Trabzon ve Erzurum'da "*Uedsson*" marka telgraf makineleri kurmak istemesi kiki ülke ilişkilerinde gerginlik yaratmıştı[193]. TBMM Hariciye Vekâleti tarafından Türkiye'nin egemenliğine yönelik bir tehdit olarak değerlendirilen Rusya'nın bu isteği reddedilmişti[194]. Moskova Anlaşması'ndan sonra Türkiye, özellikle Rusya'nın telsiz istasyonları aracılığıyla propaganda faaliyetlerinde bulunmasından rahatsızlık duymuştu. Özellikle Trabzon Rus telsiz istasyonunun zararlı faaliyetleri ve alınması gereken önlemler hakkında Şark Cephesi Kumandanlığı ve Trabzon'da bulunan 3. Fırka Kumandanlığı'nın EHUR'e birçok rapor sunduğu görülmektedir. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın, EHUR'e 10 Mayıs 1921'de ulaşan ve bir sûreti Hâriciye Vekâleti'ne yazılan 3 Mayıs 1921 tarihli şifresinde, Trabzon Rus telsiz istasyonunun zararlı faaliyetleri ve alınması gereken önlemlere yer veriliyordu. Kâzım Karabekir, Trabzon'daki Rus telsizinin propaganda hususunda büyük bir rol oynamakta olduğunu ve halk arasında dedikodu türünden olan olayları,n derhal telsizle verildiğini kaydediyordu. Kâzım Karabekir'e göre Ankara-Trabzon telsiz hattının olağanüstü yoğun olduğunu ve Rus sefaretiyle yapılan telsiz haberleşmesinin bu yoğunluğu büsbütün arttırdığını belirtiyordu. Kâzım Karabekir, telsiz hatlarındaki aşırı yoğunluğun da bahane edilerek Trabzon'daki telsizin sökülerek propagandaya uygun olmayan bir mevkide diğer bir telsizin kurulması yönünde girişimde bulunulmasını öneriyordu. Ayrıca, mümkün ise Trabzon telsizinin Türkiye'ye bırakılarak Rusya'dan yeni bir telsizin gönderilmesi ve fakat memurların derhal Trabzon'dan kaldırılması hususları da Kâzım Karabekir'in önerileri arasındaydı[195].

Sovyet telsizinin faaliyetlerine karşı Trabzon'da, Türk telsiz istasyonu faal bir hâle getirilmiştir. 3. Fırka vekili Seyfi Bey'in Trabzon'dan EHUR ve Müdafaa-ı Milliye Vekâleti'ne çektiği 7 Haziran 1921 tarihli telgrafta, Türk telsizinin işaretinin JKUM (ڪ)harfleri olduğu ve her gün 9:11 ile 22:24 saatleri arasında tesbit edildiği bildirilmiştir[196]. Yine Tetkik Heyeti Polis Amirliği konsoloshanenin faaliyetlerini

---

[193] Yavuz Aslan, Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve, İst. 2002, s. 30.
[194] Aslan, Mustafa Kemal-M. Frunze..., s.30.
[195] ATASE, İsh:10, K: 619, B:50-1.
[196] ATASE, İsh:16, K: 1152, B:61-1 ve 2.

yakından izlemekte ve 3. Fırka Komutanlığını bilgilendirmektedir. Tetkik Heyeti Polis Amiri Adnan, konsoloshanenin yayınladığı ajansın tercümesini, 16 Haziran 1921'de 3. Fırka Kumandanlığı'na sunmuştu[197]. Yine Şube Tahkîkat Müdürü Mehmet Bey, tetkik heyeti amirliğine Trabzon'dan gönderdiği 18 Haziran 1921 tarihli raporda, konsoloshanenin uluslararası hukuka aykırı faaliyetleri önemli bilgiler vermekteydi. Raporda, Trabzon'da bulunan Rus istihbarat şubesinin kendi ajanslarını Türkçe'ye çevirerek ülkemizin çeşitli şehirlerinde yayınlanan gazetelerin adresine taahhütlü olarak gönderdiği kaydediliyordu. Raporda, postaneden haber alınması üzerine 28 Haziran 1921 tarihinde Kayseri'ye gönderilmekte olan Rus ajansının postaneden alınarak tetkik heyeti amirliğine sunulduğu da belirtiliyordu. Mehmet Bey, bu gibi faaliyetlerin halkımız üzerinde olumsuz tesir doğuracağını ve böyle bir yöntemin uluslararası hukuka aykırı olduğunu ve eğer bu ajansların mutlaka ülke içine dağıtımı gerekiyorsa dağıtım işinin mahallî istihbarat şubesi tarafından yapılmasının her bakımdan yarar sağlayacağı düşüncesini de raporunda ifade ediyordu [198].

3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey, 25 Haziran 1921 tarihinde Trabzon'dan EHUR'e çektiği telgrafta, Trabzon Rus Telsiz İstasyonunun faaliyeti hakkında "*...Trabzon'da Rus telsizi, hükûmet tesisi hâricinde çalışıyor. Ankara ile Moskova'yı Tuapse merkeziyle birleştirmek ve bu iki merkez hükûmetlerin muhaberatına tavassuttan başka bir vazifesi olmaması lâzım iken memleketimiz hakkında doğruca bilcümle malûmatı günü gününe Batum ve Tuapse merkezlerine yetiştirmek ve bu merkezlerin her türlü istihbarat propaganda ve teşkilât talimatlarını kabul ve konsoloshane vâsıtasıyle neşr ve tamim eylemek ve tedâfüî bütün tedabiri icra [şifre] zamanında Rusya'ya malûmat vermek gibi [şifre] sûretle mahzâ vazifeler görmekte ve telsiz müfrezesinde çalışmak vesilesiyle birçok propaganda memurları Trabzon'la Rusya arasında işlemektedir. Bunların kapattırılması şimdilik teklif edilmeyeceğine def'-i mazarratı için bizim telsizin faaliyete geçtiğinden şu sıra vaziyet-i askeriyemiz, Trabzon telsiz merkezimizin geceli gündüzlü çalışmasını istilzâm etmekte bulunduğundan aynı zamanda Rus telsizinin çalışması bizim telsizi ihlâl ettiğinden ancak Ankara'daki şifrelerinden gelecek telgrafları keşide için çalışmasına müsaade olunabileceği*

---

[197] ATASE, İsh:18, K: 1361, B:38-1.

[198] ATASE, İsh:18, K: 1361, B:38-2. Şube Tahkîkat Müdiriyetinin yukardaki yazısı, Tetkik Heyeti Polis Amirliğince dikkat çekici görüldüğünden 19 Haziran 1921 tarihli yazı ile 3. Fırka Kumandanlığına sunulmuştu. Bkz. ATASE, İsh:18, K: 1361, B:38-2.

sûretinde, konsolosa tebligat yapmağı mütalâa etmekteyim. Tensib buyurulursa emirleri müsterhamdır..."[199] diyordu. Rus telsiz istasyonunun faaliyetleri karşısında bir yandan karşı propaganda faaliyetlerine ağırlık verilirken diğer yandan Rsu konsolosluğunda bulunan personel sayısının yarıya indirilmesi için girişimde bulunuluyordu[200].

EHU Vekili Fevzi Paşa 29 Haziran 1921 tarihli telgrafla Şark Cephesi Kumandanlığından konu hakkındaki düşüncesini sormuştu[201]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 6 Temmuz 1921 tarihli cevâbi telgrafta, Trabzon Rus telsiz istasyonu hakkındaki düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır:

"*Trabzon'daki Sovyet konsoloshanesini emrinde propaganda ve istihbarat işlerinin tanzim ve idaresine vasıta olan Rus telsiz istasyonunun Trabzon'da kalması muvafık değildir. İşbu Rus istasyonunun vazifesi Ankara'daki sefaretle Rusya arasındaki irtibat ve muhaberata tavassut etmekte olduğuna göre tarih ile arz ettiğim vechile Ankara ile Trabzon arasındaki telli telgraf muhaberatının adem-i istiâbından bahsederek telsiz istasyonunun Sinob'a nakledilmesini münasib buluyorum. Bu sûretle Ankara ile Sinop arasında müstakil bir hat tesisi sûretiyle muhaberat en serî bir hâle konur. Nisbeten daha tenhâ, sapa ve mahdud bir mevkîde bırakılmış olur. Bu tarz mümkün olamadığı takdirde 13. Fırkanın 25/6/37 ve 4123 numrolu teklifi vechile faaliyetinin tahdidine teşebbüs edilmesi muvâfık görüldüğü ma'ruzdur....*"[202]

Şark Cephesi Komutanlığının düşünceleri doğrultusunda EHU Vekili Fevzi Paşa 9 Temmuz 1921 tarihli yazı ile Hâriciye Vekâleti'nden gerekli girişimde bulunulmasını istemiştir. EHU Vekili Fevzi Paşa'nın yazısında "*Trabzon'daki Sovyet telsiz istasyonunun mahall-i mezkûrede bulunmasının tevlid ettiği mehâzîri ve binâenaleyh mezkûr istasyonun Sinob'a nakli hakkındaki teklifi hâvi 3. Fırka Kumandaniyle Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan mevrud iki kıt'â telgraf sûreti rabten takdim kılındı. Telgrafnamelerde zikr olunan mütalâat muvâfık görülmekle icab eden teşebbüsat-ı siyasiyenin icrası mercûdur.*"[203] denilmekte ve fırkanın görüşü doğrultusunda siyasî girişimde bulunulması istenmekteydi.

---

[199] ATASE, İsh:16, K: 1153, B:124-1.
[200] Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Sevisi'nin..., s.187.
[201] ATASE, İsh:10, K: 619, B:50-2.
[202] ATASE, İsh:16, K: 1153, B:124-3.
[203] ATASE, İsh:16, K: 1153, B:124-2.

C. ESİR VE MÜLTECİLER SORUNU

1-Esaretten Dönenler

Brest Litovsk Anlaşması'ndan sonra, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslara esir düşen ve Rusya'daki esir kamplarında bulunan 60 binden fazla Türk harp esirinin büyük kısmı, 1919 yılı sonuna kadar Osmanlı Hükûmetinin girişimleri sonucu yurda dönebilmişti[204]. Ancak Sovyet Rusya'da kalan 10 bin kadar Türk esiri, Mustafa Suphi ve arkadaşları tarafından kurulan Türkiye Komünist Teşkilâtının bolşevik propagandasına maruz kalmışlardı. Türkiye Komünist Teşkilâtı, parti okullarında eğiterek komünizm fikirleri ile donattığı Türk esirlerden Türk Kızıl Alayı oluşturarak Türkiye'ye göndermek faaliyetlerde de bulunacaktır[205]. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının 28/29 Ocak 1921'de öldürülmesinden sonra, Şubat 1921'de Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye gönderileceği Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirilmişti. TBMM Hükûmeti Temsilcisi İbrahim Tali Bey, Moskova'dan ülkeye dönmek üzere 8 Mart 1921'de Bakû'ye geldiğinde, Türk Kızıl Alayı ile birlikte buradan trenle Türkiye'ye gelmek üzere hareket etmişti[206]. Şark Cephesi Kumandanlığı'na Tiflis'ten yazılan 19 Mart 1921 tarihli raporda,Türk esirlerinden on üçü zabit olmak üzere üçyüz elli mevcutlu bir birliğin beş makineli tüfekle birlikte 18 Mart akşamı Tiflis istasyonuna geldiği belirtiliyordu. Alay, efradın arzusu üzerine Tiflis'te alıkonulmayarak 19 Mart günü trenle Karakilise'ye hareket etmişti. Raporda alay kumandanının Sırrı Tayyar Efendi isminde bir kıdemli yüzbaşı olduğu, İbrahim Tâli Bey ve iki arkadaşının da Alayla Tiflis'ten hareket ettikleri, ayrıca bu alaydan elli kişilik bir müfreze ve bir makineli tüfeğin halen Karabağ'da olduğu ve bunların celb ve sevkine çalışıldığı da belirtiliyordu[207]. Karakilise irtibat memuru Yüzbaşı Tevfik Bey'in Cephe Kumandanlığına yazdığı 20 Mart 1921 tarihli raporda da Sırrı Tayyar kumandası altındaki söz konusu üsera alayının Karakilise'ye ulaştıklarında demiryolunun açık bulunması durumunda yollarına devam edecekleri bildiriliyordu[208]. Şark Cephesi

---

[204] Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 445-447.
[205] Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., s. 48-49.
[206] Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., s. 359-360
[207] ATASE, İsh:12, K:759, B:76-1.
[208] ATASE, İsh:12, K:759, B:76-2.

Kumandanı Kâzım Karabekir'in 12. Fırka Kumandanlığı'na yazdığı 24 Mart 1921 tarihli emirde Gümrü'ye ulaşması beklenen Türk alayı içerisinde bulunduğu haber alınan onyedi Türk komünistinin alay kumandanı Yüzbaşı Sırrı Efendi'den isimlerinin öğrenilerek derhal cepheye bildirilmesi istenmişti[209]. Bunun üzerine Alay Kumandanı Sırrı Bey'in ifade ve tetkiklerine dayanarak aynı gün 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, gelen Türk esirleri arasında bulunan komünistlerin Tiflis'te kaldıklarını ve gelenler içinde komünist erler bulunmadığını cephe kumandanlığına bildirmişti[210]. Yüzbaşı Sırrı Efendi komutasındaki bu alay, 25 Mart günü Kars'a ulaşmıştı. Kâzım Karabekir Paşa, Türk Kızıl Alayı'nı "*25 Mart'ta Umûmî Harb esirlerinden oluşan bir alaylık erler 15 esir subayımızla Kars'a geldiler. Eski sıhhiye başkanım Albay İbrahim Tali Bey'le beraber Bakü'den geliyorlar. Kıyafetleri mükemmel bir hale konmuş. Gereği gibi nasihatle memleketlerine terhis ettim...*" sözleriyle değerlendirmektedir[211]. Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan Erzincan Mevkii Kumandanlığı'na yazılan 28 Mart 1921 tarihli emirde ise Rusya'dan silahlı gelen esirlerimizden doksan yedi nefer ile birlikte onsekiz Hintli, onbir Nahçivanlı, dört İran'lı olmak üzere toplam yüzondokuz neferle dört zabitin Erzincan'a müteveccihen 25 Mart günü Kars'tan hareket ettikleri bildiriliyordu. Ayrıca Türk esirlerinin silahlı olarak ve bir birlik halinde Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan alınacak talimata göre batı cephesine sevk edilmesi, Hintli ve İranlı olanların ise Erzincan'da emrimizdeki birliklerin birisinde geçici istihdamları ve bilhassa ruhî ve manevi durumlarıyle tavır ve hareketlerinin sıkı bir teftiş altında bulundurulması isteniyordu[212].

Batum'dan 3 Haziran 1921'de Trabzon'a uğrayan bir İtalyan vapuru, beraberinde Rusya'dan dönen esirlerimizden üç subay ve ikiyüzotuz er getirmişti[213]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 16 Temmuz 1921'de Cephe mıntıkasına yayınladığı tamimde "*Türkiye'nin bolşevize edilmesi için komünistler çok çalışıyorlar. Esaretten dönen zâbitan ve efradımızdan istifade ve bir kısım İranîleri ve Âzerileri fırıncı vesair esnafı muhacir halinde Anadolu'ya sokarak propaganda ve casuslukta kullanmaya teşebbüs ediyorlar.*" diyordu[214].

---

[209] ATASE, İsh:14, K:963, B:163-1.
[210] ATASE, İsh:14, K:963, B:163-2.
[211] Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2 s.215.
[212] Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2 s.215.
[213] Vakit, 16 Haziran 1921, nr.1266; Özel, Milli Mücadelede Trabzon, s.193.
[214] Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Kn:21, Belge no:3.

2- Kafkasyalı Müslüman Mülteciler

Kâzım Karabekir, 13 Mart'ta Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne ulaşan 7 Mart 1921 tarihli telgrafında ise Gürcistan'da son zamanda ortaya çıkmış olan olağanüstü durum dolayısıyla bolşevik mezaliminden kaçan ve canını kurtarmaya çalışan mültecilerin miktarının çoğaldığının ve bunlar arasında birçok kıymetli zevatın bulunduğunun haber alındığını belirtiyordu. İslam ve Türk oldukları için tabiî olarak Türkiye'den başka sığınacak yerleri bulunmayan mültecilerin Trabzon sahiline çıkarılmalarının zaruri ve muvafık görüldüğü, ve bu hususta 3. Fırkaya emir verildiğinin kaydedildiği yazıda, Kâzım Karabekir Paşa, mültecilerin hareketlerinin çok dikkatli bir şekilde takip olunacağını da belirtiyordu[215]. Kâzım Karabekir Paşa, ayrıca Dahiliye Vekâleti tarafından alınarak Trabzon'a tebliğ edildiği anlaşılan kararların değiştirilmesini ve bu gibi önemli kararların alınmadan önce Cephe Kumandanlığı'na dahi bildirilmesi zaruretinin usül edinilmesini istemekteydi[216]. Bunun üzerine durum EHU Vekili Fevzi Paşa tarafından Dahiliye Vekâleti'ne bildirilmişti. Fevzi Paşa, Şark Cephesi mıntıkasına ait olarak mülkiye tarafından alınacak kararların uygulanmaya konmadan önce EHUR vâsıtası ile Şark Cephesi Kumandanlığı'na tebliği hususunda mutabık kalındığını ifade etmişti[217]. Konu hakkında EHUR'den Dahiliye Vekâletine yazılan 14 Mart 1921 tarihli ve "*aceledir.*" işaretli tezkerede ise "*...Vekaleti Celilerince Trabzon'a tebliğ buyurulduğu Cephe Kumandanlığının iş'ârından anlaşılan mukarrerât-ı esasiye ile kumandanı müşarun ileyhin zarûret icabı kendi mıntıka-i harbi dahilinde ittihaz ve tatbik edildiği şekl-i icraat arasındaki farklı mevâddın zaruret-i ahvale tevfikan ehemmiyet-i askeriye ve siyasiyesi tezâuf etmiş olan Şark Cephesi mıntıkasına ait olarak ittihaz buyurulacak mukarreratın kable't-tatbik Cephe Kumandanlığına tebliğ edilmek üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumiyeye ihbar buyurulması arz olunur...*"[218] denilmekteydi. Dahiliye Vekâleti'nin 17 Mart 1921 tarihli cevabî yazısında mülteciler hakkında Şark Cephesi Kumandanlığının tebligatı doğrultusunda muamele yapılmasına özen gösterilmesi hususunun Trabzon vilayetine tebliğ edildiği

[215] ATASE, İsh:10,K:655, B:37-6.
[216] ATASE, İsh:10,K:655, B:37-6.
[217] Bu hususta EHU Vekili Fevzi Paşa tarafından Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazılan 22 Mart 1921 tarihli telgrafta yer alan açıklama sonradan telgraf metninden çıkarılmıştı. ATASE, İsh:10,K:655, B:37-3.
[218] ATASE, İsh: :10, K:655, B:37-5.

bildiriliyordu[219]. Bu arada 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey de EHUR ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 18 Mart 1921 tarihli ve "*dakika tehir edilmeyecektir.*" işaretli raporunda aynı gün motorlarla göç edenlerden bir kısmının Hopa'ya çıktığını, diğerlerinin ise batıya doğru hareketlerine devam ettiklerinin görüldüğünü haber veriyordu[220].

Samsun Emniyet Müfettişi Faik Bey, Dahiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne yazdığı 21 Mart 1921 tarihli raporda Batum'un işgali sonrası iltica edenler hakkında 21 Mart günü Fransız bandralı Embros(?) adında bir vapurun arkasında iki motor bağlı olduğu halde Batum'dan geldiğini bildiriyordu. Vapurda ikiyüz onsekiz kazak askeri ile muhtelif rütbede ondört subay, kırkdört kuzey Kafkas müslümanı, üç kadın, ve yanlarında yüzyirmi mavzer tüfeği, dörtbin fişenk, dört adet mitralyöz bulunuyordu. Bu kişiler, Anadolu'ya iltica etmek üzere firar ettiklerini ifade etmişlerdi. Raporda müslüman olanların ellerine Bakü Türk mümessilliğinden Samsun'a gitmek üzere vesika verildiği ve hepsinin aç ve birinin yaralı olduğu, verilecek emre kadar dışarıyla temas etmeleri önlenerek gözlem altına alınmış oldukları belirtilmiş ve bu kişiler hakkında ne muamele yapılacağı sorulmuştu[221]. Dahiliye Vekâleti'nin 22 Mart 1921 tarihli cevâbi yazısında Gürcistan'dan Şark Cephesi'nin sahil kısımlarına göç eden müslümanlar hakkında cephe kumandanlığının tebligatı doğrultusunda işlem yapılması gerektiği ve bu konuda Trabzon vilâyetine gerekli emrin bildirildiği ifade ediliyordu[222]. Aynı konuda Dahiliye Vekâleti'nden EHUR'e yazılan 24 Mart 1921 tarihli yazıda ise tüfek, fişek ve dört mitralyözle birlikte birçok Rus askeri ve subayı ile kuzey Kafkas islam ahalisinden bazı kişilerin Batum'dan Samsun'a geldikleri, islam mültecileri hakkında alınan heyet-i vekile kararının tebliğine kadar islam zevatla kadınların iskan ve iaşelerinin sağlanması hususunun mutasarrıflığa yazıldığı belirtilerek asker ve subaylar hakkında gerekli incelemenin yapılması istenmişti[223].

Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan 9. Fırka Kumandanlığı'na yazılan 22 Mart 1921 tarihli emirde ise, Ahılkelek ve civarı mıntıkasındaki islam ahalinin islam köylerden çıkmamaları ve bu sûretle islam mevcudiyetini ibraz eylemeleri, bolşevik ve

---

[219] ATASE, İsh:10, K:655, B:37-4.
[220] ATASE, İsh:12, K:759, B:66-1.
[221] ATASE, İsh:10, K:657, B:78-1.
[222] ATASE, İsh:10, K:655, B:37-3.
[223] ATASE, İsh:10, K:657, B: 81-1.

Ermeni taarruzlarına karşı tedbirli davranmaları gerektiği, bunun dışında kesafetçe arzulanan mahallerdeki islam ahaliden arzu edenlerin münasip köylere yerleştirilmek üzere hicretlerinin muvafık olduğu belirtiliyordu[224].

3. Fırka Kumandanlığı'nın 3 Nisan 1921 tarihli raporunda 23-31 Mart 1921 tarihleri arasında yüzkırkiki erkek, altı kadın ve ondokuz çocuk islam; beş erkek Rus'un Trabzon'a geldiği kaydediliyordu. Ayrıca yirmi dokuz erkek, dört kadın islam Giresun'a; yirmiyedi erkek ve kadın, sekiz çocuk islam Rize'ye geldiği belirtiliyordu. Bu arada daha önce Tuapse'den Trabzon'a gelen ve Rus bahriyesinde olup casus olduğu anlaşılan Nuhallah namlı şahsın hudut haricine çıkarıldığı da 3. Fırka raporunda ifade ediliyordu[225]. 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'in 22 Nisan 1921 tarihli raporuna atfen aynı gün EHUR'den Dahiliye Vekâletine yazılan yazıda 8-11 Nisan 1921 tarihleri arasında Trabzon'a gelenler arasında üçyüzyetmişüçü erkek, seksendördü kadın ve altmışyedisi çocuk olmak üzere beşyüzyirmidört sivil ile ondördü zabit ve yüzaltısı nefer olmak üzere yüzotuz askerin çıktığı bildiriliyordu. Ayrıca yüzdoksanikisi erkek ve ondördü kadın olmak üzere ikiyüzaltı hıristiyan da Trabzon'a çıkmıştı. Söz konusu tarihler arasında Giresun limanına ondokuzu erkek, üçü kadın ve üçü çocuk ve otuzdördü nefer olmak üzere toplam ellidokuz islam; hıristiyan olarak da on çocuk ve dört zabit gelmişti. Altı islam kadını ise Giresun'dan ayrılmıştı. Yine onbeşi erkek, onüçü kadın ve onu çocuk otuz sekiz müslümanın Rize'ye geldiği, doksansekiz erkek ve ondört çocuğun ise Rize'den ayrıldığı kaydedilmişti. Ayrıca bu süre içinde Sancakzâde Arslan Bey'in şehirden çıkarıldığı da belirtiliyordu[226].

3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'in EHUR'e yazdığı 1 Mayıs 1921 tarihli telgrafta Artvin livasından olup Anadolu'dan muhaceretle giden ve bu defa Batum tarikiyle memleketine avdet eden ve hududumuza girmek isteyen yerli ahalinin kızıllar tarafından pek sıkı bir kontrole tâbi tutulduklarının ve tazyik edilmekte oldukları ifade ediliyordu[227]. Nuri Bey'in EHUR'e yazdığı 9 Mayıs 1921 tarihli raporunda ise 30 Nisan ilâ 7 Mayıs 1921 tarihleri arasında Trabzon'a muhtelif yerlerden üçyüzotuz erkek, yüzbeş kadın ve doksanaltı çocuk islam geldiği, ikiyüzonbeş erkek ve üç kadın hıristiyanın şehirden çıktığı belirtiliyordu. Sözkonusu dönemde Giresun'a elliüç erkek,

---

[224] ATASE, İsh:12, K:759, B:100-1.
[225] ATASE, İsh:10, K:655, B:37-1 ve 2.
[226] ATASE, İsh:10, K:655, B:37-1 ve 2.
[227] ATASE, İsh:11, K:667, B:16-1.

yirmi kadın, yedi çocuk islam gelmiş; altmışbeş erkek, yirmibir kadın, oniki çocuk islam Giresun'dan çıkmıştı. Rize'ye ise doksanbeş erkek, otuzbeş kadın, kırkbeş çocuk gelmiş; otuzsekiz erkek, yirmibeş kadın, otuzdört çocuk da Rize'den ayrılmıştı. Raporda bu müddet zarfında Fırka mıntıkasına önemli bir şahıs gelmediği de kaydedilmişti[228]. EHUR'e yazılan 21 Mayıs 1921 tarihli 3. Fırka raporunda ise 7-15 Mayıs tarihleri arasında Trabzon'a onüç erkek memur, üçyüzseksenaltı erkek, doksanaltı kadın, on çocuk müslim; on erkek, yirmi kadın ve ondört çocuk gayr-i müslim geldiği belirtiliyordu. Sekiz memur, üçyüzyetmişaltı erkek, elli kadın, yetmişaltı çocuk müslim ile yedi gayrimüslim erkek ise Trabzon'dan ayrılmıştı. Aynı dönemde Giresun'a doksanaltı erkek, altı kadın islam gelmiş ve doksanaltı erkek, yedi kadın, iki çocuk islam şehirden ayrılmıştı.Rize'ye onaltı kadın, dört çocuk islam gelmiş; sekseniki erkek, yirmibir kadın, otuzdokuz çocuk islam şehirden çıkmıştı[229]. EHUR'e 3. Fırka Kumandanlığı'ndan yazılan 26/27 Mayıs 1921 tarihli telgrafta ise 15-21 Mayıs 1921 tarihleri arasında Trabzon'a beş memur, yüzaltı erkek, yirmidört kadın, onbeş çocuk müslim ile üç erkek, üç kadın gayri müslimin geldiği ayrıca onüç memur, ikiyüzondört erkek, seksenbeş kadın, kırkbir çocuk müslim ve dört erkek, bir kadın gayri müslimin Trabzon'dan çıkmış olduğu belirtiliyordu. Giresun'a ise onsekiz erkek, ondört kadın ve bir çocuk müslim gelmiş ve ellibeş erkek, ondört kadın müslim de şehirden çıkmıştı. Rize'ye seksenyedi erkek, yüzotuzyedi kadın, ellidört çocuk müslim, dört erkek Rus gelmiş; yirmidokuz erkek, kırkdokuz kadın, ellibir çocuk Rus ve dört müslim şehirden ayrılmıştı[230]. Bu arada güya firar sûretiyle iltica ettiklerini söyleyen bazı Azerbaycanlıların, haklarında yapılan tahkikat neticesinde komünist oldukları ve islam halkı aleyhine bu rolleri oynadıkları ortaya çıkmıştı. Kâzım Karabekir Paşa, EHUR'e gönderdiği 22 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, bu kabilden Trabzon'a aileleri nezdine gideceklerini ifade eden dört Azerbaycanlının Gence Askeri İnkılabına karşı yapılan kızılordu harekatına acımasızca iştirak ettiklerini ve Bolşeviklerin ve en mutemet adamlarından olduklarını ve bu kişilerin Erzurum'da geçici olarak muhafaza altına alındıklarını ifade ediyordu. Ayrıca EHUR'den vazife ve faaliyetlerine dair bir emmare mevcut olmamakla beraber komünist oldukları sabit ve aleyhimize faaliyet

---

[228] ATASE, İsh:16, K:1141, B:172-4.
[229] ATASE, İsh:16, K:1141 B:172-1.
[230] ATASE, İsh:16, K:1141 B:172-3. EHUR, Trabzon ve Giresun'a gelip gidenlere ait 3. Fırka Kumandanlığından alınan bilgileri Dahiliye Vekâleti'ne de göndererek konu hakkında bilgilendirmekteydi. Bkz. ATASE, İsh:16, K:1141 B:172-2.

gösterecekleri tabiî olan Azerbaycanlı vesair kişiler hakkında ne sûretle muamele yapılacağının süratle bildirilmesini istemişti[231]. EHUR'un 22 Mayıs 1921 tarihli cevabî yazısında "...*Mülteci sıfatiyle memleketimiz dahiline girmiş olan Azerbaycanlılardan komünistlik lehinde faaliyetleri sabit olanların dahilde mevkûfen taht-ı muhafazaya alınması ve diğer eşhâsında faaliyetlerine meydan verilmeyerek tarassutat ve takibatımız altında tutulmaları muvafıktır*.." denilmekte, bununla birlikte bu kişiler hakkında yapılacak muamelenin Dahiliye Vekâletiyle birlikte kararlaştırılması ve konu hakkında EHUR'e de bilgi verilmesi istenmekteydi[232]. Matbûat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nden 22 Mayıs 1921'de EHUR'e yazılan yazıda ise; Batum şehbenderliğinden alınan bilgilerde Batum islam ahalisinin ümitlerini kırmak ve komünistliğe ısındırmak için Batum'da inanılmayacak derecede yalan havadisler yayıldığı ifade ediliyordu[233]. Bolşevik propagandasının etkisizleştirilmesi çerçevesinde, limanlarda sıkı denetim uygulanıyordu. Hatta 23 Haziran 1921 tarihli İngiliz İstihbarat raporunda, Batum veya İstanbul'dan gelen tüm yabancıların ve özellikle Rusların sıkı biçimde göz hapsinde tutulduğu, çoğu kez Trabzon limanına çıkmaları için dahi izin verilmediği kaydediliyordu[234].

3- Ermeni Mülteciler

12. Fırka Kumandanlığı'ndan 34. ve 36. Alay kumandanlıklarına yazılan 18 Mart 1921 tarihli emirde bolşeviklerin baskısına maruz kalan taşnak kuvvetlerin silâhlı olarak münferit ya da toplu surette geçmeye teşebbüs eyleyebilecekleri veyahut silahlarını teslim etme teklifinde bulunabilecekleri ve bunların tarafımızdan muhafaza edilmelerini teklif edebilecekleri belirtilerek her iki ihtimale karşı zor ve silah kuvvetiyle emniyet hattımızı dahile geçmek isteyenlere durmalarının ihtar edilmesi ve bu ihtara uyulmadığı takdirde silah kullanılarak bil-fiil engel olunması isteniyordu. Fırka emrinde, silahlarını teslim sûretiyle girmek isteyenlerin ellerindeki silah ve mühimmatın, daha güvenlik hattı dışında teslim alınması, kendilerinin koruma altında alay mıntıkasına getirilip tutuklu bulunmalarının uygun olduğu belirtilerek, her iki

---

[231] ATASE, İsh:16, K:1157, B:145-3.
[232] ATASE, İsh:16, K:1157, B:145-1 ve 2.
[233] ATASE, İsh:16, K:1157, B:145-5.
[234] Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Sevisi'nin...., s.187.

ihtimalden birinin ortaya çıkması durumunda öncelikle derhal fırkaya bilgi verilmesi isteniyordu[235].

12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey, Cephe Kumandanlığı'na yazdığı 27 Mart 1921 tarihli raporda esasen Kafkasyalı olup savaşın zorlukları dolayısıyle Gümrü kasabasında kalmış olan Rus ailelerinden bazılarının dilekçe ile müracaat ederek Osmanlı Devleti tebaalığına dahil olarak memalik-i Osmaniye'de yerleşmek için müsaade istediklerini belirtmiş, bu gibi müracaat edenler hakkında yapılacak muamelenin bildirilmesini istemişti[236].

Erivan'da murahhas bulunan Yüzbaşı Bahaeddin Efendi, Cephe Kumandanlığı'na yazdığı 1 Nisan 1921 tarihli raporda birçok Ermeni'nin, bolşeviklerin Erivan'ı zabtı halinde bütün top ve tüfekleriyle bize teslim olacaklarını haber aldığını kaydetmekteydi. Yüzbaşı Bahaeddin Efendi, Türk Ermenileri'nin başlarına gelen bütün felaketleri Rus Ermenilerine atfetmesi dolayısıyle intikam almak üzere bunları katliâm ederek iltica etmeleri ihtimalinin de elde ettiği bilgiler arasında olduğunu belirtmişti. Ayrıca bir emri vâki karşısında kalınmaması için Iğdır Grubuna şimdiden gerekli talimâtın verilmesi hususunu da Cephe Kumandanlığı'nın görüşüne sunmuştu[237]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, EHUR ve Hariciye Vekâletine konu hakkında yazdığı 2 Nisan 1921 tarihli telgrafta Ermenilerden iltica edenler olursa kabul edilmeleri, silahlarının alınarak nezaret altında bulundurulmaları hususunda birliklere emrettiğini bildiriyordu[238]. Cephe Kumandanlığı'ndan Iğdır Grubu, 9. Fırka, 12. Fırka Kumandanlıklarına duyurulan 2 Nisan 1921 tarihli emirde bolşeviklerin Erivan'ı zabtı

---

[235] ATASE, İsh:14, K:963, B:157-1 ve 2.

[236] ATASE, İsh:14, K:963, B:78-1. 12. Fırka Kumandanlığı'na yazılan ve altında Mihail Pineyitof, yanında bir kadını ve bir çocuğu olan Vlademir Lonef ile yanında bir ailesi, iki çocuğu ve iki kızkardeşi bulanan İvan Şerişinof 'un imzaları bulunan 26 Mart 1921 tarihli dilekçe şöyleydi:
"Gümrü Mevkii Kumandanı Osman Nuri Beyefendi Hazretlerine
Alicenab Kumandan Beyefendi,
Bizler esasen Kafkasya'nın Kuban vilayeti ahalisinden olub halen Gümrü'de ikamet etmekteyiz. Harbin her türlü tahmil ettiği bâr-ı zaruret bizleri de kasdı kavurdu ve bütün emlak ve emvâlimizi mahvetti. Bugüne kadar namuskârane yaşayarak son kapiğimize varıncaya kadar sarf ettik. Şimdi ise vaziyet-i maliyemizin marûlarz şekli ve Gümrü'de yaşamanın imkansızlığı bizi şaşırttı. Vatan-ı sâbıkında da bir alakası kalmayan biz zavallılar âlicenab ve merhametli olan siz Türklerin cenâh-ı insaniyetine iltica ederek tebaa-i mutianız meyanına dahil olmak ve elimizden geldiği kadar çalışarak şimdiye kadar olduğu üzere namuskârane yaşamak üzere Erzurum'a gitmekliğimize müsaade buyurulmasını rica ediyoruz Sefaletin dâr-ül menfaya doğru sürüklediği biz zavallıları ebediyete kadar minnettar bırakacak olan bu lütf-u âlilerinden hissemend buyurmalarını bütün familyalarımızla zat-ı âli-i kumandanilerinden rica ediyoruz muhterem Beyefendi Hazretleri..." bkz. ATASE, İsh:14, K:963, B:78-2.

[237] ATASE, İsh:12, K:960, B:96-4. Karabekir, Yüzbaşı Bahaeddin Efendi'ye gönderdiği 2 Nisan 1921 tarihli cevabî telgrafta Ermenilerden iltica edenler olursa kabul edilerek silahlarının alınması için birliklere emir verildiğini bildirmişti. Bkz. ATASE, İsh:12, K:960, B:96-3.

[238] ATASE, İsh:12, K:960, B:96-5.

halinde birçok Ermeniler'in top ve tüfekleriyle bize teslim olacaklarının Erivan'dan haber alındığı, şayet mıntıkalarına iltica ederlerse kabul edilerek derhal top ve tüfekleri ile savaş malzemelerinin ellerinden alınması, ayrıca nezaret altında bulundurulmaları ve Cephe Kumandanlığı'na bilgi verilmesi gerektiği ifade ediliyordu[239]. Cephe Kumandanlığı'ndan 12. Fırka ve bilgi için 9. Fırka kumandanlıklarına yazılan 4 Nisan 1921 tarihli emirde, Ermenilerle bolşevikler arasındaki muharebe neticesinde Ermeniler için muvaffakiyet imkanı kalmadığı takdirde Ermenilerden bolşeviklere muhalif olanların bilhassa Osmanlı Ermenilerinin ellerindeki her çeşit silah ve savaş malzemeleriyle bize iltica etmeleri halinde Revan ve Açmiyadzin istikametlerinden geleceklerin Hacıbayram köprüsünden geçmelerinin pek muhtemel olduğu dolayısıyle Hacıbayram köprüsü ile daha kuzeydeki Arpaçay köprülerinin gözetlenmesi ve bu cihetten geçecek Ermenilerin silahlarının alınarak vaktiyle cepheye ve fırkaya bilgi vermek üzere 11. Fırka süvari bölüğünün Digor mıntıkasına gönderilmesi ve 12. Fırka emrinde kalacak olan bu bölüğün Digor mıntıkasına geldiğinin bildirilmesi isteniyordu[240]. İkdâm gazetesi "*Yergîr*" adlı Ermeni gazetesi kaynaklı haberinde bolşeviklerin Ermenistan'ı istilâsı sonucunda bir iç savaş yaşanmadığını yazıyordu. Söz konusu habere göre, Veraçyan başkanlığındaki sâbık hükûmet üyeleri tehlikeyi sezerek Türkiye'ye iltica etmek istemişler, Türkiye ise Ermenistan ile Türkiye arasındaki ihtilâflı arazide kalmamak şartıyla bu teklifi kabul ederek Türkiye hududunu geçmelerine müsaade etmişti. Bunun üzerine bolşevikler Erivan'ı işgal edince Veraçyan kabinesi üyeleri beraberlerindeki bir miktar ahali ile Türkiye hududunu geçmişlerdi. Gazete, Veraçyan başkanlığındaki bu Erivan milliyetçilerinin Erzurum, Van ve Bitlis havalisinde ikâmet edemeyeceklerine göre Ankara ya da Diyarbakır'a gitmiş olduklarına ihtimal verildiği yorumunu yapmıştı[241]. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Fırkalara, Iğdır Grubuna ve Şahtahtı Müfrezesine yazılan 11 Nisan 1921 tarihli emirde ise Ermenistan'dan gelen mültecilerin memleket dahiline kabul edilmemesini, silahlarından tecrit edildikten sonra iadelerinin gerektiğini bildiriyordu[242]. Cephe Kumandanlığından 12 Fırka Kumandanlığına gelen 17 Nisan 1921 tarihli emirde beşyüz kadar Ermeni ailesinin eşya v.s. ile Hacıbayram Köprüsüne gelerek hududumuz

---

[239] ATASE, İsh:14, K:964, B:2-1 ve 4.
[240] ATASE, İsh:14, K:964, B:2-3.
[241] İkdam, 11 Nisan 1921/1337, nr.8654
[242] ATASE, İsh:14, K:964, B:2-3.

dahiline geçmek istediklerinin anlaşıldığını, bunların hiçbir sûretle hudut dahiline kabul edilmemesini, ayrıca bundan böyle gelecek olanların da kabul edilmeyeceğini bildiriyordu. Hududu setre memur birliklerin bu hususlara dikkat etmeleri, Digor'da bulunan Hacıbayram Köprüsü civarını nezaret altında bulunduran süvari alayının Aras yolunu sürekli tarassut edeceği ve kimseyi hudut dahiline bırakmayacağı hususları da Cephe emrinde kaydediliyordu[243]. Cephe Kumandanlığı'nın 17 Nisan günlü emri 18 Nisan'da birliklere duyurulmuş ve özellikle 35. Alay ile Digor'daki 18. Süvari Alayı tarafından emirde yer alan hususlara dikkat edilmesi ve Aras boyunun 18. Süvari Alayı tarafından daima gözetim altında bulundurulması ve kimsenin hududumuz dahiline bırakılmaması gerektiği belirtilmişti. Yine 12. Fırka emrinde, 34. Alay'ın görevli olduğu mıntıkayı teslim aldıktan sonra aynı sûretle hareket edeceği, Digor'daki 11. Süvari bölüğünün 18. Süvari Alayı adını aldığı da kaydedilmişti[244].

4- Molokanlar (Malakan) Sorunu

13 Temmuz 1878 Berlin Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Rus hakimiyeti altına girmiş ve 1896 yılında Çarlık yönetimi tarafından Kars bölgesine, şiddete karşı oldukları için askerlik yapmayan Molokan adında bir mezhebe mensup yirmi bin kadar göçmen yerleştirmişti. Molokanlar, Şark harekâtı sonrası bölge Türk yönetimine geçtiğinde sorun olmaya başlamışlardı[245]. Sovyet Rusya'nın Molokan köylerinde çeşitli yollarla propaganda faaliyetlerinde bulunması sonucu bolşeviklik Molokanlar arasında yayılmıştı[246]. Sovyet Rusya Hükûmeti'nin büyükelçi olarak Türkiye'ye görevlendirdiği Medivani, 28 Aralık 1920'de Ankara'ya gitmek üzere Kars'a gelmişti. Medivani, Ocak 1921'de Kars'ta bulunduğu sırada Molokanlar arasında komünist propagandası yapmakla suçlanmıştı. TBMM Hükûmeti, ülkede bir bolşevik nüfûz ve unsuru olan bu topluluğun sınır dışı edilerek yerlerine Türk göçmenlerin alınması kararlaştırmıştı. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması'nın görüşmeleri sırasında küçük serzenişler dışında gündeme gelmeyen Molokanlar sorunu anlaşma sonrası iki ülke arasında önemli bir sorun haline gelmişti[247]. 12.Fırka

---

[243] ATASE, İsh:14, K:1022, B:36-1.
[244] ATASE, İsh:14, K:1022, B:36-2.
[245] Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s. 332; Aslan, Mustafa Kemal-M. Frunze..., s.25.
[246] Aslan, Mustafa Kemal-M. Frunze..., s.24.
[247] Aslan, Mustafa Kemal-M. Frunze..., s.24-25.

Kumandanı Osman Nuri Bey tarafından yazılan ve 34., 35., 36. ve 12.Topçu Alay komutalıkları ile 1. Müstahkem Süvari Bölüğü Kumandanlığına "*Gayet aceledir.*" işaretiyle çekilen 21 Nisan 1921 tarihli telgrafta,

"*...1-Kars muhitindeki Malagan ahali eşya ve hayvanatiyle beraber Gümrü muhitine naklediyorlar. Bu ahali kafile kafile Kars ile Gümrü arasında yürüyüştedir.*

2-Yollarda ve konaklarda kıtaatımıza tearüfleri pek muhtemel olan bu kafileler eşya ve hayvanatına hiçbir kıt'a tarafından dokunulmayacaktır. Hangi kıt'adan böyle bir tecavüz vaki olursa bizzat kıt'a kumandanını tecziye edecek ve kıt'anın merbut bulunduğu cüz'i tam amirini şahsan mesul tutacağım..."[248] denilmekteydi. Cephe kumandanlığı, göç sırasında Molokan kafilelerinin güvenliğinin sağlanması ve saldırıya uğramamaları için son derece dikkat edilmesini emrediyordu. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından 12. Fırka Komutanlığına yazılan ve bir sûreti de Kars Mutasarrıflığına verilecek olan 18 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, "*...1-Malagan köyleri hakkında yapılacak muameleye dair 7 Mayıs 37 tarih ve 374 numrolu tahriratla tebliğ edilen talimattan şimdiye kadar neler yapıldı? Ne netice alındı? Alınan malumatlara göre Malaganların Kars ve civarındaki keşif vaziyetleri gittikçe tehlikeli görülüyor. Bir taraftan talimat-ı mezkurenin tetkik ve intacına germi verilmekle beraber bilhassa Çakmak-Dikme-Viladi Kars köylerinin Kars muhitinden şimdiden uzaklaştırılmaları veyahut arzu ederlerse hudud haricine çıkmaları elzemdir. Hudud haricine çıkmayı kabul etmezlerse mezkur üç köyün Aras cenubunda Kağızman ile Karaköse arasındaki islamlar arasına tehcir ve iskanı muvafık görülmüştür. Herhalde Malaganların son kararları alınarak nihayet bir hafta içinde tatbikata başlanması behemehal temin olunsun. Bu işin bir an evvel ifa ve ikmalini bilhassa mevki müstahkemi alakadar eder. Ehemmiyetle takib buyurulmalıdır. Hudud haricine çıkmazlarsa müteferrik olarak yerleştirilecekleri köylere sevk edilmelidir. Çakmak ve Dikme köyleri Karaköse kasabası dahilinde Viladi Kars Kağızman cenubunda iskan olunur.. Karaköse mıntıkasına gidecek Malaganların tevzileri yerleşecekleri köyler Bayezid mutasarrıflığı ile kararlaştırılıp tebliğ edilmek üzere cepheye bildirilsin. Kağızman cenubuna dağıtılacaklar tevziatı Kars mutasrrıflığı yapsın ve Malaganların Kağızman mıntıkasına vüsullerinde iskanlarını dağınık olarak temin etsin.*" denilmekte ve alınacak kararlar ile

[248] ATASE, İsh:14, K:964, B:49-1.

uygulama hakkında cepheye bilgi verilmesi istenmekteydi[249]. Yine Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 19/20 Mayıs gecesi EHUR'e gönderdiği yazıda İslâm köylerinin ayrı ve uzak bulunmasına karşı, Kars Kalesinin bir iki saat yakınında 8000 kadar Rus Molokanların toplu bir halde meskûn bulunduğunu, bunların Kars muhîtinden uzaklaştırılmalarının kesin bir gereklilik olduğunu belirtiyordu. Kâzım Karabekir Paşa bu görüşünü destekleyici nitelikte verdiği bilgilerde "*...Malaganlar arasında elyevm Ankara'daki Bolşevik mümessili Medivani'nin Kars'ta bulunduğu esnâda kurulduğu mahsûs Komünist teşkilâtının aleyhimizdeki vücûdu dört gün evvel yakalanan Genceli Cebrâilisminde bir câsusun itirafından anlaşılmış ve mezkûr teşkilâtın belli başlılarından otuz kadar Malagan tevkif olunmuştur. Cebrâil Efendi'den başka üç İslâm, iki Rus erkek ile iki Rus kadınının da Bolşevik câsus olarak Kars'a geldiğini Cephe Karargâhındaki Kızıl Ordu irtibat heyetinin bu teşkilât faaliyetlerini idare ettiğini Tiflis'ten otuz kadar teşkilâtçının da Kars havalîsine gönderilmek üzere olduğu eşkâl ve numroları mezbût Bakû'lü üç İslâmın asker arasında teşkilâta memur olduklarını isimlerini ve eşkâlini verdiği iki zâbitimizin de Bolşeviklerle münasebette bulunacak câsusların vesîka ile seyahat ve faaliyetlerini temin ve himaye ettiğini Malagan köylerinde saklı duran makineli tüfenk ve bombaları söylemiştir. Tertîbat-ı mahsûsa ile mezkûr irtibat heyetinin bu işlerle meşgûlüne dâir bazı vesâik elde edilmiş ise de delâilin tezyîdi ve teşkilât mensubu Malaganların itirâfatı husûsunda tahkîkat ta'mîk ediliyor. Neticesine kadar Ankara'daki Bolşevik Medivani nezdinde teşkilât hakkında bir teşebbüs yapılması muvâfık değildir mütalâasındayım...*" diyordu[250]. Şark Cephesi Kumandanlığı'nın Molokanlar hakkındaki endişeleri ve bu endişeden kaynaklanan uygulamaları Sovyet Rusya tarafından tepki ile karşılanıyordu. Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Georgi Çiçerin'in Ali Fuad Paşa'ya verdiği 18 Mayıs 1921 tarihli notada, Türk makamlarının Kars bölgesinde yaşayan Rusları köylerinden atarak yerlerine Anadolu'dan getirilen Müslüman âilelerin yerleştirildiği iddia ediliyordu[251]. Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in Ali Fuad Paşa'ya verdiği 19 Mayıs 1921 tarihli notada, Molokanların konusunda, yeniden TBMM'nin dikkatini çekiyordu. Türk makamlarının davranışlarının, Rusya tarafından hayretle karşılandığını ve sadece

[249] ATASE, İsh:18, K:1394, B:64-1 ve 2.
[250] ATASE, İsh: 16, K:1157, B:160-4 ve 5.
[251] Yerasimos, 14, K:1022, B:36-2.
[251] Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.373.

düşmanlık olarak nitelendirilebileceğini ifade ediyordu. Çiçerin, Askerî yetkililerinden aldıkları çok sayıdaki bilgiden, Kars bölgesinde, az sayıdaki Rus kökenli halka zarar verecek baskılar uygulandığının anlaşıldığını kaydediyordu[252]. Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin, Ali Fuad Paşa'ya verdiği 19 Mayıs 1921 tarihli ikinci bir notada ise Sovyet Rusya'nın Tiflis Temsilcisi Legran'ın şikayetlerini iletiyordu. Legran, Türk komutanların, Kars'la telgraf bağlantısı kurma konusunda Sovyet Rus makamlarının önerilerini geri çevirdiklerini, hatta kendilerinin de bu haberleşmeyi kurmaya yanaşmadıklarını bildiriyordu[253]. Yine Çiçerin tarafından Ali Fuad Paşa'ya verilen 21 Mayıs 1921 tarihli notada, keyfî uygulamalar karşısında Kars bölgesinde yaşayan Rus köylülerinin durumlarının gün güne dayanılmaz bir hâle geldiği, söz konusu uygulamalara son verilmemesi durumunda sonuçlarının son derece sıkıcı olacağı ifade ediliyordu[254]. Ali Fuad Paşa ise 18 Mayıs 1921 tarihli mektuba karşı, Ankara'dan aldığı cevabı 24 Mayıs 1921'de Çiçerin'e sunmuştu. Ali Fuad Paşa, ülkemizin asırlardır süregelen geleneklerine uygun olarak, Türkiye'de yabancıların Türklerle aynı şartlar altında yaşadığını belirtiyordu[255]. Çiçerin'in mektubu 12. Fırka Komutanlığı tarafından 28 Mayıs 1921'de "*gayet acele*" notuyla 35. Alay komutanlığına gönderilen Cephe Komutanlığının 26 Mayıs 1921 tarihli emrinde "*...1- Sarıkamış'ta tevkif isticvab edilen bir Rus casusunun itirafından hudud civarındaki Rus ve Malagan köylerinin de casuslara yataklık ettikleri anlaşılmıştır. Bilhassa hududumuz mıntıkasında gayr-ı islamların oturmaları asla caiz değildir. 15 günü tecavüz etmemek şartıyle verilecek mühletle hudud civarında ve gerilerindeki Rus ve Malaganların ve Ergene'de şose üzerindeki değirmen fabrikası sahibi olan üç kardeş yahudinin Kars mıntıkasından gidecek olan Malaganlarla birlikte tehcir ve iskan edilerek muamele-i askeriyeye tâbi tutulmaları temin kılınmalıdır. Ancak işbu tedâbirde haksızlık ve şikayet-i mûcib olabilecek haller yapılmasın. Hudud haricine gideceklere muavenet edilsin. Fırkalar ve Mutasarrıflık işbu emrin nerelerde ne sûretle tatbik edildiğini , hudud civarında ve köylerdeki hiçbir gayr-ı islam kalmadığını Haziran'a kadar cepheye bildirecektir...*"[256]

---

[252] BCA, 930.01..01..2.33.1.
[253] BCA, 930.01..01..2.33.1.
[254]Yerasimos, 14, K:1022, B:36-2.
[254]Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.374.
[255] BCA, 930.01..01..2.33.1.
[256] ATASE, İsh:19, K:1436, B:14-2; ATASE, İsh:18, K:1394, B:79-1 ve 2.

deniliyordu. Cephenin bu emri bilgi edinilmek üzere Mağaracık'ta 35. Alay Kumandanı tarafından tabur komutanlıklarına yazılmıştı[257].

Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin, 6 Haziran 1921'de Ali Fuad Paşa'ya, Molakanların Sovyet cumhuriyetlerine âit topraklara geçmeleri durumunda, mal ve mülklerini yanlarında götürmelerine Türk makamlarının engel çıkardıklarını ve Moskova Anlaşması'nın 13. maddesine aykırı olarak zorla askere alınma uygulamasıyla karşılaştıklarını belirterek bu durumu protesto ettiklerini bildiren bir nota vermişti[258]. 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey'in, 34. Alay Kumandanlığına gönderdiği 11 Haziran 1921 tarihli emrinde "*...1-Kars livasından hudud haricine hicret edecek Rus ve Malakanların islam ahaliden kiraladıkları vesaiti-i nakliyenin hududdan geriye behemehal avdetleri temin kılınacaktır.*

2- Fırka mıntıkası dahilinde kapı mahalli yalnız Hacıbayram köprüsü olduğundan 34. Alay mıntıkası dahiline girenler behemehal mezkûr kapıdan hudud haricine çıkmaya mecbur tutulacak ve mezkur kapu mahalli Kağızman Müfrezesine teslim edildiğinde 34. Alay mıntıkası dahilinde hiçbir kapu mahalli kalmayacaktır." denilmekte ve hudut dışına çıkacak Molokanlar arasında firarî casusların bulunmasının muhtemel olması dolayısıyla buna yönelik önlemlerin alınması emredilmekteydi[259]. Cephe Kumandanlığı tarafından alınan önlemler Sovyet Rusya tarafından şikâyet konusu edilmeye devam ediyordu. Nitekim Sovyet Rusya Hâriciye Komiseri Çiçerin, Ali Fuad Paşa'ya verdiği 13 Haziran 1921 tarihli notada Kars bölgesinde yaşayan Rus nüfusuna yönelik uygulamaların Rusya'da çok ağır ve olumsuz bir etki bıraktığını ifade ederek söz konusu bölgede yaşayan Rus nüfusa kötü davranılmamasını talep ediyordu[260]. Şark Cephesi Kumandanlığı tarafından 9. Fırka, 12. Fırka, Süvari 6. Fırka, Kars Mevkii Müstahkem Kumandanlığı ve Marifetiyle Mutasarrıflığa yazılan 25 Temmuz 1921 tarihli emirde "*...1-Hudut haricine giden Malaganların İslamlara bir harabe bırakmak maksadıyla oturdukları evlere cam, çerçeve, döşeme v.s. lerini söktüler. Kars sokaklarında satıldıkları haber alındı. Doğru ise harabetinin ve satışının*

---

[257] ATASE, İsh:19, K:1436, B:14-1.
[258] Yerasimos, 14, K:1022, B:36-2.
[258] Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s.380-381.
[259] ATASE, İsh:18, K:1394, B:88-1,2 ve 3.
[260] Yerasimos, 14, K:1022, B:36-2.
[260] Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri..., s. 382-383.

men'i için tedâbir yapılsın, yapanlar cezaya çarptırılsın, bu sûretle tutulanların miktarı cepheye de bildirilsin.

2-Yine istitraatımıza nazaran Gümrü'de veya sâir hudut haricindeki mevâkiden Kars'a gelen bazı Azerbaycan'lıların nihayet bir hafta kadar Kars'ta kaldıktan sonra mutasarrıflık veya mevki müstahkem vesikasıyla hudut haricine serbestçe avdet ettikleri anlaşıldı. Bu müsamaha arada birçok kötü ve şüpheli adamların da faaliyetlerine meydan verir. Binaenaleyh Kars livası dahilinde muayyen ve malum kafilelerden başka hudud haricine münferiden birkaç aile nüfusu ile gitmek isteyenlerin vesikalarının cephe 8. Şubece vize edilmesi usul ittihaz olunmuştur. İşbu vizeyi hamil olmayan vesaik muteber tutulmayacaktır. Temin ve tamamen tatbiki temin buyurulsun. Malum ve muayyen kafileler Malagan, Ermeni v.s. muhacirlerdir. Bunların arasına bayağılar karışmamasına muayyen kafileler Malagan, Ermeni v.s. muhacirlerdir. Bunların arasına bayağılar karışmamasına dikkat lazımdır..."[261] deniyordu. Cephe Kumandanlığının söz konusu emri 12.Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey tarafından 34., 35., 36. ve 12. Topçu Alay kumandanlıklarına, Hücum Tabur Kumandanlığına 27 Temmuz 1921'de bildirilmişti[262].

Hariciye Vekili adına Siyasi İşler Müdürü, EHUR'e gönderdiği 8 Aralık 1921 tarihli yazıda "*...Rusya Şuralar Cumhuriyeti Hariciye komiseri Çiçerin 13/11/37 tarihle Moskova sefiri Ali Fuat Paşaya şedidülmal bir nota vererek Kars civarında meskun bulunan Malaganlara sû-i muamelat edildiği, itikâdât-ı diniyelerine riayet edilmeyüb askere alındıkları gibi şikayetlerde bulunması ve Rusya'daki kaht dolayısiyle bir müddet daha Türkiye'de kalacak olan işbu ahalinin Rus tebası addedilerek hidmet-i askeriyeye tâbi tutulmaması için ısrar edilmesi üzerine şehrimizde sefaret vasıtasıyla Rusya'ya verilen cevabî notamızla Çiçerin'in notasında kullanılan şiddet-i lisandan dolayı beyan-ı teessüf edilmiş ve gerek Moskova gerek Kars muahedelerinden hiçbirinin Rusya'ya böyle bir talebte bulunmak hakkı vermediği ve Malaganların bilâ müddet veya uzun bir zaman için her türlü tekâlif-i askeriyeden muaf olarak topraklarımızda kalmasının tecviz edilmeyeceği ve bu meseleyi biran evvel halletmek arzusunda bulunduğumuz ve Malaganlardan Rusya'ya hicret etmek isteyenlerin ne vakit Rusya'ya kabul edileceğinin kat'î sûrette bize bildirilmesini talep eylediğimiz ve bu babdaki cevaba intizâran Rusya'ya karşı cemile olmak üzere Malaganların askerlikten tecil*

[261] ATASE, İsh:18, K:1394, B:123-3 ve 4.
[262] ATASE, İsh:18, K:1394, B:123-1 ve2.

müddetini 20 Kânunusaniye kadar yani bir ay kadar temdide karar verdiğimiz Rusya hükümetine iblağ edilmiştir.

Malaganların 20 Kânûnusaniye kadar askerlikten tecili için makamât-ı aidesinin evâmir-i lâzımenin itâsı ve keyfiyetin vekalet-i aciziye işârı menût-u rey-i sâmileridir efendim..."[263] diyordu. EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Komutanlığına ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği 9 Ocak 1922 tarihli yazıda "*...1-Kars havalisinde meskun bulunan Malaganlar hakkında cereyan eden mütalâaya ait hariciye vekilinin tahrirat sûreti aynen 2. Maddeye derc edilmiştir. Mezkur Malaganların askerlikten tecil müddetinin 20 Kanûnusâni 38 tarihine kadar temdidi lüzumunun icab edenlere tebliğini rica ederim...*"[264] demekteydi. Fevzi Paşa, Hariciye Vekâleti'nin 8 Aralık 1921 tarihli yazısına gönderdiği 10 Aralık 1921 tarihli cevapta, Kars çevresinde bulunana Molokanlar 20 Ocak 1922 tarihine kadar askerlikten tecilleri hususunun Müdafaa-ı Milliye Vekaleti ve Şark Cephesi Kumandanlığına yazıldığını bildiriyordu[265]. EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği 9 Aralık 1921 tarihli telgrafa ek olarak 16 Aralık 1921'de ise 20 Ocak 1922 tarihine askerlik tecilleri tebliğ olunan Molokanlar hakkındaki yazışmaların devam ettiğini, söz konusu sorun sonuçlanıncaya kadar her iki hükümet arasında istenilen iyi ilişkileri teyit edecek sûrette durumun uygun bir şekilde idare edilmesini istemekteydi[266].

[263] ATASE, İsh:11, K:668, B:70-4
[264] ATASE, İsh:11, K:668, B:70-3.
[265] ATASE, İsh:11, K:668, B:70-2
[266] ATASE, İsh:11, K:668, B:70-1.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU'NUN SAVUNULMASI VE İTTİHATÇILIK OLAYI

A. İTTİHATÇILARIN ANADOLU'DA TEŞKİLÂTLANMA ÇABALARI

1- İttihatçıların Faaliyetleri

1 Kasım 1918 tarihli olağanüstü kongrede İttihat ve Terakki Fırkası fesih kararı almış ve Merkez-i Umumi toplantısında önde gelen ittihatçıların yurtdışına çıkmaları kararlaştırılmıştı. Bu karar doğrultusunda Talât, Enver ve Cemal Paşalarla, Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusuhi, Azmi ve Bedri Beyler bir Alman gemisiyle Sivastopol'a hareket etmişlerdi[1]. Bu arada Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı içinde İngiliz esareti altındaki Doğu ülkelerinde, İslâm kardeşliğine dayalı ayaklanmalar çıkarma amacıyla kurdurduğu "*İslâm İhtilâl Cemiyetleri*" benzeri bir teşkilâtlanmayı, Talât Paşa Berlin'de bulunan ve memleketlerine dönmekte türlü engellerle karşılaşan Kuzey Afrikalı, Azeri, Hintli ve Çinli gibi doğu milletlerine mensup müslümanları "*Şark Klübü*" içinde bir araya getirmekle gerçekleştirmişti. Şark Klübü"nün temelleri üzerinde 1919 yılı sonlarında Berlin'de "*İslâm ihtilal Cemiyetleri İttihadı*" kurulmuştu[2]. Enver ve Talât Paşalar Berlin'de tutuklu bulunan Bolşevik Rus Komünist Partisi genel merkez komitesi üyesi Karl Radek arasında Berlin'de yapılan

---

[1] İttihat Terakki Fırkası'nın dağılması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bünyamin Kocaoğlu, İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2003. Mütarekeden sonra Enver Paşa'nın Kafkasya'ya geçeceği ve bölgedeki İngiliz çıkarlarını tehdit edeceği ihtimali İngiltere tarafından dikkatle izlenmekteydi. Bkz. K. Tuncer Çağlayan, "*Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere*" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:XIV, Temmuz 1998, Sayı:41, s. 513.

[2] İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Cemiyeti Enver Paşa'nın Moskova'ya gelmesi ile hızlandırdığı örgütlenmesini 1920-1921 arasında büyük ölçüde tamamlamıştı. Cemiyetin başkanıEnver Paşa, Kâtib-i Umumîsi M. Ziya Bey, veznedarı ise Kamil Bey'di. Bkz. B. Kocaoğlu, İttihat ve Terakki Fırkasının..., s. 285.286; İbrahim Olgun, "*İttihatçıların Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya Sızma Çabaları ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı*", VIII, Türk Tarih Kongresi, III Cillten Ayrı Basım, Ankara 1983, s. 1968-1970.

görüşmelerin de etkisiyle İttihatçılar Almanya'da başlattıkları bu faaliyeti Rusya'ya taşımaya karar vermişlerdi[3].

Diğer yandan Bekirağa Bölüğü'nden firar ederek Küçük Talât Bey'le önce Sivas'a gelmiş bulunan Halil Paşa burada Mustafa Kemal paşa ile görüşmüş ve daha sonra Azerbaycan hükûmeti ile temasta bulunmak ve onlardan silah ve para yardımı sağlamak hususlarında Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı talimat doğrultusunda Eylül 1919'da Nahçıvan yoluyle Azerbaycan'a hareket etmişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın 1919 Sonbaharında bolşeviklerle temas kurmak ve Anadolu'daki milli harekete yardım sağlamak üzere Bakû'ye gönderdiği Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfü de Neriman Nerimanov'un başkanlığını yaptığı ve sosyalist düşünceyi savunan Hümmet Partisi'nin aracılığı ile Rus bolşevikleriyle temas kurmuştu. Bolşeviklerle temas kurmak üzere Karakol Cemiyeti tarafından Bakû'ye gönderilen Baha Sait Bey ise burada Ocak 1920'de bolşeviklerle bir anlaşma imzalamıştı.Bakû'de toplanmış bulunan bazı Türk esirlerinin de katılımıyla bütün bu gruplar Bakû'de bir Türk Komünist Fırkası kurmuşlardı[4]. Türk Komünist Fırkası, 27-28 Nisan 1920'de 11. Kızılordu'nun Azerbaycan'a girmesinde ve Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesinde faâl rol oynamıştı. Ancak 27 Mayıs 1920'de Bakû'ye gelen Mustafa Suphi, kısa süre içinde İttihatçıları tasfiye etmiş, Rus ve Azerbaycan komünist partilerinin de desteği ile fırkayı ele geçirmiş ve bu fırkayı ortadan kaldırıp Türkiye Komünist Teşkilâtı'nı Azerbaycan'da Bakû'de yeniden yapılandırmıştı[5]. 1920 yazında Moskova'ya gelmiş olan Enver Paşa, Sovyet liderler ile ilişki kurmuştu. Sovyet liderler Enver Paşa'nın Şark Milletleri Kurultayı'na katılmasını uygun görmüşlerdi. Bunun nedeni Doğuya yönelik politikalarında Enver Paşa'dan yararlanmak istemeleriydi. Sovyet liderler Enver

---

[3]Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar..., s.107-109; B. Kocaoğlu, İttihat ve Terakki Fırkasının..., s. 285.; Hasan Ünal, İttihat ve Terakki liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurt Dışı Faaliyetleri (1918-1922), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1995, s.52.

[4] Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., s.79-81. İngiliz İstihbarat Örgütünün 25 Eylül 1920 tarihli raporunda 1919 yılında Batum'dan kaçarak Bakû'ye gelen Nuri Paşa'nın girişimiyle Türk Halk Murahhaslığı adı altında burada bir örgüt kurulduğu kaydediliyordu.Bakû'de bir Türk Komünist Fırkası kurmayı da amaçlayan örgütün bütün giderlerini Azerbaycan hükûmeti karşılıyordu. Raporda Halil Paşa, Küçük Talât Bey, Eski Trabzon Mebusu Nâil Bey, Dr. Fuat Sabit ve daha sonra katılan Nâim Cevat Bey'in de Nuri Paşa'nın yanında bulunduğu belirtiliyordu. Bkz; Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) II. Cilt, Ankara 1975, (Belge 121) s. 323-327; Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar..., s.11-112. Batum'da İngilizler tarafından tevkif edilen Nuri Paşa, Trabzon Havalisi Kumandanı Nail Bey (Yenibahçeli Şükrü Bey'in kardeşi) tarafından kaçırılıp Bakû'ye gitmesi sağlanmıştı.Bkz.Ahmed Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, İst. 1956, s.678.

[5] Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., s.81-88.

Paşa'nın nüfûzundan yararlanarak müslüman Türk halklarının güvenlerini elde edeceklerini plânlıyorlardı[6]. Enver Paşa ile Üçüncü Enternasyonalin ileri gelenleri 26 Ağustos'ta Moskova'dan hareket ederek Bakû'ye gelmişti[7]. 1 Eylül 1920'de Bakû'de düzenlenen Şark Milletleri Kurultayı'na Enver Paşa İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı içinde yer alan Fas, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp inkılâpçılarının temsilcisi sıfatiyle katılmıştı[8]. Kurultay sonrası Küçük Talât ve Mustafa Nâil Beyler Enver Paşa taraftarı program olan "*Mesaî*"yi yaymak amacıyla özel bir görevle Bakû'yü terk etmişlerdi[9]. Küçük Talât ve Nâil Beyler 22 Ekim 1920'de Şark Cephesi Karargâhına gelmişler ve Kurultay ile Komintern ileri gelenlerinin Türkiye'ye yaklaşımı hakkında izlenimlerini Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmak üzere bir rapor halinde sunmuşlardı. Ayrıca Bakû'de hazırladıkları "*Mesaî*" adındaki program da yine bu sıralarda Trabzon'da bastırılmış, Berlin'de bulunan Talât Paşa'nın da onayına sunulmuştu. Enver Paşa, program ve örgütlenme sorunları hakkında 1920 yılı Kasım ve Aralık ayları ile 1921 Ocak ayı içinde Berlin'de İttihat ve Terakki önderleriyle görüştükten sonra yeniden Moskova'ya dönmüştü[10]. Bu arada Enver Paşa, Talât Paşa'nın ölümünden sonra yurt dışındaki bütün İttihatçıları kendi yanına çekebilmişti[11]. 1921 İlkbaharında Moskova'da bir İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Kongresi toplanmış ve Enver Paşa'nın çevresindeki İttihatçılar "Mesâî" programını terk ederek bunun yerine "*Halk Şuralar Fırkası*" adında bir program hazırlamışlardı. İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın Türkiye temsilcilerinin örgütü biçiminde ortaya çıkan Halk Şuralar Fırkası 1921 yılı İlkbaharında Garp

---

[6] Aslan, Mustafa Kemal-M. Frunze..., s.21.

[7] Aslan, Mustafa Kemal-M. Frunze..., s.21-22.

[8] Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi..., s.166. Enver Paşa'nın Doğu Halklarının Birinci Kongresine katılması ve Kongrede okunan konuşma metni için bkz. Türkkaya Ataöv, "*1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakû) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı*", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:XXIX Mart-Haziran 1974, nr:1-2, s. 43 vd.; Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, s. 171-174. Bakû'de bir Müslüman Milletleri Şark Kongresi toplamak düşüncesini ilk kez ortaya atan Zeki Velidi Togandır. Bkz. Zeki Velidi Togan, Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, S.325.

[9] Masayuki Yamauchi, Hoşnut Olmamış Adam –Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a, İstanbul 1995, s.55.

[10] Enver Paşa ve arkadaşları Moskova'ya dönmeden önce Berlin ve Roma'da yaptıkları kongre sonucu İslim İhtilâl Cemiyetleri İttihadı teşkilâtı ile ilgili nizâmnameyi ele alarak kabul etmişlerdi. Berlin ve Roma'da alınan kararlara ilişkin bilgiler, Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan 16 Temmuz 1921 tarihli raporda bildiriliyordu. Bkz. Bkz; Bilâl N. Şimşir, Atatürk İle Yazışmalar (1920-1923), Ankara 1992, s. 128-130.

[11] Ali Fuad Paşa'nın hâtıralarında, Talât Paşa grubuna mensup kişilerin Enver Paşa'yı muhteris bir zât olarak niteledikleri Bedri Bey'in eline bırakmama düşüncesiyle hareket etmeleri ve Enver Paşa'nın gelecek için vaatlerde bulunması sonucunda bu birleşmenin münasip görüldüğü kaydedilmektedir. Cebesoy, Moskova Hâtıraları, s.221.

Cephemizde yaşanan sıkıntılar ile birlikte Anadolu'ya yönelik faaliyetlerine hız kazandırmıştı[12].

Doktor İbrahim Tâli, Şark Cephesi Kumandanı Karabekir'e Tuapse'den 25 Ocak 1921'de yazdığı bir mektupta Enver Paşa ve arkadaşlarının faaliyetlerine ilişkin önemli bilgiler vermekteydi[13]. İbrahim Tâli, Enver Paşa'nın Ruslar kendisine bir müslüman ordusu verip memlekete göndermezlerse memlekete gelip bir fert gibi çalışma düşüncesini taşıdığını belirterek, "...*Ruslar ordu vermeyeceklerini söylediler. Ancak kendisini pek sol tanıdıklarından Anadolu'nun İstanbul veya İtilâfla uyuşması ihtimaline mebnî kendisini Anadolu'da iş başına getirmek üzere teşcî' edeceği sözler söylemişler ve müşârünileyhi İtilâfa karşı bir âlet gibi kullanılmak tedbiri ile oyalıyorlar Bizce ciddi bir iş verecekleri memul değildir. Kendisine milletin bugünkü vaziyet ve sükûneti muhâfaza etmesi için hâriçte mümkün olduğu kadar fazla çalışılması tavsiyesinde bulunduk ..... Görülecek hiçbir şey yok mümkün olan her şey yapılıyor ve herkes çalışıyor, lüzûm olursa muâvenet ve hizmet ricâ ederler...*" demekteydi[14]. İbrahim Tâli, Halil Paşa, Bahaeddin Şâkir Bey'in Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesine muhalif göründüklerini ancak Anadolu'ya girmesini teşvik edenler de bulunduğunu belirtiyordu. Ayrıca göğsü biraz rahatsız olan Enver Paşa, Berlin'de Sultan Efendi'nin vâridâtiyle ve biraz darlık ile geçinmekteydi ve kendisine hükûmet tarafından ayda üç dört bin kuruşluk bir tahsîsat verilmesini arzu etmekteydi. Tal'at Paşa ise bilâkis müsrîfane yaşamaktaydı. Halil Paşa ve Nâim Cevâd Bey'le, Taşkent ve Bakû'de hiçbir yardım göremediklerinden Moskova'ya dönmüşlerdi. Çerkes Sâmi Bey Anadolu'ya gitmiş, Azmi Bey Afganistan'da kalmış, Bedri Bey ise Moskova'ya ulaşmıştı[15]. İbrahim Tâli Bey Enver Paşa ve arkadaşlarının çeşitli vâsıtalarla ve herhangi bir sûrette Anadolu'ya geçmek düşünce ve isteğine sahip olduklarını kaydetmiş ve buna karşı alınacak tedbirler çerçevesinde Bakû'den gelen ve Trabzon'da ikâmet etmekte olan Talât ve Hacı Sâmi Beylerle Ankara'da olduğu haber alınan Nâil Beylerin hareketlerinin izlenmesini ve hatta ihtiyatî bir tedbir cümlesinden olarak Trabzon ve Ankara'da sürekli ikâmetlerine müsâade edilmeyerek herhangi bir sûretle daha içeri mıntıkalarda ikâmet etmelerinin sağlanarak bu sûretle sâhil yoluyla birbirleriyle

[12] ATASE, İsh:10, K:619, B:34-1.
[13] ATASE, İsh:10, K:619, B:34-1.
[14] ATASE, İsh:10, K:619, B:34-1.
[15] ATASE, İsh:10, K:619, B:34-1.

irtibatlarının engellenmesini münâsip gördüğünü ifade etmekteydi[16]. İbrahim Tâli Bey'in mektubu 25 Ocak 1921 tarihli olmasına rağmen Cephe Kumandanı Karabekir, bu hususlaki endişelerini "*...muahedeye rağmen Bolşevikler Enver oyunundan feragat edecekler midir? Şark'taki kuvvetlerin garbe naklinden sonra Enver bir kuvvetle memlekete dalarsa ne olacak? Bütün emeklerimiz berhava olmayacak mı? Derhal arkasından Bolşevik kıt'aları gelmeyecek mi? Ve memleketimiz, ordumuz, her şeyimiz bu sefer de Rusların ayağı altına düşmeyecek mi? Zaten garbimizde işgal altında, felâket pek müthiş olacak....Trabzon'da Küçük Talat ve Hacı Sami'nin bu maksatla geldiklerine şüphe kalmıyor, hususiyle Talât yeni bir tarz-ı mesai bulduğunu söylüyordu...*" sözleriyle dile getirmekteydi[17].

Moskova Sefareti tarafından, Halil Paşa'nın âilesini getirterek Trabzon'da ikâmet etmek üzere Moskova'dan hareket ettiğinin bildirilmesi üzerine EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 13 Mart 1921 tarihli "*zâta mahsustur. Gayet aceledir.*" işaretli telgrafta, "*...Enver, Halil Paşalar ve emsâli zevâtın Anadolu'nun herhangi bir mahalline gelmesi siyaset-i dâhiliye ve hâriciyemize menâfi görüldüğünün, geldikleri takdirde derhal memleketten ihraçları İcrâ Vekilleri Heyetinin 13.3.37 tarihli kararı iktizâsından olduğunun Halil Paşa'nın da Trabzon'a vürûdu hâlinde karâr-ı müttehize tevfikan memleketten ihracı için teşebüsât-ı mukteziye alınması mercûdur...*" diyordu[18]. Halil Paşa'nın 15 Mart 1921'de Tuapse'ye geldiği ve ilk vâsıta ile Trabzon'a hareket edeceği aynı gün buradaki Eslihâ Komisyonu Reisi ve Şehbenderlik Yüzbaşısı İsmail Hakkı tarafından şifre ile 3. Fırka Kumandanlığına bildirilmişti. Enver Paşa'nın da Tuapse'ye geldiğinin bildirilmesi üzerine 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey 17 Mart 1921 tarihli telgrafta, EHUR'e Halil Paşa'nın âilesinin üç gün önce İstanbul'a dönmesi nedeniyle Halil Paşa'nın Trabzon'a gelmesini gerektirecek bir şey olmadığı ve Anadolu'ya gelmeleri muvâfık görülmediğinden kabûl edilemeyeceğinin uygun bir lisân ile anlatılmasının cevâben telsizle yazıldığı bildirilmekteydi[19]. Tuapse Şehbenderliğinin 20 Mart günlü telgrafında Halil Paşa'nın aynı gün bir motorla Trabzon'a hareket ettiği bildirilmekteydi. 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey ise 17 Mart 1921 tarihli telgrafa cevap olarak, Müdafaa-ı Milliye Vekâleti, EHU

[16] ATASE, İsh:10, K:619, B:34-1.
[17] Karabekir, İttihat ve Terakki..., s.157.
[18] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-12.
[19] ATASE, İsh:10, K:617, B: 148-1.

Riyaseti ve Şark Cephesi Kumandanlığına yazdığı 22 Mart 1921 tarihli raporda, Tuapse Şehbenderliğinin şifresinin 22 Mart günü saat 3.30'da alındığını ve Halil Paşa'nın gönderilmemesi ve memleketimize geldiği takdirde kabul edilmeyeceği hakkındaki telgrafın ulaşmasından önce hareket ettiğinin anlaşıldığını yazıyordu. Bununla birlikte söz konusu şifreyi şehbenderin alıp almadığının ve ne vakit alındığının Tuapse Şehbenderliğine sorulduğu da kaydediliyordu. Söz konusu raporda, Trabzon'a gelmekte olan Halil Paşa'nın, memleketimize kabul edilmeyeceğine göre ya Tuapse'ye gönderilecek ilk vâsıta ile iâdesinin veya İtalya vapurlariyle İtalya'ya gönderilmesinin ve Trabzon'da kaldığı süre içinde de göz altında bulundurulmasının muvâfık görüldüğü kaydedilmiş ve bundan başka emir varsa bildirilmesi istenmişti[20]. EHU Vekili Fevzi Paşa, 22 Mart 1921 tarihli şifreye cevap olarak, 3. Fırka Kumandanlığına "*harb telgrafı*" işaretli ve 23 Mart günü yazılan emrinde Halil Paşa'nın çıkmasına müsaade edilmeyerek iadesi gerektiğini belirtmişti[21]. 3 Fırka Kumandanı Nuri Bey, konu hakkında EHU Riyasetine 26 Mart günü ulaşan 23 Mart 1921 tarihli raporunda; Halil Paşa'nın 22 Mart 1921 akşamı Trabzon'a gelen bir motorla karaya çıktığını belirtiyordu. Raporda, Halil Paşa'nın Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa tarafından kendisine verilen yazıda, Moskova'da ikâmet etmekte iken göğüs hastalıkları dolayısıyle havası mûtedil bir mahalde istirahatının doktorlar tarafından gerekli görüldüğü, bunun üzerine Trabzon'a istirahat amacıyla geldiği ve hakkında lâzım gelen yardımın yapılmasının bildirildiği, Halil Paşa'nın refikasının yine Trabzon'a dönmek üzere çocuklarını bırakarak, İstanbul'a gittiği ifade ediliyor ve iâdesi için vesâit olmadığından kendisinin bir zâbitin gözetim ve refâkatinde ve kimsenin arasına karışmamak şartîyle çocuklarının bulunduğu evde oturmasına müsâade edildiği kaydediliyordu. 3 Fırka Kumandanı Nuri Bey, Halil Paşa'nın gerçekten rahatsız olduğu cihetle müsâade edildiği takdirde Anadolu'da mûtedil ve münâsip bir mahalde hiçbir şey ile iştigal etmemek üzere istirahat ve tedavi arzusunda olduğunu, müsâade olunduğu takdirde İstanbul'dan dönecek refikası ve yanındaki çocuklariyle Anadolu'dan gideceğinin anlaşıldığını belirtiyor ve Halil Paşa hakkındaki emri soruyordu[22]. 3. Fırka

---

[20] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-1.
[21] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-2.
[22] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-4. 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey, Halil Paşa'yı iskelede karşılamıştı. Nitekim Halil Paşa anılarında Nuri Bey ve eski yaveri Fuat'ın kendini karşıladığını kaydetmektedir.Bkz. Halil Paşa(KUT), Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Hazırlayan: Taylan Sorgun, İstanbul 1997, s.351. Bosfor gazetesi ise, Ankara Hükûmeti tarafından kabul edilmek

Kumandanlığı'nın 23 Mart 1921 tarihli şifresine cevap olarak Fevzi Paşa, hemen keşide edilmesini istediği "*Acele harp raporudur.*" işaretli ve 26 Mart 1921 tarihli emrinde, Trabzon'a geleceği bildirilen Halil Paşa'nın Anadolu'da kalmasına kamuoyumuzun ve dış siyasetimizin uygun olmadığını ifade ediyordu. Söz konusu emirde, Halil Paşa'nın önceki karar doğrultusunda derhal iâde edilerek bildirilmesi, ayrıca müsteâr adla başka bir şahsiyet gibi davranılarak Trabzon'da hiç kimse ile temasına müsaade olunmaması da isteniyordu[23]. Dâhiliye Vekili adına Hâriciye Vekili Ahmed Muhtar Bey, Müdâfaa-ı Milliye Vekâletine yazdığı 26 Mart 1921 tarihli ve "*müsta'cel ve zâta mahsustur.*" işaretli tezkerede, âilesini getirterek Trabzon'da ikâmet etmek üzere Moskova'dan hareket eden Halil Paşa'nın geldiği takdirde derhal memleketten ihraç edileceği hakkında Heyet-i Vekile'nin 13 Mart 1921 tarihli kararı ahkâmına uyularak gerekenlere duyurulduğu ve gelmemesi gerektiğinin kendisine anlatılması için Hâriciye Vekâleti'nden Tuapse Şehbenderliğine telgraf yazıldığını ifade ediyordu[24]. Halil Paşa'nın 22 Mart günü Trabzon'a gelip 3. Fırka Kumandanlığına vardığının emniyet müfettişliğince bildirilmesinin, Halil Paşa'nın Heyet-i Vekile kararını bildiren telgrafın Tuapse'ye ulaşmasından önce hareket ettiğinin anlaşılmasına yol açtığını belirten Ahmed Muhtar Bey, Heyet-i Vekile kararına uygun muâmele yapılmasını ve cevâbının 3. Fırka Kumandanlığına duyurularak durumun bildirilmesini istiyordu[25]. Müdafaa-ı Milliye Vekili Fevzi Paşa, Hâriciye Vekâletine yazılan 29 Mart 1921 tarihli ve "*zâta mahsus*" işaretli tezkerede Heyet-i Vekile'nin söz konusu kararı doğrultusunda Halil Paşa'nın derhal iâdesinin 3. Fırka Kumandanlığına 26 Mart günü emredildiğini ve sonucu hakkında alınacak bilgilerin arz olunacağını belirtiyordu[26].

Ancak 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'in, Büyük Millet Meclisi ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetleri ile Şark Cephesi Kumandanlığına "*zâta mahsustur.*" işaretli ve 31 Mart 1921 tarihli telgrafında "*...Memlekete girmemesi hakkında Tuapse telsizi ile bildirilen malûmatın kendisine vâsıl olmadan çıktığı ifâde ve tahkîkatımız da bizi teyid ve telsiz muhâberatının kesretinden Trabzon ile Tuapse arasında teâtî edilen telgrafnâmelerin*

---

istenmemesine rağmen, Trabzon'a gelen Halil Paşa'nın vatanperveliğinden bahisle ısrar etmesi üzerine kayıkçı esnafı reisi Yahya Kâhya'nın evinde kalmasına müsaade edildiğini kaydediyordu.TTK, Enver Paşa Kataloğu, Konu Sayısı:1293.

[23] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-3.

[24] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-6.

[25] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-6.

[26] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-5.

pek geciktiği ve hatta motor ile gönderildiği tahakkuk ediyor. Halil Paşa hakîkaten alîl ve tebdîl-i havaya muhtaç ve âilesine hasrettir. Münâsib görülen şerâit dâiresinde sâhilin bir noktasında maa âile oturmasına veya hiç olmazsa âilesi efrâdını biraraya toplayıncaya kadar burada kalmasına tatyîb-i hâtırına müsâade buyurulması müsterham ve marûzdur... "diyerek Halil Paşa'nın Trabzon'da ikâmeti için izin talep etmekteydi[27]. Yine aynı telgrafta Halil Paşa'nın Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalara keşide ettirmek istediği telgraf sûretini de yazmaktaydı. Halil Paşa, TBMM Reisi Mustafa Kemal ve Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşalara hitâben *"...Türkiye'nin müdafâa-ı mevcûdiyeti ve istiklâli için çalışan hükûmet-i milliyenin her iş'ârını bir emir telâkkî ederek birbuçuk senedir Şark'ta mâni tanımayarak çalıştıktan ve nihâyet menhûs bir veremin tedâvisi için etıbbânın ısrarı ve Türkiye Sefîrinin rızâ ve vesîkasiyle tesâdüfen âilemin de beni bulabilmek ümîdiyle gelmiş olduğu Trabzon şehrine nâmusumdan başka bir sermayem olmadığı halde geldim. İngilizlerden ve Ferid Paşalarından kaçak olduğumu biliyorum. Fakat âilemin muhtaç, hayatımın sönmekte olduğu bir sırada sîne-i vatanın münzevî bir bucağından bir vatan ve millet hâini imişim gibi Ankara Büyük Millet Meclisi'ne merbût Trabzon Fırkası Kumandanı tarafından kovulacağımı düşünmemiştim. Esbâb-ı da'va emelini şimdi taharrîye lüzûm görmediğim bu vatandan ihrâç kararında zât-ı sâmîlerinin hemfikir olmadığınızı zannediyorum. Buna binâen bu sevâhilin mûtedil bir noktasında maa âile kalmaklığım ve bu husus sizlerce de muvâfık görülüyorsa İstanbul'da kalmış ne gibi eşyâsı varsa satarak gelecek olan fedâkâr refikamla küçük oğlum (şifre) avdetine kadar müfareketimin tehirini ricâ ederim..."* sözleriyle Trabzon'da kalmak için izin talep ediyordu[28]. Fakat EHU Vekili Fevzi Paşa, buna karşılık Nuri Bey'in telgraf metninin altına "*Hükûmetin kararının tatbîki lâzımdır.*" notunu düşmekteydi[29]. Halil Paşa Trabzon'daki Rus diplomatik görevlileri arasında bulunan Azerbaycanlı bir yüzbaşının aracılığıyla önce

---

[27] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-9,10 ve 11.
[28] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-9,10 ve 11.
[29] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-9,10 ve 11. Milli Mücadele karşıtı gazetelerden Peyam-ı Sabah, Mayıs 1921'de İttihatçılara karşı alınan önlemleri "*Mustafa Kemal Paşa'nın Tedabiri*" başlığı ile haberleştiriyordu. Peyam-ı Sabah, Anadolu'da güvenilir aldığı bilgilere dayanarak Mustafa Kemal Paşa'nın maruf ittihatçı liderlere ve özellikle Enver Paşa'ya sadakat ve muhabbetleri ile tanınmış kişilere karşı sınırlayıcı önlemler almak zorunda kaldığını belirtiyordu. Gazete, Malta'dan tahliye edilerek İnebolu'ya ve oradan Ankara'ya gitmek isteyen Ziya Gökalp'in Ankara'ya gitmesine müsaade olunmadığını, Enver Paşa'nın taraftarlarından Küçük Talât ve Halil Paşa ve sâbık yaver Şükrü Bey'in Ankara'dan uzaklaştırılarak koruma altında Kars şehrinde ikamete memur edildiklerini kaydediyor ve bu önlemlerin son zamanlarda Anadolu'da lehinde bir cereyan uyandırarak bir külah kapmak isteyen Enver Paşa'nın tahriklerine sed çekmek amacıyla alındığını belirtiyordu. Peyam-ı Sabah, 29 Mayıs 1337-1921, nr. 894; TTK, Enver Paşa Kataloğu, Konu Sayısı:1293.

Tuapse'ye gitmiş, daha sonra Sohum üzerinden Batum'a giderek orada Enver Paşa ile buluşmuştu[30].

2-Enver Paşa'nın Anadolu'ya Geçme Teşebbüsü

Enver Paşa, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya Kazan tarafında bir seyahat yapacağını ve bu amaçla Moskova'dan hareket edeceğini bildirmiş ancak yapılan tahkikattan Enver Paşa'nın Kazan'a değil, Riga ve Odesa istikâmetine gittiği anlaşılmıştı. Konu hakkında Moskova Sefaretinden alınan telgraf üzerine, Ankara gerekli önlemlerin alınması için harekete geçmişti. Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme girişimi İngilizlerin gizli bir oyunu olarak değerlendirilir. EHU Vekili Fevzi Paşa, Hariciye Vekâleti'ne yazdığı 25 Mayıs 1921 tarihli tezkerede bizi silahtan tecrit ettikten sonra Yunanlıları üzerimize saldırmakla sonuç alamayacaklarını anlayan İngilizlerin bu defa da memleketimizde güya komünistliği yaymak şeklinde özellikle doğu vilâyetlerimizde mevzîî ve umumî isyanlar çıkaracaklarının haber alındığı bildiriliyordu. İngilizler bu amaçla Anadolu'ya bazı adamlar göndermek üzere sûreti haktan görünerek Enver Paşa ve bazı tanınmış kişiler adına hareket edecek bu adamlarla propaganda yapmak sûretiyle halkı kandırmak isteyeceklerdi. İngilizlerin bu sûretle dahi amaçlarını gerçekleştiremeyeceklerini ve halkımızın bu propagandalarla aldanmayacağını er geç anlayacaklarını ifade eden Fevzi Paşa, Hariciye Vekâleti'ne söz konusu tezkerede yer alan hususların ajansla hemen yayılmasının uygun olacağı görüşünde olduğunu bildiriyordu[31]. Nitekim Fevzi Paşa'nın Hariciye Vekâleti'nden ajansla duyurulmasını istediği hususlar, 1 Haziran 1921 tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Anadolu Ajansı kaynak gösterilerek "*Çıkmaz Yollar-Akamete Mahkûm Yeni Bir İngiliz Planı*" başlıklı haberle duyuruluyordu[32]. Vakit gazetesi ise konu hakkında "*Enver'in Hâinâne Entrikaları*" yorumunu yapıyordu[33]. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, İcrâ Vekilleri ve EHU Vekili Fevzi Paşa'yı 28 Mayıs 1921 tarihli ve

---

[30] . Halil Paşa, Halil Paşa İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e ...., s.355-358.

[31] ATASE, İsh:11, K:745, B:151-1 ve 2; Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, Yıl:23, Sayı:71, Eylül 1974, Belge No:1543. EHU Vekili Fevzi Paşa'nın "müstacel harp raporudur. Tehiri câiz değidir." İşaretli söz konusu yazısı Dahiliye Vekâleti'ne yazıldığı gibi cephe kumandalıklarına da bildirilmişti. Bu konudaki yazışmalar için Bkz. ATASE, İsh:16, K:1157, B:148-1,2,3,4,5 ve 7; ATASE, İsh:19, K:1473, B:134-1.

[32] Hakimiyet-i Milliye, 1 Haziran 1337-1921, nr.200.

[33] Vakit, 24 Haziran 1921, nr.2172.

"*mahremdir.*" işaretli yazı ile haberdar etmişti[34]. EHUR'un 1 Haziran 1921 tarihli raporunda Rusların ittihatçıları âlet edinerek, komünizmi telkin vasıtasıyle propaganda faaliyetleri yürüttükleri ifade ediliyordu. EHUR'un yazısında, Halil Paşa'nın Nisan ortalarında izin almadan Tuapse'den Trabzon'a hareket etmesi ve İstanbul'dan iltihak eden ailesi ile birlikte sahilde bir yerde oturmasını istemesi; Mayıs başında Rusya'dan bir motorla Amasra'ya uğrayan Naim Cevad ve yanındaki iki Rus'un şüpheli vaziyetleri; Moskova'da Enver, Bedri, Naim Cevad tarafından tamamiyle bolşevizm ve komünizm esaslarını ihtiva eden 85 maddelik bir programın düzenlenerek Anadolu'ya gönderilmeğe başlanması bu konudaki faaliyetlere örnek olarak gösteriliyordu[35]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, EHU Riyasetine yazdığı 14 Haziran 1921 tarih ve "*zâta mahsustur.*" İşaretli telgrafta "*...Enver Paşa'nın hududumuz hâricinde kaldıkça faâliyetinden ümîd edilen tehlikenin zaman ve mahiyeti dâima meçhul bulunacak ve bu yüzden en mühim ve buhranlı anlarda emr-i vâkilerle karşılaşmak bir mecbûriyet hâlini alacaktır. Hülâsa-ı mütalâam Enver'in biran evvel ele geçirilmesidir. Zâten yazdığı mektublarda bizzat Enver ve kendisiyle temasta bulunanlarla taraftarları, kendisinin Anadolu'ya gelmeği ve bir ferd olarak çalışmağı arzu ettiğini bildiriyorlar. Bundan istifade ve daha münasib vesîleler ilâve ederek mutemed, münasib bir zâtın Enver'in nezdine gönderilmesi ve bu sûretle hükûmetimiz tarafından Anadolu'ya davet edilmesini maksadın teminine hâdim olduğu kanâatindeyim. Bu husus tensib buyurulmaz ise Enver'ce de şâyan-ı hürmet ve itibar olan bir zâtın i'zâmiyle Enver'le temas hâsıl edilmesi ve hudud hâricindeki mevkii ve fâaliyetinden muntazaman haberdar olmamız temin olunması pek lüzumlu olduğunu arz ederim...*" demek sûretiyle Enver Paşa'nın yurt dışı faaliyetlerinin izlenmesi gerektiğini belirtiyordu[36]. Aynı gün Fevzi Paşa, Karabekir'in telgrafına "*Fuad Paşa'ya yazalım. Ateşemiliter Saffet Bey, bu işle alâkadar olsun. Bizi dâima haberdar etsin.*" notunu yazmıştı[37] Nitekim EHU Vekili Fevzi Paşa, Hâriciye Vekâletine yazdığı 14 Haziran 1921 tarih ve "*Zata mahsustur.*"işaretli tezkerede "*Enver Paşa'nın Halk Şuralar Fırkası nâmiyle bir program tertib ederek Moskova'da teksir ettiği ve bu programdan birçok nüshanın Anadolu'ya gönderildiği veya gönderileceği ve programı tatbik etmek üzere münasib*

[34] ATASE, İsh:16, K:1167, B:122-4.
[35] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-2,3.
[36] ATASE, İsh:16, K:1165, B:43-7.
[37] ATASE, İsh:16, K:1165, B:43-7.

bir fırsatta taraftarlariyle kendisinin Anadolu'ya gelmeğe çalışacağı istihbar edilmiştir. Moskova Sefaretimiz ateşe militeri Saffet Bey'in bu işle alâkadar olması ve Enver Paşa'nın harekâtını dâima takib ederek hudud hâricindeki mevkii ve faâliyetinden muntazaman bizi ve Şark Cephesi Kumandanlığını haberdâr etmesi husûsunun..." Moskova Sefiri Fuad Paşa'ya duyurulmasını istemekteydi[38]. Fevzi Paşa ayrıca, 15 Haziran 1921'de Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği cevâbî telgrafta, Enver Paşa'nın hareketlerini yakından takip etmek üzere Saffet Bey'in görevlendirildiği ve alınacak bilgilerin Şark Cephesi Kumandanlığına da bildirileceği husûsunu yazmıştı[39].

Trabzon'daki Rus konsolosu ve Kâhya'nın yardımıyla âilesi ile birlikte Trabzon'dan Tuapse'ye firâr eden Doktor Yüzbaşı Faik Efendi'nin burada Halil Paşa ve sık sık buraya gelen Enver Paşa'nın adamları ile sıkı bir sûrette temasta bulunduğunun ve bu kişi tarafından yapılan toplantı ve temaslara Tuapse Sevkiyât Komisyonu âzası Trabzon Fırkasından Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi'nin de katıldığının ve yardımda bulunduğunun haber alınması üzerine TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, 27 Haziran 1921 tarihli ve "*mahremdir.*" işaretli yazı ile Müdâfaa-ı Milliye, Dâhiliye ve Hâriciye vekâletlerinden, bu durumun önemle dikkate alınmasını istemişti[40]. Aynı tarihte Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan yazılan bir şifrede Sovyet Rusya Hâriciye Komiserliği komünist ileri gelenlerinden Ermeni Karahan'ın Enver Paşa'yı Anadolu'ya göndererek bir karışıklık ortaya çıkarmaya ve bundan yararlanarak ülkemizde bolşevizm inkılâbının gerçekleşmesine var kuvvetiyle çalıştığı bildiriliyordu[41]. Şark Cephesi Kumandanlığı'nın söz konusu yazısında, Enver Paşa, Bedri Bey ve bazı kimselerin bu amaçla teşebbüse başladıkları, sahillerimize ve kara hudutlarımız dâhiline Enver nâmına geleceklerin ve bizzât Enver Paşa'nın tutuklanarak sıkı gözetim altında doğrudan Ankara'ya götürülerek millet önünde hesap sorulmasının hükûmet kararları arasında olduğu da kaydediliyordu[42]. EHU Vekili Fevzi Paşa da Şark Cephesi ve 3. Fırka komutanlıklarına gönderdiği 3 Temmuz 1921 tarihli "*zâta mahsustur.*" işaretli telgrafla konu hakkındaki bilgilerin bildirilmesini istemişti[43].

---

[38] ATASE, İsh:16, K:1165, B:43-6.
[39] ATASE, İsh:16, K:1165, B:43-5.
[40] ATASE, İsh:16, K:1167, B:122-3.
[41] Sami Sabit Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları, İzmit 1949, s.25.
[42] Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa... s.25-26.
[43] ATASE, İsh:16, K:1167, B:122-2.

Enver Paşa Moskova'dan ayrılmadan Tuapse'de bulunan Halil Paşa'ya yazdığı 1 Temmuz 1921 tarihli mektuptan, Trabzon'daki ittihatçılarla görüş alış verişinde bulunduğunu öğreniyoruz. Enver Paşa, Anadolu'ya geçmek üzere Moskova'dan ayrılmadan önce izlenecek yöntemi kararlaştırabilmek için, Trabzon vilâyetindeki ittihatçıların görüşünün bir an önce gelmesini beklemektedir[44]. Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, EHUR'e yazdığı 19 Temmuz 1921 tarihli telgrafta ittihatçıların faaliyetleri ve alınması gereken önlemler hakkında "*...Halil Paşa'nın Tuapse'de aleyhimizdeki faaliyeti nefret ve teessüfle karşılanmaktadır. Bendeniz müteaddit ma'rûzâtımla bu adamlardan ele geçirilenlerin dâhile mahdud ve münâsib bir mevkîde alıkonularak devâm-ı mel'anetlerinin men olunmasını teklif etmiştim. Mezkûr ihbârat mütalâat-ı âcizîmi te'yid ediyor. Bundan sonra olsun nazar-ı itibara alınmasını muktedir olabilirlerse millete son darbeyi yine bu serserilerin (v)urmak isteyeceklerini yakînen tahmin ederek tekrâr arza ictisâr ediyorum...*" diyordu[45]. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 16 Temmuz 1921 tarihli bir mektup göndermişti. Mektupta mütareke sonrası ülke dışında geçirdiği günlerde başından geçen olayları özetleyen Enver Paşa, "*...haricî teşkilâtımızın memlekete faydalı olabilmesi için size de yazdığım gibi ve ileride inkişaf edecek İttihat ve Terakki kongresinde kat'î şekli taayyün edecek bir programla fırka şeklinde arkadaşların bir kısmının bizim antiemperyalist programımıza memlekette vasıta olmasını ve böylece İngiliz ve Fransızlara karşı daha müsait bir vasıta-i tesir bulacağımızı aleyhinize değil, teskin edecek ve daha kolaylıkla yürütecektik...*" sözleriyle Anadolu'ya yönelik girişimlerinin altında kötü niyet olmadığını ifade etmişti[46] Enver Paşa, 28 Temmuz'da Sovyet Hâriciye Komiseri Çiçerin'le acele ve gizlice görüşmüş ve görüşmenin ardından 30 Temmuz'da Moskova'dan ayrılmıştı. Enver Paşa'nın seyahatine Moskova'dan Dr. Nazım, Dr. Yüzbaşı Fâik ve Hikmet Bey de katılmıştı. Tuapse'de bulunan Halil Paşa da ailesiyle birlikte buradan ayrılarak Batum'a gelmişti. Sovyet Rusya'nın Moskova-Ankara arasında çekilmiş olan şifreli telgrafları bazen uzun müddet yerlerine göndermemeleri nedeniyle Moskova sefaretimizle haberleşmede ciddî sıkıntılar yaşanıyordu[47].Cephe Kumandanı Karabekir, EHU Riyasetine yazdığı 31 Temmuz 1921 tarihli telgrafında

[44] ATASE, İsh:15, K:1167, B:118-4.
[45] ATASE, İsh:15, K:1167, B:122-1.
[46]Cebesoy, Moskova Hatıraları, s. 234.
[47]Cebesoy, Moskova Hatıraları, s.227-228.

Kızılordunun gerek bütünü ve gerekse Şark Cephesi'ni ilgilendiren kısımları hakkında Moskova ateşe militerliğinden hiçbir malûmat alınamadığını, eğer söz konusu ateşe militerlikten EHUR'e malûmat geliyorsa Şark Cephesi ile ilgili olan kısımların bildirilmesi istiyordu[48]. Bunu üzerine Fevzi Paşa, Moskova Sefareti Ateşe militeri Saffet Bey'e 31 Temmuz 1921'de şimdiye kadar yalnız 30 Mart'ta bir raporunun geldiğini belirtmiş, gerek kızıl ordu gerekse Kafkasya'daki kızıl birliklerin durumu ve henüz bir raporunun alınmadığı Enver Paşa ile arkadaşlarının mesâi ve fâaliyetleri hakkında elde edilecek bilgilerin sık sık Şark Cephesi'ne ve EHUR'e bildirilmesini ayrıca Rusya'da yayınlanan askerî kanunlar ve nizamlar ile ilgili cerideler gibi yararlı görülecek risâle ve kitapların da gönderilmesini istemişti[49]. Yine Şark Cephesi Kumandanlığına yazılan 1 Ağustos 1921 tarihli cevâbî telgrafta Saffet Bey'den yalnız Rusya'daki dâhilî isyandan, Bolşevik ordusunun genel durumundan kısaca söz edilen ve Şark Cephesini ilgilendiren önemli bir bilginin bulunmadığı 30 Mart 1921 tarihli bir rapor alındığı kaydedilmekteydi[50]. Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Sovyet Rusya Hâriciye Komiseri G. V. Çiçerin'e yazdığı 4 Ağustos 1921 tarihli yazıda iki ülke ilişkilerine gölge düşürecek olaylar arasında birinci sırada "*...ülke tarihinin en kritik bir ânında yurt dışına kaçıp, bizi yıkmak için her türlü entrika çeviren ve ülkeye zaferle dönmek isteyen bâzı devrik kariyeristlere...*" Moskova'nın yardım etmesini gösteriyordu[51]. Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa ile Sovyet Rusya Hâriciye Komiseri Çiçerin arasında 17 Ağustos günü yapılan görüşmede Çiçerin; Batı Cephesine bir Rus ordusunun sevk edilerek Türkiye'ye fiilî bir sûrette yardım etmeyi düşündüklerini, böyle bir teşebbüsün Rusya için maddî olarak mümkün olmadığını, Türkiye'nin de bunu arzu etmeyeceğini bildiklerini belirtmişti. Ancak Çiçerin görüşmede, "*Acaba Enver Paşa'nın temin edebileceği Müslüman kuvvetleriyle Anadolu'ya geçmesi mümkün olamaz mı?*" sözleriyle Enver Paşa'yı Kızılordu'dan ayıracakları ya da yeniden kuracakları müslüman kuvvetlerle Anadolu'ya gönderme, Garp Cephemizi ve Ankara Hükûmetini kendi nüfûzları altına alma maksatlarını açığa vurmuştu[52]. Ali Fuat Paşa söz konusu görüşmede Çiçerin'den Enver Paşa'nın Türkiye dâhiline girmesinin ülkenin birliğini ihlâl edeceğini, Anadolu'nun başına yeniden bir gaile çıkaracağını ve son

[48] ATASE, İsh:16, K:1165, B:43-3.
[49] ATASE, İsh:16, K:1165, B:43-4.
[50] ATASE, İsh:16, K:1165, B:43-2.
[51] Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri...**, s.392.
[52] Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.229.

zamanlarda Ankara hükümetine karşı almış olduğu muhalif vaziyet sebebiyle Enver Paşa'nın ülke dışında bir kuvvet teşkil etmesine müsaade edilmesinin yanlış olacağını ileri sürmüştü. Ali Fuat Paşa, bu şekilde hareket etmenin Moskova Anlaşması hükümlerine de aykırı olduğunu da Çiçerin'e ifade etmişti[53].

Trabzon Nakliye-i Bahriye Kumandanı Fahri Bey, Halil Paşa'nın faaliyetleri hakkında Müdafaa-ı Milliye Vekâletine yazdığı 30 Ağustos 1921 tarihli yazıda Râsim Bey'in Bolşeviklerle münasebeti olduğunu ümid etmediğini, Tuapse şehbenderi Hayri Bey ile aralarında cereyan eden muâmele nedeniyle kendisi hakkında ihbarda bulunulduğunu, şehbenderin Râsim Bey hakkındaki ithâmlarını Trabzon'da da dile getirdiğini, Râsim Bey'in Halil Paşa'nın konferansına âilesini de beraber götürdüğünü ve Paşanın locasında oturduklarını dahi ilâve ettiğini belirtiyordu[54]. Râsim Bey'in rapor gönderdiğini ifade eden Fahri Bey, 26 Ağustos günü Kâzım Efendi adındaki bölük kumandanına özel talimat vererek Miroke vapuru ile Batum ve Tuapse'ye gönderdiğini bildiriyordu. Yine Gazal vapurunun ikinci süvarisi 30 Haziran 1921 tarihli raporunda Halil Paşa'nın Tuapse'de komünistlik perdesi altında Türk düşmanları olan bir takım Ermeni ve Rumları başına toplayarak haftada bir iki kez evinde toplantı yaptığını kaydediyordu[55]. Halil Paşa'nın, millî hükûmetimizi temsil eden kişilere kesinlikle düşman olduğunu ve kayıtsız şartsız siyasî cereyanlardan istifade ederek iş başında bulunmak hırsı ve tamahı beslediğini kaydeden Fahri Bey, Halil Paşa'nın yirmi gündür Batum'da olduğunu ve oradan Trabzon'un parmağının avucunda olduğu, ister ise vilâyeti ayaklandıracağı yönünde iftiharla konuştuğunu belirtiyordu. Halil Paşa'nın siyasetini dayandırdığı kişilerden bütün vilâyetin nefret ettiğini belirten Fahri Bey, Halil Paşa hakkındaki kanaatini "... *Partinin ismi var cismi yoktur. Bu parti Yahya Kâhya'nın kaçakcılık menfaatiyle başına topladığı serserî gürûhudur. Ne aç ne de açlığa mahkûmdur. Paşanın işbaşında bulunmak hırsı ve tamahı paşayı bu fena yola sevk etmiştir*" sözleriyle açıklıyordu[56].

---

[53] Cebesoy, Moskova Hatıraları, s.230.
[54] ATASE, İsh:15, K:1110, B:52-1, 2 ve 3.
[55] ATASE, İsh:15, K:1110, B:52-1, 2 ve 3.
[56] ATASE, İsh:15, K:1110, B:52-1, 2 ve 3.Enver Paşa Batum'a geldikten sonra Halil Paşa'nın önden Anadolu'ya geçmesi için girişimde bulunulmasına bulunulmuş, ancak Halil Paşa ve arkadaşlarının Çoruh nehri kıyısında Batum görevlileri tarafından fark edilmeleri üzerine bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Cilt III, 1914-1922, İstanbul 1972, 609-610.

Enver Paşa, gizlice Batum'a gelen Hafız Mehmed Bey'le de görüşmüştü. Görüşmede kararlaştırdıkları hususlara "*Ali*" müsteâr adı ile yazdığı ve Trabzon'daki Yahya Kâhya'ya gönderdiği 31 Ağustos 1921 tarihli mektupta yer veriyordu. Enver Paşa, söz konusu mektupta Hafız Mehmed'in, görüşme sırasında Anadolu'ya geçmek için izlenecek yöntem hakkında yaptığı öneriyi kabul ettiğini belirtiyordu. Enver Paşa öneriyi "*... Ali Bey'in Hafız'ın akrabasından Mustafa mı, İsmail Ağa mı, bunların etrafında toplanacak ve kendisinin cephe-i harbe sevk edeceği gönüllüler arasına karışarak gitmesi ve orada bu suretle hem harpte vazife yapmış ve hem de bu vazifeyi Sarı Paşa'nın dediği gibi hırs için değil vatan için sadece bir gönüllü gibi yapmış olacak. Hem de bu gönüllüler Trabzon fırkasına gideceğinden bu fırkada en iyi arkadaşımız Halit Bey kumandan olduğundan icabında en emin bir kıt'aya yakın bulunulmuş olur. İşte fikir budur...*" sözleri ile açıklamıştı[57]. Enver Paşa, "*fena bulmadık*" sözüyle değerlendirdiği söz konusu öneri hakkında Yahya Kâhya'nın da görüşünü öğrenmek istemektedir. Enver Paşa, bu konudaki düşüncesini "*...Fakat fikrimizce sizinle görüştükten sonra ve kendi emin arkadaşlarımızdan bir gönüllü grubu beraber götürmek kabil olursa böylece iş yapmaktır. Meselâ: Trabzon'da böyle bir grup kendi emin arkadaşlarımızdan birisi emrinde olursa biz Ali Bey'le böyle gönüllü olarak nefer gibi gitmesini pek muvafık buluruz. Hem de böylece millet de bizim mevki için değil, fakat din ve vatan için çalıştığımızı anlamış olur ki fena düşünenlere en büyük bir darbedir. Bununla beraber diğer taraftan da teşkilâtımızı da geri verir, böylece toparlanmış oluruz. Ve vatanı da her türlü tehlikeden koruruz...*" sözleriyle ifade etmektedir[58]. Mektubunda Yahya Kahya ve Trabzon'daki diğer ittihatçılarla görüşme gereğini de belirten Enver Paşa, yalnız Batum'da komünistlerin tutuklamaya ve seyahatini engellemeye çalıştığını ancak Halil Paşa'nın araya girmesi ile zarar görmeden hareket ettiğini de kaydetmektedir[59] Hafız Mehmed Bey, Trabzon'a dönüşte Enver Paşa ile görüşmediğini söyleyerek 3. Fırka Kumandan vekili Seyfi Bey'i, Enver Paşa'nın Anadoya geçmeyeceği hususunda ikna etmeye de çalışacaktı[60]. Yahya

---

[57] ATASE, İsh:16, K:1167, B:118-10.
[58] ATASE, İsh:16, K:1167, B:118-10.
[59] ATASE, İsh:16, K:1167, B:118-10.
[60] ATASE, İsh:16, K:1167, B:118-10; Cebesoy, Moskova Hatıraları, s.236-237. Karabekir mektupla ilgili Trabzon'dan Şark cephesi Kumandanlığına yazılan 31 Eylül 1921 tarihli bilgilere dayanarak mektuptaki İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumi mührü üzerindeki "Ali" imzasının Enver Paşa'ya ait olduğunu, 31 Ağustos'ta Batum'da yazılan mektubun Kayıkçılar Kâhyası Yahya'ya geldiğini ve yazının Enver Paşa'nın yazısı olduğunu, Müdafaa-i Hukuk Reisi Hacı Ahmet ve azasından hoca

Kâhya'ya yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre Enver Paşa, Garp Cephesi'ne sevk edilen gönüllü birlikler arasına karışıp savaşması yönündeki Hâfız Mehmed Bey'in teklifini olumlu karşılamıştı. Buna göre Enver Paşa, "*Ali*" müsteâr adıyla gönüllü erlerden oluşan söz konusu taburun başında Millî Mücadele'ye katılmak üzere Ankara'ya gitmeyi ve Halit Bey'in fırkasına dayanarak bir hükûmet darbesi yapmayı planlamıştı[61]. Sakarya Muharebesi öncesi Batum'a gelen Enver Paşa'nın, zamanla açısından Milli Mücadelenin kritik bir döneminde Anadolu'ya geçme girişiminde bulunması, onun kişisel ihtiraslarının ötesinde çok boyutlu bir çabaydı[62].

Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, Enver Paşa'nın bu girimlerine engel olmak üzere Trabzon'da bulunan 13. Fırka Kumandanlığı'na Sami Sabit (Karaman) Bey'i görevlendirmişti[63]. Enver Paşa'nın faaliyetleri konusunda Tuapse Şehbenderi Sabri Bey'in Trabzon'dan verdiği bilgiler, TBMM Reisi Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından 17 Ağustos 1921 tarihinde Müdafaa-ı Milliye ve Dahiliye Vekili Refet Paşa'ya yazılarak gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Sabri[64] Bey, Enver Paşa hakkındaki raporunda .Enver Paşa ve arkadaşlarının Rusya'dan çıkarılmasının kolay bir iş olduğunu, Sefirimiz Ali Fuat Paşa'nın istemesi ve Rusları gerektiği şekilde kullanması durumunda bu hususta hemen muvaffak olacağını belirtiyordu. Sabri Bey, Tuapse'den Trabzon'a gelirken Batum'da bir gün kaldığını Doktor Râik ve Yüzbaşı İsmail Hakkı'yı orada gördüğünü, Enver Paşa'nın da gizli olarak Batum'da kaldığını kaydediyordu. Enver Paşa ve arkadaşlarının büyük faâliyet içinde olduklarını belirten Sabri Bey, Bakû ve Batum'da Türkiye'ye yardım etmek üzere gizli olarak gönüllü

---

efendilerin Hafız Mehmet ve Doktor Tevfik Rüştü Beylerin yapacakları teşkilâtın sonucunu beklemesini Halil Paşa'ya tebliğ etmesini rica etmek üzere Şehbender Firuz Bey'in Batuma gideceği günü beklediklerini ve bu durumun mektubun anlamı ile diğer bağlantılarını aydınlattığını bildiriyordu. Bkz . Karabekir, İttihat ve Terakki ...., s.257-261. Yahya Kâhya bu dönemde Trabzon Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin Küçük Talât'la birlikte iki müşavir üyesinden birisiydi. Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nden güç alarak mahallî hükûmetin bütün nüfûzunu ele geçiren Yahya Kâhya, bir de iskele hükûmeti kurarak söz konusu cemiyet adına ihracat vergisi almaya başlamıştı. Bkz..Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa..., s.30

[61] Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa..., s. 32. Mete Tunçay Enver Paşa'nın bu düşüncesini, aynı zamanda kendisini ne kadar çaresiz hissettiğinin de bir göstergesi olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Bkz. Mete Tunçay, "Mesaî" Halk Şuralar Fırkası Programı 1920, Ek:Halk Zümresi Programı, Ankara 1972, s.13.

[62] Neşe Özden, "*İngiliz Belgelerine Göre Enver Paşa ve 1921'de Kafkasya ve Anadolu'daki Gelişmeler*", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX: Yüzyıllarda Türkiye Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 569.

[63] Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa..., s. 32.

[64] Sabri Tolça, ilk olarak Tuapse daha sonra Novorosisk'te şehbenderlik görende bulunmuştur. Bkz. Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri..., s.663.

olarak asker topladıklarını ifade ediyordu[65]. Enver Paşa ve ittihatçılar, askerlere Türkiye'ye yardım için derken, Ruslara ise Türkiye'ye komünistlik sokmak için diyorlar ve Ruslardan büyük miktarda para alıyorlardı. Rus Harbiye Nâzırı Troçki'nin de Enver ile çıka geldiği haberini aldığını, dolayısıyla yapmak istedikleri manevranın ciddî olarak ele alınması gerektiğini ifade eden Sabri Bey, Enver Paşa ve arkadaşlarının maiyetlerinde güvenebilecek bir kuvvet olması durumunda bir taarruz yapacaklarını, ellerindeki kuvvetin az olması durumunda ise Ankara hükûmeti diye bağıracaklarını kaydetmekteydi[66]. Sabri Bey, Batum'a daha önce göndermiş olduğu komünistlerden iki adamın kendisine verdikleri rapora dayanarak, Halil Paşa ile yanına almış olduğu komünist Şamilof'un görüşerek Trabzon vâlisi Nâci Bey, Trabzon'daki Kâhya ve Kâhya'nın elindeki bütün kayıkçılar dâhil olmak üzere dehşetli ve gizli bir teşkilât yaptıklarını ve Trabzon'dan Küçük Talât'ın çıkması üzerine halkta müthiş bir galeyân olduğunu, ittihatçıların Sırât-ı Müstakîm muharriri Eşref Efendi'nin delâletiyle Kastamonu ve Safranbolu'da dehşetli hazırlık yaptıklarını kaydediyordu. Kastamonu ve havâlisi kumandanı Enver Paşa'dan almış olduğu bir mektuba muvâfık cevap verdiği gibi mektup almaya da devam ediyordu[67]. Giresun'daki Osman Ağa'ya Enver Paşa üç bin lira göndermiş, Osman Ağa, "*Enver Paşa teşkilât yapacak. Şimdi her ne kadar Mustafa Kemal Paşa'ya hizmet ediyorsam da Enver Paşa kumandanımdır. Her emrine âmâdeyim*" şeklinde cevap vermişti. Halil Paşa'nın yâveri Muhyiddin'in, Batum'da bir kahvede alenen bağırarak "*Sabri Bey'e son ve ilk olarak söyleyiniz. Sakın Rize'ye veya Trabzon'a gitmesin. Çünki gittiği gün orda kalacaktır.*" [68]. dediğini aktaran Sabri Bey, Batum Şehbenderi Aziz Sâmih Bey'i pek yumuşak bulduğunu ifade ediyordu[69]. Aziz Sâmih Bey'in tebaâmızı gücendirmiş olduğunu, Batum'a gâyet emniyetli ve cesur bir kimsenin gönderilmesi belirten Sabri Bey, kendisinin behemahal Tuapse'de kalması gerektiğini dolayısıyla Batum'a gidemeyeceğimi bildiriyordu. Sabri Bey, hiçbir emniyet edecek adamı kalmaması nedeniyle tek başına çok zor bir vaziyet karşısında bulunduğunu kaydeden Sabri Bey, İttihatçıları takîp için kendi maâşından artanı sarf ettiğini, bu husus için bir miktar para talep etmekteydi[70]. Parasız hiç kimseyi

[65] ATASE, İsh:15, K:1110, B:50-1 ve 2.
[66] ATASE, İsh:15, K:1110, B:50-1 ve 2.
[67] ATASE, İsh:15, K:1110, B:50-1 ve 2.
[68] ATASE, İsh:15, K:1110, B:50-1 ve 2.
[69] ATASE, İsh:15, K:1110, B:50-1 ve 2.
[70] ATASE, İsh:15, K:1110, B:50-1 ve 2.

çalıştırmanın ya da bir yere göndermenin mümkün olamadığını, yanında olan zâbitlere hiç güvenemediğini, Halil Paşa'nın toplantısına tebaamızın gitmemesi için çalışırken bahriye binbaşılarından Rasim Bey'in söz konusu toplantıya giderek tebaâmıza kötü örnek oluşturduğunu kaydediyordu. Raim Bey'in oradan alınmasını isteyen Sabri Bey, aynı zamanda Trabzon teşkilâtından veya Ankara'dan emri altına öteye beriye göndermesi için iki gâyet emîn, cesûr gizli polisin âcilen gönderilmesini talep etmekteydi.. Aynı zamanda Batum, Trabzon ve Rize'd teyakkuzda bulunulması hususunu dile getiren Sabri Bey, İttihatçıların müthiş bir propaganda yaptıklarını, propaganda yapmak adamları bulunduğunu da kaydediyordu[71]. Müdafaa-ı Milliye Vekâleti tarafından İttihatçılar ve faaliyetleri hakkında tutulan tarihsiz bir not, Sabri Bey'in raporunda belirtilen hususların ciddi olarak ele alındığını göstermektedir. Söz konusu notta, Ali Fuad Paşa'ya emir verilmek sûretiyle Enver Paşa ve arkadaşlarını Rusya'dan çıkarmanın kolay olduğu, Enver Paşa, Dr. Nâzım ve Yüzbaşı İsmail Hakkı'nın Troçki ile beraber Batum'da bulundukları, Türkiye'ye yardım için silâh, asker ve komünistlik için para topladıkları kaydediliyordu. Ayrıca Trabzon Valisi Naci Bey'in Trabzon kayıkçılarıyla bir cemiyet kurduğu, Sırât-ı Müstakîm yazarı Eşref Efendi'nin Kastamonu ve Zonguldak'ta hazırlık yaptığı, Kastamonu Havali Kumandanı'nın Enver'e muvâfık cevap verdiği ve bu haberlerin Batum şehbenderi tarafından teyit edildiği belirtiliyordu. Söz konusu bilgi notunda Batum şehbenderinin değişmesi ve Tuapse şehbenderinin yerinde kalması gerektiği belirtilirken Bahriye mümessili Rasim Bey'in Halil Paşa'nın bir konferansında bulunduğu ifade ediliyordu. Yine tedbirler kapsamında iki gizli polis memuru ile para gönderilmesi ve Batum, Trabzon ve Rize'de teyakkuz halinde bulunulması hususları kaydediliyordu[72]. TBMM Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, 3 Eylül 1921 tarihinde Müdafaa-ı Milliye Vekili Refet Paşa'ya yazdığı yazıda, kendisine husûsî bir amaçla Batum'a seyahat eden bir kişiden ittihatçıların faaliyetleri hakkında önemli bilgiler verildiğini, ittihatçıların faaliyetlerine karşı önlemler alınmasını istemekteydi[73]. Söz konusu kişinin 1 Eylül 1921 tarihli raporunda ittihatçıların faâliyetleri hakkında önemli bilgiler verilmekteydi. Raporda, Enver Paşa'nın Bakırof müsteâr adıyla Rus konsolosunun misafiri olduğu ve konsolos da Enver Paşa'nın kimliği hakkında bilgisi olduğu belirtiliyordu. Raporu

[71] ATASE, İsh:15, K:1110, B:50-1 ve 2.
[72] ATASE, İsh:15, K:1110, B:
[73] ATASE, İsh:15, K:1110, B:53-2.

yazan kişi, Enver ve Halil Paşalar ve Doktor Nâzım ile yaptığı tartışmalar ülkeye girmelerinin ve ülke civarında dolaşmalarını özel bir amaç taşımasa da hükûmetin buna karşı önlem alacağını ve bu durumun bütün kuvvetlerin düşmana kullanılmasını engelleyeceğini anlatmaya çalıştığını ifade etmekteydi. Tartışma sırasında en karşıt tutumun Doktor Nâzım tarafından alındığı belirtilen raporda Enver Paşa ve Nâzım'ın Türkistan'a geçmelerinin kararlaştırıldığı, Halil Paşa'nın ise yanındaki âilesinin Lâkuba ve diğer Abazalara mensûbiyetinden dolayı Batum ve civârından başka yerde rahat edemeyeceğinde ısrar ettiği kaydediliyordu. Halil Paşa, Kayserili İsmail Hakkı ile birlikte Rize yönünden firâr ederek Batum'a sığınan eşkıya ve asker kaçakları ile temasta olmadığında ısrar etmişti.[74]

Bu arada Halk Şuralar Fırkası'nın iç ve dış teşkilâtları tarafından gönderilen murahhasların katılımıyla 5 Eylül 1921'de toplanan kongre tarafından, kongre icra bürosu adına Enver Paşa, Halil Paşa, Dr. Nazım ve Küçük Talât Beylerin imzalarını taşıyan 9 Eylül 1921 tarihli bir beyanname Büyük Millet Meclisi'ne gönderilmişti. Beyannamede, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadının Türkiye'deki muhtar bir teşkilâtı olan İttihad ve Terakki Şuralar Fırkası'nın Türkiye'de tanınması ve serbestçe faaliyette bulunması talep ediliyordu[75].

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez faaliyeti memleketin haricinde bulunan ve maksadı kimsece bilinmeyen gizli bir İslâm İhtilâl Cemiyetinin Türkiye'deki muhtar bir şubesi olan Halk Şuralar Fırkasına dönüşmesi, bu gizli ve hariçte çalışan cemiyetin bir şubesi olan Halk Şuralar Cemiyeti'nin meçhul bir mahalde yapılan kongresinde adı geçen kişilere mezkur bir beyanname ile Büyük Millet Meclisine müracaat için salahiyet verilmesi Varlık gazetesinin 6 Ekim 1921 tarihli nüshasında eleştiriliyordu. İttihatçıların bu talepleri "*Biraz da insaf*" başlıklı yazıda "*Beyannameyi imza eden zatlar memleketimizde meşhur simalardır. Bunlar eski İttihat ve Terakki Fırkasının ileri gelen ricali idi. Bunlarca da pek ala malum olsa gerektir ki İttihat ve Terakki Fırkası c fırkanın mütarekeyi müteakip inikad ettirdiği kongresinin alenen ve resmen verdiği bir karar mucibince fesh olunmuştur. Ve bütün emval ve nükudu onu istihlaf eden Teceddüd Fırkasına intikal etmiştir. O zaman daha İttihat ve Terakkinin merkezi*

[74] ATASE, İsh:15, K:1110, B:53-1.

[75] "*Suret-i mukarrerat*" adını taşıyan beyannamenin, İttihad ve Terakki (Halk Şuralar) Fırkası'nın iç ve dış temsilcilerinin katılımıyla toplanan kongrede kararlaştırıldığı ifade ediliyordu. Beyannamenin metni için bkz. Karabekir, İttihat ve ...., s.237-238.

umumisi azasından bulunan Mehmet Talat Beyle İttihat ve Terakki Hükûmeti azasından Enver Paşa ile Nazım Bey bizzat ve bilhassa cemiyetin infisahı lüzumu üzerinde kongre muvacehesinde ısrar ederek ve çünki: Cemiyet ve Fırka takip ettikleri siyaset ve tarikte tamamen iflas etmiş bulunduğundan artık memlekette yaşamağa hakları kalmamıştır diyorlardı.

Haydi: Farz edelim ki bir (hata) memleketin bin türlü müşkilât ve felaketler içinde terk edip şahsan kaçıp kurtulmak endişesinin vermiş olduğu telaş ile irtikap edilmiştir. Ve bilahire nadim olunarak İttihat ve Terakkinin yeniden ihyasına lüzum görülmüştür. O halde memlekette mevcut kanuna riayet etmek lazım gelmez miydi? 13 seneden beri kanunları ve Kavanin-i Esasiyeyi ihlal etmekte zerre kadar tereddüt etmeye imza sahipleri şimdi kanundan ve Kavanin-i Esasiye'den bahs ediyorlar. Öyleyse hiç olmazsa bu kere o kanun ve Kavanin-i Esasiyeye riayte lüzumunu idrak etmiyorlar mı? Münfesih bir cemiyetin ihyası için memlekette carî usul-ü hükûmete, cemiyetin meram ve nizamnamesini takdim ederek müsaade almaktan ibarettir. Şimdiye kadar böyle bir teşebbüsün vâfi' olduğunu bilmiyorum. Ve vâki' olmadığına tamamen kâniim. O halde İttihat ve Terakki Cemiyet ve Fırkası nasıl mevcut addedilebilir?"sözleriyle değerlendiriliyordu [76].

Hâriciye Vekili Yusuf kemal Bey, TBMM Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya hitâben 30 Eylül 1921 tarihli yazısında, Enver ve Halil Paşalarla Doktor Nazım ve Küçük Talat Beylerin icraat ve faaliyetlerine ilişkin en son olarak alınan bilgilerden, bu kişilerin Batum'a gelerek orasını kendilerine faaliyet merkezi edindiklerinin anlaşıldığını, bunun üzerine durumun Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan bildirildiğini belirtmekteydi[77]. Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 25 Eylül 1921 tarihli telgrafında Enver ve Halil Paşalarla Doktor Nâzım ve Küçük Talat Beylerin Batum'da bulundukları ve orasını kendilerine faaliyet merkezi edindikleri ve Halil Paşa'nın Abaza Harbiye Komisyonu ile görüştüğü hakkında bilgi alındığı ifade ediliyordu. Son günlerde Türk Komünist Fırkası'ndan İsmail Hakkı ve Cevad'ın Batum'a gelerek burasını teşkilat ve faaliyetlerine merkez edindikleri ve Yeni Dünya Gazetesini Batum'da neşredecekleri yönünde istihbarat aldıklarını kaydeden Karabekir, Abdurrahman Mesud

[76] Varlık, 6 Teşrinievvel 1337, Sayı:6
[77] CA, A: III-7-b, D:20, F:51-1.

namında birisinin İnebolu ve Zonguldak'a götürüleceği bilgisini de aktarıyordu[78]. Sürmene'de iki komünist şubesinin teşkili hakkındaki haberi mübalağalı bulan Karabekir, söz konusu teşkilâtın faaliyetinin yakından takip olunduğunu ve haklarında gerekli önlemlerin alındığını da bildiriyordu[79]. Karabekir, Halil Paşa'nın memleket dahiline kabul edilmemesi dolayısıyle pek mûteber ve Küçük Talât'ın maddi ve manevi vaziyeti itibariyle pek düşkün ve dalgın olduğunun alınan raporlardan anlaşıldığını ifade ediyordu. Halil Paşa'nın memlekete dönmesi için kendisine hususi bir mektup yazdığını kaydeden Karabekir, İttihatçı devlet adamlarından münasiplerinin memleket dahiline kabulüyle bu kişilerin dışarıdaki faaliyetlerinin önüne geçilmesi kanaatini de ortaya koyuyordu[80]. Varlık gazetesi'nin 24 Kasım 1921 tarihli nüshasında çıkan Fikret imzalı ve "*Sarıkamış*" başlıklı bir yazıda Enver Paşa "*....dünkü felaket günlerimize kadar biriken bu cinayet silsilesine rağmen O, hâlâ ecnebi memleketlerde yeni sergüzeşt yollarında dolaşmaktan vazgeçmiyor... Ona bırakılsa sanki bu milleti bütün tehlikelerden kurtarmış bir nâcî imiş gibi parlak vaadli, yaldızlı sözlerle yine memlekete girmek, bu sefer de yine yabancı menfaatler hesabına yeni maceralar yaratmakta gecikmez...Fakat hayır...Artık canı yanan, yakasını hırsa, cehle kaptırmamaya çalışan millet, bahusus böyle tecrübe ettiği türedilerden kurtulmak, hak, ilim, adalet ve kanun ile yaşamak istiyor. Ve böylelerine kendi felaketi karşısında at oynatmağa meydan vermiyor...*"sözleriyle eleştirilmeye devam ediliyordu[81]. Sakarya Muharebesinin zaferle sonuçlanması Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme umudunu yitirmesine neden olmuştu[82]. Böylece Enver Paşa'yı suistimal ederek ülkeye girebilme ihtimali yüksek olan Bolşevik hegemonyasının ve Moskova merkezli örgütlenmenin Anadolu'da üstünlük kurma girişiminin de önü kesilmiş oldu[83].

---

[78] CA, A: III-7-b, D:20, F:51-1.
[79] CA, A: III-7-b, D:20, F:51-1.
[80] CA, A: III-7-b, D:20, F:51-1.
[81] Varlık, 24 Teşrinisani 1337, Sayı:12.
[82] Nitekim Sovyet Rusya Sakarya Zaferi'nden sonra Türkiye'ye S. İ. Aralov başkanlığında sürekli ve resmî bir elçilik heyeti göndermişler, Ankara'da Sefarethane kurarak TBMM Hükûmetini muhatap devlet olarak tanımışlardı. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya ....., s. 609-610.
[83] Neşe Özden, "*İngiliz Belgelerine Göre Enver Paşa ...*", s. 569.

B-İTTİHATÇILARA YÖNELİK ÖNLEMLER

1- İttihatçıların Yurtdışına Çıkarılması

3. Fırka Kumandanı Nuri Bey, 4 Nisan 1921 tarihli şifreye cevap olarak Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya 6 Nisan günü Trabzon'dan çektiği telgrafta, Halil Paşa hakkındaki emri kendisine tebliğ ettiğini belirtmişti. Nuri Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine olan teveccüh ve muhabbeti nedeniyle Halil Paşa'nın mütehassis olduğunu ve teşekkür ettiğini ifade etmişti. Nuri Bey, Halil Paşa'nın, Ermeniler tarafından bir suikaste uğrayacağı endişesiyle Batum'a gitmeyi muvafık görmediğini ve yine aynı düşünce ile Avrupa'nın diğer bir mahalline de gidemediğini, Tuapse tarafıyle Rusya'ya dönmeyi ehven-i şer saydığını, ancak âilesini beraber götürmek veya burada bırakmak veyahut İstanbul'a iâde eylemek şıklarından birine karar verebilmek için refikasının İstanbul'dan Trabzon'a gelmesi için muvafakat verilmesini beklediğini ifade ediyordu. Nuri Bey, Halil Paşa için *"...Ailesini burada bırakmağa mecbûrî olduğu halde maîşetinin temini ve kendilerine de muvakkat bir memuriyet verilmek sûretiyle iâdesi gibi ..."* bir tedbirin alınmasını da muvâfık görmekle birlikte bu hususun gereğinin yapılmasının Mustafa Kemal Paşa'nın görüşüne bağlı olduğunu da eklemekteydi[84]. 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'in, 15 Nisan 1921 tarihli telgrafında "*...Halil Paşa'nın âilesi vürûd etmiştir. Müşarünileyh âilesiyle birlikte iki ay kadar burada kalmasına müsâade olunmasını istirham ediyor. Bu sûretle müsâade-i Sâmilerine mazhar olduğu takdirde Çoruh mıntıkasında hiçbir kimse ile temas ettirilmeksizin müddet-i mezûniyeti ikmâl eylemesi de temin olunabilecektir. Muğber olarak iâde olunduğu takdirde müşârünileyh ve emsâli gibi muhteremlerin bolşeviklere âlet oldukları ve pek çok fazlalıklar tevlid eyliyecekleri âşikârdır. Buna binâen karar-ı sâbık-ı kat'înin kendilerine te'kîden tebliğ edilib edilmeyeceğinin veyahutmüddet-i mezkûre ile burada kalmasına mezûn olub olmadığının emr ve iş'ârına müsâade buyurulmaları marûzdur....*" demesi üzerine, TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, tegrafı "*Kumandan ve vâli verilmiş olan emirleri ifâ etmiyorlar.*"notunu yazarak 24 Nisan günü

[84] CA, A: III-7-b, D:20, F:30 ve 30-1.

Fevzi Paşa'ya havale etmişti[85]. Fevzi Paşa da yine Nuri Bey'in telgrafının altına "*İâdeleri zarûridir. Hükûmet-i merkezî emirlerini icrâ etmeleri hakkında muâmele-i kânuniye icrâsını lâzımdır.*" notunu düşmüştü[86]. Nuri Bey'in 15 Nisan günlü telgrafına cevâben, EHU Vekili Fevzi Paşa 25 Nisan 1921'de çekilen telgrafında, Şark Cephesi ve 3. Fırka kumandanlıklarından Halil Paşa'nın memleketten ihrâcı hakkında daha önce tebliğ edilen Heyet-i Vekile kararının icrâsında vukûa getirilecek ertelemenin mesûliyeti gerektirdiğini göz önünde tutmalarını istemiş ayrıca verilen emirlerin harfiyen tatbikini usül edinmeleri gerektiğini, Halil Paşa'nın tebliğ edilen karara uyularak geciktirilmeksizin memleketten ihrâç edilmesini ve neticenin bildirilmesi lüzûmunu ifade etmişti[87]. Bunun üzerine Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, EHU Riyasetine yazılan 4 Mayıs 1921 tarihli telgrafında Halil Paşa'nın ailesi ile birlikte Trabzon'dan, Rusya'ya gaz almak amacıyla giden bir Romen vapuruna binerek, 28 Nisan günü Tuapse'ye hareket ettiğini bildiriyordu[88].

Karabekir, TBMM Riyasetine yazdığı 28 Nisan 1921 tarihli telgrafta, Dahiliye Vekâleti tarafından hudut dahiline kabul edilmemesi bildirilen Azmi Bey'e bu hususu tebliğ ettiğini ve elyevm Sarıkamış'ta rahatsız bulunan Azmi Bey'in iyileştikten sonra Heyet-i Vekile kararı veçhile hudut haricine çıkarılacağını belirtmişti. Karabekir ayrıca Azmi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı hususî telgrafın suretini de ilâve etmişti. Azmi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı telgrafta, memleket dahiline müsaade olmadığı kararını tebellüğ ettiğini ancak vatana dönmesinin üç temel nedeni olduğunu belirtiyordu. Bunlardan ilki olarak, Rusların vaziyet-i hâzırasının kendisine Rusya dahilinde memlekete yararlı olacağı bir çalışma sahası bırakmamasını; ikinci olarak maddî ve siyasî bir çok sebeplerle kendisi için artık Rusya'da bulunabilmek imkânı kalmadığı gibi İngilizlerin her taraftaki takibatından başka Avrupa'da yaşamağa da malî kudretinin müsait olmamasını ve son olarak ta İstanbul'da her türlü baskı ve darlığa düşmüş olan ailesinin perişan halinin de buna eklenmesini gösteriyordu. Azmi Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan memlekete dönüşünün sanıldığı gibi hiçbir şey ile ilgisi olmadığına emin olmasını istemekte ve telgrafını "*...Senelerce vatana ifa ettiğim hidematı gerek zat-ı samilerinin ve gerekse diğer zevatın vaziyetlerinden hiç de farklı*

---

[85] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-8.
[86] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-8.
[87] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-8.
[88] ATASE, İsh:16, K:1167, B:107-7. Kâzım Karabekir Paşa, 16 Nisan 1921'de şüpheli ittihatçıların tümünün ülkeden çıkarıldıklarını kaydetmektedir. Bkz..Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s. 233.

olmadığı halde hiçbir arada yaşamağa imkan ve kudret olmadığı cihetle cidden perişan olan ailemi İstanbul'dan celb ederek tensib buyuracağınız mahalde ve arzu ettiğiniz şekilde ikametime müsaade eylemelerini bir kere daha zat-ı alilerinden istirham ediyorum efendim..." sözleriyle bitirmekteydi[89]. BMM Reisi Mustafa Kemal Paşa 2 Mayıs 1921'de ulaşan bu telgraf üzerine 7 Mayıs'ta Şark Cephesi Kumandanı Karabekir'e yazdığı telgrafta hükûmet güvenliğinin, iç ve dış siyasetin Azmi Bey'in memlekete avdetine henüz müsaid olmadığını, bu nedenle Azmi Bey hakkındaki heyet-i vekile kararının değişmesinin mümkün olmadığını ifade etmişti[90]. İcra Vekilleri Heyeti'nin 24 Mayıs 1921 tarihli toplantısında, Trabzon'da bulunan Küçük Talat Bey'le Sarıkamış'ta bulunan Azmi Bey hakkında bir karar alınması lüzumunu içeren Dahiliye Vekili'nin 19 Mayıs 1921 tarihli ve Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nin 3172 numrolu tezkeresi ile ilişiğinde Şark Cephesi Kumandanlığı'nın telgraf metni okunmuş ve bunların hudût hâricine çıkarılmalarının, daha muvâfık olacağının tebliği kararlaştırılmıştı.[91]

2-İttihatçıların Cepheden Uzaklaştırılması

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne yazdığı 1 Mayıs 1921 tarihli telgrafında bolşeviklik ve halkçılık gibi muhtelif siyasî cereyanlara sahne olan Trabzon'da güçlü kişiliği ile söz konusu cereyanları ve memleket dahilindeki kişileri bilen bir komutana şiddetle ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve Moskova'dan yakın zamanda dönen ve Rusya'da uzun müddet bulunduğundan bolşevik siyasetine vâkıf olan Kaymakam Seyfi Bey'in vekâleten Trabzon'da 3. Fırka Kumandanlığı'na tayini teklif edilmişti. 3. Fırka kumandanı Kaymakam Nûri Bey'in ise Erzurum'da 15. Kolordu Ahz-ı Asker Heyet-i Riyaseti'ne ve Erzurum Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı Vekâleti'ne tayinini münasip gördüğünü belirten Karabekir, Trabzon'da bulunan ailesinin yanına izinli

---

[89] CA, A: III-7-b, D:20, F:32.
[90] CA, A: III-7-b, D:20, F:32.
[91] 24 Mayıs 1921 Tarihli Heyet-i Vekile kararında şöyle denilmekteydi: " ... *Trabzon'da bulunan Küçük Talat Bey'le Sarıkamış'ta bulunan Azmi Bey hakkında bir karar ittihazı lüzumunu havi Dahiliye Vekili'nin19 Mayıs 337 tarihli ve Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti 3172 nmrolu tezkeresi ile merbutı Şark Cephesi Kumandanlığının şifre telgrafnamesi mahlulü sûreti İcra Vekili Heyetinin 24/5/37tarihindeki ictimaında kıraet olunarak bunların hudûd hâricine çıkarılmaları daha muvâfık olacağının tebliğini karargîr olmuştur...*" Bkz. BCA, 30.18.1.1.3.22..15.

olarak hareket etmiş olan Kaymakam Seyfi Bey'in Trabzon'a geldiğinde 3. Fırka Kumandanlığı Vekâletinde istihdam olunacağını, Nuri Bey'in de Erzurum'a çağırılacağını bildirmişti[92]. Erkân-ı Harp Kaymakamı Seyfi Bey'in Trabzon'a tayin olunduğunu haber alan Mustafa Kemal Paşa, Şark Cephesi Kumandanı Karabekir'e yazdığı 22 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, gerek Seyfi Bey'in Trabzon'da bulunmasını gerekse bütün insanî niteliklerine rağmen Cephe Erkân-ı Harp Reisi Kâzım Bey'in mevcut görevinde devamını sakıncalı gördüğünü, Seyfi Bey'in kayıtsız şartsız vâsıta olacağına şüphesi bulunmadığını ifade etmişti[93]. EHU Vekili Fevzi Paşa da Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 24 Mayıs 1921 tarihli telgrafta Enver Paşa'nın şarkta bolşevik tertip ve teşebbüslerine karşı alınacak tedbirleri daha önce bildirdiğini belirtmiş, daha önce Enver Paşa'nın yaverliğinde bulunmuş Cephe Erkân-ı Harp Reisi Kâzım Bey ile sâbık İstihbarat Şubesi Müdürü Erkân-ı Harp Kaymakamı Seyfi Bey'in Enver Paşa'ya bağlılıklarının devam etmesinin tabiî olduğunu, bu kişilerin münasip bir sûrette Şark Cephesi'ndeki görevlerinden uzaklaştırılarak yerlerine sağlam seciyeli kişilerin tayinini muvafık gördüğünü bildirmişti[94]. Enver Paşa'nın sâbık yaveri Şükrü Bey, Trabzon'da teşkilât reisi iken Rize'de alay kumandanı olmuş bu arada Trabzon'daki fırkaya kendi adamlarını yerleştirmişti. Tuapse'ye 3. Fırka adına kurye ve eslihâ nakli için Şükrü Bey'in adamları gönderilmeye başlanmıştı. Tuapse'ye geldikten sonra Moskova'ya giden bu kişiler ellerinde birtakım şifreler bulunduğu halde Enver Paşa ile görüşüyorlardı. Şifreler Şükrü Bey, Kâzım Paşa ve Erkân-ı Harp Reisi Kâzım Bey arasında kullanılmaktaydı.Şükrü Bey'in Rize gibi Taupse'ye yakın bir limanda alay kumandanı bulunmasının onun yardımıyla Enver Paşa'ya birçoklarının iltihâk etmesinde etkili olacağını belirten Tuapse Şehbenderi Sabri Bey, Şükrü Bey'in Rize'den alınmasını gerekli görmekteydi[95]. Nitekim Enver Paşa, henüz Berlin'den ayrılmadan 28 Ocak 1921'de Halil Paşa'ya yazdığı mektupta, ülke içinde doğrudan doğruya İttihat ve Terakki yönetimine bağlı kişiler arasında bir parti teşkilâtı yapması için Şükrü Bey'e

---

[92] ATASE, İsh:16, K: 1153, B:102-1.

[93] Karabekir, İttihat ve Terakki..., s.223. Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kâzım Bey, Enver Paşa'nın kız kardeşi Mediha'nın eşiydi. Masayuki Yamauchi, Kaymakam Seyfi Bey ve Miralay Dr. İbrahim Tâli Beylerin de Enver Paşa'nın tesiri altında bulunduklarını hatta üyelikleri söz konusu olmasa da İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı üyesi gibi olduklarını belirtmektedir. Bkz. Masayuki Yamauchi, Hoşnut Olmamış Adam- Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a, İst. 1995, s.53.

[94] Karabekir, İttihat ve Terakki..., s.224.

[95] Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri...., s.668.

talimat verdiğini kaydediyordu[96]. Enver Paşa'nın talimatına göre Şükrü Bey, söz konusu teşkilâtı silahlandırarak, gerektiğinde ülkede duruma hâkim olacak şekilde hazırlayacaktı. Enver Paşa, Halil Paşa'dan Karahan'dan alacağı 250 bin Rubleden 50 binini Şükrü Bey'e göndermesini de istiyordu[97]. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, Şark Cephesi Kumandanı Karabekir'e yazdığı 24 Mayıs 1921 tarihli hususî şifresinde Garp Cephesi'ne gelen 11. Alay Kumandanı Binbaşı Şükrü ve 7. Alay Kumandanı Rıza Beylerin, Halil Paşa'nın iâdesini ve Enver Paşa'nın kabul olunmamasını tenkide eğilimli olduklarını, dolayısıyla bunlarla Enver Paşa'nın sıkı münasebetinin ve ortak teşkilâtının olup olmadığını soruyordu. İsmet Paşa, Karabekir'den bu kişilere emniyetinin derecesini de soruyordu. İsmet Paşa, Enver Paşa'nın daha önce Almanlara dayandığı gibi Rus kuvveti ile de cebren memlekete girmeye uzun müddet çalıştığını bunda başarılı olamadığını şimdi ise İslâm ihtilâl Cemiyeti adında gizli bir teşkilâtı yayarak orduyu ele geçirme düşüncesinde olduğunun anlaşıldığını belirtiyor ve "... *Bunlar tabii Şark ordumuzdan başlarlar. Bizim Garp cephesindeki harekâtımız çok imtidat edebileceğinden şarkta Ruslar dahi uzun müddet serbest kalırlar. Hasılı İttihatçılar, Ruslar, Erzurum'un mahut müfsitleri her biri başka maksat için Şark ordumuza hücum edeceklerdir. Bu hücumların kâffesine mani olan yalnız sensin. Binaenaleyh mühacemât mütemerkizen sana teveccüh ediyor. Açık tedbir ve hücumlardan endişe etmeyiz, fakat hiyanet ve hileye gelmeden endişe ederim. Kendine gayet sağlam bir muhit temin etmeli ve son derece müvesvis olmalısınız...*" sözleriyle ordu içinde Enver Paşa yanlılarına karşı çok dikkatli olunmasını istiyordu[98]. İsmet Paşa, Karabekir'den tedbirler çerçevesinde Cephe Kumandanlığı Erkân-ı Harbiye Reisi Kâzım Bey'in ailesinin iradesine inanılmaz derecede esir olması nedeniyle görevinden alınmasını ve yerine güvenilir bir kişinin tayin edilmesini de istiyordu[99].

EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'na yazdığı 25 Mayıs 1921 tarihli telgrafta, İstanbul'dan Ankara'ya gelen Erkân-ı Harp Kaymakamı Kadri Bey'in Şark Cephesi Erkân-ı Harbiye Riyasetine tayinini düşündüğünü belirtmiş ve

---

[96] ATASE, İsh:16, K: 1167, B:118-4.
[97] ATASE, İsh:16, K: 1167, B:118-4.
[98] Kâzım Karabekir, İttihat ve Terakki..., s. 218-219; Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya...., s. 614.
[99] Kâzım Karabekir, İttihat ve Terakki..., s. 218-219; Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya...., s. 614.

Karabekir'den Kadri Bey'in tayini hususundaki düşüncesini sormuştu[100]. Cephe Kumandanı Karabekir, T:B.M.M. Reisi Mustafa Kemal Paşa ve EHU Vekili Fevzi Paşa'ya makine başında yazdığı 26 Mayıs 1921 tarihli cevabî telgrafta Kadri Bey'in tayininin muvâfık olduğunu bildiriyordu. Karabekir, Kâzım Bey'i pek çalışkan ve pek halûk olduğunu, ileri harekâttan ziyade geri işlerini daha iyi yerine getireceğini, hatta savaş harp vaziyetinin ayrıntılarıyla dahi bizzat meşgul olan bir komutana iyi bir erkân-ı harbiye reisi olacağını belirtiyordu. Bu yüzden Garp Cephesinde veya Ankara'da bir vazife verilmesi muvafıktı. Şark Cephesi'nden ayrılmasında bir sakınca bulunmamaktaydı. Karabekir, Seyfi Bey'in Enver'den çok kendisine sadık olduğunu ve Erver Paşa'nın "*cinayetlerini*" takdir ettiğini ve kendisinin yakınında bir fırkada çalışmasını çok istediğini belirtiyordu[101]. Sahilin Bolşevik propagandalarına akıl erdirecek ümeradan elde kimsenin bulunmadığını kaydeden Karabekir, gerekli özellikleriyle beraber Şark Cephesi'ne bir fırka teşkil edebilecek ve gerektiğinde kullanılacak birinin tayini halinde Seyfi Bey'in 9. Fırkaya aldıracağını bildiriyordu. Karabekir, Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta binlerce Şark evlâdını mahvetmiş ve memleketi harabezara döndürerek kaçmış olması dolayısı ile ordu ve halk arasında kendisine itimat ve emniyetin olmadığını kaydediyordu[102]. Valilerin ordudan uzak yerlerde rollerinin büyük olması dolayısıyle özellikle Trabzon ve Rize hükümetlerinin sağlam ellerde bulunmasına dikkat edilmeliydi. Valiler, Müdafaa-i Hukuklara halkın cehaleti dolayısı ile istedikleri şekli ve fikri verebiliyorlardı. Karabekir, Enver'in eliyle birçok feyiz almış kimselerin bilhassa mevkiden düşerlerse yahut düşmüşlerse nasıl bir program olursa olsun soruşturmadan efendilerini mevkiye taşımaya çalışacaklarını belirtiyordu. Karabekir, Kızılların askerî harekâtla amaçlarına ulaşamayacaklarını, büyük kayıplar karşılığında belki arazi kazanacaklarını ancak kaybedeceklerinin daha çok olduğunu tahmin etmekteydi[103]. Kâzım Karabekir Paşa, Şark Cephesi'nin en zayıf yerinin Artvin ve sahiller ile Acara ve Batum olduğunu belirtiyordu. Bol para ile ve islâm askeri ile teşkilâta başlayan Rusların Enver'den en etkili biçimde bu mıntıkada yararlanabileceklerini ve halkçılık teşkilâtını orada tamamladıktan sonra Lâzistan ve Trabzon'a kol salacaklarını buna karşı gerekli önlemlerin Cephe Kumandanlığı

---

[100]Kâzım Karabekir, İttihat ve Terakki..., s. 224-225.
[101] ATASE, İsh:16, K:1157, B:175-4 ve 5; Karabekir, İttihat ve Terakki..., s. 225-228.
[102] ATASE, İsh:16, K:1157, B:175-4 ve 5.
[103] ATASE, İsh:16, K:1157, B:175-4 ve 5.

tarafından alındığını bildiriyordu. Bu çerçevede özellikle Acara ve Batum'da Enver'in programı izah edilerek Enver Paşa'nın bolşevik olduğu, kadınların dinden çıkarak erkeklerle birlikte açık gezecekleri yönünde halka duyurular yapılmış ve dinî hisleri tahrik olunmuştu[104]. Karabekir, 26 Mayıs 1921 tarihli söz konusu telgrafında hükûmetin kendisine yardımcı olmaması durumunda Şark Cephesi'nin sol cenâhının felce uğrayabileceğini belirtmişti. Kâzım Karabekir, daha önce Enver Paşa'nın yaveri Şükrü'nün bazı subaylarla teşkilât-ı mahsusa yapmak üzere Lazistan'a gönderildiğini, Küçük Talât'ın Trabzon'da Müdafaa-i Hukuk merkezine yüksek maaşla üye kaydettirip bu merkezi İttihat ve Terakki haline dönüştürdüğünü ancak yine de valilerin azil ve atama nedeni hakkında kendisine bilgi verilmediğini ifade etmişti. Kâzım Karabekir Paşa, doğunun savunulmasına ilişkin kaygılarını da yansıttığı söz konusu telgrafta, Artvin'nin doğu cephesinin en hassas bir kapısı olduğunu ancak mutasarrıflık sorununun henüz istediği biçimde çözülemediğini kaydetmekteydi. Kâzım Karabekir, Dahiliye Vekâleti'nin sonunda Oltu mutasarrıfının Artvin'de oturmasını kabul ettiğini ancak sorunun çözümünde mülkî taksimatın da çok büyük rol oynadığını belirtmekteydi. Haziran ayına kadar karlarla örtülü yüksek dağlarla birbirinden ayrılan bölgede, Kâzım Karabekir, Oltu'daki bir adamın işinin Ardahan veya Erzurum'la, Şavşatlı bir adamın işinin ise Artvin ile olacağı tespitini yapmaktadır. Bölgede daha önce Kars, Ardahan ve Batum'un merkez olduğunu kaydeden Kâzım Karabekir, Batum'un yerini Artvin'in alacağını belirtmektedir. Ahali mülkî teşkilâtın kendi dertleri ile uyuşmamasından dolayı sıkıntı çekmekteydiler. Kâzım Karabekir, Dahiliye, Maliye, Adliye ve diğer devlet memurlarından şüpheli kimselerin Trabzon ve doğusuna gönderilmemesini ve Dahiliye Vekâleti'nin siyasetle uğraştığını hissettiği memurları Şark Cephesi Kumandanlığına bildirmesini de istemekteydi[105]. EHU Vekili Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 26 Mayıs 1921 tarihli telgrafı üzerine yazdığı 29 Mayıs 1921 tarihli cevâbî telgrafta Şark Cephesi Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne Erkân-ı Harp Kaymakamı Kadri Bey'in tayin edildiğini, Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kâzım Bey'in ise bir vazifeye tayin edilmek üzere hemen Ankara'ya hareketine müsaade edilmesini bildiriyordu. Trabzon'da kurulacak fırka için gerekli özellikleri taşıyan komutanın tayininden sonra Seyfi Bey'in 9. Fırka Kumandanlığı'na tayininin muvafık olacağını belirten Fevzi Paşa, Karabekir'e idarî teşkilat ve mülkî memurlara ilişkin

[104] ATASE, İsh:16, K:1157, B:175-4 ve 5.
[105] ATASE, İsh:16, K:1157, B:175-4 ve 5; Karabekir, İttihat ve ...., s.225-227.

görüşlerinin Dâhiliye, Mâliye ve Adliye vekâletlerine yazıldığını, bu konudaki tekliflerinin dikkate alınacağını ifade ediyordu[106]. Karabekir, EHUR'e yazdığı 30 Mayıs tarihli cevâbi telgrafta, Kars'tan Tiflis'e hareket etmek üzere iken Kâzım ve Seyfi Beyler hakkındaki emirleri aldığını ve Kâzım Bey'in dört gün sonra Tiflis'ten döndükten sonra Ankara'ya hareket edeceğini bildiriyordu[107]. Karabekir'in 12 Haziran 1921 tarihli telgrafında ise Kâzım Bey'e EHUR'inemrinin duyurulduğu, Kâzım Bey'in 10 Haziran'dan itibaren görevinden ayrılarak yol hazırlıkları ile meşgul olduğu kaydediliyordu[108]. Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, EHUR'e yazdığı 27 Haziran 1921 tarihli telgrafta, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Nuri Bey'in ülkemizde özellikle bolşevik cereyanlarına aleyhtar ve namuskâr bir kişi olduğunu ve bu yönden Trabzon'da görevine devam etmesinin yararlı olabileceğini ancak Enver Paşa ve taraftarlarına karşı hissolunan eğiliminin de göz önünde bulundurulması düşüncesinde olduğunu belirtiyordu. Karabekir, Küçük Talât'ın Trabzon'dan ihracı hakkında verilen emrin uygulanmasında müsamaha ve Küçük Talât'ın Müdafaa-ı Hukuk'taki İttihatçılarla teşrik-i mesaisi ve Müdafaa-ı Hukuk merkezine dolgun maaşla müşavir tayin edilmesi gibi hususların hep Nuri Bey zamanında olduğunu kaydediyordu. Nuri Bey'in Enver Paşa'nın şahsına pek bağlı ve itaatkâr bulunduğunun söylendiğini, burumun araştırılarak Nuri Bey'in mesaisi mevcut duruma uygun bulunduğu takdirde Trabzon'a nakil ve iâdesinde bir mahzur bulunmadığını ifade ediyordu[109]. Karabekir'in telgrafı üzerine "*Evet bu mahzur vardır.*" notunu yazan EHU Vekili Fevzi Paşa, 28 Haziran 1921 tarihli cevâbi telgrafında Karabekir'in söz konusu telgrafta ortaya koyduğu sakıncalar üzerine Nuri Bey'in Trabzon'a nakil ve iâdesinin câiz olmadığını bildiriyordu[110].

Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, 22 Ekim 1921'de EHUR'ne Halil Paşa'nın memleket içine ferden gelmekten uzak durmakla birlikte dışarıda arkadaşlarıyla faâliyeti artırdığını, yurda dönen kimselere Türkiye'de yakında kızıl inkılâp olacağını söylediğini, Türkiye'de komünistlik ilânı için çalışan pespâye birtakım insanlarla da teşrik-i mesâide bulunduğunu yazmaktaydı. Karabekir, Halil Paşa'nın son günlerde "*Mustafa Kemal Paşa ve onun mezâlim ve günahkâr muhîti*" diyerek

[106] ATASE, İsh:16, K:1157, B:169-4.
[107] ATASE, İsh:16, K:1157, B:169-3.
[108] ATASE, İsh:16, K:1157, B:169-1.
[109] ATASE, İsh:16, K:1166, B:97-3.
[110] ATASE, İsh:16, K:1166, B:97-2.

Ankara'ya karşı vaziyet aldığını, ayrıca kendisiyle Mustafa Kemal Paşa arasına girecek yönde propaganda yapmağa başladığını da kaydetmekteydi[111]. İttihatçıların bu tarz mesâisinin Seyfi Bey'in durumunu zayıflattığını, bu kişilerin aleyhlerinde çalışmasına rağmen Seyfi Bey'i halk nezdinde kendi aleyhtarı olmaktan uzak gösterebileceklerini ifade eden Karabekir önlem olarak, "*...sâhil mıntıkasındaki cüz'-i tâm kumandanlarını Enver Partisiyle maddî manevî mücadele kuvvetini hâiz kimselere tevdî için Kars mıntıkası için mühim olan şahsiyetleri derhal sâhillere göndermek mecbûrî oldu. Bunun için 6. Süvarî Fırkası Kumandanı Miralay Sâmi Sabit Bey'i, 13. Fırka Kumandanlığına gönderiyorum. Rize'deki alaya da erkân-ı harb kaymakamı Ali Galib Bey'i gönderdim. Lüzûm görülürse Trabzon'daki alaya da Kars'tan birini göndereceğim. Sâmi Bey'in Trabzon'a muvâsalatında Seyfi Bey'i Cephe Erkân-ı Harbiye Riyasetine celb edeceğim. Erkân-ı Harbiye Reisim Kadri Bey'in birçok zamanlar ateşe militerlik ve hâriciye işlerinde bulunduğundan yine orduya irtibatı bâkî kalmak şartîyle herhangi bir hâriciye memuriyetine tayinini istirham etmektedir. Elyevm bizim için günden güne ehemmiyeti tezâyüd eden (Tebriz) Baş şehbenderliğine tayinini muvâfakat ediyor. Henüz tekâmül eden süvâri fırkasından Sâmi Bey'in ayrılmasını şimdiye kadar muvâfık bulmamıştım. Fakat sâhilin ehemmiyetiyle mütenasib başka bir kimse bulunamadığından ve ehemmiyeti bu günlerde ziyade arttığından bu fedakârlığı yapıyorum. Fakat süvâri fırkasına mesleğinde yetişmiş, sunûf-u muhtelife ta'biyesine âşina başka birini tanımadığımdan El-Cezire Cephesi''de piyade fırka kumandanlığı îfa eden Kenan Bey'in tayinini ve Kadri Bey'in de ordu ile irtibatı bâkî kalmak üzere Tebriz Başşehbenderliğine tayinini pek ziyade ricâ ederim...*" diyordu[112].

EHUR'un 1 Haziran 1921 tarihli raporunda, bolşeviklerin İttihatçılar ve Türk komünistler aracılığıyla yaptıkları propaganda faaliyetleri karşısında alınan önlemler şu şekilde sıralanıyordu:

a) Halil Paşa'nın memlekette ikameti câiz görülmemiş ve Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyetinin kararıyle ailesiyle birlikte 28 Nisan'da Tuapse'ye iade olunmuştu.

b) Amasra'ya çıkan Naim Cevad ve iki Rus tutuklanarak Naim Cevad Ankara'ya getirilmiş, Ruslar ise serbest bırakılmıştı. Naim Cevad Ankara'da sorgulanmaktaydı.

---

[111] ATASE, İsh:10, K:620, B:125-1.
[112] ATASE, İsh:10, K:620, B:125-1.

c) Şark Cephesinde bolşevikliğe âlet olabilecek memûrların değiştirilmesi ve bu meyanda Enver'le geçmişte ilişkileri göz önünde bulundurulan Şark Cephesi Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kâzım Bey[113] Ankara'ya celb, Kaymakam Kadri Bey söz konusu göreve tayin olunmuştu.

d) Bundan başka Mustafa Suphi'den sonra komünistlerin Türk komünisti olarak tanıdıkları ve ilişki kurdukları Sarıkamış'ta Tabib Yüzbaşı Fuat Sabit Efendi Ankara'ya getirilmekteydi.

e) En çok Bolşevik propagandasına maruz olan Şark Cephesi kendi mıntıkasında ahaliyi aydınlatmaya çalışılmakta olduğu gibi Erzurum'da bu maksatla bir gazete tesisi için çalışılmaktaydı.

f) Doğudan ülkemize girmek isteyen kişiler, Tiflis veya Batum konsoloslarımızın vizelerini almaksızın ülkeye kabul olunmayacaklardı.

g) Ankara'da basın ve ajanslarla bolşevik karşıtı propagandaya başlandığı da belirtiliyordu[114].

EHUR'un, bolşevik faaliyetlerine karşı alınan ve alınacak önlemler konusunda hazırladığı 1 Haziran 1921 tarihli raporda Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in görüşlerine yer veriliyordu. Kâzım Karabekir kızılların askerî harekâta teşebbüs edeceklerini tahmin etmediğini ancak en zayıf yerimizin Artvin, sahiller, Acara ve Batum olduğunu belirtiyordu. Ruslar, bol para ve islâm askeriyle teşkilâta başlamışlardı. Kâzım Karabekir, Rusların en etkili olarak Enver'den ve Moskova'dan yararlanacaklarını, halkçılık teşkilâtını Moskova'da tamamladıktan sonra Trabzon ve Lazistan'a kol salacaklarını, buna karşı Şark Cephesi Kumandalığı tarafından önlemlerin alındığını kaydediyordu. Şark Cephesi Kumandanlığı tarafından özellikle Acara ve Batum'da Enver Paşa'nın programı açıklanıyor ve kadınların dinden çıkarak erkeklerle birlikte açık gezecekleri halka duyurularak dinî hayatları tahrik ediliyordu[115].

---

[113] Mehmet Kâzım (Orbay) 1887-1964:Enver Paşa'nın eniştesidir. Ankara'ya davet edilerek 16 Ağustos 1921'de Milli Savunma Bakanlığı Ordu Dairesi başkanlığına atanmıştır. Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan....i**, s. 231-233.
[114] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-3 ve 4.
[115] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-4 ve 5.

3-Halk Şuralar Fırkası Programı ve Naim Cevad'ın Tevkifi

Enver Paşa'nın Rusya'ya dönmesinden sonra çevresinde bulunan İttihatçılar Mesaî Programı yerine "*Halk Şûralar Fırkası Programı*" adında yeni bir program hazırlamışlardı. Kâzım Karabekir, TBMM Başkanlığına 5 Mayıs 1921'de çektiği tarihli telgrafta, Halk Şûralar Fırkası Programının içeriği ve hazırlanışı hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Tamamı ile bolşevik ve komünizm esâslarını içeren 85 maddelik programın Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştı. Kaymakam Seyfi Bey, Moskova'da Enver, Bedri ve Naim Cevad'ın programı bastığını görmüş, Enver Paşa Seyfi Bey'e "*Gizli işimizi yakaladın!*" demişti. Yusuf Kemâl Bey'e de isteği üzerine imza karşılığı programın bir nüshası verilmişti. Yusuf Kemal Bey'in ifadesine göre Karahan, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesini sağlayarak bir karışıklık çıkarmaya çalışıyordu. Çiçerin de Türkiye ile İngiltere arasında barış yapılması ihtimaline karşı Enver'in Anadolu'da inkılâp yapması için yardımda bulunuyordu[116]. Kâzım Karabekir, programda yer alan hususları da açıklıyordu. Halk Şûralar Fırkası Programı özetle şu hususları içeriyordu:

1- Emperyalizm sorununu cihandan kaldırmak.

2- Erkek ile kadın arasında hiçbir fark kabul etmeyerek bir çalışma tarzı kurmak sûretiyle yeni bir toplumsal hayat sağlamak.

3- Köy, nahiye, kaza ve vilâyette yerel yönetimlerin yerel şûralara terki.

4- Memur, polis, jandarma ve diğer yetkililerin halkın kendisi tarafından atanması ve seçilmesi.

5- İhtiyar, hasis vasıtalarla geçinenlerin, bilcümle mülkî memurlar ile ulema ve askerin seçilemeyeceği.

6- Halk ile hükûmet iradesindeki ikiliğin kaldırılması ve halkın kendi işini kendi görmesi.

7- Barış zamanında ordunun milis haline dönüştürülmesi ve gerektiğinde iş orduları kurulması.

8- Subayla erlerin siyasî haklar bakımından aynı derecede bulunması.

9- Arazinin köylülere taksimi ve fazla ürün için şûra çiftlikleri kurulması.

---

[116] CA, A: III-7-b, D:20, F:35-1 ve2; Karabekir, İttihat ve...., s.160-vd.

10-Vicdan serbestliğinin Türkiye dinî siyasetine girmesi.[117]

Kâzım Karabekir, programın içeriğinin Rusların bolşevizmi ilk ilân ettikleri programda yer alan hususlar olduğunu belirtiyordu. Rusya, karışıklık ve kanlı tecrübelerden sonra söz konusu programın bir çok maddesinden vazgeçerek kuvvetli bir ordu bulundurma zorunluluğu duymuştu. Kâzım Karabekir, Trabzon'da Küçük Talât, Ankara'da Nail ve diğer kişilerin programın Anadolu'ya girmesinde kanal olduğunun sanıldığını belirtiyordu. Kâzım Karabekir'e göre Ruslar amaçlarına ulaşmak için hükümeti halk eline vererek bozacaklardı. Yine orduyu milis yapacağız diye dağıtarak daha sonra çok büyük miktarda para ile Enver Paşa'ya çapulculardan oluşan bir Kızılordu kurduracaklardı. Kâzım Karabekir, Enver Paşa hakkında "...*Manastır dağlarında iken, yıldızlı kâşanelerde yaşamayarak millet için her varlığımızı fedadan ibaret olan ilk yemini, sarayların hava-yı saâdetine bozan Enver Paşa'ya Harb-i Umumi'ye atılmakta acele edilmemesini, Almanların ilk muvaffakiyetlerine aldanılmayarak intizarda bulunmaklığımızın faydasını erkân-ı harbiyesi kendisine hergün anlatırken o, memleket için esaslı bir çok menafii temin etmeden ve mukadderatı milleti idare edenlere dahi haber vermeden harbe girdi. Kuvvetimizi israf etmemekliğimizi ve Almanların bir gün harpten çekiliverirlerse bizim mevcudiyet muharebesi yapmak mecburiyetinde kalacağımızı, hazinemizin Anadolu'ya atılmasına, para ve kuvvetimizin israf edilmeyerek tedafüi vaziyetlerde kalmaklığımızı ve bilhassa vatan haricine kuvvet çıkarmamasını rica edenleri muhitinden uzaklara atarak Almanlar hesabına bilâ merhamet İran'a, Mısır'a, Galiçya'ya saldırırken mukadderat-ı milletle alâkadar olanlarla istişareye bile ehemmiyet vermedi.*" yorumunu

---

[117] ATASE, İsh:16, K:1157, B:158-2,3 ve 4. Kâzım Karabekir, TBMM Başkanlığına 5 Mayıs 1921'de çektiği tarihli telgrafta, 85 maddelik Halk Şuralar Fırkası Programının içeriğini "....*Beşeriyetin muhadeneti için emperyalizm belâsını cihandan kaldırmak maksadı ile ilân olunan mesaiye bilâ-kayt zahir olmak; ahali arasında bir sa'y-i müşterekin fevaidinden istifade etmek, erkek ile kadın arasında hiç bir fark kabul etmeyecek bir tarz-ı mesai tesisi sureti ile yeni bir hayat-ı içtimaiye temin eylemek; karye, nahiye, kaza ve vilâyette idare-i mahalliyelerin mahallî şûra hey'etlerine terki ve idare-i merkeziyelerdeki bilcümle teşkilâtın dahi şûralar esasâtına müstenit olması, bilcümle memurlar, polis, jandarma vesair sınıfı tahakküm o günkü kuvveti elinde bulunduran fırka-i galibenin vasıta-i cebr ü tahakkümü olduğundan adliye memuriyetleri dahi dahil olduğu halde ahaliye kendi memurlarını intihap ettirmek, murabahacılık ve ihtikâr gibi hasis vesait ile geçinenler ve bilcümle memurin-i mülkiye, ilmiye ve askeriye müntehap ve müntehip olamazlar. Halk ile hükümet arasındaki ikiliği ref ile halkın kendi işini kendi görmesi, Zaman-ı sulhte ordunun milis haline ifrağı, icap ederse bazı hidemat için iş orduları halinde ahalinin seferber edilmesi, zabitle efradın hukuku siyasiye itibarı ile aynı derecede bulunması, Arazinin köylülere taksimi ve fazla hasılat için şûra çiftliklerinin tesisi. Serbesti-i vicdanın Türkiye'nin siyaset-i diniyesinde daima nazar-ı itibare alınması...*" sözleriyle özetliyordu. Bkz. CA, A: III-7-b, D:20, F:35-1 ve2; Karabekir, İttihat ve...., s.160-202.

yapıyordu[118]. Kâzım Karabekir ülkeyi, parasız, fabrikasız, teşkilâtsız, bütün kaynakları kurumuş bir halde bırakıp kaçan ve şimdi de Rusların elinde vatanın geri kalanını kemirmeye teşebbüs eden, orduyu milis yapmak gibi cinayetleri işlemeye başvuran Enver Paşa'dan hükümetimizin hesap sormasını ve yayınladığı programın milletin gözünde çürütülmesini istiyordu. Kâzım Karabekir, serbest kalması ve imkân bulması durumunda aynı konuma yeniden gelmek için her kuvvetten yararlanmak isteyeceği anlaşılan Enver Paşa'nın manevî kişiliğinin bitirilmesi gerektiğini de ifade ediyordu. Çevresindeki her devlet, askerî teşkilâtını güçlendirirken, Enver Paşa Türkiye için Türk ordusunun milis haline getirilmesini öneriyordu. Halk Şûralar Fırkası Programı'nda ordunun milis haline dönüştürüleceğinin ve subaylarla erlerin aynı derecede olacağının ifade edilmesi son derece büyük bir tehditle karşı karşıya olunduğunu gösteriyordu. Kâzım Karabekir, bunun çok büyük bir cinayet olduğunu Enver Paşa'nın da bileceğini ancak "*..vakti ile saadet ve saltanatlar içinde yaşayan tufeyliler bugünkü mütevazi hallere kanaat getirmeyerek saadet-i maziyelerinin bakiye-i hatimiyeti tatmak için Enver'i iş başına gelmeye teşvik ediyor, bir taraftan da olşevikler ve bilhassa Karahan Türkiye'nin yeni prensiplerinin de serdarı diyerek Enver'i oynatıyor. Enver, şahsını yükseltenlere karşı çok zaiftir. Ve çabuk aldanır...*" diyerek onun zaaflarını dile getiriyordu[119]. Kâzım Karabekir'e göre Bolşevikler, Mustafa Suphi ve benzerleri ile yapamadığı Anadolu kızıl inkılâbını Enver Paşa ve arkadaşları vasıtası ile yaptırmaya çalışacaklardı. Daha sonra Ermenistan'da olduğu gibi hakimiyeti kendi ellerine alarak inkılâp yapanları da imha edeceklerdi. Karabekir, "*Fikr-i ihtiras ve şevki ihtiyaçla şerefli mevkilerden sefalete düşenler*" olarak nitelediği Enver Paşa ve arkadaşlarının Anadolu kızıl inkılâpçılığını üstlendiklerini ve halkçılık diyerek başlamakla bir çok kişiyi avladıklarının anlaşıldığını kaydetmekteydi. Kâzım Karabekir, bu işlerden hükümetimizin ne dereceye kadar bilgisi olduğunun ve ne gibi önlemler alındığının bildirilmesini de istemekteydi[120].

Amasra'ya gelen Naim Cevad tutuklanarak Ankara'ya getirilmişti. Naim Cevat ifadesinde Rusya Hâriciye Nezareti'nin ve Enver Paşa'nın karar vermesi ile yola çıktığını, vazifesinin İstanbul'daki Vrangel ordusunu lehimize istihdamdan ibaret olduğunu ve bu hususta Enver Paşa tarafından Ali Fuat Paşa'ya malûmat verdiğini söylemişti. Naim Cevad,

---

[118] CA, A: III-7-b, D:20, F:35-1 ve2; Karabekir, İttihat ve...., s.158-162.
[119] CA, A: III-7-b, D:20, F:35-1 ve2; Karabekir, İttihat ve...., s.158-162.
[120] CA, A: III-7-b, D:20, F:35-1 ve2; Karabekir, İttihat ve...., s.158-162.

Moskova'da düzenlenip Anadolu'ya gönderilmek üzere çoğaltılan Halk Şuralar Fırkası programının tertibinde yer almadığını ve şarkta daha yararlı bir sûrette çalıştığına inandığından şimdiye kadar orduya katılamadığını da ifade etmişti. Fevzi Paşa, konu ile ilgili olarak Hâriciye Vekâleti'ne gönderdiği 11 Nisan 1921 tarihli yazıda Naim Cevad'ın esas vazifesinin neden ibaret olduğunun ve kimin emriyle İstanbul'a hareket ettiğinin Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'dan sorulmasını istemekteydi[121].

Hariciye Vekâleti'nin 13 Haziran 1921 tarihli telgrafına Ali Fuat Paşa 1 Temmuz 1921'de yazdığı cevabî telgrafta Naim Cevad'ın seyahat sebebi hakkında daha önce , Rusya Hariciye Komiserliği ile Enver Paşa'nın ortak hareket ettiğini yazdığını belirtmişti. Ali Fuat Paşa, konuyu yeniden Enver Paşa'ya sormuştu. Vrangele bağlı birliklerin Antant birliklerine karşı yapacağı harekâtı destekleyen Rusya'nın, bu konuda Anadolu'nun vaziyed edeceğinden haberdar olmadığını belirten Enver Paşa, kendisinin Naim Cevad'ın İstanbul'a seyahati konusunda Rusya Hariciye Komiserliği'nden karar aldırdığını ifade etmişti. Enver Paşa, Naim Cevad'ın görevini, İstanbul'da İttihatçı teşkilâtıyla Vrangel birliklerinin hazırlık derecesine bakmak, eğer harekete geçmek mümkünse derhal harekete geçmek ve bundan önce Anadolu'yu haberdar etmekten ibaret olduğu şeklinde açıklamıştı. Ancak Enver Paşa, Bedri ve Naim Cevad'la birlikte yazmış oldukları Halk Şuralar Fırkası Programı'nın Anadolu'ya gönderilmiş olmasından habersizmiş gibi görünüyordu[122]. Ali Fuad Paşa hâtıralarında Naim Cevad Bey'in Enver Paşa'nın bilgisi dışında Bedri Bey tarafından Anadolu'ya gönderildiğinin anlaşıldığını ifade etmektedir[123]. EHU Vekili Fevzi Paşa, Müdafaa-i Milliye ve Dâhiliye Vekâletlerine gönderdiği 15 Mayıs 1921 tarihli yazıda "*...Orduyu inhilâle uğratmak ve halkçılık maskesi altında dahilde bir inkılâb vücuda getirerek hükûmeti devirmek gayesini...*" güden bu propagandanın memleket dahiline girmesinin önlenmesi için özellikle Şark Cephesi Kumandanlığına yazıldığını belirtmiş ve

---

[121] ATASE, İsh:16, K:1167, B:121-8.

[122] Saime Yüceer, **Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Bursa 1997, s.206-207.

[123] Enver Paşa tarafından daha önce Ali Fuad Paşa'ya yalnız İslam âlemi ile meşgul olacaklarına dâir söz verilmiş olmasına rağmen, Halk Şular Fırkası Programı'nın Ankara'nın muvâfakati alınmadan çeşitli araçlarla Anadolu'ya sokulması, TBMM tarafından iyi karşılamamıştı. Ali Fuad Paşa'nın Binbaşı Naim Cevad Bey'in Amasra'da tutuklanarak Ankara'ya getirildiğini, Halil Paşa'nın İcrâ Vekilleri Heyeti Kararı ile ülke dışına çıkarıldığını söylemesi üzerine, Enver Paşa hayret ve heyecanla yerinden fırlayarak Ali Fuad Paşa'ya kendisinin bundan haberi olmadığını söylemişti. Cebesoy, **Moskova Hâtıraları**, s. 221.

Halk Şuralar Fırkası Programı'nın Anadolu'ya yayılmasına aracı olan kişiler hakkında gerekli takîbatın yapılmasını istemişti[124].

Şark Cephesi Kumandanlığına çekilen 11 Haziran 1921 tarihli telgrafında Naim Cevad ile ilgili "*...14 Mayıs 1921 tarihli şifre ile derdest ve Ankara'ya celbi arz olunan Naim Cevad Şark Cephesinden ne zaman ve ne sûretle infikâk etmiştir. Kendisi gerek taraf-ı âlilerinden ve gerekse 11. Fırka Kumandan-ı sâbıkı Câvid Bey tarafından bir vazife ile tavzif edilmiş midir yoksa bugüne kadar kendiliğinden mi hareket etmiştir. Mûmâileyh ifadesinde mâlûmat-ı muvâfakat-i devletleri dâhilinde Zenzigor Nahçıvan harekâtında, bolşeviklerin Taşnaklar aleyhine istihdamında çalıştığını ve bilâhire bu işlerin temini için görülen lüzûm üzerine Halil Paşa, Celâl Korkmazof, İlyada, Madam İstava ile birlikte Moskova'ya hareket ederek bugüne kadar maksada hizmet ettiğini iddia etmekte ve en son da Bolşeviklerin Vrangel ordusunun Türkiye lehine Trakya'da istihdam arzularına Enver Paşa ile birlikte karar verilerek iki Rusla beraber bu maksad için İstanbul'a i'zam eylediğini ve Halk Şuralar Fırkası programının tertîb ve neşrine medhaldar olmadığını, programın Almanya'da Enver Paşa tarafından tertib ve Moskova'da yalnız şapervegrafla teksîr edildiğini söylemektedir. Mûmâileyhin şahsı ve gördüğü işler hakkındaki kanaatinizi bildirmenizi ricâ ederim...*" *demekte idi*[125]. Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, 23 Haziran 1921 tarihli cevâbi telgrafında Naim Cevad'la ilgili "*...erkân-ı harbiyemde kendisine verdiğim vazifeyi kabul etmeyip paşaların refâkatinde ve hâriçte çalışmakta ısrar etmiş ve bu maksad için icâb ederse nisbet-i askeriyesinin bilâkayd ve şart kat' edilebileceğini hatır ve sebeble yazdığı bir tezkere ile bendenize bildirmişti. Şark harekâtıyla meşgul bulunduğumdan müracaatını samimiyetsizliğine atfederek bilâvazife kendisini serbest ıraktım. O da Mayıs nihayetlerinde Erzurum-Bâyezid tarîkiyle hudud hâricine gitmiştir. Kızıl kıtâatın Nahcıvan mıntıkasına 336 senesindeki ileri harekâtı esnasında Karabağ havalisine gelerek Kızıl ordu ile kıtâatımızın irtibatına delâlet maksadiyle cepheye bir iki rapor yazmıştır. Bu sûretle hâsıl olan malûmata mûmâileyhin mühim bir vaziyet esnasında hudud hâricinde ve kâbil-i istifade bir mevkide bulunmuş olmasından ibaret olub fikir ve*

---

[124] ATASE, İsh:15, K:1110, B:9-1. Milli Savunma Bakanlığı, konu hakkında 19 Mayıs günü gizli işaretli bir yazı ile Umuru Bahriye Dairesi Riyasetini bilgilendirmiş ve limanlarda gerekli önlemlerin alınmasını istemişti. Bkz.: ATASE, İsh:15, K:1110, B:9-2. Karabekir de 5 Mayıs günlü hatıralarında "*...Enver Paşa, Bedri Bey, Naim Cevat Bey Moskova'da: "Halk Şûraları Programı" diyerek komünizm esası üzerine bir program bastırarak Anadolu'ya göndermeye başladılar. Seyfi Bey bu programları Moskova'da bastırırken görmüş. Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na ve Genel Kurmay Başkanlığı'na bildirdim...*" demektedir. Bkz. Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s.234.

[125] ATASE, İsh:16, K:1167, B:121-9.

teşebbüsü şahsîsi ile vukû bulan bu delâleti makâm-ı âcizinin resmî tebliğine ve talimat ile hareket mâhiyetini tahmin etmemiz bilâhire Halil Paşa'nın vâsıtasiyle Nahcıvan Refkomunun Harbiye Komiserliği vzifesini Êifa etmiş ve bunda da makâm-ı âcizinin muvâfakati olmuştur. Nahcıvan'da buunduğuesnada erkân-ı harbiye reisim Kâzım Bey vâsıtasîyle cephe karargâhına davetimizi de kabul etmemişlerdir. Ne maksada hizmet ettiği hakkındaki iddia eğer Halil Paşa ile Ermenistan harekâtı hakkında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin malumatlarının olduğu muhaberemiz esnasında müşarün ileyhin refâkatinde bulunmuş olmasından dolayı ise bittabi bunun dahi resmî vazifemizden verilmiş bir vazife yoktur. Esasen Halil Paşa'dan aldığından bahsettiği vazife ne olursa olsun evvel emirde Büyük MilletMeclisi ile malûmat-ı mes'ûlesinden emr alması ve bu vazife hakkında ifâya teşebbüsten evvel malûmat vermesi lâzım gelirdi. Görülüyor ki eğer tevkif edilmeseydi yoluna devam edib gidecekti. Halk Şûralare Fırkası programının tertib ve neşrinde medhaldâr olmadığı hakkındaki müddeâsı bendenizce makbûl değildir. Roteo makinesiyle teksîr edilmiş olan mezkûr programdaki yazının el yazısı olduğunu yakînen zannediyorum.

Bir nüshası Enver Paşa tarafından Moskova'da iken Hâriciye Vekîli Yusuf Kemal Beyefendiye verilmiş olub müşârünileyhte mevcuttur. El yazıları karşılaştırılırsa daha iyi anlaşılır. Programın teksîrinin dahi aynı fikre hizmeti gösterdiğine şüphe yoktur. Nâim Cevad'dan Enver Paşa'nın mesâisine ve Bolşeviklerle münasebetine dâir mühim malûmat elde edilebileceği kanâatinde bulunduğum marûzdur..."[126] bilgisini vermekteydi.

EHU Vekili Fevzi Paşa'nın 28 Haziran 1921 tarihli "*zâta mahsûs*" işaretli telgrafında Ankara'da bulunan Nâim Cevad'ın şahsı ve Rusya'daki çalışma biçimi, ayrıca Halk Şûralar programının çoğaltılmasında ve neşrinde ne derece ilgisi olduğuna ilişkin yapılan incelemelere kaynak olmak üzere 13. Fırka Kumandan vekîli Seyfi Bey'den ayrıntılı bilgi istemişti. Seyfi Bey, EHUR'e yazdığı 3 Temmuz 1921 tarihli raporda, daha önce çalışkan olarak işittiği Nâim Cevad'ın gerçek kişiliğini, bir yıldan beri öğrendiğini kaydediyordu[127]. Seyfi Bey, Nâim Cevad'ın mütarekeden beri gördüğü kendinden menkûl değerli işlerin takdir edilmediğine inanması üzerine, doğuda büyük ve ikbâlli mevkilerde daha kıymetli işler göreceğini düşüncesiyle komutanın ısrar ve nasihatlerine rağmen, Erzurum'da ordunun Ermenilere savaşa hazırlandığı çok önemli bir dönemde terk ettiğini bildiriyordu. Seyfi Bey, Naim Cevad'ın Azerbaycan'da Halil Paşa ile buluştuğunu ve bir

[126] ATASE, İsh:16, K:1167, B:121-7.
[127] ATASE, İsh:16, K:1167, B:121-5.

süre Nahçıvan'da bolşevik Harbiye Komiseri görevinde bulunduğunu, daha Halil Paşa ile Moskova'ya gittiğini belirtiyordu. Seyfi Bey, Naim Cevad hakkındaki raporunu "*...Hacı Sâmi Bey Bolşevik istihlâs plânı gıcıkladı. Paşanın erkân-ı harb reîsi unvânîyle geçinerek Taşkent'e geçti. Kaşgar plânı Ruslarca suya düşürülünce takım dağıldı. NâimCevad artık Rusya'da beklediği büyük hülya kapılarının kapandığını görünce aynı emelde çalışan diğer paşaya yamak ve hemderd olmaktan başka çare göremedi. Yekdiğerini teskin ve tatmin ettiklerini anlamak için mahud halkçılık propagandasının teksîrinde Bedri Bey de dâhil olarak her üçünü hararetle çalıştıklarını görmek kâfî idi. Mezkûr program Mart ortalarında teksîr ediliyordu. Nisan 1'de Moskova'dan ayrıldı. Nâim Cevad o zaman teksîr ile meşgul idi. Neşr vazîfesini belki sonra deruhte etmiş olabilir. Müsaade buyurulursa Nâim Cevad'ın Rusya'dan hangi tarîkle ne vâsıta ile hangi limanımıza çıkmış olduğu hakkındaki malûmat bütün oradaki tensikatımı tenvir edecektir. Tuapse'den geçti ise ve bulunanlarca malûmat verildi ise Tuapse'nin sıkı bir takyîde tâbi tutulmasını arz ederim...*" sözleriyle tamamlamaktaydı[128].

Yine Fevzi Paşa, Hâriciye Vekili Yusuf Kemal'e gönderdiği 28 Haziran 1921 tarihli "*zâta mahsustur.*" işaretli yazısında 29 Nisan 1921'de Amasra'da tevkif edilerek Ankara'ya getirilen Nâim Cevad'ın ordudan ayrılma biçimi ve Rusya'daki çalışma tarzı hakkında Moskova sefâretinden talep edilen izâhata henüz bir cevap gelmediği belirtilmişti. Yazıda Naim Cevad'ın ifadesinde Rusya Hariciye Nezareti ve Enver Paşa'nın karar ve tensibi üzerine Dersaâdet'te bulunan Vrangel ordusunu Türkiye'de lehimize istihdam için İstanbul'a gönderildiğini ifade etmesine rağmen diğer taraftan Enver Paşa, Bedri Beylerle beraber Moskova'da Halk Şûralar Fırkası adında bir program tertip ve teksîr ettiklerinin haber alındığı da belirtilmişti. Fevzi Paşa, ayrıca Yusuf Kemal Bey'den Enver Paşa tarafından kendisine takdim edilen bir adet programdaki el yazısının da Naim Cevad'a âit olmasının kuvvetle muhtemel bulunduğunu ifade ederek bu konudaki düşüncelerini bildirmesini ve kendisinde bulunan programın incelenmek üzere gönderilmesini istemekteydi[129]. Hâriciye Vekili Yusuf Kemal Bey, "*gayet mahremdir.*" İşaretli ve 12 Temmuz 1921 tarihli cevâbî yazısında Moskova'dan hareketinden önce veda etmek üzere Enver Paşa'yı ziyareti sırasında Enver Paşa'nın yanında bulunan Nâim Cevad Bey'e biri büyük kıtada ayrıntılı diğeri küçük kıtada özet Halk Şuralar Fırkası adındaki programlardan

[128] ATASE, İsh:16, K:1167, B:121-4.
[129] ATASE, İsh:16, K:1167, B:121-3.

herkese dağıttırdığı gibi kendisine de senet karşılığında iki kıta hazırlayarak Nâim Cevad tarafından verildiğini belirtmiş, ve yine incelendikten sonra iâde edilmek üzere bu programları yazı ekinde takdim etmişti[130].

4-İdari Tedbirler

3. Fırka tarafından Ardahan ve Artvin'in TBMM Hükûmetine terki hakkında Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 23 Şubat 1921 tarihli genelgesinde islam ahalisi ile meskûn Ardahan ve Artvin kazalarının Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine terk edilmesi hususunda Gürcistan Cumhuriyeti nezdinde gerçekleşen girişimlerimizin başarıyla sonuçlandığı ve söz konusu kazaların Türkiye'ye terk edildiğinin 23 Şubat 1921 tarihinde Gürcü sefiri tarafından Ankara'ya resmen bildirildiği kaydediliyordu. Bu nedenle Ankara Hükûmetiyle Gürcü Cumhuriyeti arasındaki dostane ilişkilerin güçlendiği kaydedilen genelgede, Ardahan'da Gürcü askerî ve mülkî memurlarının 23 Şubat 1921 sabahından itibaren Ahıska'ya çekilmek üzere kasabayı terke ve sancağı boşaltmaya başladığı da bildiriliyordu[131]. TBMM Hükûmeti adına halkın sevinç gösterileri arasında hükûmet daireleri oluşturulmuş, Ardahan livasına giren askerî birliklerimiz geçtikleri yerlerde sancak ahâlisi tarafından pek samimi ve sıcak duygularla karşılanmıştı. Cephe kumandanı Kâzım Karabekir söz konusu genelgede "*Ardahan livasının öteden beri müslüman ve Türk olan ahalisi bu haberler üzerine millet hükûmetine kavuşmuş ve iltihak edilmiş olur. Zâten bu i'tibarla birçok meşrumuz idi bugün bu gayeye muvaffakiyet ve mazhariyet-i millî, birliklerimizin kudret ve satveti karşısında ümidbahş işlerin idrakine bir delildir. ...*" diyor ve Ardahan ile Artvin kazalarının anavatana katılması dolayısıyla her tarafta şenlikler yapılmasını ve bu hususun bütün mıntıka ve merkezlere duyurulmasını istiyordu[132]. Aynı gün öğleden sonra saat 12'de Ardahan ve Artvin'in anavatana iltihâkı kutlamaları çerçevesinde Kars Mevkii Müstahkemi'nden 20 pare top atılmıştı[133]. Batum Mebusu Ahmed Fevzi

---

[130] ATASE, İsh:16, K:1167, B:121-1 ve 2.
[131] ATASE, İsh:8, K:396,B:60-1. Genelgenin sûretleri Girsun ve Rize mutasarrıflıklarına, 11. Alay kumandanlığına ve Gümüşhane, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Atne, Polathane, Vakfıkebir, Tirebolu Asker Alma Şube Başkanlıklarına gönderilmiştir.
[132] ATASE, İsh:8, K:396,B:60-1. Genelgenin sûretleri Girsun ve Rize mutasarrıflıklarına, 11. Alay kumandanlığına ve Gümüşhane, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Atne, Polathane, Vakfıkebir, Tirebolu Asker Alma Şube Başkanlıklarına gönderilmiştir.
[133] ATASE, İsh:8, K:396,B:60-1.

Efendi'nin Artvin'den yazdığı 12 Nisan 1921 tarihli telgrafı Şark Cephesi Kumandanı tarafından 25 Nisan 1921'de TBMM Riyasetine yazılmıştı. Ahmed Fevzi Efendi telgrafında, *".... Muvakkat bir zaman içün Batum'dan ayrılan Artvin ve havalisi Ardahan'a rabt edilmek hususunun muhit-i arazi icabatı ve mesafenin baidiyetinden dolayı menafi-i millete gayr-i müstenid olacağı ve Artvin'in livalığa tahvili milletçe arzu edildiğinden bu babdaki kararın sür'at-i iş'arı mütemennâdır efendim...."*[134] diyordu. Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, 25 Nisan 1921 tarihle EHUR 'e yazdığı telgrafta Gümrü havalisinde bulunan birliklerin Moskova Anlaşması ile belirlenen hududun gerisine alındığını belirtiyordu. Karabekir, hudut çevresinde yapılması gerekli görülen mülkî teşkilât hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ortaya koyuyordu:

A- Aşağı Karasu'yun Aras'a döküldüğü yerden başlayarak Iğdır kazasının batı hududuna kadar olan mıntıka Bâyezid livasına ilhak edilebilirdi. Kars livâsı, Kağızman, Kars, Zarşat, Sarıkamış kazalarından oluşacaktı[135].

B- Erzurum vilâyetine bağlı bulunan Kedlay livâsının, coğrafya, iktisâdî vaziyet, ahalisinin ilişkileri ve ulaşım itibariyle daha ziyade ilişkisi düşünülerek Erzurum'dan Ardahan livasına bağlanması muvâfiktı. Bu sûretle Oltu, Göle, Ardahan, Posof kazalarından Ardahan livasının teşkili münasip olacaktı[136].

C-1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Batum livasına dâhil olarak idare edilmiş olan ve özellikle Batum'daki faaliyetlere karşı kuvvetli bir idareye sahip olması gereken Artvin'in çevresiyle ulaşımı, iktisadî işleri itibariyle de çevresinde önemli bir merkezi teşkil etmekte olduğundan şimdilik bu hâlde idare olunması muvâfiktı. Geçici bir süreyle Ardahan'a tâbi bulundurulan Şavşat kazası, Artvin'e nispetle buraya daha yakın ise de özellikle 6 ay kış esnasında Ardahan'a yol işlemediği halde Artvin ile kış yaz irtibatını muhafaza etmektedir. Sahil ile ulaşımı, iktisadî işleri, mevkîsinin durumu ve halkın yekdiğeriyle alâkası dolayısıyle bu kazanın da Ardahan'dan alınarak Artvin'e bağlanması gerekmektedir. Dolayısıyla Şavşat, Artvin ve Borçka kazaları da Artvin livasını teşkil edebilir. Ardanuş'un kaza hâlinde teşkili veya Artvin'e başlanması, mahallî mutasarrıflığıyla haberleşerek karara bağlanması uygundu[137]. Bu şekilde elviye-i selâse dahi Ardahan ve Artvin livâları halinde Şarkın hudûda doğru yekdiğerine

[134] CA, A:III-7-b, D:20, F:31.
[135] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.
[136] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.
[137] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.

paralel ve mütenasip ve tabiî bir halde teşekkül etmiş bulunacaktı. Karabekir coğrafî, siyasî ve iktisadî vaziyetler ile kazaların birbirleriyle bağlantı ve ulaşımı göz önünde bulundurularak bu düşünceleri ortaya koyduğunu ifade ediyordu. Bu hususta mahallî mutasarrıflıklardan gerekli bilgilerin alınabileceğini belirten Karabekir, hudut olmak itibariyle siyasî ve askerî pek mühim olan söz konusu livâların idaresinin muktedir ve tecrübeli kişilere verilmesini, bu nedenle hâlen vekâlet ile idare edilmekte olan Bâyezid livasına tayin olunacak mutasarrıfın biran önce vazifesine iltihakının sağlanması gerektiğini bildiriyordu[138]. Karabekir, Ardahan livasına tayin olunacağı bildirilen Behçet Bey'in esâsen Ardahanlı ve eşraftan Hüseyinşan'ın oğlu olması itibariyle Ardahan'a gönderilmesini, özellikle Ardahan ahalisinin Hemşîzâdeler ve benzeri nüfûz sahibi mütegallibeler aleyhine vâki olan resmî müracaatları dolayısıyla mahzurlu gördüğünü kaydediyordu[139]. Kâzım Karabekir Paşa, Ardahan için, halkı hükûmete ısındıracak ve askerlerin nüfûzunu tahkim ile mahkemeyi gücendirmeyecek pek tedbirli bir mutasarrıf beyin seçilerek tayin edilmesini, Behçet Bey'in Ardahan'a gönderilmesinden vazgeçilmesini öneriyordu. Yeni mutasarrıfın gelmesine kadar Ardahan'da bulunan fırka kumandanı Miralay Ziya Bey tarafından vekâleten idare işleri devam olunacaktı. Karabekir, yeniden teşekkülünü önerdiği Artvin livâsına, Artvin'in Batum'la ve sâhil ile olan alâkası ve münâsebeti göz önünde bulundurularak daha öce Kars mutasarrıflığına tayinini istediği ve birkaç aydan beri vekâleten Kars'ta görevini sürdüren Tahir Bey'in asaleten tayinini teklif etmekteydi[140]. Artvin livasında metin ve hâkim bir idarenin süratle tesisinin gerektiğini belirten Karabekir, mülkî memurlar gelinceye kadar en muktedir ve tecrübeli bulunan Ziya Bey'in mülkî memuriyetlere de vekâleten görevlendirilmesinin zorunlu görüldüğünü bildiriyordu. Artvin livâsının polis, jandarma ve diğer teşkilatının düzenlenmesi ve icrasının ancak Trabzon vilâyetinden daha önce Batum livasına tayin edilmiş olanların Artvin livasına gönderilmesiyle mümkün olacağını belirtiyordu. Karabekir değerlendirmesinin sonunda, yeni ilhak edilen bu yerlerde hükûmet gücünün biran önce kurularak, halkın refah ve emniyetini temin edecek hususların süratle yerine getirilmesi ve bu hususlara özellikle önem verilmesi gerektiğini bildiriyordu[141]. Karabekir'in yazısının altına Fevzi Paşa, "*Batum*

[138] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.
[139] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.
[140] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.
[141] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.

livası yerine Artvin livasının ikamesi münâsibtir. Tahir Bey'in tayinine taraftar değilim. Diğerlerini tensib ederim. Gereğini Dahiliye'ye tezkere yazalım ve Şark Cephesine cevab verelim." notunu düşmüştü[142]. EHUR'den Dahiliye Vekâleti'ne yazılan 29 Nisan 1921 tarihli tezkerede bu hususta Elviye-i selâse'de kurulacak teşkilâta ilişkin Şark Cephesi Kumandanlığı'nın düşünce ve önerileri aktarılmış ve Batum livası yerine Artvin livasının ikamesinin muvâfık bulunduğu bildirilmişti. Fevzi Paşa, Tahir Bey'in Artvin liva mutasarrıflığına tayinine taraftar olmadığını belirterek konu ile ilgili olarak Şark Cephesi Kumandanlığı'na cevap verilmek üzere Dahiliye Vekâleti'ne düşüncelerini bildirmesini istemişti[143].

Bu arada İstikbâl gazetesi, 14 Nisan günlü sayısında Lâzistan sancağı mutasarrıfı Fâik Bey'in Ordu sancağı mutasarrıflığına nakledildiğini, Lâzistan mutasarrıflığına da Trabzon mıntıka müfettişi Eşref Bey'in tayin edildiklerinin haber alındığını; Fâik Bey'in Rize'den gelerek Kırım Vapuriyle Ordu'ya gittiğini yazıyordu[144].

Yine Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından 12 Mayıs 1921'de EHUR'e yazılan "*müstacel*" işaretli telgrafta 2. Başkurd Alayı'nın 1 Mayıs 1921'de Bakû'den Batum'a hareket ettiği belirtiliyordu. Batum Şehbenderliğinden alınan bilgilere göre 2. Başkurd Alay'ından Batum'da bulunan ve 1.100 nefer, 30 hayvandan oluşan 3. Alay'a yazılan yazıda gerekli hazırlıkların yapılmasının istendiği kaydediliyordu. Kâzım Karabekir, bolşeviklerin söz konusu İslam alayını bölgeye getirmesinin, Batum ve Acara çevresinde yaşayan yerli İslamlara ve hatta hududumuza civar ahaliyi etkilemek ve yine yerli Menşevik Gürcistan'ı gelecek için daha ziyade Türkiye'ye karşı kazanmak ve bu sûretle bolşevizmi sokmak amaçlarını taşıdığının çok açık olduğunu ifade ediyordu. Kâzım Karabekir, Şark Cephesi'nde çeşitli araçlarla yapıldığı görülen bu faâliyete karşı Artvin kazasının ciddi bir önem kazanması dolayısıyla livâ haline dönüştürülmesi ve kabûlü hakkında ayrıntılı gerekçeleriyle birlikte 24 Nisan 1921'de Dâhiliye Vekâleti'ne teklif etmesine ve dört defa yinelemesine rağmen henüz bu hususta bir cevap alamadığını kaydediyordu. Karabekir, Artvin'de güçlü bir mülkî idarenin kurulmasının çok gerekli olması dolayısıyla liva

---

[142] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-1.
[143] ATASE, İsh:10, K: 619, B: 46-2.
[144] İstikbal, 14 Nisan 1337-1921, nr:277.

teşkilâtının kabul edilerek Bayezid mutasarrıfı Tahir Bey'in Artvin mutasarrıflığına tayin emrinin verilmesi için Dâhiliye vekâleti nezdinde teşebbüste bulunulması hususunda muvâfık cevâbın makine başında verilmesini de talep etmekteydi[145]. Kâzım Karabekir Paşa, Albayrak gazetesi sahibi ve başyazarı Midhat Bey'in tutuklanma olayı sonrasında aldığı tutum nedeniyle, 14 Eylül 1920'den beri Erzurum valiliği görevini sürdüren Hamit Bey'in bu görevden alınmasını istemişti[146]. 21 ve 29 Nisan 1921 tarihli TBMM Riyaseti'ne çektiği iki ayrı telgrafta Hamit Bey'in Erzurum valiliğinden alınmasını isteyen Kâzım Karabekir Paşa, 17 Mayıs 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyetine çektiği telgrafta ise, hıyanet-i harbiye suçuyla itham olunan Mithat Bey ve arkadaşlarına karşı himayekâr bir vaziyet alan ayrıca itilâf devletleriyle anlaşma lehinde bulunan Hamit Bey'in, biran önce Erzurum valiliğinden alınmasını ve sahil bölgelerinde de görevlendirilmemesini talep ediyordu[147]. Kâzım Karabekir Paşa, Hamit Bey'in yerine o günlerde İstanbul'dan İnebolu'ya gelmiş bulunan Erzurum eski valisi Münir Bey'in tayin edilmesini önermekteydi[148]. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından 17 Mayıs 1921'de TBMM ve EHUR'e yazılan ve 20 Mayıs 1921'de EHUR'e ulaşan telgrafta, Artvin kazasının livaya tahviline ve Elviye-i selâse'nin mülkî teşkilâtında yapılması gereken düzenlemelerin nedenlerini konu hakkındaki düşüncelerini 24 Nisan 1921'de Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı şifrede ayrıntılı olarak açıkladığını ifade ediyordu. Karabekir, 24 Nisan 1921 tarihli şifreye Dahiliye Vekâleti'nden 14 Mayıs'ta alınan cevâbî telgrafta, konu hakkındaki telifinin kabul edilerek Heyet-i vekile riyasetine sunulduğunun bildirildiğini kaydetmekteydi. Karabekir, âcil nedenlerden dolayı Artvin mutasarrıflığına asâleten tayinini talep ettiği, liyakat ve faâliyeti denenmiş bulunan Bâyezid mutasarrıfı Tahir Bey'in gönderilmesinin ve buna bağlı olarak söz konusu havalide güçlü bir idarenin süratle kurulmasının da geciktiğini ifade ediyordu. Muktedir memur buhranından dolayı bazı önemli kaymakamlıkların Ziya Bey ile idare edildiğini kaydeden Karabekir, Artvin mıntıkasını idare eden komutan ve birliklerin tedricen ve müteâkiben Garp Cephesi'ne gitmesi dolayısiyle bu mıntıkalarda lâyıkıyla hükûmetimizin nüfûzunu tesis edemediğini belirtiyordu. Muhtelif şifrelerde ayrıntılı olarak açıkladığı üzere Şark Cephesi'ndeki bolşevik faâliyetlerine ve yerli

---

[145] ATASE, İsh:10, K: 619, B:54-1.
[146] Akbulut, Albayrak Olayı, s.98.
[147] Akbulut, Albayrak Olayı, s.98.
[148] Akbulut, Albayrak Olayı, s.100.

mütegallibelerin hükûmet nüfûzunu sarsan bin türlü tahakküm ve entrikalarına karşı Artvin ve Ardahan havalisi çok zayıf ve açık olduğunu belirten Karabekir, Şark Cephesi'nin husûsî ve askerî işlerden daha önemli olan idarî işlerde müşkilât gösterdiğini kaydediyordu. Karabekir'e göre Elviye-i selâse'de askerî başarılarımız, nüfûz ve kudreti korunması gereken Dahiliye vekâleti'nin güçlü ve düzenli bulunmasına bağlıydı. Askerî hâli devam etmesiyle nispeten mütegalibe ve nifak içinde bulunmuş olan söz konusu havalî, dış etkilerle gayr-ı muntazam ahvali doğurmağa pek müsait görünüyordu. Karabekir, her şeyden önce Artvin'in livaya tahvilinin kabûl edilmesini, mutasarrıflığa Tahir Bey'in asaleten tayinini, Artvin ve Ardahan teşkilâtında Trabzon ve diğer batı vilâyetleri memurlarından önemli ölçüde ve serî biçimde yardım alınmasını elzem görüyor ve gerekli tebligâtın âcilen yapılmasını talep ediyordu. Dahiliye Vekâleti tarafından Ardahan mutasarrıflığına tayin olunan Behçet Bey'in seçiminde, adı geçen kişinin Ardahan ve çevresinde nüfûz sahibi bir sülâleye mensup olması dolayısıyla isabet olmadığını kaydeden Karabekir, dağılmasına çalışılan mütehakkim sülâle mensuplarından Behçet Bey'in Ardahan'da göreve başlamasının âdetâ halkın teessür ve ıstıraplarını küçümsemek anlamına geleceğini ifade ediyordu. Karabekir, mutasarrıflığı teslim aldırtmayarak Kars'a getirttiği Behçet Bey'in Ardahan havalisinden uzak bir mahalle naklini talep etmekteydi. Şark Cephesine yeniden tayin olunacak yüksek rütbeli mülkî memurların atamasında özen gösterilmekle birlikte genel olarak bu gibi kişiler hakkında kendisinin düşüncelerinin de dikkate alınmasını isteyen Karabekir, uzun zamandır çok yakından incelemesi ve tecrübelerinin yanı sıra işlerin zorluk ve sorumluluğuna da daha yakın bir makam olmak yetkisiyle gerekli gördüğünü, Dahiliye Vekâleti'nde sıkça görülen değişiklik dolayısiyle bir kere de TBMM ve EHUR'e arz ettiğini ifade ediyordu[149].

Şark Cephesi'nden 19 Mayıs 1921'de alınan 12 Mayıs 1921 tarihli telgrafa EHU Vekili Fevzi Paşa tarafından aynı gün cevap olarak makine başında "*acele harp raporu, tehir edilemez*" işaretiyle yazılan telgrafta, Bayezid sâbık mutasarrıfı Tahir Bey aleyhinde anlaşmazlıkların çarpışması nedeniyle mahallinde şiddetli bir cereyan ortaya çıktığının anlaşıldığı belirtiliyordu[150]. Fevzi Paşa, Tahir Bey'in Artvin mutasarrıflığına tayininin sakıncalı olması dolayısıyla söz konusu göreve tayini için yazı yazılmamasını

[149] ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-3 ve 5; CA, A:III-7-b, D:20, F:45-4 ve 45.
[150] ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-4.

istiyordu.Artvin livâ teşkilâtının kabûlü için Dâhiliye Vekâleti'ne yeniden yazıldığını, Dahiliye Vekâleti tarafından söz konusu livaya münâsip bir mutasarrıfın tayinine kadar geçici olarak askerî ümerâdan güvenilir bir zâtın Artvin mutasarrıflığına tayin ve istihdamının mümkün ve muvâfık olacağının ayrıca Dâhiliye Vekâleti'ne bildirildiğini ifade ediyordu. Fevzi Paşa, son zamanlarda hudûdumuz yakınında ehemmiyetle başlayan bolşevik cereyanının ülkeye girmesinin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını da istiyordu[151]. Yine EHU Vekili Fevzi Paşa, Dahiliye Vekâleti'ne yazdığı 19 Mayıs 1921 tarihli tezkerede Artvin'de livâ teşkilâtının kabûlü hakkında 29 Mayıs 1921 tarihli tezkere ile Şark Cephesi Kumandanlığı'nın teklifi iletilmesine rağmen şimdiye kadar cevap alınamadığı belirtiliyordu. Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı'na süratle bildirilmesini ve muktedir bir zâtın tayinine kadar ivedilik ve maslahat dolayısıyla askerî ümerâdan güvenilir bir zâtın geçici olarak Artvin mutasarrıflığına tayin edilmesinin mümkün ve muvâfık olacağını ve gereğinin süratle yerine getirilmesini Dahiliye Vekâleti'ne bildiriyordu[152]. Kâzım Karabekir tarafından Dahiliye, Maliye Vekâletleriyle EHUR'e 19 Mayıs 1921'de yazılan telgrafta ise iç güvenliğimizi bozacak büyük siyasî cereyanlara sahne olan Kars mutasarrıflığında bir polis müdiriyeti kurulmasının ve hâlen bir ikinci komiserle 16 polise indirilmiş kadronun hiç olmazsa yarısı nispetinde genişletilmesinin yalnız Kars livasında değil bütün Şark mıntıkasında inzibat ve âsayişin korunması için gerekli olduğunu belirtiyordu. Bolşevik casus ve faaliyetleri hakkında Dâhiliye ve Hariciye vekâletleri ile EHUR'a sunulan bilgilerin ciddiyet ve öneminin tabiî olarak takdir olunacağını kaydeden Karabekir, kadro tahsisâtı hakkında Müdafaa-i Milliye, Dahiliye ve Maliye Vekâletlerine yapılan başvuruların kabul ve gerekli teblîgatın ivedilikle sonuçlandırılmasını, mütehassıs ve tecrübeli bir polis müdürü ile birkaç muktedir polisin Kars livâsına süratle tayin edilerek gönderilmesini de talep ediyordu[153].

EHUR'den Dahiliye Vekâletine 17 Mayıs 1921 tarihli tezkereye ek olarak yazılan 20 Mayıs 1921 tarihli tezkerede Şark Cephesi Kumandanlığı tarafından yerli ve mütehakkim bir sülâleye mensup olması cihetiyle Ardahan'da hükûmet işlerini yürütmeye başlamasının halkın teessür ve ızdıraplarıyle karşılanacağı bildirilen Behçet Bey'in Ardahan havalisinden uzak bir mahalle naklinin özellikle istendiği belirtiliyordu.

---

[151] ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-4.
[152] ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-6.
[153] ATASE, İsh:10, K: 620, B:101-1.

Fevzi Paşa, Dahiliye Vekâletine Şark Cephesine yeniden tayin edilecek yüksek rütbeli mülkî memurların yerli olmamalarına özen gösterilmekle birlikte bu gibi kişiler hakkında Cephe Kumandanlığı'nın görüşünün alınması yönündeki Karabekir Paşa'nın isteğini de aktarıyordu. Fevzi Paşa, Şark Cephesi mıntıkasında bolşevik propagandanın pek ehemmiyetle başlaması dolayısıyle maddî ve manevi ağır sorumluluklar altında bulunan Karabekir Paşa ile mütalaalarıyla hemfikir olduğunu bildiriyordu. Fevzi Paşa, yeni iltihak olunan arazideki İslâm halkı hükûmete ısındıracak ve bolşevik cereyanlarına engel olacak kuvvetli bir idare tesisine muktedir ve Şark Cephesi Kumandanlığı'nın uygun göreceği mülkî memurların ivedilikle tayin edilerek bölgeye gönderilmesini de Dahiliye Vekâleti'nden talep ediyordu[154]. TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşa'ya 17 Mayıs 1921 tarihli telgrafına cevap olarak gönderdiği 22 Mayıs 1921 tarihli telgrafta Kars mutasarrıfı Asaf Talât Bey ve Ardahan Mutasarrıfı Behçet Beylerin becayişlerinin icra edildiğini, ayrıca Artvin liva ve mutasarrıfı hakkındaki teklifinin de Dahiliye Vekâleti tarafından nazar-ı dikkate alındığını bildiriyordu[155].

Dahiliye Vekâleti'nden EHUR'e yazılan 18 Mayıs 1921 tarihli tezkereye cevap olarak yazılan 22 Mayıs 1921 tarihli yazıda ise Lazistan mutasarrıflığına sonradan mülkiye müfettişlerinden Eşref Bey'in tayin edildiği ve henüz göreve başlayan Eşref Bey'in faâl ve muktedir bir zât olduğu belirtiliyordu. Eşref Bey'in hükûmet işlerini iyi bir şekilde yürütmeyi başaracağının ve ihdas olunacak mıntıka kumandanıyle uyum içinde çalışacağının ifade edildiği yazıda Şark Cephesi Kumandanlığı'nın raporunda alınması gerekli gösterilen önlemlerin mutasarrıflığa duyurulduğu da bildiriliyordu[156]. Yine Dahiliye Vekâleti'nden EHUR'e 19 ve 20 Mayıs tarihli iki adet tezkereye cevap olarak yazılan 22 Mayıs 1921 tarihli yazıda, Ardahan mutasarrıfı Behçet Bey'in Kars'a nakliyle yerine Kars mutasarrıfı Asaf Talât Bey'in tayininin uygun görüldüğü bildiriliyordu. Dahiliye Vekâleti, Şark Cephesi Kumandanlığı'nın teklifi doğrultusunda Türkiye'ye terk olunan arazide Ardahan, Kars ve Artvin sancaklarının teşkili ve Oltu livasının lağvı hakkında düzenlenen kanun lâyihasının kanun haline gelme sürecinin henüz tamamlanmaması nedeniyle şimdiden

---

[154] ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-8.

[155] A:III-7-b, D:20, F:45-2.İstikbâl gazetesi, Trabzon'a gelen Kars Mutasarrıfı Âsaf Talât Bey'in 13 Nisan günü Erzurum yolu ile memuriyet yerine gittiğini yazıyordu. Bkz. İstikbal, 14 Nisan 1337-1921, nr:277.

[156] ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-10.

Artvin'e mutasarrıf tayinine imkan olmadığını, bu nedenle Oltu mutasarrıflığına seçilecek zâtın geçici olarak Artvin'de istihdamının zarûrî görüldüğünü ifade ediyordu. Artvin polis ve jandarma teşkilâtı için ise, daha önce Trabzon vilâyetinden Batum livasına tayin olunan görevlilerin bağlı bulundukları dâirelere, Şark Cephesi Kumandanlığı'nın talepleri doğrultusunda Dahiliye Vekâleti tarafından tebligât yapıldığı bildiriliyordu[157].

Bolşevik propagandasına âlet olabilecek karakterdeki memurların Doğu vilâyetlerinde görevlendirilmemesi husûsunda EHU Vekili Fevzi Paşa tarafından Dahiliye Vekâleti'ne yazılan 28 Mayıs 1921 tarihli ve "*zâta mahsus*" işaretli yazıda, doğu vilâyetlerinde bolşevik propagandasının yayılması ihtimaline karşı bu propagandaya âlet olabilecek seciyede bulunan memurların oralara tayin edilmemesi ve Şark Cephesi Kumandanlığı'nın tekliflerinin önemle göz önünde bulundurulması isteniyordu[158]. EHUR'un 28 Mayıs 1921 tarihli tezkeresine gönderdiği 14 Haziran 1921 tarihli "*zâta mahsustur.*" işaretli cevabî yazısında Dâhiliye Vekili Mehmed Ata Bey, Dahiliye Vekâleti tarafından yapılması istenilen kısımların düşünüldüğünü ve incelendiğini belirtiyordu. Buna göre Doğu vilâyetlerinde memur seçiminde ve alınacak önlemler konusunda Şark Cephesi Kumandanlığı'nın görüşü tamamiyle dikkate alınacak ve gerektiğinde Cephe Kumandanının bilgi ve düşüncelerine de müracaat edilecekti[159].

23 Haziran 1921 tarihli ve 950 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile münhal olan Oltu mutasarrıflığı teşkilatı sona erdiğinde Artvin mutasarrıfı nâmını almak ve şimdiden Artvin'de vazife ifâ etmek üzere Erzincan Mutasarrıfı Ali Rıza Bey naklen tayin edildiği belirtilmişti. Kararda Erzincan mutasarrıflığına da vekâleten Erzurum mıntıkası Mülkiye müfettişi Zühdü Bey'in atandığı ve hükûmet işlerinde tarafsızlığını

---

[157] ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-7. EHU Vekili Fevzi Paşa, Karabekir'in 17 Mayıs 1921 telgrafına cevap olarak yazdığı 24 Mayıs 1921 tarihli telgrafta "*...Ardahan mutasarrıfı Behcet Bey'in Kars'a nakliyle yerine Kars Mutasarrıfı Tal'at Bey'in tayini tensib edildiği ve Ardahan, Kars, Artvin livalarının teşkili ve Oltu livasının lağvı hakkındaki layiha henüz kesb-i kanuniyet kesbetmediği cihetle şimdiden Artvin'e mutasarrıf tayinine imkan olmadığı ve Oltu mutasarrıflığına intihab olunacak zâtın kanûnen tatbikine kadar muvakkaten Artvin'de istihdamı derdest-i ifâ bulunduğu Trabzon vilâyetinden Batum livasına tayin olunan jandarmaların taleb-i devletleri vechile Artvin livasına i'zâmlarının devâiri âidesine tebliğ edildiği ..*" ni bildiriyordu.Bkz. ATASE, İsh:10, K: 619, B:46-9.

[158] ATASE, İsh:16, K: 1157, B:175-2.Aynı yazı Maliye ve Adliye Vekâletlerine de gönderilmişti. Bkz. ATASE, İsh:16, K: 1157, B:175-3.

[159] ATASE, İsh:16, K: 1157, B:175-1.

koruyamaması ve aczi gerekçeleriyle de Malatya mutasarrıfı Şükrü Bey'in azledildiği yerine Çanakkale eski mutasarrıfı Vehbi Bey'in tayin edildiği ifade edilmişti[160].

Şark Cephesi Kumandanı Karabekir, 16 Temmuz 1921 tarihli telgrafla 6. Süvari Fırkası Kumandanı Miralay Sâmi Sâbit Bey'den Kars mutasarrıflığına emniyet-i umumiye müdürü Kadri Bey'in tâyin edilmesi nedeniyle Mutasarrıf Behçet Bey'in vekâleti kendisine devretmek istediğini, vekâleten işe başlanılarak bildirilmesini istemişti. Sami Sâbit Bey de Şark cephesine işe başladığını arz etmiş ayrıca hükûmet dâireleri ile mülhakata yaptığı 18 Ağustos 1921 tarihli tamimde Behçet Bey'in ayrılması üzerine sancağın işlerini vekâleten yürütmek üzere görevlendirildiğini belirtmişti[161].

Doğu'da görevlendirilecek devlet memurlarının nitelik durumu Cebelibereket Milletvekili İhsan Bey ve arkadaşlarının Kars, Ardahan livaları ile mülhakâtında adliye teşkilâtının bir an önce yapılması için TBMM'ye sunduğu takririn görüşmeleri sırasında da tartışılmıştı. Anavatana katılan bölge ahalisine sunulacak hizmetlerin nitelikli olmasının önemini görüşmeler sırasında söz alan Kastamonu Mebusu Dr. Suat Bey "*...Bize iltihak etmiş olan ora ahalisi gerek huzur ve âsayiş gerek emri adalet meselesinde eski idarelerine mütehassir kalmasınlar. Onun için hükûmet bir dikkat ve teyakkuzla, büyük bir ihtimamla oralarda teşkilât yapmak ıstırarındadır...*" sözleriyle dile getiriyordu[162]. Yine Kângırı Mebusu Hacı Tevfik Bey, bölgeye en muktedir kişilerin gitmesi gerektiği hususunda "*...en müstakîm ve en ziyade afif ve en ziyade mütedeyyin zevât gönderilmelidir...*" ifadesini kullanıyordu[163].

Doğu'da idari teşkilâtlanmanın yanı sıra ahaliye doğru yolu göstermek ve kökleşmiş olan millî düşünceyi güçlendirmek amacıyla Artvin, Kars, Ardahan ve çevre yerlerde müdafaa-ı hukuk teşkilâtları yapılmıştı[164]. Yine Şark Cephesi Kumandanlığı, Cephe mıntıkasındaki ahalinin, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren birçok felâket ve musîbetlere maruz kalmaları dolayısıyla

---

[160] BCA, 30.18.1.1.3.25.1.
[161] Karaman, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa..., s.32.
[162] TBMMZC, Devre I, İçtima 2, Cilt X, s. 229-231.
[163] TBMMZC, D.I, İ.2, X, s. 229-231.
[164] Vakit, 26 Mayıs 1921, nr.1245.

Tekâlif-i Milliye emirlerinin bir kısmından muâf tutulmasını teklif etmişti[165]. Ahalinin elinde bulunan nakliye araçlarının alınmasını bildirilen ve 16 Ağustos 1921 tarihli şifre telgrafla duyurulan 10 Numaralı Tekâlif-i Milliye emri, Şark Cephesi'nin pek hususî olan vaziyeti göz önünde bulundurularak Canik, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri, Konya, Niğde, İçil vilâyet ve livalarının doğusunda bulunan yerlere uygulanmayacağı TBMM Reisi ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa tarafından 21 Ağustos 1921 tarihli telgrafla Şark Cephesi Kumandanlığı'na bildirilmişti[166].

C- KARS ANLAŞMASI VE İLİŞKİLERİN NORMALLEŞMESİ

Adliye Vekili Yusuf Kemal Bey, Moskova Anlaşması sonrası Azerbaycan Hükümeti yetkilileriyle yaptığı görüşmeler sonucunda Türkiye ile Güney Kafkasya hükûmetleri arasında ortak bir konferans toplanması konusunda anlaşmıştı. Sarıkamış'ta bulunan Yusuf Kemal Bey, söz konusu konferansa ait haberleşmelerin düzeni sağlandığı takdirde görüşmelerin Sarıkamış'ta yapılmasının yararlı olacağını, kendisinin de konferansta murahhas heyetimiz arasında bulunmasını Karabekir Paşa'ya teklif etmişti. Cephe Kumandanı Karabekir de konferansın her bakımdan Sarıkamış'ta yapılmasını gerekli görmekteydi. Bu hususta EHUR'a 2 Mayıs 1921 tarihli "*zâta mahsustur.*" işaretli telgrafta Kars'ta 2. Fırka Karargâhı ve birliklerimizin ikametinden beri Kars kalesinin düzenlenmeğe başlandığını, dolayısıyle birçok nakliyatın ve tadilatın yapıldığını belirtiyordu. Ayrıca Kars'ta yerleşik bulunan Rus ve Ermenilerin gelecek Kafkas murahhaslarıyle temas ve münasebetleri konusunda ne kadar müteyakkız davranılsa da Bolşeviklerle temasları önlenemezdi. Karabekir, kendisinin murahhas heyetinde bulunması durumunda aynı zamanda Cephe Kumandanlığı göreviyle de meşgul olduğundan karargâhı ile birlikte Sarıkamış'ta kalmasının gerekli olduğunu ifade etmişti[167]. EHU Vekili Fevzi Paşa da Hariciye Vekâleti'ne yazdığı 5 Mayıs tarihli tezkerede Güney Kafkas hükûmetleriyle yapılacak konferansın Sarıkamış'ta toplanması hakkındaki Şark Cephesi Kumandanlığı'nın mütalâasıyle aynı düşüncede olduğunu belirtiyordu[168].

---

[165] TİTE, Kutu No:22, Belge No:3.
[166] TİTE, Kutu No:21, Belge No:59.
[167] ATASE, İsh:10, K:619, B:49-1.
[168] ATASE, İsh:10, K:619, B:49-2.

Sakarya zaferi Türk-Rus ilişkilerinin istikrarı açısından bir dönüm noktası olmuştur. Sakarya Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ile birlikte Sovyet Rusya Türkiye'ye ilişkilerinde sergilediği ikircikli tutumu artık bırakmıştır. Nitekim Moskova Anlaşması'nın iki ülke arasında teâti edilmesi de Türk ordusunun bu zaferi sonrasında gerçekleşmiştir. Şark Cephesi matbaasında basılan Varlık gazetesi başmuharriri Feyzullah Sacid, Sakarya Zaferi sonrasında oluşan durumu "*iki zafer*" olarak nitelemekte ve yazısında "*...Ne mutlu tesadüf! Sakarya zaferi Yunan sürülerinin bozuk düzen garba yüz çevirmesi ile teyid ettiği bir sırada, Hakkın başka bir şekilde tecelli etmiş olan bir zaferi de Moskova Muahedesinin 22 Eylül Perşembe günü Kars'ta Türk ve Rus murahhasları arasında alınıp verilmesi ile kat'îleşti...*"demekteydi[169]. Moskova Anlaşması'nın tasdik edilmiş metinlerinin iki ülke arasında 22 Eylül 1921'de teâti edilmesinden sonra 26 Eylül Pazartesi akşamı saat 19.30'da Kars konferansı, Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan murahhas heyetlerinin katılımı ile ve tantanalı merasimle açıldı. Kars Konferansı, Moskova Anlaşması'nın esaslarını teyit ve Kafkas milletlerine teşmil etmişti[170].

Kafkas Cumhuriyetleriyle müstakbel hudutlarımız Kars Konferansı sonunda imzalanan anlaşmalar ile Moskova Anlaşması'nda kararlaştırılan şekilde aynen kabul edilmiştir[171]. Gürcistan'a terk edilen Batum limanında haiz olduğumuz iktisadî ve ticarî haklar da tespit edilmişti. Bunun gibi Acara İslam ahalisinin harsî ve dini haklarına ilişkin hükümler Gürcistan Cumhuriyeti tarafından kabul edilmişti. Ermenistan'la akdedilen anlaşmada ise iki ülke arasında "*geçmişin her türlü hata ve su-i tefehhümlerini katiyyen sökecek surette karşılıklı muhabbet ve samimiyet*" hükümleri yer almıştı[172]. Azerbaycan ile örfen ve dinen mevcut olan kardeşlik başları Kars Anlaşması ile resmî şekilde tespit edilmiş oldu. Nahçıvan bölgesi, Azerbaycan idaresinde muhtar olarak varlığını koruyacaktı. Özetle Kars anlaşmalarının bütün

---

[169] Feyzullah Sâcid, "*iki zafer*", Varlık, 29 Eylül 1337, Sayı:5
[170] Varlık, 29 Eylül 1337, Sayı:5
[171] 13 Ekim 1921'de Kars'ta imzalanan Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dostluk Anlaşması 16 Mart 1922 günü TBMM2nin kabul ettiği 207 Sayılı Yasa ile onaylanmıştır. Anlaşmanın metni için bkz. İsmail Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları..., s. 41-47; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz 2, s. 296-299.
[172] Feyzullah Sâcid, "*Kars Muâhedeleri*", Varlık, 14 Teşrinievvel 1337, Sayı:7.

hükümleri, Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin geleceğinin temelini oluşturuyordu[173].

EHUR'un 20 Kasım 1921 tarihli telgrafı üzerine Cephe Kumandanlığı, Kars Anlaşması sonrası Cephe'nin konuşlanışına ilişkin görüşlerini 6 Aralık 1921 tarihli telgrafta açıklamıştı. Karabekir, El-cezire Cephesi'nin lağvedilmesinden sonra Şark Cephesine bağlı olmak üzere Diyarbakır'da bir kolordu teşkil edilmesini teklif ettiğini bildirmişti. Kâzım Karabekir Paşa, gerektiğinde Cenup Cephesi'nden bir fırka kadrosunun Şark Cephesine alınabilmesinin çok önemli olduğunu ve Şark Cephesinde daha kuvvetli bulunabilmesinin harekâtın ikişer fırkalı iki kolordu halinde sevk ve idare edilmesi esasına dayandığını düşünüyordu. El-cezire Cephesinin kaldırılarak ve gelecekte müstakil bir ordu hâline dönüştürülmesi uygun görüldüğüne göre Şark Ordusu için üç piyade fırkalı bir kolordu yetersiz kalacaktı. Gerek Şark Cephesi'nin mümkün olduğu kadar kuvvetinin arttırılması, gerekse ordu ve komutanlar açısından sevk ve idare hususları nedeniyle en azından ikişer piyade fırkasından oluşan iki kolordu teşkili ve fırkaların Kars, Sarıkamış, Erzurum, Bayburt, Erzincan olmak üzere düzenlenmesi gerekliydi[174]. Kâzım Karabekir Paşa, cephe mıntıkasında Kars tabyalarını içine alan hattın büyük kuvvetlere karşı açık ve ihâtaya pek müsâit olması dolayısıyla, savunma ve manevra kabiliyeti ve az olan bir kuvvetle metin ve esaslı bir savunma hattı olamayacağını ifade ediyordu. Dolayısıyla söz konusu savunma hattı, büyük ordulaın harekâtına karşı ancak bir setr hattı olabilecekti[175]. Sağ cenâhı Tah Gediğine, sol cenâhı Oltu'nun kuzeydoğusunda Tuzla mevkiîne istinat eden Yeni Selim hattı ve Soğanlı Dağları savunma hattının ise daha kısa, kuvvetli, cenahları güvenilir, savunma ve manevra kabiliyeti daha yüksek bir hat olduğunu belirten Karabekir, esaslı ve kesin bir muharebenin Soğanlı savunma hattında yapılması ve bu hattın terk edilmesi zorunlu olduğunda ufak tefek harekât hariç olmak üzere ikinci kesin bir muharebenin de Erzurum hattında kabul edilmesi gerektiği düşüncesinde olduğunu ifade ediyordu[176]. Kâzım Karabekir Paşa, hazerî vaziyetimizin bu düşünceye göre tespit edilerek esas savunma hatlarının bir plana uygun olarak tahkim edilmesi ve güvenliğimizin takibi için bir kolordu karargâhının Sarıkamış'ta, diğerinin Erzurum'da tesisini uygun gördüğünü

[173] Feyzullah Sâcid, "*Kars Muâhedeleri*", Varlık, 14 Teşrinievvel 1337, Sayı:7.

[174] A: III-7-b, D:20, F: 55-4.
[175] A: III-7-b, D:20, F: 55-4.
[176] A: III-7-b, D:20, F: 55-4.

de bildiriyordu. Sarıkamış kolordusunun harp düzeninde 9. ve 11. Fırkalar, 6. Süvari Fırkası, Kars ve Yeni Selim Müstahkem Mevkileri, 4 hudut alayı ve bağlı birlikleri; Erzurum kolordusu harp düzeninde ise 13., Garp Cephesi'nde sulhün tesisiyle beraber Şark Cephesi'ne iâde edilen 12. fırkalarla, Aşiret Süvarî Fırkası, Erzurum Mevki-i Müstahkemi ve bağlı birlikler bulunacaktı[177]. Şark Cephesi'nin 20 Kasım 1921 tarihli telgrafına cevap olarak EHU Vekili Fevzi Paşa, 24 Aralık 1921'de yazdığı telgrafta Şark Cephesi mıntıkasındaki birliklerin merkezlerinin Sarıkamış ve Erzurum olmak üzere iki kolordu halinde terkibinin ve bunlardan Sarıkamış kolordusuna Kars'taki süvarî fırkasiyle Kars ve Sarıkamış'ta bulunacak iki piyade fırkasının Kars Kalesinin ve Yeni Selim müstahkem hattının; Erzurum Kolordusuna da merkezi Erzurum veya Bayburt olacak olan iki piyade fırkasiyle ikişer de Karakilisesi'ndeki Aşîret Süvari Fırkasının ve Erzurum Mevki-i Müstahkemi'nin bağlanmasının muvâfık olduğunu ancak bu kolordunun şimdiden teşkiline imkân olmadığından Garp Cephesi'nde kesin sonuç alınıncaya kadar ertelenmesinin zorunlu olduğunu bildiriyordu[178]. Fevzi Paşa, Karabekir'e Kars'ın bir kale hâlinde tahkim edilmeyerek gerektiğinde terk edilecek bir müstahkem hat halinde tahkîmi düşüncesini paylaşmadığını da ifade ediyordu. Fevzi Paşa, hâlen Şark Cephemizde ordumuzla muhâsım bir vaziyette bulunabilecek kuvvetlerin, zayıf Ermeni ve Gürcü ordularıyle bunlara zâhir olması muhtemel bolşevik Rusya'nın Kızıl Ordusu olduğunu dolaysıyle eğer Ermeni ve Gürcü hükûmetleri Rusya'nın yardımını sağlayarak ister münferiden ister müştereken ordumuz aleyhine bir harekete teşebbüs edecek olurlarsa, her halde ilk meydan muharebelerinin Soğanlı Dağları'nın doğusunda cereyan edeceği düşüncesini ileri sürüyordu[179]. Böyle bir durumda kaynakları tahkim edilmiş ve teşkilâtı buna göre tamamlanmış bir Kars kalesi, her sûretle manevra icrâsını kolaylaştıracak kuvvetli bir istinat noktası teşkil edebilecekti. Yine Kızıl Rus kuvvetlerinin de katılmasıyla bir taarruza maruz kalınması durumunda, düşmanın başlıca istilâ hatları ve büyük kuvvetlerinin gerekli gördüğü demiryolu hattı üzerinde bulunan Kars kalesi ordumuza geriden gelecek birlikler ulaşıncaya kadar gerekli zamanı kazandırmada etkili olacaktı. Ayrıca kaleye karşı bir kuvvet terk edecek olan saldırgan düşman ordusunun noksan araçlarla ve nispeten zayıf

---

[177] A: III-7-b, D:20, F: 55-4.
[178] CA, A: III-7-b, D:20, F: 55 ve 55-1.; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:48, Sayı:108, Haziran 1999, Belge No:3060.
[179] CA, A: III-7-b, D:20, F: 55 ve 55-1.; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:48, Sayı:108, Haziran 1999, Belge No:3060.

kuvvetle karşımıza gelmesine yol açacaktı[180]. Bundan başka Kars kalesinin varlığı Ermeni ve Gürcülerin istîlâ arzularını teskîn edecek, kaçınılmaz bir şekilde gerçekleştiğinde çevre köylerde yaşayan halkın nakliye ve iâşe araçlarıyla birlikte bu kaleye sığınarak zarardan korunması sağlayacak ve düşmanın da söz konusu araçlardan yararlanmasını engelleyecekti. Fevzi Paşa, Kars'ın bir kale hâlinde tahkim edilmesinin yanı sıra kendisinden özellikle amaçlanan ordumuzun manevra icrasını kolaylaştırma görevine yardım etmesi için düşmanın başlıca istilâ hatları üzerinde bulunan diğer bazı uygun yerlerde de yine tevkîf tabyaları tesisini gerekli gördüğünü belirtmekteydi[181].

[180]ÇA, A: III-7-b, D:20, F: 55 ve 55-1.; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:48, Sayı:108, Haziran 1999, Belge No:3060.
[181]ÇA, A: III-7-b, D:20, F: 55 ve 55-1.; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:48, Sayı:108, Haziran 1999, Belge No:3060.

SONUÇ

28 Nisan 1920 de Azerbaycan'ı bolşevikleştirilmesinden sonra, kızıl Rus birlikleri Ermenistan'ı da bolşevikleştirmişlerdi. Sırada Gürcistan vardı. Gürcistan Hükümeti'nin muvafakati ile Türk kuvvetleri Ardahan ve Artvin'i ele geçirdiler. Birliklerimiz Batum'a da girdiler. Kızıl Rus birlikleri ile küçük çapta çarpışmalar oldu. Bu sırada Moskova anlaşmasının imzalandığı haberi geldi. Çarpışmaların büyümesine son verilerek, Türk kuvvetleri Batum'dan çekilmeye başladı.

Türk Rus ilişkilerinde, Brest Litovsk, Batum ve Gümrü Anlaşmalarının sağlayamadığı güvenliği Moskova Anlaşması da sağlayamamıştır. Barışın kuvvetlen desteklenmesi ilkesi bir yana, Kafkaslılara olduğundan daha çok olmak üzere Bolşeviklere de güvenemeyen Ankara yönetimi için sıkıntılı bir dönem başlamıştır. Rusların bu anlaşmaya ne kadar süre ve ne ölçüde uyacakları kuşkular uyandırırken, Türkiye önemli olaylarla da karşı karşıya bulunuyordu. İkinci İnönü zaferi kazanılmış olmasına rağmen Yunan işgali devam ediyordu. Üstelik iç ayaklanmalar tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Böyle bir ortamda bir yandan siyasî gelişmeler çok yakından takip edilirken, diğer yandan Kafkasya'daki Rus kızıl kıtalarının faaliyetleri hakkında bilgiler toplanıyor ve bunlar değerlendiriliyordu.

Moskova Anlaşması'ndan sonra doğudaki kuvvetlerin büyük ölçüde batıya kaydırılamaması ve Yunanlılara karşı kullanılamamasının nedeni hep merak konusu olmuştur. 1920 yılı sonlarında Şark harekâtını büyük bir başarıyla sonuçlandıran bir kuvvetin batıda güçlükler yaşandığı bir dönemde yerinde tutulması önemli bir problem olarak karşımızda bulunmaktadır. Moskova Anlaşması'nın imzalandığı tarihte Güney Kafkasya bütünüyle bolşevik hakimiyetine girmişti. Bunun bir anlamı "*dostumuz*" Ruslarla el ele vermiş olmamızdır ki eğer dostluk varsa bunu yararlı bir gelişme olarak görmek gerekmektedir.

İkincisi ve bundan daha önemlisi Türkiye doğuda daha büyük bir güçle doğrudan temas haline gelmiştir. Bağımsız ve bölünmüş Kafkas berisi devletlerinin yaratacağı tehditle bolşevik Rusların yaratabilecekleri tehlikenin aynı ölçüde olmayacağı da muhakkaktır. Türkiye bu gelişmeye sevinmeli mi yoksa endişe mi duymalıydı bu ikilemi yaşamıştı. Bunu en çok yaşayan da Şark Cephesi Kumandanı

Kazım Karabekir Paşa olmuştur. Sovyet Rusya'nın Kafkas berisi devletleri ile Türkiye arasında bir sorun çıkartarak ülkemize saldırması ihtimaline karşı askerî plân ve hazırlıklar en ince ayrıntısına kadar yürütüldüğü gibi Türkiye'yi kızıllaştırma girişimlerini sonuçsuz bırakmak için yoğun çaba harcanıyordu.

Sovyet Rusya, Brest Litovsk Anlaşması'nı Osmanlı Hükûmeti'nin imzaladığı Sevr Anlaşmasına benzetiyordu. Rusya'nın Türkiye'ye yönelik dostluk ve ittifakının devamı isteniyorsa iki ülke arasında yapılan anlaşmaların bir parça kağıt üzerinde kalmaması gerektiğini belirtiyorlar ve Türkiye'nin Moskova Anlaşmasını ihlâl ettiğini ileri sürüyorlardı. Rus askeri yetkililer, Birest Litovsk Anlaşması'na dayanılarak Türk birliklerinin Batum'a girdiğini ve her türlü yanlış anlaşılmadan kaçınılması için Türk birliklerinin Batum ve diğer mıntıkalardan çekilmesini talep ediyorlardı. Şark Cephesi Kumandanlığı, boşaltma işleminin uzaması ya da Gümrü'nün elimizde bulundurulması durumunda bolşevik birliklerin bu mıntıkaya saldırı ihtimalini dikkate alıyordu. Kızılordunun saldırı ihtimali karşısında savunma önlemleri en ayıntılı bir biçimde planlanıyordu. Türk birliklerinin Moskova Anlaşması ile belirlenen hududun gerisine çekilme işlemini tamamlaması sonrasında da Sovyet Rusya, Türkiye'ye yönelik tehditkâr tutumunu devam ettirmişti. Sovyet Rusya, Türk birliklerinin Gümrü'yü boşaltma işlemi sırasında, Rus ve Kafkasberisi cumhuriyetleri ordularına âit olduğunu iddiâ ettiği barut depolarını havaya uçurdukları gerekçesiyle, Türkiye'ye protesto notası vermişti.

Şark Cephesi Kumandanlığı, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye bir hareket kararlaştırmışlarsa bu hareketi Ermeni ve Gürcüleri perde ederek kendi kuvvetleriyle yapmağa çalışacaklarını tahmin ediyordu. Sovyet Rusya'nın tutumu da Ankara'nın bu endişesini haklılaştırıyordu. Nitekim Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin, Ali Fuat Paşa'ya verdiği 6 Haziran 1921 tarihli notada, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Moskova Anlaşması'na dayanan yükümlülüklerini ancak TBMM ile imzalayacakları anlaşmalardan sonra üstleneceklerini bildirmişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın değerlendirmesine göre, Ermenistan ve Gürcistan'ın sovyetleştirilmesi ile, bu devletler, Sovyet Rusya Hükûmetinin birer organı haline gelmişti. Bu nedenle Kafkasya'daki sovyet yönetimi durdukça doğu ve kuzeyden hudutlarımıza yönelecek bir saldırı Ermenistan, Gürcistan ve Rusya'nın müşterek bir hareketi olarak gerçekleşecekti. Şark Cephesi Kumandanlığı harekât plânını buna göre düzenlemişti. Dolayısıyla Kızılordu

birliklerinin aleyhimize başlatacağı düşmanca bir harekâtın, Iğdır, Kars, Ardahan ve sahil istikametlerinden birisini takip etmesi bekleniyordu. Bu istikametlerden en çok demiryolunun bulunması ve diğer nedenlerle de tercih edilmesi beklenen yön, Kars istikameti idi. Bu değerlendirmeler ışığında Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, ordumuzun esas bölümünün, Kars havalisinde bulunacağını belirtiyordu. Hududun örtü ve gözetlemesi ile görevli 12. ve 9. fırkalara bağlı birliklerin hareket tarzları da cephe kumandanlığı tarafından ayrıntılı olarak açıklanmıştı. 12. Fırka emrindeki atlı subaylar, arazi üzerinde seyahat ederek muharebenin seyrine ilişkin birçok varsayım ve sorun ortaya koymuşlar ve bunların çözümlerini üretmişlerdi.

Şark Cephesi Kumandanlığı istihbarat çalışmalarına da büyük önem vermiştir. Kars mıntıkası içinde casusların çoğalması ve bu gibi zararlı kişilerin sınırdan içeri ve dışarı geçtiklerinin anlaşılması üzerine, bunlara yönelik istihbarat çalışmaları artırılmıştı. Kâzım Karabekir Paşa, Rusların yaptıkları anlaşmaya, gösterdikleri dostluğa güvenilmeyerek, birliklerimizin her ihtimale karşı dikkatli ve hazır bulunmasını ve Kızılordu birliklerinin kuvvet ve vaziyetleri, askerî sevkiyât ve nakliyeleri, taşnaklar ile olan ilişkileri, Zengizor ahvâli ve Gürcistan'ın iç durumu hakkında doğru bilgiler elde edilerek derhal cephe kumandanlığı'na bildirilmesini istiyordu. Şark Cephesi Kumandanlığı tarafından,Türk, Rus ve Gürcü ordularının Kafkasya'daki son durumuna ilişkin sürekli istihbarat toplanıyor ve elde edilen bilgiler, belirli aralıklarla EHUR'e sunuluyordu. Moskova Anlaşması sonrası Sovyet sınırındaki karakollarda bulunan askerlerimizin, bolşevik propagandasına marûz kalmamaları için de önlemler alınıyordu.

EHUR, doğu illerinde bolşevik faaliyet ve propagandasına ilişkin hazırladığı 1 Haziran 1921 tarihli raporda son zamanlarda bu faaliyetlerin müthiş derecede arttığını belirtmekteydi. Rapora göre Rusya bolşevik faaliyet ve propagandalarını Rus diplomatik heyetleri, İttihatçılar ve Türk ve müslüman komünistler aracılığıyla olmak üzere üç ayrı koldan yürütmekteydi. Rus diplomatik heyetlerinin, bolşeviklik propagandası yapmalarını önlemek için gerekli önlemler alınıyordu. Rusya kaynaklı komünist partisiyle, ülke içindeki sol örgütlenmenin birbirine yakınlaşması karşısında da önlemler alınmıştır. EHU Vekili Fevzi Paşa, 27 Mayıs 1921 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne yazdığı tezkerede bolşeviklerin aleyhimizdeki propagandalarına ısrarla devam ettiklerinin anlaşıldığını kaydetmekteydi. Fevzi Paşa, bu durumun çeşitli

kaynaklardan alınan haberlerle de teyit edildiğini belirtiyordu. Ayrıca Kafkas Konfederasyonu'na dahil olduğu haber alınan bolşevik Gürcü ve Ermeni hükûmetleri tarafından hududumuza bir saldırı hazırlandığının da anlaşıldığı belirten Fevzi Paşa, Şark Cephesi karşısında çoğalan kuvvetli bolşevik propagandasıyla bu hareketin ilgili olduğunu düşünmekteydi. Fevzi Paşa, dost ve müttefik iki hükûmet arasında mevcut samimî ilişkileri bozacak böyle bir hareketin durdurulması için Moskova sefaretimiz aracılığıyla Rus Hükûmeti'nin özellikle dikkatinin çekilmesini ve uyarılmasını istiyordu. Rus Propaganda faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü Trabzon'da, komünist propagandacılar ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı istihbarat toplanıyor ve elde edilen bilgiler Şark Cephesi Kumandanlığı ve EHUR'e sunuluyordu. Rus propagandasına karşı, memurlarımız tarafından karşı propaganda faaliyelerinde bulunularak bolşevik propagandası etkisizleştiriliyordu.

Kâzım Karabekir Paşa, bolşevizm ile cepheleştikten sonra doğu bölgelerimizin bir de propaganda ile tahrip olunmak istendiğini düşünüyordu. Bolşevikliğin nüfuz ve yayılması için Karadeniz'den Musul sınırına kadar uzanan geniş bir cephede para, teşkilât ve diğer yollarla faaliyet gösterenlere karşı, halkı aydınlatmaya yönelik basın yayın faaliyetlerine de önem verilmiştir. Bolşevikler Tiflis, Ahıska ve Batum'da üç Türkçe gazete çıkarmağa başlamışlar ve bütün Türk komünistlerini doğu sınırımızdaki bu yerlerde faaliyete geçirmişlerdi. Kâzım Karabekir Paşa, bu durum karşısında doğuya vatansever gazeteci, yazar, öğretmen, sanatçı ve deneyimli yöneticilerin getirilmesi gerektiğini belirtiyordu. EHUR'un Doğu Anadolu'da artan bolşeviklik faaliyetlerine karşı alınacak önlemleri içeren 1 Haziran 1921 tarihli raporunda da, halkı aydınlatmak üzere Erzurum'da bu amaçla bir gazete tesisi için çalışılmakta olduğu kaydediliyordu. Şark Cephesi'nde düşman propaganda faaliyetleri karşısında halkı uyandırmak ve birliğini güçlendirmek için Kâzım Karabekir Paşa'nın gazete çıkarma düşüncesi 25 Ağustos 1921'de Sarıkamış'ta Varlık gazetesi yayın hayatına başlamasıyla sonuçlanıyordu.

Moskova Anlaşması'ndan sonra Türkiye, özellikle Rusya'nın telsiz istasyonları aracılığıyla propaganda faaliyetlerinde bulunmasından rahatsızlık duymuştu. Özellikle Trabzon Rus telsiz istasyonunun zararlı faaliyetleri karşısında, Trabzon'daki telsizin sökülerek propagandaya uygun olmayan bir taşınması

düşünülmüş ve Rus telsizinin faaliyetlerine karşı Trabzon'da, Türk telsiz istasyonu faal bir hâle getirilmişti.

EHUR'un 1 Haziran 1921 tarihli raporunda Rusların ittihatçıları âlet edinerek, komünizmi telkin vasıtasıyle propaganda faaliyetleri yürüttükleri belirtilmişti. EHUR'un yazısında, Halil Paşa'nın Nisan ortalarında izin almadan Tuapse'den Trabzon'a hareket etmesi ve İstanbul'dan iltihak eden ailesi ile birlikte sahilde bir yerde oturmasını istemesi; Mayıs başında Rusya'dan bir motorla Amasra'ya uğrayan Naim Cevad ve yanındaki iki Rus'un şüpheli vaziyetleri; Moskova'da Enver, Bedri, Naim Cevad tarafından tamamiyle bolşevizm ve komünizm esaslarını ihtiva eden 85 maddelik bir programın düzenlenerek Anadolu'ya gönderilmeğe başlanması bu konudaki faaliyetlere örnek oluşturuyordu. Enver Paşa, gizli olarak gönüllü erlerden oluşan bir taburun başında, Millî Mücadele'ye katılmak üzere Ankara'ya gitmeyi ve Halit Bey'in fırkasına dayanarak bir hükûmet darbesi yapmayı planlamıştı. Sakarya Muharebesi öncesi Batum'a gelen Enver Paşa'nın, Milli Mücadelenin kritik bir döneminde Anadolu'ya geçme girişiminde bulunması, onun kişisel ihtiraslarının yanında çok boyutlu bir çaba olarak görülüyordu. İcra Vekilleri Heyeti'nin 24 Mayıs 1921 tarihli toplantısında, Anadolu'da bulunan Enver Paşa'ya çok yakın ittihatçı sınır dışına çıkarılmalarını kararlaştırılmıştı.

Kâzım Karabekir Paşa, kızılların askerî harekâtla amaçlarına ulaşamayacaklarını, büyük kayıplar karşılığında belki arazi kazanacaklarını ancak kaybedeceklerinin daha çok olduğunu belirtiyordu. Kâzım Karabekir Paşa, Şark Cephesi içinde bulunan illere, idari teşkilâtlanmaya da büyük önem veriyor ve bunu savunma önlemleri çerçevesinde düşünüyordu. Kâzım Karabekir Paşa, bol para ile ve islâm askeri ile teşkilâta başlayan Rusların, Enver'den en etkili biçimde, Artvin ve sahiller ile Acara ve Batum bölgesinde yararlanabileceklerini ve halkçılık teşkilâtını orada tamamladıktan sonra Lâzistan ve Trabzon'a kol salacaklarını buna karşı gerekli önlemlerin cephe kumandanlığı tarafından alındığını bildiriyordu. Bu önlemler kapsamında, Halil Paşa'nın ülke dışına çıkarılmış, Amasra'ya çıkan Naim Cevad ve tutuklanarak Ankara'ya getirilmişti. Şark Cephesinde bolşevikliğe âlet olabilecek memûrların değiştirilmesi ve bu meyanda Enver'le geçmişte ilişkileri göz önünde bulundurulan Şark Cephesi Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kâzım Bey Ankara'ya celb, Kaymakam Kadri Bey söz konusu göreve tayin olunmuştu. Bundan başka Mustafa

Suphi'den sonra komünistlerin Türk komünisti olarak tanıdıkları ve ilişki kurdukları Sarıkamış'ta Dr. Fuat Sabit tutuklanmıştı. En çok bolşevik propagandasına maruz olan Şark Cephesi kendi mıntıkasında halkı aydınlatmaya çalışmakta olduğu gibi Erzurum'da bu maksatla bir gazete tesisi için çalışılmaktaydı. Doğu'da idari teşkilâtlanmanın yanı sıra ahaliye doğru yolu göstermek ve kökleşmiş olan millî düşünceyi güçlendirmek amacıyla Artvin, Kars, Ardahan ve çevre yerlerde müdafaa-ı hukuk teşkilâtları yapılmıştı.

Sakarya zaferi Türk-Rus ilişkilerinin istikrarı açısından bir dönüm noktası olmuştur. Sakarya Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ile birlikte Sovyet Rusya Türkiye'ye ilişkilerinde sergilediği ikircikli tutumu artık bırakmıştır. Nitekim Moskova Anlaşması'nın iki ülke arasında teâti edilmesi de Türk ordusunun bu zaferi sonrasında gerçekleşmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

A. ARŞİVLER

-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

-Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi (Prof.Dr. D. Ali AKBULUT'tan temin edilmiştir.)

-Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi

-Foreign Office Archives (PRO, London) (Doç.Dr. K. Tuncer ÇAĞLAYAN'dan temin edilmiştir.)

-Türk İnkılap Tarihi Arşivi

-Türk Tarih Kurumu Arşivi

B. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

-Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

-Documents on British Foreign Policy 1919-1939 First Series, Volume XII, Her Majesty's Stationery Office, London 1970

C. SÜRELİ YAYINLAR

1-GAZETE VE MECMUALAR

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İstikbal

Peyam-ı Sabah

Vakit

Varlık

Yeni İstanbul

2- ZABIT CERİDELERİ

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Gizli Celse Zabıtları

KİTAP VE MAKALELER

ADIVAR, Halide Edip, Türkün Ateşle İmtihanı, Atlas Kitabevi , 11. Baskı, İst. 1994.

AKAL, Emel, Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm, Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı, İstanbul 2002.

AKBULUT, Dursun Ali, Albayrak Olayı, Erzurum 1991.

----------, "*Şark Harekâtı Öncesi Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'a gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler*", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, I/3, Mayıs 1989, s. 66-100.

AKGÜL, Suat, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri*", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay ATASE yay., Ankara 2003, s.225-257

ALLEN, W.E.D.-MURATOFF, Paul, Caucasian Battlefields, Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

APAK, Rahmi, İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, TTK Yay., Ankara 1990.

ARALOV, Semiyon İvanoviç, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1985.

ARİF CEMİL, İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları, Arma Yay., Haz. Yücel Demirci, İstanbul 1992.

ARSLAN, Ali, "*Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün oluşumu*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:XIV, Temmuz 1998, Sayı: 41, s.521-546.

ASLAN, Yavuz, Mustafa Kemal – Frunze görüşmeleri Türk- Sovyet İlişkilerinde Zirve, Kaynak Yay., İstanbul 2002.

---------, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi:Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması 1918-1921, TTK Basımevi, Ankara 1997.

ATAÖV, Türkkaya, "*1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakû) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı*", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:XXIX Mart-Haziran 1974, nr:1-2, s. 43-51.

ATATÜRK , M. Kemal, , Nutuk II , M.E.B., İstanbul 2000.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 Cilt:1, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara 1994.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Cilt III, 1914-1922, İstanbul 1972.

BALCIOĞLU, Mustafa, İlki İsyan Bir Paşa, Ankara 2000.

----------, "*Milli Mücadelede Merkez Ordusunun İstihbarat Faaliyetleri*", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:5, Samsun 1990, s. 7-10.

BAYUR, Yusuf Hikmet, Türkiye Devletinin Dış Siyasası, Ankara 1995.

---------, Türk İnkılap Tarihi, c. III, Kısım 4, Ankara 1991.

----------, "*Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı dışarıda Akımlar*", Belleten, Cilt: XXXV, Sayı:137-140, Ankara 1971, s.587-654.

BELEN, Fahri Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919-1921) I, Kent Basım Evi-Ekim 1981.

----------, Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası, , İstanbul 1958.

BULUT, Hüseyin, İstikbal Gazetesi Dizini (1921-1923), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1994.

CARR , E. H., Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 1917-1923, Çev. Orhan Suda, İstanbul 1989.

CEBESOY, Ali Fuat, Milli Mücadele Hâtıraları, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953.

COŞAR, Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını**,.Gazeteciler Cemiyeti Yayınları No:5, İstanbul 1964.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer,"*Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere*" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:XIV, Temmuz 1998, Sayı:41, s.513-520.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923**, c. I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

ÇORUHLU, Samih (Akdes Nimet Kurat), "*İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti*", **Yeni İstanbul**, 3 Temmuz 1966, Tefrika No.3.

----------, "*İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti*", **Yeni İstanbul**, 14 Temmuz 1966, Tefrika No.14

DAVISON, Roderic H., "*Turkish Diplomacy From Mudros To Lausanne*", **The Diplomats 1919-1939**, Graig, Gordon A. – Gilbert, Felix (Ed.) Princeton Univ. Press, New Jersey 1953, s.1-172.

DAYI, Esin, **Evliye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilâtlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum 1997.

ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Yeni Matbaa, Ankara 1954.

FAİK AHMED, "*Anlatamadık mı?*", **İstikbal**, 7 Mart 1337-1921, Numro:239.

----------, "*Bir tedkik*", **İstikbal**, 7 Mayıs 1337-1921, numro:297.

FEYZULLAH SÂCİD, "*iki zafer*", **Varlık**, 29 Eylül 1337, Sayı:5

----------, "*Kars Muâhedeleri*", **Varlık**, 14 Teşrinievvel 1337, Sayı:7.

GEDİK, İlhan, **Milli Mücadele'de 15. Kolordu**, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1992.

GÖKAY Bülent, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev: Sermet Yalçın, Yurt Yay., İstanbul 1998.

GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 1979.

GÜNER, Zekâi, Milli Mücadele Başlarken Türk Kamuoyu (Basın, Siyasi Partiler, Cemiyetler), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

HALİL PAŞA(KUT), Halil Paşa İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Hazırlayan: Taylan Sorgun, Kamer Yay., İstanbul 1997

HAMİT BEY, Defter-i Hatırat, (Yayınlanmamış, daktilo edilmiş metin.)

HARRIS, G.S., Türkiye'de Komünizmin Kaynakları, Çeviren: Enis Yedek, İstanbul 1975.

HAŞİMOĞLU, Yasin, Hatıralar, (Cumhuriyetimizin 50. Yıl Dönümüne Armağandır. Haz. Süreyya Şehidoğlu) Ankara.

JAECHKE, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), TTK Yay., Ankara 1989.

KANDEMİR Feridun, Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası, Yayınlayan:Nejat Ağbaba, Yakın Tarihimiz Yayınları:5, İstanbul .

KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz 2, Sadeleştiren Prof. Dr. Faruk Özerengin, Emre Yay., İstanbul.

----------, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı – I, Emre Yay., İstanbul 2001.

KARAMAN, Sami Sabit, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları, İzmit 1949.

KAZEMZADEH, Firuz, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New York: Philosophical Library, 1951.

KILIÇ, Selami, Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Boyut Yay., İstanbul 1998.

----------, *"Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askeri ve Siyasi Gelişmeler"*, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay ATASE yay., Ankara 2003, s.329-337.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Kâzım Karabekir (Kendi Eserleri, Haltercümeleri ve Arşiv Belgeleri'ne Göre), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

KOCAOĞLU, Bünyamin, İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2003.

KODAMAN, Bayram, Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983.

KURAN, Ahmed Bedevî, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, Tan Matbaası, İstanbul 1956.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990.

NADİ,Yunus, Kuruluş Savaşı Anıları, İstanbul 1978.

OLGUN, İbrahim, "*İttihatçıların Kurtuluş Savaşında Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı*", VIII. Türk Tarih Kongresi, III. Ciltten ayrı basım, Ankara 1983.

ORTAYLI, İlber, "*XIX. Asırda Kafkasya ve Rusya*", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay ATASE yay., Ankara 2003, s.117-120.

ÖZALP, Kâzım, Milli Mücadele 1919-1922 I, TTK Basımevi, Ankara 1988.

ÖZDEN, Neşe,"*İngiliz Belgelerine Göre Enver Paşa ve 1921'de Kafkasya ve Anadolu'daki Gelişmeler*", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX: Yüzyıllarda Türkiye Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s.565-570.

ÖZEL, Sabahattin, Milli Mücadelede Trabzon, TTK Basımevi, Ankara 1991,

ÖZTOPRAK, İzzet, "*Maverayı Kafkas Hükümeti* Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay ATASE yay., Ankara 2003, s.128-130.

ÖZTÜRK, Mustafa, "*Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi*", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay ATASE yay., Ankara 2003, s. 10-11.

RESULZÂDE MEHMED EMİN BEY, Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası, İstanbul 1928.

SADİ, Kerim (A.CERRAHOĞLU), Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı, İstanbul 1975.

SONYEL, Salâhi R., Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Sevisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, TTK Yay., Ankara 1995.

SOYSAL, İsmail, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945), TTK Yay., Ankara 1989.

SÜRMELİ, Serpil, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001.

SWIETOCHOWSKI,Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, Türkçesi:Nuray Mert, Bağlam Yay. İst. 1988.

ŞİMŞİR, Bilâl N., İngiliz Belgelerinde Atatürk, ciltII, (Belge 121)

----------, Atatürk İle Yazışmalar (1920-1923), Ankara 1992.

TANSEL, Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV, İstanbul 1991

TANSU Samih Nafiz, İlki devrin Perde Arkası, Anlatan: Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk, İstanbul 1969.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları), Ankara 2004.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara 1989.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi (TİH) II nci Cilt Batı Cephesi 2 nci Kısım, Ankara 1999.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, TİH, II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım, Ankara 1999.

TELLAL, Erel, Mirsaid Sultan Galiyev, SBF Yay., Ankara 2001.

TENGİRŞENK Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

TEVETOGLU, Fethi, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

----------, "*Atatürkün Sovyet Politikası*" , Türk Kültürü, Atatürk Sayısı, Sayı:25, Kasım 1964, s. 28-31.

TOGAN, Zeki Velidi, Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969,

TUNÇAY, Mete, Türkiye'de Sol Akımlar(1908-1925), 3. Basım, Bilgi Yay.Ankara 1978.

----------, "Mesaî" Halk Şuralar Fırkası Programı 1920, Ek:Halk Zümresi Programı, Ankara 1972.

ÜNAL, Hasan, İttihat ve Terakki liderlerinin I. Dünya Savaşı Sonrası Yurt Dışı Faaliyetleri (1918-1922), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1995.

USTAOĞLU MAHMUD MİDHAT, Batum ve Artvin Tarihi, Trabzon 1339.

ÜNÜVAR, Veysel, İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921, İstanbul 1948.

YAMAUCHİ, Masayuki, Hoşnut Olmamış Adam –Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a, Bağlam Yay., İstanbul 1995.

YERASİMOS, Stefanos, Türk- Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden "Milli Mücadeleye"), Gözlem Yay., İstanbul 1979.

YILDIRIM, Dursun- ÖZÖNDER, M. Cihat, Karabağ Dosyası , Türk Kültürü Araştırmaları Yay.,Ankara 1991.

YÜCEER, Saime, Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri, Ekin Kitabevi, Bursa 1997.

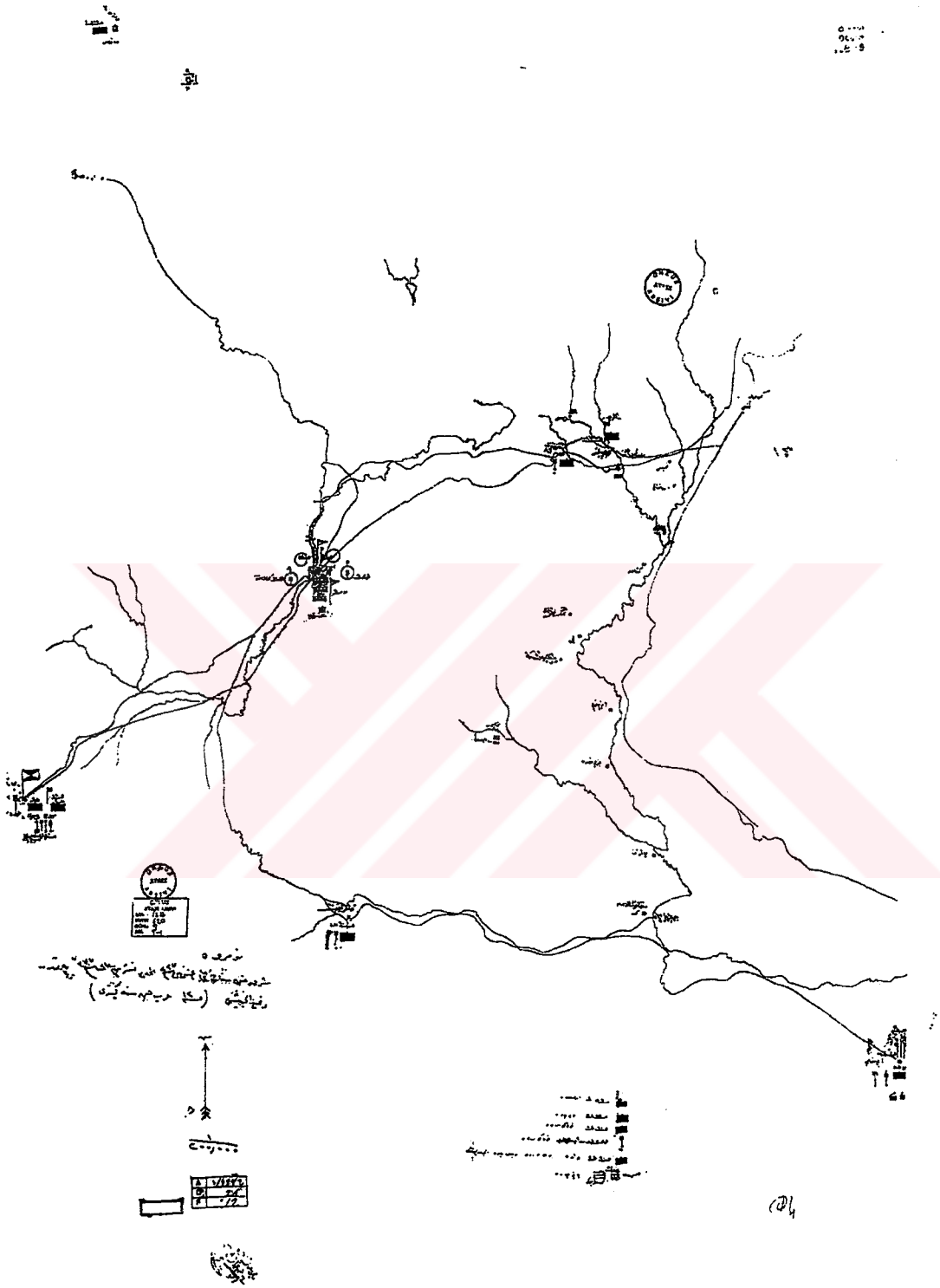
EKLER

Kıtâat	19	20	21	22	23	24	25	26	27
34. Alay (2. Tabur, 3. Tabur) ve Kudretli Batarya **Havrum, Taliboğlu, Kapılı**	Bir müfreze Cemil köyüne	Karakilise	Ergene Galinusvud	Paldırvan	Emniyet ve setr mıntıkası				
35. Alay ve Kudretli Batarya Gümrü				Tehnis	Paldırvan	Gediksatılmış	Merzeâ	istirahat	Mağaracık
36. Alay maa Kudretli Batarya **Kazancı, Kangarlı, Durma taş**		(Bir taburiyle) Taliboğlu	(Tekmil alayla) Karakilise	Ergene Galinusvud	Kuyucak Garilofka Pezopilofka	Merzeâ	Kars		
Hücum Taburu (Ködi?)**Gümrü**				Tehnis	Paldırvan	Gediksatılmış	Merzeâ	Kars	
Topçu Alayı (Sahra) **Gümrü**	Tehnis	Paldırvan	Gediksatılmış	Merzeâ	Âzât				
Süvari Bölüğü **Gümrü**				Körükdere	Câlâ				
İstihkâm Bölüğü **Cebel köy**	Tehnis	Paldırvan	Gediksatılmış	Merzeâ	Kars				
34. Alay 1. Tabur **Taliboğlu**	Başgedikler İstasyonu								

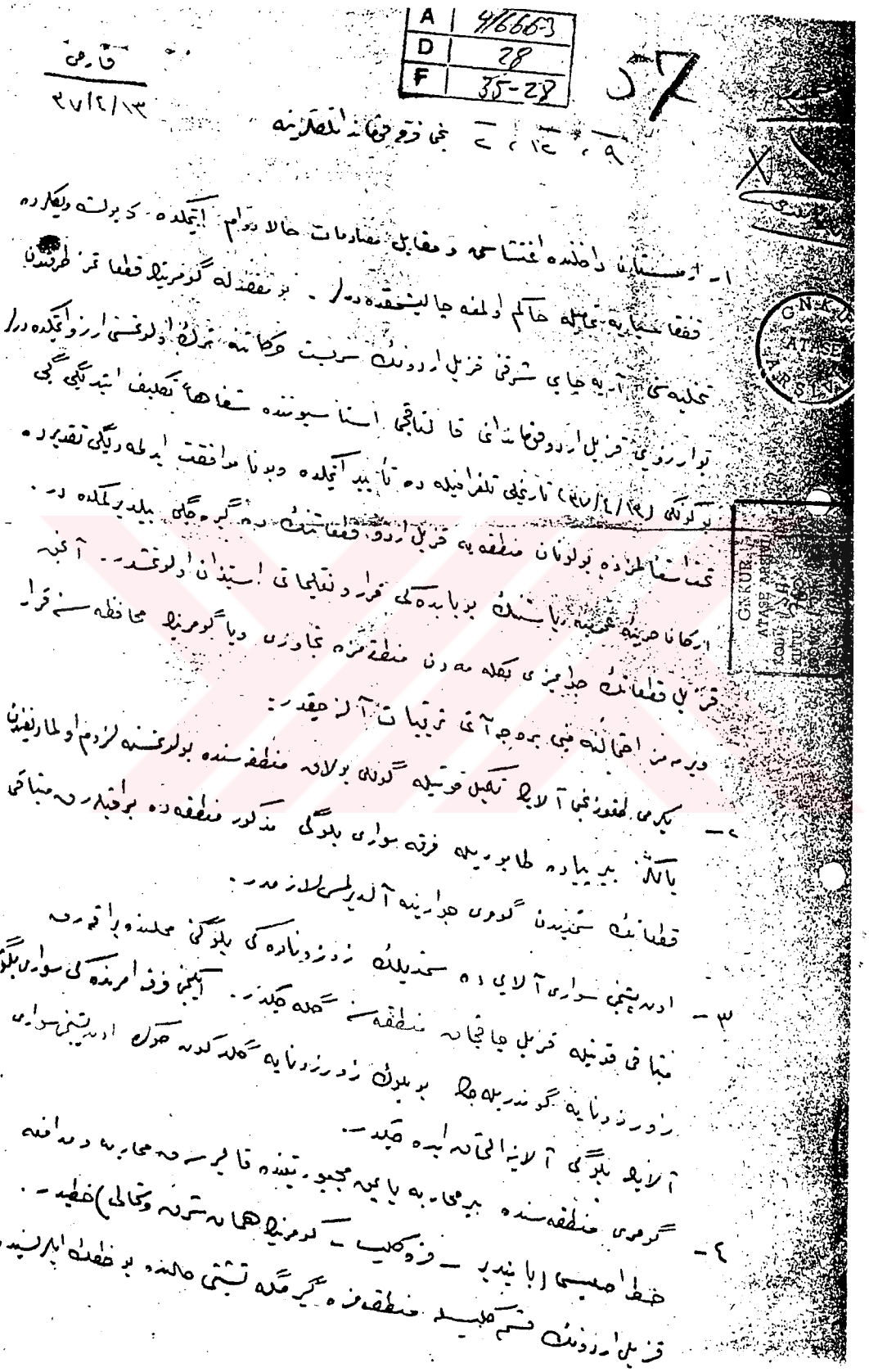
EK1: 12. Fırkaya bağlı birliklerin Gümrü mıntıkasından Kars havalisine Nisan 1921'de yürüyüş günlerini gösteren cetvel. (İsh:14, K:964, B:22-14, 15, 20 ve 21.)

Kıtâat	20 Nisan 37	21 Nisan	22 Nisan	23 Nisan	24 Nisan	25 Nisan
17. Piyade Alayı	%	Molla Musa- Vartanlı- Yağcıoğlu	%	Kızılcakcak Paldırvan	%	%
9. Topçu Alayı 2. Tabur	%	Molla Musa	Şahnalar	Romanof	Kars	%
29. Piyade Alayı	%	Kızılcakcak- Uzun Kilise	Parket- Gediksatılmış	Romanof	Kars	%
28. Piyade Alayı ve Topçu Alayı 1. Tabur	%	Gümrü Kalesi	Uzun Kilise - Kızılcakcak	Parket Gediksatılmış	Romanof	Kars
Süvari Bölükleri	%	Gümrü Kalesi	Okçuoğlu-Dilaver	%	%	%
9. Hücum Taburu, istihkâm ve sıhhiye bölükleri	Ergene	Parket- Gediksatılmış	Romanof	Kars	%	%
Fırka Karargâhı ve 19. Topçu Alayı Erkanı	%	Kars	%	%	%	%
Karargâh ve muharebe takımları	%	Uzun Kilise	Parket	Varonofka	Kars	%

9. Fırkaya bağlı birliklerin Gümrü mıntıkasından Kars havalisine Nisan 1921'de yürüyüş günlerini gösteren cetvel. (İsh:14, K:964, B:22-16.)

EK 2: Şark Cephesinin 12 Ağustos 1921'den 20 Kasım 1921'e kadar Konuşlanış Durumu.
(12. Fırka Batı Cephesi'ne gitti).

EK3: Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan fırka kumandanlıkların yazılan Doğu'nun savunulmasına ilişkin emir.

ISH-12
E:760
B:121-28

GNKUR
ATASE
ARSIVI

GNKUR.
ATASE ARŞİVİ
KOL - 15 H
KUTU: 760
GÖM.: 121
BEL. : 121-28

60

صحیفه ۲ — کومری منطقه سنه بیر مخابره یا بیمه ایچون تالیر سه

مخابره و مدافعه خطی اصلیسی باندیر — فرقه کلیا — کومری نک

غربنه شرقه و شمالی خطه — تشکیل ایدن

بولنان قطعاتدن بعضی ایدیرك ستر و اشغال مخابره یاپه جقدر

بیر فرقه بدافعه سنه قطعاتی [illegible] خط کیرنجه

و ایدره قدار [illegible] ستر مطرزه کوی مخابره خطه یی قبول ایتمه یه

خطه نی فرقه دن ایکی آلای قدر بیر فرقه کومری جنوبی، غربه

و شمالنه ایکمانه خطنی مدافعه ایده — ایکی خطه نی فرقه نک دیکر آلای

صاغ جناحی کرینده احتیاطی تشکیل ایده جکدر.

ایده ایکنجی فرقه نک تکمیل قطعاتی باندیر — فرقه کلیا منطقه سنه

طوپلاندیر و ضبطنه بولنه جقدر —

۵ — قطعاتی منطقه سنه کی [illegible] امنیت ایکمه و برنطقه سی

آلایلرا یمون تهلکه محافظه ایچون ایکنجی فرقه یه

ایدیلدیر

کومری جنوبنه آتیه چاپنده بو موسمده ایکی دیویزیون دیرمه دیکی تقدیرده و تخمین ایدیلدیکی

یلدیرنده ایکی دیویزیون دیرمه چاپه جقدر و کومری اوتریسنه آتیه وجهه اله کچه جکدر

A | 4/6/1963 | 28 | 35-27
D
F

GNKUR
ATASE
ARŞİVİ

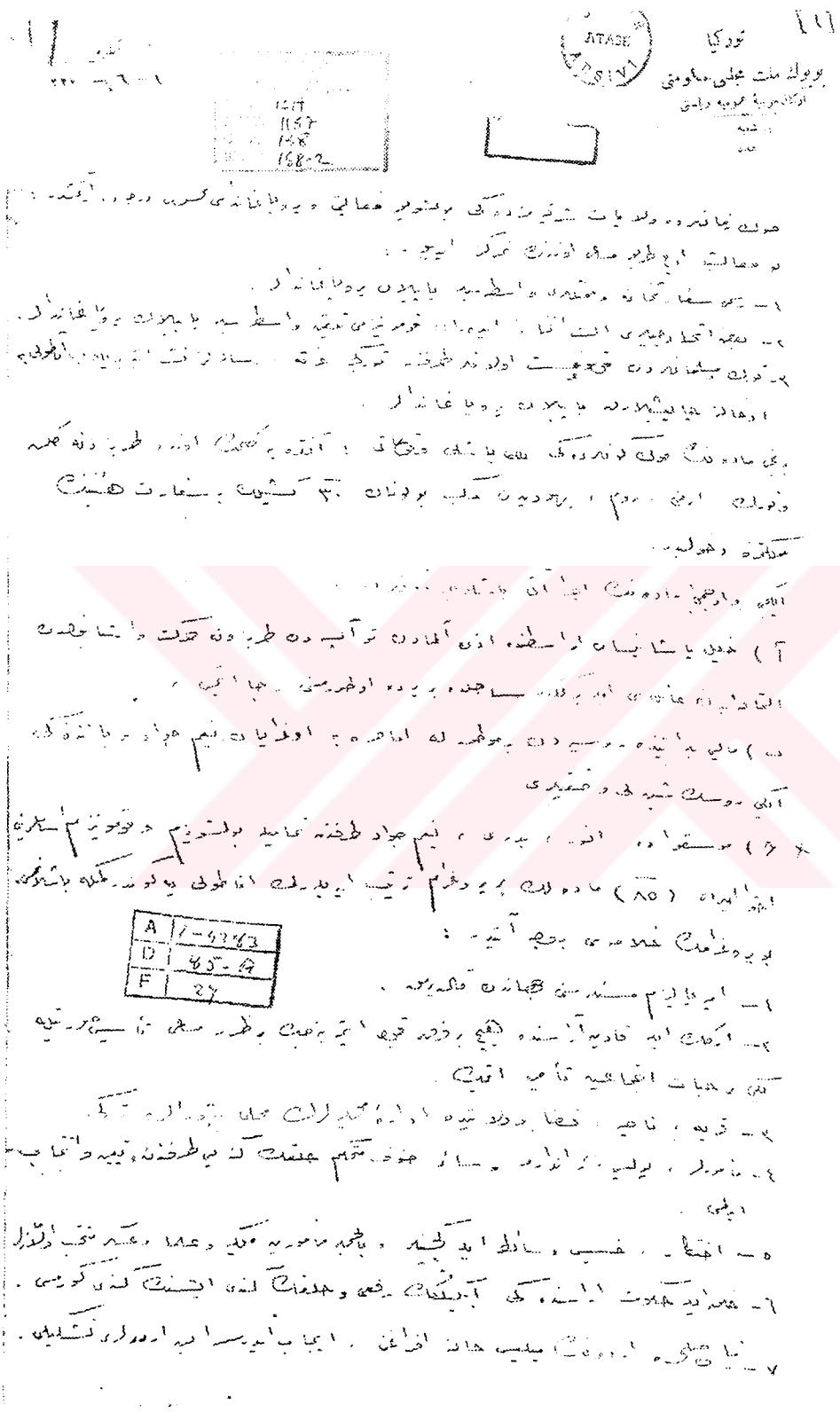
ISN-12
E:760
B:121-27

GNLD
ATAC
TRSL

A	4/6663
D	25
F	35-26

EK: 4: İttihatçı liderlerin ülkeye kabul olunmamasına ilişkin 12 Mart 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti Kararı.

EK:5: Doğu vilâyetlerinde artan bolşevik faaliyeti ve propagandalara ilişkin EHUR'un 1 Haziran 1921 tarihli raporu.

[illegible]

تورکیا
بیوک ملت مجلسی حکومتی
تورکان مدیریتی عمومیه ریاستی
شعبه
عدد

ATASE
[illegible]

A	1-[illegible]
U	[illegible]
F	[illegible]

GNKUR
ATASE
ARŞİVİ

تورکیا
بیوك ملت مجلسی حکومتی
ارکان حربیهٔ عمومیه ریاستی
شعبه
عدد

آلغره
۲۳۷

A | 1-4263
D | 65-M
F | 27-E

GNKUR.
ATASE ARŞİVİ
KOL - 154
KUTU: 1157
GÖM.: 188
BEL. : 158-4

شوفچی سنف خدمهٔ معاشیه لایحه سی

تورکیه بیوك ملت مجلسی ریاست جلیله سنه

تورکیه ایستاتیستیك اداره سی رئیسلکندن مأخوذ ۱۹۳۵ سنه سی احصائیه لرینه نظراً تورکیه ده ۲۰۰۰ دن زیاده اهالی حائز اولان شهر و قصبه لرده ۱۰۰۰ دن زیاده نفوسی حائز اولان ۱۰۰ قدر بلده نك بلدیه لرینده شوفچی سنف خدمهٔ معاشیه سنك تنظیمی حقنده حاضرلانان لایحه قانونیه مشروعه سی مطالعه اولندی. بو لایحه ایله شوفچی سنف خدمهٔ معاشیه سنك ۱۰۰ قدر بلده نك بلدیه لرینده استخدام ایدیلمه سی و بو خدمهٔ معاشیه ن

[١]

تورکیا

بیوك ملت مجلسی حکومتی

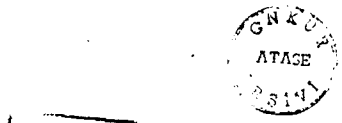
اورکان حربیهٔ عمومیه ریاستی

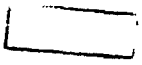
شعبه :

عدد

آیده

٢٣٧ — —

قادینلرك دینده

بالخاصه آجیلره دیر طرفدن اذاعه اولونویور . اعلان ایدیلن حسیات

حیاتیه ایله آیکلی اولمق اوزره آجیلره حصری خدمتده بولنمق

دینلره تکلیف ایدیلیور .

GNAUR.
ATASE ARŞİVİ
KOL - 1/14
KUTU: 1157
GÖM.: 158
BEL. : 158-5

A | 1-4263
D | 63-A
F | 17-3

GNKUR
ATASE
ARŞİVİ

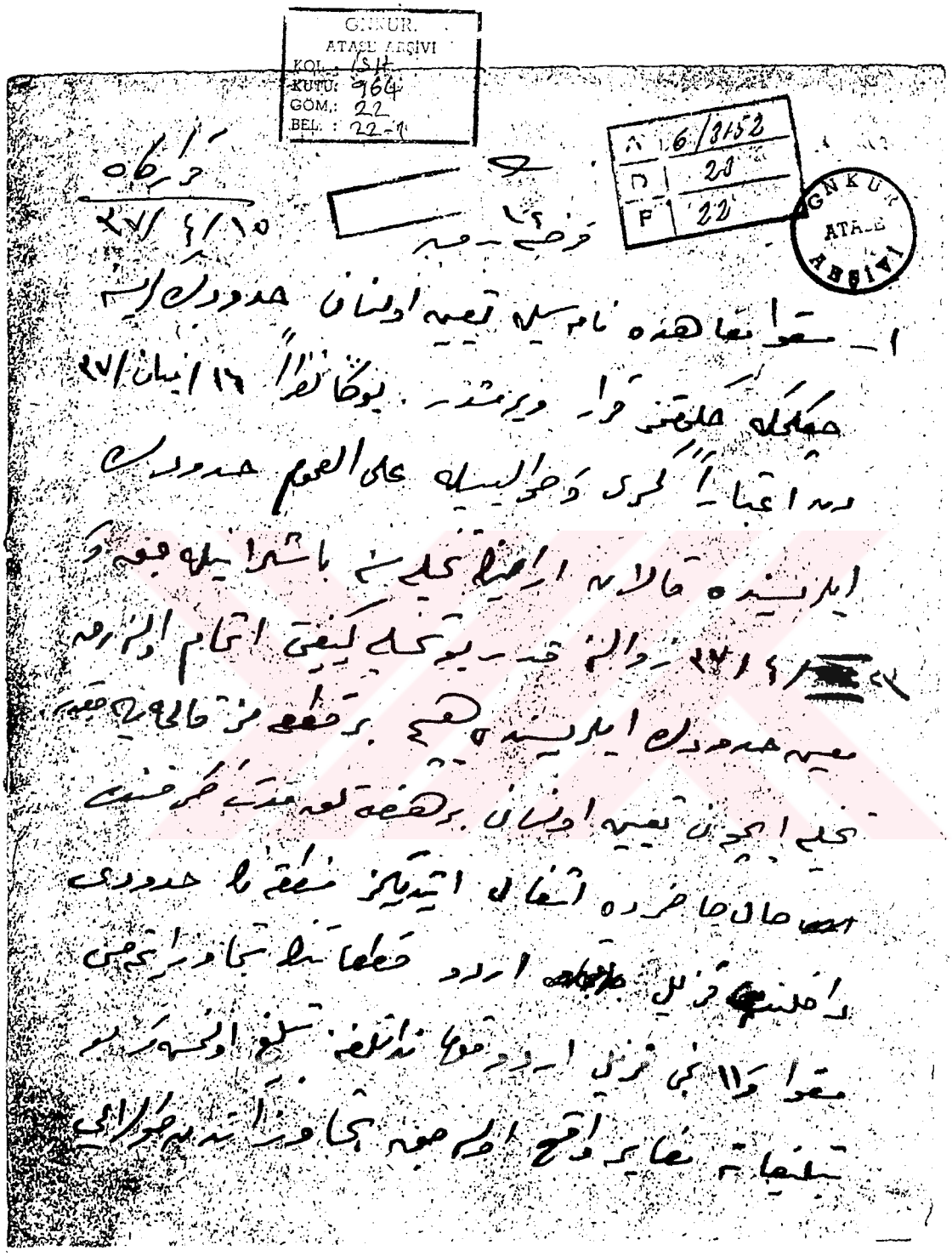
آ ـ سنه کی خف فاصل ده ازدهاد ـ آرتوبه
قصالری حدودی اولوخقه ـ

۶ ـ بو امر مرتجه لره ایفدیغزدن قارشی موقع متکلمی حه
نه اخذ عکسیتی یاپاسنی سویلیه ۱۵ حه یاپاسنه
مرتجه بو امرلره بوصورتی کوره حرکت ایده جکلرینه
دائر کوندریلن آلایه ولا رقاعی منضم ارسال
قیلنمش اولمغله مرتجه جه بنظم اولوخقه ـ

۷ ـ بو امرلره آندیغی وجه حرفیه اجرا ایدیله جکی حاقنده کرک
آمرلرک قصد و میدانی مفهمی جه یاپلمه ـ

A	6/3154
D	21
F	22/4

GNKUR
ATASE ARŞİVİ
KOL - 15.H
KUTU: 164
COM.: 22
BEL.: 22-5

GNKUR.
ATASE ARŞİVİ
KOL.: 15/1
KUTU: 964
GÖM.: 22
BEL.: 22-1

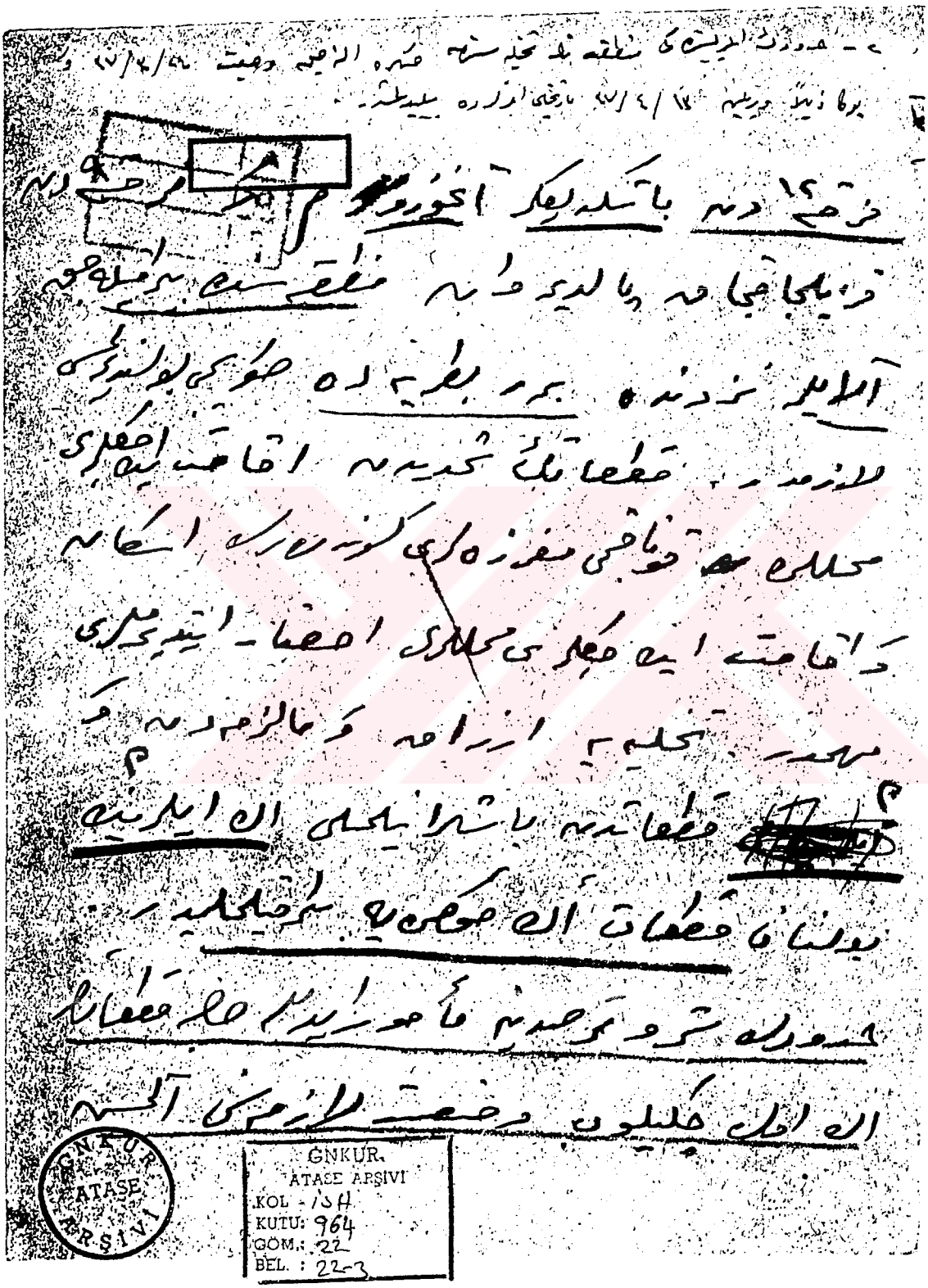
EK:6: Moskova Anlaşmasıyla belirlenen sınırlarımız dışında kalan arazideki Türk birliklerinin geri çekileceğine ilişkin Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın 12.fırka kumandanlığına yazdığı 15 Nisan 1921 tarihli emir.

GNKUR.
ATASE ARŞİVİ
KUTU: 964
GÖM.: 22
BEL. : 22-2

A | 6/3156
D | 23
P | 22/1

حادثه اراضیه مغایره ده متولد مقدمیه بنه رجوع ایله حبس ساقی ازار
مقاماته بلدیه یلشدر. بو تخلیه مدتی ظرفنده حارا اشغالی
آلتنه کی مناقصه بولنامه ایزاحه ده حائز اولدقلری حاملاری
نقلی تأمیه اولنمالیدر. بله مسلک اولمایه بو خصوصه تأمین
ایچون بو مقاوله نامه یله باشکاتبلکه ده تمزیلجا فجاعه اشتراکیله
تنظیمی ده بو مقاوله فرقی ۱۲ ده باشکاتبلکه اشتراکیله
وفرقی ۹ ده تمزیلجا فجاعه اشتراکیله بوتخلیه تاریخی اولان
آتای اولی نهایه اوزره ۱۲ / ۲۷ ده اعتبارا
بوتخلیه قصه سی (بولونمیورلمی) ده لزوم کوریلدیکی تقدیرده بو تخلیه
تاریخی Rödeme قونتراتیه تنزیلی اولاجقدر.
بو باپده کی تمام تفصیلات اخاکی مقاوله
کوتریلمکله بو خصوصه متعلقاته موجب وقتیله
وسائط تخلیه دنه ده اشتغال اولمیه جقدر.

GNKUR
ATASE
ARŞİVİ

GNKUR
ATASE ARŞIVI
KOL - ISH
KUTU: 964
GÖM.: 22
BEL. : 22-3